هراڻ

يءَ ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

نمبر ۱ جلد ۵
جنوري، فيبروري، مارچ | سال ۱۹۵۰ع

"مُلاحظو "مهراڻ" جو، مُور مَ لاهه سنڌ...
ساونڊي سَياڳ ڪي، سُهڻ آيُٺي سا...
ـ جاڳي جَرَ ستاءِ، تاري وَنُڻ تَراز ڪي!"
ـ شا...

سنڌي ادبي بورڊ
ڪراچي : حيدرآباد
سنڌ

*سنڌ جو ڪوٽڙي براج
"ڪنڌيءَ سڪائين ڪانھ، ٻاھر ٻيلا ٻوڙيين ! -شاھ.

"مهراڻ" جي ماٿ -روهڙيءَ واري پل

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٥]   [نمبر ١

فهرست

"گذارش" – ادارو، ص ١ — سنڌ جو لافاني شعر: "ٻڪيءَ جي ٻڪار" – ص ٧

شعر: بيت (ص ١١)؛ ڪافيون (ص ١٤)؛ گيت (ص ٢٤)؛ ٿر جا لوڪ گيت (ص ٢٩)؛ نظم (ص ٣٩)؛ ليون طرزون (ص ٥١)؛ غزل (ص ٥٣)؛ قصيدو (ص ٦٢)؛ قطعا (ص ٦٦)؛ آزاد نظم (ص ٦٧)؛ ادب لطيف (ص ٧١).

	افسانو		صفحو
١.	"پشو پاشا"	– جمال ابڙو	٧٩
٢.	"ڪهاڻي"	– گوردن محبوباڻي	٩٠
٣.	"لوڻي"	– "تنوير" عباسي	٩٦
٤.	"تون چئين ٿو..."	– ڪيرت ٻاٻاڻي	٩٩
٥.	"ناڪام محبت"	– عبدالرزاق "راز"	١٠٤
٦.	"دنيا جا رنگ"	– چنا شبير "ناز"	١٠٩
٧.	"طوفان"	– هادي بخش لاڙڪ	١١٦
٨.	"گل نرگس جو جنم"	– قادر بخش نظاماڻي	١٢٣
٩.	"چنڊ ڏٺو..."	– ش. م. "ثنائي"	١٢٦
	ناٽڪ		
١٠.	"واپيڙو"	– م. ع. ڏيپلائي	١٣٣
١١.	"ڪمدار"	– ڪشور جيون	١٤١
	لوڪ ڪهاڻي		
١٢.	"پاڻ ۽ هيٺي پري"	– م. ا. جويو	١٤٧
	هڪ ڏينهن جي ڳالهه		
١٣.	"دنيا ..."	– گوبند ڀاٽيه	١٥٥
١٤.	"ماني"	– م. ع. ڏيپلائي	١٥٦

	مضمون	صفحو
١.	"ادب يا ساهت...؟" – ايم. يو ملڪاڻي	١٥٩
٢.	"رس ۽ ڀاؤ" – جهمٽمل ڀاوناڻي	١٦٢
٣.	"ٻيهڪ جون نشانيون" – سراج الحق	١٧٢
٤.	"سيف الملوڪ" – لطف الله بدوي	١٩٠
٥.	"انسان ۽ سندس دنيا" – م. ا. جويو	٢٠٩
٦.	"ابوالعلاءالمعري" – واءِ. ايس. طاهر علي	٢٢٢
٧.	"راضي شاهه لڪياري" – ڊاڪٽر بلوچ	٢٣١
٨.	"سنڌ جو شاهنو..." – موتيرام رامواڻي	٢٣٩
٩.	"جهرڪن جو شهر" – خواجه عبدالحسين	٢٦٠
١٠.	"سنڌ جي اقتصادي تاريخ (٢)" – سراج	٢٧٠
١١.	"ٽالپر حڪمران..." – حسام الدين راشدي	٢٧٨
١٢.	ادبي خط	٢٩١
١٣.	مهراڻ جا موتي	٣٠٤
١٤.	سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا	٣٠٧
١٥.	ٻڙ هندڙن جا پيغام	٣٠٩
١٦.	تبصرا – م. ع. ڏيپلائي	٣١٧

تصويرون: (١) مهراڻ جي ماٿ (٢) ڪوٽڙي براج؛ (شروع ۾) (٣) واري ۽ پاڻي؛ صفحو ٣٠ (٤) سوڪ ۽ ساوڪ؛ صفحو ٣١. (٥) سنڌ جي لينگر؛ چترڪار سيد ظفر علي شاهه صفحو ٦، (٦) قدرتي ڏيک؛ چترڪار ڪاظمي؛ صفحو ١٦٢ (٧) سيٽ وشنداس؛ صفحو ٢٣٩.

(ڪَوَر جي ڊيزائين ۽ ترتيب لاءِ، ادارو محترم ع. ق. شيخ جو ٿورائتو آهي).

ايڊيٽر: محمد ابراهيم ايم. جويو.   مئنيجنگ ايڊيٽر: م. ع. ڏيپلائي.

"مهراڻ"

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ).

ساليانو چندو ۱۰-۰-۰ روپيا.   في ڪاپي ۲-۸-۰ روپيا.

اشتهار في صفحو ۱۰-۰-۰ روپيا.

Edited, Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joyo B. A., B. T., Secretary, the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press and Book Stall, Tilak Incline, Hyderabad (Sind).

گذارش

گذريل ٽي مهينا

هن پرچي سان، ”مهراڻ“ جي نئين دور جو پهريون سال شروع ٿي رهيو آهي، گذريل ٽن مهينن ۾، اسان جو وطن پاڪ ”اسلامي جمهوريہ، پاڪستان“ جي نهال ڪندڙ نالي سان نوازيو ويو آهي. ”اسلامي جمهوريہ، پاڪستان“ جي تعريف، تعارف ۽ دستورالعمل ۾ – يعني ان جي آئين ۾ – جيتوڻيڪ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جا نالا ناپيد آهن، تڏهن بہ سنڌ ۽ سنڌي ٻولي جتي اڳي هيون، اُتي اڄ بہ جيئن جو تيئن موجود آهن – سج جي وجود کان انڪار صرف اکين کان سڄا ٿي ڪري ٿا سگهن. ٻئي ڪندي، ”مشرف بہ اسلام“ ٿيڻ سان شخصن جا نالا تہ بدلجندي ٻئي پڏبا ۽ ڏسبا هئا – پر ملڪن ۽ قومن جي نالن جو مٽجڻ بہ لازمي آهي، تنهن ڳالهہ جي خبر سو هاڻي پيئي اٿئون! ”اسلامي جمهوريہ، پاڪستان“ جي مغرب واريءَ اڪ جو نور اڙدو، ۽ مشرق واريءَ اک جو سُرور بنگلہ ڀاشا – جيڪڏهن باقي سنڌس ڪنهن ڀاڱي جي رهواسين کي وچئون ڪا ٻين پنهنجي ٻولي عزيز آهي، تہ هو اُن جي پاڻ حفاظت ڪن – تنهن ۾ ڪنهن کي ڪو بہ اعتراض ڪونهي! خداوندانِ مملڪتِ خداداد جا واقعي اهي لک لائق آهن، جو اسان کي اهو حق عنايت ڪيو اٿن، نہ تہ هن نفسا نفسيءَ واري زماني ۾ ڪير ٿو اڄ ڪنهن جا حق تسليم ڪري! سائو سائو، ڪچڙو ڪچڙو گاهہ تہ صرف چيچي ۽ لتڙ لائق هوندو آهي. ٻوءِ جنهن ٻوٽڙي جون پاڙون محض مٽان مٽيءَ ۾ اٽڪيل هونديون، اهو هڪ ٿي چڪ ۽ هڪ ٿي لت سان اکلجي ٻاهر نہ اچي پوندو تہ ٻيو ڇا ٿيندو! البت جنهن جون پاڙون زمين ۾ ٻختيون ڪتل هونديون، سو هزار ڇڇڻ ۽ مُڇڻ کان پوءِ بہ پاڻ کي مڙ يوئي تيتر بچايو بيٺو هوندو، جيتر وري سندس مورجڻ جا ڏينهن موٽي اچن. هن سلسلي ۾ هڪڙو گفتو دل تي تري آيو آهي، سو اڳو پوءِ پنهنجن عزيز پڙهندڙن کي پڏائي ڇڏيون تہ بهتر. انگريزن جي صاحبيءَ

۾ ٻهراڙيءَ جي ڪنهن ٻرئي مڙس جي ڪچهريءَ ۾ ڳالهه اچي نڪتي ته "گورن سنڌ ڀيلي ٻنهه چٽ ڪري ڇڏي!" ٻرئي مڙس تنهن تي ورندي ڏني، "ابا! گورا آهن ڪڏهه - اسين آهيون ڏيپ، هنن کي ڇرندي آهن حال: پنهنجون پاڙون آهن پاتار ۾ - سو اسين اکڙين کان اکرا، سدائين ساوا ٿيا، ٻهاريا ٻيڻا هونداسين! ٻولين ۽ سڀيتائن جو مثال پڻ اهوئي آهي - جيڪڏهن سندن پاڙون ٻنهه ڏکريءَ تي بيٺل آهن، ته هوا جي هڪڙي جهوٽي، هٽ جي هڪڙي ڌوهه سان پاڙن سوڌو پٽجي امالڪ اچي ٻاهر سٽبيون، پر جيڪڏهن سندن بنياد آڏول ۽ برجستا آهن، ۽ سندن آڏاوت مضبوط ۽ مستحڪم آهي، ته هزار انهن جي ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪري، سواءِ پنهنجي مٿي پچائڻ جي هن کي پيو ڪجهه به پلئه ڪين پوندو. سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ثقافت به ڪي ڏينهن آڌ جهون ڇيزون ڪينهن - دنيا جي قديم کان قديم ۽ عظيم کان عظيم ثقافتن ۽ ٻولين جي صف ۾ ڪين امتيازي جڳهه حاصل هئڻ جو بجا فخر آهي. جيڪڏهن پاڪستان جي صاحب مشرق ۽ صاحب مغرب حضرات جيي في الحال منجهن ڪا اڪـٺي نٽي ٻڌي، ته آن ۾ انهن صاحبن جي پنهنجن ئي شڪي ۽ شوم نگاهن جو قصور آهي - سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جو وجود سندن نظر فيض اثر تي منحصر نه آهي.

ٻـه پوُر

سنڌي ٻوليءَ کي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به سرڪاري سرپرستي نصيب ڪانه ٿي آهي. مڙيئي کان وٺي، هيل تائين دنيا جي ٽن عظيم ٻولين - عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ - جي مڪمل محڪوميت ۾ رهي ڪري به، سنڌي ٻوليءَ جو پاڻ کي زنده رکيو - نه رڳو زنده رکيو، پر ادب جو بي مثل ۽ لاثاني خزانو پاڻ وٽ پيدا ڪيو - اهو اسان جي ٻوليءَ جو تحقيق هڪ امتيازي ڪمال آهي. صدين کان پوءِ، مس مس هاڻي وڃي سنڌي ٻوليءَ کي هڪ جهڙي تهڙي پنهنجائپ واري وايو- منڊل ۾ سک جي ساهه کڻڻ جو وجهه مليو هو - پر ڏنگيءَ چال واري آسمان کان سندس اها به خوش بختي سٺي ڪين ٿي - ۽ پيار ۽ پرورش وارو اهو هٽ، جيڪو ڏاڍهس وڏيوني اڃا مس هو، تنهن کي زوران زوريءَ جهلي، مروڙي، پٽي مرڳوئي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو ويو.

— سرجي تان سور، ساماٿي تان سک ويا،
اهي پيٺي پور، نماڻيءَ نصيب ٿيا! — شاهه

اها صورت حال سنڌي ٻوليءَ لاءِ تحقيق ڪا نئين چيز ڪانهي- ۽ پنهنجي زنده رهڻ جي حق ۽ صلاحيت کي هميشه لاءِ ثابت ڪرڻ خاطر انهيءَ آخرين آزمائش مان ٻ شايد سنڌي ٻوليءَ کي گذرڻو هو- پر هن تازه ترين آزمائش جون ڪي خصوصيتون آهن، جيڪي اسان جو خاص ڌيان لهڻ: ٻهريون ته اڳين زمانن جي ڀيٽ ۾ اڄ ريڊيو، سئنيما، پريس، سڪول، ۽ حڪومتي سرشتي جي هم گيريءَ وسيلي ڪنهن ٻ ٻوليءَ کي جيڪڏهن بنهه نابود نه، ته به ايتري قدر ته نپوڙي ۽ چيپاٽي، بي حس ۽ نستو ضرور ڪري سگهجي ٿو، جو ان جي هئڻ يا نه هئڻ ۾ ڪو خاص فرق نه رهي؛ ٻيو ته ٻهريون ٻهريون ڀيرو هاڻي، مفاد پرست عناصرن طرفان "وطن"، "قوم"، ۽ "مذهب" جا جذباتي نعرا سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي مخالفت ۾ دليلن طور استعمال ٿيڻ شروع ٿيا آهن- حالانڪ سنڌ سان محبت پاڪستان سان عداوت جي برابر نه آهي؛ سنڌي قوميت کي پاڪستاني قوم جو هڪ مستقل وجود رکڻ وارو ترڪيبي عنصر ڪري مڃڻ پاڪستاني تحريڪ جي ڪنهن ٻ بنيادي اصول جي خلاف ورزي ڪانهي؛- ۽ ظاهر آهي ته ڏاڍن جا "مذهب" متعلق مفهوم خاص پنهنجي مطلب مطابق ٿي هوندا آهن، ورنه اصلوڪو ۽ صحيح اسلام دنيا ۾ رنگ، نسل، ٻوليءَ، ملڪ، قوم وغيره جي ڪثرتي کان ته برابر، پر انهن جي ڪثرت کان هرگز خائف نه آهي- هيءَ ڳالهه ٻ بکهرّ ۽ گهڻي واري ٿي چٽبي- پاڻي وهندو ستان کان ٿي اسان ڏانهن اچي، ته به پاڻيءَ کي وِتارڻ ۽ لُٽائڻ وارا الزام آهي ٿي اسان تي!

هن پس منظر ۾- جڏهن سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجي ٿي ديس ۾ هڪ ڀيرو وري ٻيگانن وانگر رهڻ تي مجبور ڪيو ويو آهي- اهو خالص اسان جيئرن جاڳندن سٺ لک سنڌي ڳالهائيندڙن تي ٿي منحصر آهي، ته پنهنجي ٻوليءَ سان ڪيتري قدر ٿا پنهنجي سر جا سودا نباهيون. هرڪا وچ پنهنجي ڪلي سارو ڪڏندي آهي: تنهنڪري، جيستائين اسان جي سنڌ کي وري صوبائي خودمختياريءَ جو درجو حاصل ٿئي، تيستائين، سنڌيءَ لاءِ الهندي پاڪستان جي سرڪاري ٻولين مان 'هڪ سرڪاري ٻولي' هئڻ جو درجو حاصل ڪرڻ اسان جو فرض ٻ آهي ۽ حق ٻ. ساڳئي وقت اسان کي پنهنجي ٻوليءَ جي هم گير تربيت ۽ ترقيءَ لاءِ پڻ پنهنجو پاڻ تي ٿي ڀاڙڻو آهي، ۽ ڏسڻو آهي ته اسان جون سموريون علمي

۽ ادبي ضرورتون آن جي ئي معرفت جيئن پوءِ تيئن زياده بهتر ۽ مڪمل انداز ۾ پوريون ٿينديون ٿيون رهن. اِنهيءَ ڏس ۾ اسان جي سمورين ڪوشش جو بنيادي اصول هيءُ ئي هئڻ جڳائي، ته سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽي کان گهٽا ۽ بهتر کان بهتر ڪتاب، سستي کان سستي اگهه تي ميسر ٿي سگهن، ته جيئن اسان جي سونهاريءَ سنڌ جي شهر شهر، ڳوٺ ڳوٺ، گهر گهر ۾ علم دوستيءَ ۽ ادب نوازيءَ جي هڪ اهڙي زندگي-بخش فضا قائم ٿي وڃي، جيڪا هرحالت ۽ هرزماني ۾، ترقي يافته ۽ مهذب ماڻهن جو هڪ امتيازي نشان ٿي رهي آهي. جيڪڏهن علم ۽ ادب واقعي انسانن جي ذهن ۽ روح جي پاڪيزه ترين خوراڪ آهن، ته پوءِ اسان جي ذهني سجاڳيءَ ۽ روحاني صحتمنديءَ لاءِ لازمي آهي ته گهٽ ۾ گهٽ اسان جو پڙهيل طبقو اِنهيءَ خوراڪ کان ڪڏهن به محروم نه رهي. هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ جهڙي آهي ته اهو علم ۽ ادب جيڪو پنهنجي مادري زبان معرفت حاصل ٿئي ٿو، سو زياده گهرو، زياده پائدار، ۽ پاڻ لاءِ توڙي پنهنجي قوم لاءِ زياده مفيد ثابت ٿو ٿئي.

ٻوليءَ جي علمي ۽ ادبي سرمايي کي وڌائڻ لاءِ ظاهر آهي، ته ڪتابن جا لکندڙ، ڪتابن جا شايع ڪندڙ ۽ ڪتابن جا پڙهندڙ ٽيئي جڏهن گڏجي ڪم ۾ هٿ وجهندا، تڏهن ئي آن ۾ ڪاميابي حاصل ٿي سگهندي. ڪتاب لکيا به وڃن، شايع به ڪيا وڃن، تنهن هوندي به جيڪڏهن انهن جي خريد ڪرڻ وارا ۽ پڙهڻ وارا جيئن پوءِ تيئن زياده تعداد ۾ پيدا نه ٿيندا رهندا، تيسين قوم جي بيداريءَ جي رفتار ۽ ان جو دائرو هميشه محدود، تنگ ۽ سست ٿيو رهندو. تنهنڪري، هر پڙهيل سنڌيءَ تي سڀ کان وڌيڪ 'اَڄ' لازم آهي ته جيترو به هن جي وس ۾ هجي، هو گهٽي ۾ گهٽا سنڌي ڪتاب، رسالا ۽ اخبارون خريد ڪري: انهيءَ لاءِ جيڪڏهن هر شخص پنهنجو پاڻ تي، پنهنجي پيدائش آهر هڪ ماهوار يا ساليانو "ٻولي ٽئڪس" لاڳو ڪري ڇڏي، ۽ تنهن سان گڏ اثر رسوخ وارا صاحب جيڪڏهن پنهنجي پنهنجي ڳوٺ، شهر يا محلي جي علم دوست ماڻهن سان گڏجي ننڍيون ننڍيون لئبريريون قائم ڪن- جيئن سڄيءَ سنڌ ۾ اهڙين عام لئبررين جو گويا هڪ چار وڇائجي وڃي- ته سنڌ ۾ هڪ ئي وقت ڪيترا ڪتاب اخبارون ۽ رسالا کپي سگهن ٿا، ۽ پوءِ ڪتابن جا ڇاپيندڙ ۽ لکندڙ پنهنجو ايترو قدر ۽ ايتري همت افزائي ڏسي، ڪيترا وڌيڪ ۽ ڪيڏا اعليٰ پايي جا ڪتاب

لکي سگهن ٿا ۽ شايع ڪري سگهن ٿا، ۽ اهڙيءَ ريت سنڌي ادب جو باغ ڪيڏيءَ تيز رفتار سان چوڏاري سرسبز ۽ شاداب ٿي سگهي ٿو- تنهن جو اندازو هرڪو سمجهدار شخص آسانيءَ سان ڪري سگهي ٿو.

لوڪ ادب

مٿي چئي آيا آهيون ته اسان جي سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي ادب جون پاڙون پاتار ۾ آهن. ٻوليءَ جي ڳالهه ڇڏي، رڳو ادب ڏانهن جيڪڏهن ڏسجي ٿو، ته به اسان جو ڪلاسيڪي ادب، دنيا جي سڌريل کان سڌريل ٻولين جي ڪلاسيڪي ادب سان خوشيءَ سان ڀيٽ کائي سگهي ٿو. هيءَ به حقيقت آهي ته اسان جو ڪلاسيڪي ادب جيترو ڇپجي پڌرو ٿي چڪو آهي، گهٽ ۾ گهٽ اوترو ئي اڃا قلمي حالت ۾ موجود آهي، جو اڃا ڇپائيءَ جي زيور سان سينگارجڻو، اسان جي هٿن تائين پهتو ئي نه آهي. تنهن کان سواءِ اسان جو لوڪ ادب، جنهن ڏانهن اڃا ڪنهن پورو منهن ورائي به ڪين ڏنو آهي، هڪ بي ڪنار بحر وانگر اسان جي اکيان هاڻي به پکڙيو پيو آهي. يورپ جي لٿويا رياست، جنهن جي آدمشماري اڄ به ڪل ويهه لک مس آهي، جيڪا ارڙهين صديءَ جي آخر تائين جرمنيءَ جي غلام رهي، جنهن جي ماڻهن ويهين صديءَ جي شروع ٿيڻ تائين به ان ڳالهه کي هڪ خواب پئي سمجهيو ته منجهن ڪو اهڙو شاعر پيدا ٿيندو، جنهن جو نالو ۽ جنهن جا نغما سندن ننڍڙي ملڪ جون ننڍڙيون سرحدون اورانگهي، ڪڏهن وڃي ٻاهر يورپ جي ڪنن تائين پهچندا- انهي ملڪ جي اديبن پنهنجي لٿيائي ٻوليءَ ۾، آزاديءَ کان پوءِ قريباً پنجاهه سالن جي مختصر عرصي ۾، رڳو پنهنجي لوڪ ادب جا ئي جملي ٻه لک اسي هزار لوڪ گيت ۽ پنجهٺ هزار لوڪ داستان ۽ لوڪ ڪهاڻيون جمع ڪري ورتيون آهن. انهيءَ هڪڙي مختصر مثال مان اسان جا سنڌي اديب ۽ عالم آسانيءَ سان اندازو لڳائي سگهن ٿا، ته اسان جي قديم سنڌ ديس ۽ ان جي قديم سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ اسان جي "اڻ پڙهيل" عوام وٽ پنهنجي لوڪ ادب جا ڪيترا نه بي مثل ۽ بي شمار خزانا موجود هوندا! حقيقت هيءَ آهي ته جيئن جيئن تعليم وڌندي ويندي آهي، تيئن تيئن ماڻهو پنهنجي حافظي تي زور گهٽ ڏيندا آهن - ۽ حافظي تي هو آخر وڏيڪ زور به ڇو ڏين، جڏهن انهيءَ طاقت خرچ ڪرڻ ڌاران ئي اهو ذخيرو وٽن ڪتابن جي صورت ۾ موجود ٿي ٿو وڃي- تنهنڪري، وڌندڙ تعليم جي ٻين مفيد نتيجن سان گڏ، انهيءَ هڪڙي نتيجي کي

۽ خيال ۾ رکندي (جنهن موجب ماڻهو پنهنجي ادب کي پنهنجن سينن ۾ محفوظ رکڻ بدران ڪتابن ۾ محفوظ رکڻ وڌيڪ مناسب سمجهندا آهن)، اهو لازم ٿو ٿئي، تہ اسين انهي آڻاهہ لوڪ ادب کي گڏ ڪري، ڪتابي صورت ۾ آڻيون، تہ جيئن اهو ضايع ٿي وڃڻ کان هميشه لاءِ بچي وڃي. لوڪ ادب، هڪ ڳالهہ، قوم جي قديم تاريخ جو سرچشمو آهي - ملڪ جي قديم تهذيب و تمدن، رسم و رواج، قومي زندگيءَ جا لاها چاڙها، ماڻهن جي دلين جا اوائلي امنگ ۽ جذبا، سندن خواهشون ۽ اميدون، ۽ سندن روزمره جي معاشي ڪشمڪش ۽ سماجي جدوجهد جا دل اپاريندڙ داستان - سڀ ان ۾ موجود هوندا آهن. انهن ڳالهين سبب، لوڪ ادب ملڪ جي ٻوليءَ ۽ ادب جي عمارت جي بنهہ پيڙهہ اٽي پٿر مثل آهي. خود ٻوليءَ جي حسن بيان ۽ ذاتي تاثر جو تقريباً سمورو دارومدار سنڌس ڪلاسيڪي ۽ لوڪ ادب تي آهي. پنهنجي ٻوليءَ ۽ سنڌس ادب جي هن بنيادي پٿر کي اسان جيڪڏهن هيڪر چنڊي، ڦوڪي، صاف ڪري، ڪتابي صورتہ ڏيئي منظرعام تي آڻي ڇڏيو، تہ اهو اسان جو پنهنجي پاڻ تي توڙي پنهنجن ايندڙ نسلن تي واقعي هڪ عظيم احسان ٿيندو. جيتوڻيڪ اهو فرض اسان سڀني تعليميافتن تي آهي، پر اسان جي سنڌي اسڪولن جي استاد صاحبن کي هن ڳالهہ لاءِ وقت بہ آهي ۽ آسانيون بہ آهن - تنهنڪري، اسان جي انهن صاحبن کي خاص طرح گذارش آهي، تہ هو پنهنجي هن ادبي خزاني کي نابود ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ اڳتي وڌن، ۽ جتي بہ هجن، آتي اهي املهہ ماڻڪ گڏ ڪندا رهن. ”مهراڻ“ جي هن پرچي ۾ سنڌ جا ڪجهہ لوڪ گيت ۽ هڪ لوڪ ڪهاڻي پيش ڪري رهيا آهيون - اميد آهي تہ اسان جي پڙهندڙن کي اهي چيزون پسند پونديون، ۽ آئنده وٽانئن لوڪ ادب جون نيون نيون ۽ بهتر کان بهتر چيزون اسان وٽ اشاعت لاءِ پهچنديون رهنديون.

ترجما

سنڌي ٻولي جديد نثري ادب ۾ جيڪي سو لانجهي آهي - خاص طرح، جديد سماجي ۽ طبعي علمن جا ڪتاب ان ۾ ايترا گهٽا ۽ ايڏي معيار جا موجود ئي آهن، جو هڪ چڙو سنڌي پڙهيل شخص، پنهنجيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي ڪتاب پڙهي، انهن علمن کي خاطرخواه حد تائين حاصل ڪري سگهي. ظاهر آهي تہ اها اوڻائي حال في الحال ٻين ٻولين تان ترجمن ڪرڻ سان ئي پوري ٿي سگهي ٿي. نہ فقط علمي ڪتابن جا ترجما، پر خالص ادبي ڪتابن جا ترجما پڻ اسان جي ٻوليءَ کي فوري

تقويت پهچائي سگهن ٿا. نهايت افسوس آهي، جو ترجمي جي ڪم کي اسان جا ڪيترا ليکڪ ۽ پڙهندڙ گهٽ نظر سان ٿا ڏسن. ڪيترن کي ته ائين به چوندي ٻڌو ويو آهي ته ”ترجما فقط اهي ٿا ڪن، جن وٽ پنهنجي طرفان پيش ڪرڻ لاءِ ڪجهه به موجود ڪونهي - رڳو ٻين جي لکيتن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ نقل ڪيو، پيا سستا اديب ۽ عالم بڻجڻ چاهين!“ ترجمي جي سلسلي ۾ اسان جا اهي خيال ثابت ٿا ڪن ته اسان وٽ علمي شوق ۽ شغف جي ڪيتري نه افسوسناڪ ڪمي آهي! مترجمن کي ٻين اديبن ۽ ليکڪن جي ڀيٽ ۾ گهٽ سمجهڻ وارا دراصل پنهنجي ئي ڪم علميءَ ۽ محدود ذهنيت جو اظهار ڪندا آهن. اڄ به دنيا جي ڪنهن سڌريل ڪان سڌريل ٻوليءَ کي به جيڪڏهن ونجي ڏٺو ته ان ۾ هرسال سوَن جي تعداد ۾ ڌارين ٻولين جا ڪتاب ترجما ٿيندي پيا ڏسجن - ۽ اهو ترجمي جو ڪم ان ٻوليءَ جا وڏي ۾ وڏا اديب پنهنجن هٿن سان پاڻ پيا ڪن. اسان جي سنڌي ٻوليءَ لاءِ ته اڄ قريب اهو هڪ حياتيءَ ۽ موت جو سوال آهي ته يا ته ترجمن وسيلي - ۽ پڻ ٻين ڪوشش سان - ترت ئي کيس علمي ۽ ادبي نقطي نگاهه کان پاڻ لاءِ هرطرح هڪ ڪارآمد ٻولي بڻايون، يا ته سندس سنگهرن جي مرضيءَ موجب، کيس فقط هڪ گهريلو ٻولي بڻائي ويهي رهون. تنهنڪري، اسان مان اهي جن کي ڌارين ٻولين جي ڄاڻ جو شرف نصيب آهي، تن تي لازم آهي ته هو انهن ٻولين جي حاصلات مان، پنهنجي ذاتي پسنديءَ موجب، هميشه ڪجهه نه ڪجهه پنهنجي سنڌي ٻوليءَ کي عنايت ڪندا رهن. اسان کي يقين آهي ته اهڙيءَ طرح جيڪڏهن اسان جا اديب ۽ عالم پنهنجي ٻوليءَ جي ذاتي خزانن کي جمع ڪرڻ سان گڏوگڏ، ڌارين ٻولين جي شهپارن سان پڻ ان کي مالا مال ڪندا رهندا، ۽ ساڳئي وقت اسان جا پڙهندڙ پڻ جيڪڏهن سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن کي خريد ڪرڻ ۽ پڙهڻ پنهنجو عين فرض ڪري سمجهندا، ته پوءِ سنڌي ٻوليءَ ۽ سندس ادب جي مستقبل متعلق اسان کي زياده فڪرمند ٿيڻ جي ضرورت باقي نه رهندي. تنهن کان پوءِ، ڳالهه رهندي ملڪ جي آئين ۾ ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جائز مقام جي - سو اسان مختصر قسم جي انسانن جا پنهنجي عارضي خواهشن مطابق بڻايل اڻپورا آئين ڪي لوح محفوظ تي اڪريل اعمال ناما ته ڪين آهن، جو بدلجي نه سگهن! جيسين سنڌ ون يونٽ جو حصو آهي تيسين ون يونٽ ۾، ۽ جڏهن سنڌ ڀيهر هڪ جدا صوبو

ٻنهي، تڏهن سنڌ ۾ – اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻولي ٿي رهڻ جو بنيادي حق آهي، جنهن کان دنيا جي ڪابه طاقت ان کي گهڻي وقت لاءِ محروم نٿي رکي سگهي – ان جو اسان کي يقين آهي.

اسان جو نئون سال

”مهراڻ“ جي ٽئين دور جو ٻيو سال هن پرچي سان شروع ڪري رهيا آهيون – اميد اٿئون ته ”مهراڻ“ جا محترم اديب ۽ پڙهندڙ جيئن هيستائين ”مهراڻ“ کي ٻنهه پنهنجو سمجهندا پئي آيا آهن، تيئن اڳتي به ان کي پنهنجو سمجهندا ايندا. هن سال کان ”مهراڻ“ جو ساليانو چندو اٺن روپين مان وڌائي ڏهه روپيا ڪرڻو پيو آهي – ان لاءِ اسان جا عزيز پڙهندڙ اميد ته اسان کي معاف ڪندا: رسالي جي ضخامت ۽ ڇپائيءَ تي خرچ هڪ ٻاسي، ۽ رجسٽر ٽپال رستي پڙهندڙن ڏانهن جو رسالي جي ڪاپي موڪليون ٿا، تنهن جو خرچ پئي ٻاسي: رسالي مان اسان کي مالي فائدو ٻنهه ڪونه ٿو ٿئي – اها ڳالهه اهڙي نه آهي، جيڪا ڇپي پڌائجي – جن رسالا پاڻ ڇاپرايا هوندا، يا جن کي ٻين رسالن سان اسان جي ”مهراڻ“ کي، قيمت جي لحاظ سان ڀيٽڻ جو موقعو مليو هوندو، تن لاءِ اها ڳالهه پنهنجو پاڻ ظاهر هوندي. اسان کي اميد آهي ته اسان جا پڙهندڙ اڳئين وانگر نئين سال جو هيءُ نئون چندو ڀري اسان جي همت افزائي ڪندا – ۽ پنهنجن ٻين دوستن کي ٻه ”مهراڻ“ جي خريدارن بنائڻ جي ڪوشش فرمائيندا رهندا.

– م. ا. ج

کشنچند "بيوس"

پکيءَ جي پڪار

تازو تري آچي ٿو دل تي آهو زمانو،
جنهن ۾ اَڏيو آجهو سون، آزاد آشيانو،
لامن تي لوڏا منهنجيي، شاخن تي شادمانو،
غنچن گلن ڦلن تي، منهنجو هو خاص گانو،
موجود ۽ ميسر هو سير آسماني،
چهري مان ٿي خوشيءَ جيي نروار ٿيي نشاني.

سهڻو صبح سمو سون گلزار ۾ گذاريو،
مُکڙين کي هير ايندي ٿي ننڊ مان اُٿاريو،
نازڪ گلن ڦلن کي مُنهن ماڪ ٿي ڌناريو،
ڌرتيءَ جي فرش کي ٿي سبزيءَ ڪُلي سنواريو،
منهنجو اُتي، اَڏڻ هو پنهنجي وڏي ولر سان،
خوش هوس پنهنجي ٻچڙن کد گُذگذاري گهر سان.

ڪافي نه قوت منهنجو ٿورن ڪچن کڻن تي،
آزاد ٿيي وڃيي جي ويهي رهان وڻن تي،
چوڳي لئه چهنب منهنجي شايد پوي مٽن تي،
خوراڪ آهه خاصي گهاٽن ڇڳن ڪهڻن تي،
وڻندو وتان خوشيءَ سان منڙي هوا چمن جي،
سون کي ٻٽيي پياري پنهنجي ٻرين وطن جي.

وڇڙي وطن ولر کان هي حال ٿي رهيو آ،
دل غم کي پي رهي آ، غم دل کي پي رهيو آ،
جيڪس هي جسم جنسي بي جان جيي رهيو آ،
هيئن هڏن بنا پيو باقي نه ڪيي رهيو آ،
پڇري جو پيد مون لئه موجن جو ماڳ ناهي،
هيءَ دانهن آهي دردي، آلاپ راڳ ناهي.

آجو رهي ٿو ماري ڪين پاڻ مَوج ماڻي،
ليڪن اِهو مون ٻڪيءَ تي ٿو ترس ڪوبه آڻي،
آزاد جنهن گذاريو سو قيد مان نه ڄاڻي،
بانديءَ جي حالُ دل جو باندي رکو ٻڌائي،
آزاد مون کي ڪر تون او قيد ڪندڙ سائين!
مون بي‌زبان جي "بيوس" آسيس ڪٽ سدائين!

جِڪَسِ ڪَمِ سَندامِ، جوٺا ڏِٺا جيڏيين،
ڪِلَن سڀ مَٺامِ، ساهيڙِيُون ۽ سَرَتِيُون.

ٽِڙِڪي، پَسِي ٿوڪَ؛ ٽِرِڪي، تَڪَبُّرَ ۾ پئي؛
آچئو آچئو، "آگِلي"، چئي ليلا کي لوڪَ،
آنَدَرُ او ٻالن سين، ساڙي ڪِيائئِسِ سوڪَ،
ٻالاپڻَ جو ٻوڪَ، وئو ويچاري وِسَرِي.

هُيسِ هندورن ۾، پيئم ڪانهه پَرَوڙ،
مٿيِي سَندي ماسِري، ڪوجهي وِڌِيَس ڪُوڙ،
ساهُها ٿيم سُور، وِئو وِلَڙي وَلَهوا!

— شام.

ا

ٻيت

شيخ "اياز"، لطف الله بدوي، ميوو خان "موج"، شاهنواز "عارف"، امداد عباس "فدا"، اسد الله "اسد".

ڪافيون

"بيڪس" فقير رحه، مخدوم غلام نبي "ٻنيالڊو" رحه، ٻيدل فقير رحه، صاحبڏنو شاهه رحه، حافظ شاهه رحه، صوفي خيرمحمد فقير رحه، مرزا قليچ بيگ رحه، فقير غلام علي "مسرور" رحه.

طالب المولى، سردار علي شاهه، امداد عباس "فدا"، عبدالرحيم "عبد" جوڻيجو، ناراڻ "شيام"، لطف الله بدوي، حافظ محمد احسن، "بردو" سنڌي، "شبير" نڪوائي، رشيد احمد "رشيد" لاشاري، غلام محمد "گرامي".

گيت

"تنوير" عباسي، گوورڌن محبوباڻي، شيخ "اياز"، عارف المولى، "بردو" سنڌي.

لوڪ گيت (ترجا)

م. ع. ڏيپلائي.

نظم

"تنوير" عباسي، "نياز" همايوني، گوورڌن محبوباڻي، عبدالڪريم "گدائي"، گوبند ڀاٽيه، عبدالقيوم صائب، ارجن ڊينارام، محمد عثمان.

نيون طرزون

هري "دلگير"، "تنوير" عباسي.

غزل

علامه اسد الله "فدا"، مخدوم محمد ابراهيم "صوفي"، مراد علي "ڪاظم".

"بشير" موريائي، "تنوير" عباسي، شيخ عبدالحليم "جوش"، ناراڻ "شيام"، حيدربخش جتوئي، هري "دلگير"، طالب المولى، "احسن"، "خواب"، "اسد".

قصيدو

"انيس" مهيري.

رباعيون

"گوورڌن" محبوباڻي.

قطعا

شيخ "اياز".

آزاد نظم

"بشير" موريائي، شيخ "راز"، "مصطفيٰ" جتوئي.

ادب لطيف

جهامنداس ڀاٽيه، گوبند ڀاٽيه.

”جيڪا قوم پنهنجي شاعرن کي پوري پُڌڻ لاءِ
تيار نہ آهي، سا نہ فقط ڪنن کان ٻوڙي آهي، پر خود
سندس زندگي عظيم خطري ۾ آهي. ڪوئل جي
”ڪوڪو“ برابر اُن جي گذري وڃڻ کان پوءِ بہ
فضائن ۾ گونجندي رهندي آهي، پر جيڪو روحاني
امنگ اسان کي اها ”ڪوڪو“ ٻڌرائي ٿو، ان جي
سهاري تہ اسين جيون ٿا! پوءِ دلين ۾ اهو امنگ سري
ويو، تہ زندگي سوت سمان نہ ٿي تہ ٻيو ڇا ٿيو؟“

(— گمنام)

بيت

شيخ اياز

جاڳ ڀناني گهوٽ، سنڌڙي ٿي توکي سڏي؛
مٽن پيون مارئيون، قابو آهن ڪوٽ:
آڄ ته تنهنجي اوٽ، ڏاڍن کي ڏاري ڇڏيون.

ڏيهي پرڏيهي ٿيا، پرڏيهي ڏيهي؛
آيا گهر ۾ اوپرا، ٺڪري ويا نيهي؛
ڀراوا ڀيهي، والاري ويا سنڌڙي.

جيئون تنهنجي جند سان، مرون توسان ماءُ!
ڳوڙها ڳاڙ نه سنڌڙي، وري ورندو واءُ!
جرڪن پيون چنڊڙيون، تن من آهي تاءُ،
لونءَ لونءَ منجهه لڳاءُ، سڀ ڪي آسائيهه جو.

لطف الله بدوي

رندن جي ياد

ستهيسر جي مٺ تي، لڳي ڏر ڏمال،
سڏي ٿو سوڙهين کي، ڪيفي مرد ڪلال،
هليا اچو مسند تي، هتي قرب ڪمال،
ڇڏي قيل مقال، حاصل ڪيو حال کي.

وڃي وڃهه ڳاڏئين، ٿو ساقي وراهي،
آهي ڪو آهي، جو ڏيئي سر سودو ڪري!

ويا سي سروبچ، جن سودو ڪيو ٿي سچ جو،
انهن پيئين سُچ ٿي، اڄ مرد نه لبي ڪو،
راتيان ڏينهان رو، ساري سورهيه مرد سي!

ماڻهو انهيءَ سات جا، مٿا مرد مثير،
انهن وانهڙين جا، اڄ به سرها سير،
دالتهڙ ۽ دلير، آجا هتا آير ڪان.

تن سامين سڳورن سان، هو سدا "سنڌ" سڀاڳ،
آڏو تن اندر ۾، هشو وڙهه جو ويراڳ،
ڏنو ٿي منڪتن کي، تن لائق پريو لاڳ،
پلئه تنهن جي آهه پيو، اڄي ڏک ڏهاڳ،
محبت وارن ماڳ، الا اڄ نه لبي هڪڙوا

ميوو خان "موج" لغاري

پروڪا پيرون

جتي هر پيرون هنا، اڄ آتي اباڻا،
آهن اباڻن جا، ٿرن ۾ ٿاڻا،
پٽن تي پاڻا، ونهين ويڙهيچن جا.

جتي ہر پيرون هنا، اڄ آتي سڄڻ سيڻ،
ڪين ڪنيند پس ڪوٽ ۾، من نه منهنجو ميڻ،
پانو پانئج پيڻ، مدي رک نه من ۾.

جتي ہر پيرون هنا، اڄ اتي سيڻ سڄڻ،
راتو ڏينهان روح ۾، ويڙهيچا ۽ وڻ،
جهانگيڙا ۽ جهڻ، ڪڏهن وسرن ڪينڪي.

جتي ہر پيرون هنا، اڄ آتي منهنجا ميٽ،
پنهنواريون پهريو پوڻ، ٻڪرارن سان ٻيٽ،
پناريون ۽ پٽ، ڪڏهن وسرن ڪينڪي.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي رس رھاڻ،
وسنھن کي وڃھا ڪيا، ويڙھيچن وٽاڻ،
ڀنارين ۾ ڀاڻ، ڪڏھن وسرن ڪينڪي.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ آتي ڏاٽي ڏول،
ڪونين رھنديس ڪينڪي، ڀڄي چڏ سي ڀول،
ٻاروتڻ ڪان ٻول، منھنجا ماروئڙن سين.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ منھنجا اٺ مارو،
ڀھرائين ٻرھ جو، ڀٽ ۾ ڀھارو،
وچين جو وارو، ويڙھيچا وٽاڻ ڏي.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ آتي مارو مور،
ڪڏھن وسرن ڪينڪي، اباڻا اتور،
ھردم ھينئين ھور، مون کي ماروئڙن جي.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ آتي مارو مير،
ڪن ڪچھريون ڀاڻ ۾، ويڙھيچا سي وير،
وڃي ڀوڄان ڀير، ملان ماروئڙن کي.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ آتي مارن ماڳ،
ڪائن ڪاڄ خوشيءَ مان، سانگي سگر ساڳ،
واري منھنجي واڳ، مولا ملڪ ملير ڏي.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي ڏولرا ڏٿ،
سڪا وڻ ساوا ٿيا، موريا ڀوڙا ڀٽ،
الله ڪارڻ اٺ، ڪڍ بنديائي بند مان.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي ڏٿ ڏونرا،
ماڙيچون ميڙين ٿيون، چاھ منجھان چڙلرا،
ڪائن ڏگ ڏونرا، ويڙھيچا ولھار ۾.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ ڀڪا آت ڀيرون،
لڳو واءُ واھوند جو، ڀھڪن ٿيون ڀيرون،
ڄنن ۾ ڇيرون، وڄن ويڙھيچن جون.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ آھن ڀيرون آت،
لڳو واءُ واھوند جو، روح ريجھائي رُت،
وڏي مان مھت، موڪل ڏي موٽي وڃان.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ وڳي اٿ واھوند،
ھر ۾ ڀھاريون ڪيون، برسيءَ برسيءَ ٻولد،
ھاڻي ڳھڙي ھوند، ھتي ھڏ نہ گھاريان!

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي ساوا سڻ،
منداڻتي مينھن جا، آھن ٽاٽا ٽڻ،
راڄا ڪري رڻ، ڪٿي آئين ڪوھ تان!

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي لس لاٽا،
ڀڪا، ڀيرون جام ٿيا، ماڳين منڌاٽا،
وتن وڳاٽا، مون ري مارو ماڳ ۾.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي لاٽا لس،
ڪينڌن ڀيون ڪينوٽيون، ٿي ويڙھيچن تي ڌس،
ڪن رھائيون رس، ماڙيچا ملير ۾.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ آھن اتي ڀير،
موڪل ڏي موٽي وڃان، ڪوٽن گھاري ڪير،
عمر ايرنہ ڀير، منھنجو محلاتن سين.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ آھن اتي ڳاھ،
ٻڌن منھنجو بند ۾، ٿيو ٽڇي رڃھي ڀاھ،
عمر مون کي آھ، اڻ تڻ اباڻن جي.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي ڳم ڳنڍير،
مون جيڏيون ملير ۾، ڪيليو ڀڻن ڪير،
وڃي واھيان لير، سرتين خاطر سومرا.

جتي ھر ڀيرون ھٺا، اڄ اتي ڀڪر ڀيڪ،
ڏارن ڏڻ چيڙيا، ڄنن ڀاسي چيڪ،
ھاڻي ڳھڙي ھيڪ، ھتي ھڏ نہ گھاريان.

جتي ٻر ٻيرون هئا، اڄ اتي ڏڻ ڏرار،
وٺا مينهن منداٺا، ڪڪر ڪارونيار،
سهاڄها ستار، ڪاڻين ڪڙا ڪوٽ جا.

جتي ٻر ٻيرون هئا، اڄ اتي مارن مال،
وٺا مينهن منداٺا، لٿا ڏڪر ڏکال،
سالگيڙون سان شال، ڪاپي ڪاهڙ ٻر ملان!

پير شاهنواز عارف المولي

سرتيون منهنجي ساهه ۾، گوندر ڪيا گلزار،
ڪستوري خوشبوءِ جي، هيردي ٿي هڪار،
خزان منجهان ڪاپي پئي، بيشڪ بوءِ بهار،
مهر ڪئي منٺار، شائق "شاهنواز" تي.

سرتيون منهنجي ساهه ۾، گوندر ڪيڙا گل،
سرسي تن سرهاڻ ڪئي، ڦلاريا سڌو ڦل،
هليا حسن حبيب جا، هرهنڌ هاڪون هُل،
"عارف" ڪي آسُل، مليا محبوبن وٽان.

ڦاسيندي ٿي نيڻ ٻهرين ڪنج ٻرينءَ ڏي،
سڄڻ سهاڄها ڳهٽو، سهٺا منهنجا سيڻ،
وٺن وه وا ويڻ، "عارف" عجيبن جا.

امداد عباس "فدا" قادري

راتيون روئي سرتيون، سڪندي سڄ ويا،
اجائين اکين مان، لرزي لڙڪ لڙيا،
ڪيئن وساريان سي ٻرين، جي اڃي چت چڙهيا،
گوندر گس گهڙيا، "فدا" منجهه فراق جا.

اکيون رت روئن، پسڻ ڪارڻ ٻرينءَ جي،
آداسي عجيب جون، ٻيءَ ٻر ڪين ٻسن،
هئي هئي پنهنجي حال تي، وارا ڪيو وسن،
"فدا" ڦٽ فراق جا، سوين سڙ رسهن،
ڪنيون ڪين ڪڇن، پاريندي پريتون.

برهه بيڪارڻ آهيان، سک ٿي سمهان ڪيئن؟
سک سمهڻ جا لکيي، لنب وڃائي لينهن،
تاڙو تنواري تيئن، "فدا" ائين فراق ۾.

سڄڻ سلامت هون، جڳان جڳيِ جيئن،
اکيون آجايون ارتيون، ڦڙا رت رئن،
پلپل پور پون، "فدا" پنهنجي ٻرينءَ جا.

اسد الله شاهه "اسد"

ساريو ساري رات، ادبون عجيبن ڪي،
ريءَ ٻچار ٻرين جي، وائي نه هيڙ ۾ وات،
لنوي شل ڪا لات، ڪانگو ترين جيي.

الله اچي شال، ڪانگو ترين جو،
سوين ٿيڙ ۾ سال، ساري سپرين ڪي.

رڙ هان ۾ روئان، ساجن تو ساري،
اچان شال "اسد" چئي، اهنجي اوتاري،
ماريو ٿو ماري، وره تنهنجو ولهيا.

ڪافيون

فقير محمد محسن "بيڪس" رحه

لاهہ مناسب مڏوا توکي، بيکس سان بيپرواهي!

١- ويس بسنت ۾ ڏئين ڏيکاري، ڳهٽ ڳهٽ تنهنجا نيڻ خماري،
شان رکيو تو شاهي!

٢- برهہ بسنت کليو چوڏاري، ڪاٽي دام تہ کاٽي ماري،
مند عجائب آئي!

٣- ويکو سَئيان يار پيارا، ظاهر باطن نور نيارا،
شاه ڪري ڳدائي!

٤- ويس متائي آيو اٿاهين، ظاهر "بيدل" مرشد سائين،
رکندا خيال خدائي!

٥- "بيکس" بيوس نيهن جو لعرو، هڻ تون وحدت کي ڪر وارو،
عشق عجب الا هي!

مرحوم مخدوم غلام نبي "پنيلڊو" رحه

مظهر "ذاتي" ٿياسين ظهور، ناز "نفي" ڪجهہ ڪام نہ آيا!

١- "انحد" عشق اشارا آندا، سب سنسار هليا هيڪاندا،
"انا الحق" دا ياتس ڦاندا، هر مذهب وچ هو مشهور،
هر هردي وچ هردم آيا.

٢- ڪٿ"ارني" ڪٿ"ايمن"آوي، ڪٿ "تجلي" طور جلاوي،
ڪٿ برهہ دي"بازار" وکامي، ڪٿ "قربانـي" مـن منظور،
ڪٿ پرده "پدري" دا پايا.

٣- من مظهر تان منصب پاوين، وچ ذاتي دي "ذات" سڏاوين،
"عبد" دي اولي مول نہ آوين، صاف "سري" دا شان شعور،
رک ڪي رمز رندي رنگ لايا.

٤- ”و نحن“ هر رنگ وچ رنگ ريحانان، ڪار ڪرون ڪين تو ول ويڪان،
جڙيان سن محبت وچ ميخان، هوا هردم حال حضور،
ماضي مستقبل وي مايا.
٥- ”پنيل“ پري هڪ پل نا ٿيوين، تان تڪرار جڳان جڳ جيوين،
هٿون جام علي دي پيوين، اِهين سڪر وچ صاف سحور،
عين اکين سِر سمجهايا.

پنيل فقير رحه

ور لئي ڪنديس وس، يار لهنديس لعل لڪن مون!
١- انگ لکيو منهنجو اڳهين، آئي ڪيئن مينيان مس!
٢- وڙ ونديس وٽڪار ۾، ڏيهه ڏيندو مون کي ڏس!
٣- ڪاهيون وينديس ڪيچ ڏي، وڃي ڪورن جو ڪس!
٤- ايندو پارو چو ”پنيل“ چوي، پوندن ڪو شال ترس!

صاحبڏنو شاهه رحه

اکڙيون عجيبن سين اڙيون بيشڪ، لاڳ لڳيون!
١- اکڙيون عجيب ڏسڻ لئي آهين اداسي الو......
سوز انهيءَ ۾ سڙيون!
٢- وينديس، وي سيان، وندر ساهين الو......
مون ۾ جهليو آهين اديون، پڙيون!
٣- ساريو سپرين کي، منهنجي دل ڪري دانهون الو......
روز اچن ٿيون، روح سان جي رڙيون!
٤- ”صاحبڏنا“ سور پرين جا، سِر مون سانديا الو......
جن سان هيس، جيءَ جون جڙيون!

حافظ شاهه ”حافظ“ رحه

جن پيچ پرت جا پايا، سي ڪٿن ڪندل سک سمهن، واهه واهه!
١- شوق شريفن سان ٿيو شامل،
قرب ڪمال ڪري ٿيا ڪامل،
علم عشاقيءَ ۾ ٿيا عامل،
لر تنئون نينهن نوايا، سي ته ڪنهن با ڳوٺ ڳهن، واهه واهه!

٢- ننگ ناموس ڇڏي ٿيا نانگا،
دين دنيا جا ڇڏيئون سانگا،
لنگهي لا هوتي ويا سڀ لانگها،
تهون عشق اٿايا، ڪيئون دلبر جو درسن، واه واه!

٣- سچي ميدان پڌو معشوقن،
تڪا تير جهليا مشتاقن،
چوري چور ڪيو تن ڇهڪن،
ڪُهني ڪهورن ڪهايا، سي ويچارا ٿيو وتن، واه واه!

٤- "حافظ شاه" هدايت تن جي،
ڪُهر ڪدا ٿي عنايت ان جي،
عشق عجيب عبادت جن جي،
تن تہ ڪميت ڪڏايا، سي ٿي واحد وير وٽن، واه واه!

صوفي خير محمد فقير رح

منهُنجي اچڻ جي مقال، مارن ۾ ڪالهہ ڪيائون!
سرتين هٿي سنيال، جيڪس حال وندپائون!

١- ميرا مَنَهن مارن اڏيا، پهيون پڪا ۾ پال - سال جون جايون......
٢- ويڙهيچا پنهنجي ويڙهہ ۾، خوش گهمن خوش خيال - لويون لال رتايون......
٣- ٿيس وس ويڙهيچن جي؛ ڏسي هيئيءَ جو حال - ڪندا پال پلايون......
٤- "خيرمحمد" خوش ولن وچڻ جون لاٿئون جيءَ تان جنجال - وريون وصال وڌايون......

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ رح

سرتيون ساهہ سڄڻ ويا ساڻ ڪري، مٿي محبت ۾ ٿي مدام مري.

١- فرندي هوتن لئہ حيران وتان، سرندي محبن لئہ مستان وتان،
پڙهندي سوز منجهان سبحان وتان، مٿي سڌ وري سو ساڻ وري - سرتيون......

٢- جيڏيون جت جڏهن پنهنجا ڏير ڪيو، سمهين ڪيئن اسر ٿي اوير ڪيو،
ڏونگر ڏوري پٿون تڏهين پير ڪيو، پنهون ڪيچ ٿيو ۾ ڏيهہ پري - سرتيون......

٣- روئي رت هنجون پنڌ پير پڇان، ڏٿي باهہ پنيور ڪي هاڻ وڃان،
ڪٿي ڪاف ڪشالا ڪيچ ڪهان، لکيو لوح قلم ڪين ٽري - سرتيون......

٤- اٿي گهول گهليون پنڌ پير ٿيي، سَٿي سڪ اندر سڀ سور سهي،
وڃي ڪيچ رسين ڇئي "قليچ" ڪهي، پسين هوت پنهون ڪي پير پري - سرتيون......

فقير غلام مسرور مرحوم (وفات ١٩٠٤ع)

ويڙهي وسندا رانجها، مَن کو سيڌي پائندا،
بيدل پير آساڏا،
آمين بيدل دي بَردي، بَردي هُون آن دردي.
١- پهرپوشاکان پيش سائيان دي، رلمل نال فقر دي،
ناچو نيهن نچاير سئيان، صورت مثل بشر دي،
"الله هُو هُو، هُو هُو الله"،
گيت ڳايم اڪبر دي.
٢- شاه شرافت ڏتڙي سانون، سڳڙي نوڙ ڪفر دي،
حال حقيقي سارا سکيوسي، دَرس وچي دلبر دي،
واقف رمل نجوم ٿيوسي،
جوتش علم جفر دي.
٣- ڪاڻ قبر دي نا ڪائي سانون، نال حڪم حيدر دي،
حيدر هويا ڏروت ڪيها، ڪنون هول حشر دي،
ميزان معافي ايهي شفقت،
هوئي نال نذر دي.
٤- موج مَتا "مسرور" ڪريندا، سارا سير شهر دي،
نال رياضت گهمندا وتندا، جهگ مگ وچ جگر دي،
عشق آرائيي لاهُن پيا،
ميٽ ڳئي هول اندر دي.

مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولى"

موت مسافر، اڪڙيون اچايون! ويهي رهئين منهنجون ڏسي اڪلايون!
١- ڏينهن لنگهي ويا يار وساريئي، پٽ جا ورايئي ڪونه نهاريئي،
اينهين ڪي ڪيون آهن ايڏيون ارڏايون!.........
٢- آڪنڊ اندر ۾ تنهنجي پيارا، ٽڪجي پيا تو ڏي تڪيندي تارا،
شل ڪي ورائين ورڻ واريون وايون!.........
٣- جانب جوانيءَ جون ڳجهڙيون ڳالهيون، پال جتيءَ واريون چوکيون چاليون،
ور ور ڏني آهن اندر ۾ آيون!.........

٤- وس ڪان وڃان ٿو، ڏانهون ڪريان ٿو، توکي پڪاري، رُئندو رهان ٿو،
آ تہ گهرهائيون پرت سان پايون!........

٥- در تي کهڙو بالور آهي، جو اڄ آهي سڀاڻي لاهي،
مهل اٿئي من ملي موڪلايون!........

٦- اٿم اميدون آخر ايندين، ايندين تہ مون وٽ هردم هوندين،
مولا ڪندو سڀ سهنج سڻايون!........

٧- ”طالب مولا“ توکي ساري، روز هنجون پيو هجر ۾ هاري،
هنڻ ڪي نهن ٿيون جاني جدايون!........

سردار علی شاھ

عشق وارن کان پڇو ڪي برھ واريون ڳالهڙيون،
ساھ ۾ سانڍيون جنهين سورن سنديون سوغاتڙيون.

١- هيج مان هوڏيءَ قبوليون قرب وارن ڪاتڙيون،
ڪنڌ ڪورڻ لاءِ جيڪي يار لئي سان لاتڙيون.

٢- ڪيئن ڀلا وسرن ڳڻن واريون اهي ڳيرانڙيون،
ويجهڙو ويهي ڀرين جي ڳالهي تو ڳاتڙيون.

٣- مون نہ وسرن ٿيون اهي رس رمز واريون راتڙيون،
پيار ۾ گذريون وڃي جيڪي ٿيون پرڀاتڙيون.

٤- سور سختيون سالڪن چشمن تي چاهي چاتڙيون،
ورھ جون ويهي وسايون بونڊڙيون برساتڙيون.

٥- دوست جي ديدار لئي اکڙيون رهن ٿيون آتڙيون،
ڪ منجهان ”سردارعلي“ چئي جام ڀائن جهاتڙيون.

فقير امداد عباس ”فدا“

جانب جي جنسار تان مان صدقي صدقي-
صدقي صدقي، مان صدقي صدقي!

١- لب عقيقي لالُن جهڙا، ڏند ڏيا جهرڪن موتين جهڙا،
شيرين دهن گفتار تان مان صدقي صدقي!

٢- ابرو سڄڻ جا سيف ايراني، ساھ ۽ سر تن تان قرباني،
چشمن ڪيف ڪنار تان مان صدقي صدقي!

٣- اٺڪن لڪن ڪارا ڪارا ڪل، مست ڏسي ٿيا دانا عاقل،
واسينگن جي وار تان سان صدقي صدقي!
٤- چاهِ غبغب سيب قنڌاري، دردن ساري دل ويچاري،
قيد ڪئي رخسار تان سان صدقي صدقي!
٥- جانب تان هيءَ جان فدائي، شان "فدا" ٿيو آن فدا ٿي،
عشق سندي اظهار تان سان صدقي صدقي!

عبدالرحيم "عبد" جوڻيجو

انسان ڪري، ادراڪ ڏئي، تو نانءَ ڪي منهنجي لهوڙي وڏو؛
هيڪُ ساهَ، پيو ويساهَ ڏئي، هر بند چني تو چوڙي وڏو!
١- اهو پيجل چو اڙينگ ٿيو، ان ڏياچ ۾ ڪهڙو ڏنگ ٿيو؛
اِن راز ۾ ڪهڙو رنگ ٿيو، جو چارڻ چنگ کي چوري وڏو!
٢- سا سهڻي سيرَ ۾ ڪيئن گهڙي، سا لهرن سان وچي ڪيئن لڙي؛
جو ڪانڌ نہ سا قربن ۾ ڪڙي، جو ميهر تنهن کي موڙي وڏو!
٣- منصور جي لئي تون دار ٿئين، تون سرمد لئي تلوار ٿئين؛
سپ سُرَ ۾ سچائي يار وڻين، توکي پنهنجي پيارن پروڙي وڏو!
٤- معبود آن تون، تون منهنجو خدا، توکي ياد ڪيان پيو شالَ سدا؛
تو "الست" چيو، اسان "قالو بليٰ"، ان وعدي اسان کي وڪوڙي وڏو!
٥- اي "عبد" تون چولہ سيائو ٿئين، اهو ننگ رکي نہ لمائو ٿئين؛
اڙي مست چو اهڙو اياڻو ٿئين، چو حال اندر جو تو اوري وڏو!

نارائڻ "شيام"

سردارُ ڪري واهار،
سهڻي ٿانوَ ليڪَر جا وڪئي......
١- اکيونِ ڪنيارڻ جونِ اچرج ۾ حسن ڏسي حاڪم جو؛
لهي چڙهي جو چانيي تڪڙي؟ دل ۾ جا جو دهڪو؟
سردار پُڇي اکهہ پار،
سهڻي ٿانوَ ليڪَر جا وڪئي......

٢- آئي ڪـڙي ٽيي سوٽيي جهٽ پٽ چڳون هٽائي مٿون تان؛
پـر سنوڙي چپاهه سنئين ڪنن ٽني؟ واپس وڃـي لـڄ ڪان -
اهـڙو ڇـاتيءَ جو بارا

مٺيي ناز نيڪر جا وڪٽي ......

٣- اکيون ڇنيي ڇـو تڪڙو تڪڙو؟ ڇا ڪـڙن ليڪي نهاري؟
"هرڪ جا هاري، هنجون هاري" ڇو نه ٽيي اِيءَ وبچاري؟
وبـچارڻ ڪـان لاچار،

مٺيي ناز نڪر جا وڪٽي ......

٤- ڪَج تـي جـي هيي ڪـاوا منهي ڇـو نـه ٻـٽيـا آئينو؟
روشن عڪس ڪراهڪ جـي ڪان چمڪي هـا پيو سينو!
اسـرار عـجب اسـرار،

مٺيي ناز نيڪر جا وڪٽي ......

٥- سردار ڳهَري سودو دل جوـ دل وٺندو دل ڏيندو؛
مٺيي ويچاري ويچاري "پـو هـائـي ڇـا ٿيندو!"
انـڪـار نـڪـو اقـرار،

مٺيي ناز نڪر جا وڪٽي ......

لطف‌الله بدوي

مٺڙو مارن جو آءُ ڪين مٺان،
وڃي ماڳ مڪان تي ٿال مران!

١- هت قيد ٿيس، ٿي جاڙ جيان، ڏَٽ ڏونيڙون ڪي کهڙا ڏيان
ميٽ ماري وينا، کهڙي تانگهه ڪيان، روئي روز وطن ڏي ڳاٽ ڪٺان.

٢- ڏسان ڪيج ڪنوڻ جا هزار هٽي، وسي مينهن ڪٿي آهه بهار هٽي،
ٿٽا لتوت پٽن تي لئيار هٽي، هت مينهن مُنجهي، وٺي وار ڇنان.

٣- وسندي مينهن پاپيهو پول ڪري، مٺيي لات پڏي منهنجو جيءَ ڳري،
ڪو وس نه هلي، ٿيا پهنوار پري سانيي ڪين سگهان، ڏک ڪين ڇوان.

٤- بيوس باندي ٻٽيس، لاچار ٿيس، ڏجي نپٽ ٽلي ڪـان ڏار ٿيس،
ويو حسن هلي، بيڪار ٿيس، جيڪي پاڳ پيو، ٿي لوڙيان لهان.

٥- آئم اور آنهن جي آڪير عمر، پـون روز انـدر ستؤ چير عـمـر،
تنهنجا ڪيئر ڪيئون زنجير عمر، پُڇي آس، پچي پنهنجي و ٻڙهه وڃان.
٦- تَر مارو، هتي آءٌ «لطف» جدا، ڪڏ و ڪـس ڪيو مون سان آهه قضا،
راضي ڄو نه رهان، جيڪا رب جي رضا، پيا تا نيڻ نمن، پئي ٿي سور سهان.

حافظ محمد احسن

تـات طـلـب تـن تـاري، محب مٺا ٿم تنهنجي ماڻ جي!
١- نينهن نندي لاءِ توسان لاتم، يار اصل کان هئي ياري:
ڇو ٿو ڇنين! ڪر ڳالهه ڳنڍڻ جي.
٢- عشق اوهان جو آفت آهي، توبهه توبهه منهنجي زاري:
بات برهه جي ناهي لکڻ جي!
٣- رڳ رڳ ۾ تنهنجي رمزلڳي وئي، ڳل ڳچيءَ تنهنجي ڳاري:
ڪيئن ٻوءِ ڇنايان! ناهي ڇنڻ جي.
٤- سال لکهي و يا سڪندي سڪندي، ڪهوٽ نه وجهه تون کهاري:
آءٌ الله لڳ ڪرڪا اچڻ جي!
٥- تـوريءَ واهه وسيلو نـاهي، ڪـرڪـا سـجـڻ سـرداري:
ڇـڏ تـون راڻـا ريـت رسـڻ جي!
٦- «احسن» ڪي آهي سڪوڙي سدائين، دوسـت ڏيـو دلـداري:
وات مـٺـا ڪـر وائـي ورڻ جي!

بردهه سنڌي

ڇـڏيو آهـي لاشڪ، ابائـن وسـاري.
سُڪانون نه اوئي، نه ڪانـکل اڏاري.
١- مون جيڏيون توُن تي، مي مُرڪي ميلن ٿيون،
ورڻيون ڏيئي وارن کي ليڪون لهن ٿيون،
سنواري سئين سينڌ، سيندريون سنؤ هين ٿيون،
ميلان شال تن سان، نه هت موت ماري!
٢- هئو ميٺڙيون ۽ سُهڻيون، عطر مُشڪ هاڻيون،
وتن ويڙهه ۾ چَرَ، ڪٿوريءَ جون ڪاٺيون،
ٿريون، مَريليون ا روهيليون، ٻـاڻيون،
ڏسن جي ڪٿي آڪ، وجهن هانءُ ڏاري!

٣- ڪٿي ٻَٽَ سَٽيونَ، ڪي، ٻَرن ٻَرتُ گوريُون،
ٻَيون ٻنهنجا اڳَڙ، ٻُهارن سَدوريون،
تنواري ٻبارن، هُتي چانگ چوريون،
اکين آڙ بن سان، هيتي ڪا نهاري...!

٤- ٽَريُن تي ڪرِين، ٽوڙو، ٽر رَسان مان،
وڃي ٻنهنجي وڳرَ ۾، ويڙهي وسان مان،
ٽري ڏُرت "ٻردا" تہ ٻنهنجا ٻَسان مان،
وطن تي وري شل، الله واڳَ واري!

شبير ٽڪڙائي

قرب ڪٺل دل ٻارا ٻارا،   تو تان صدقي، صدقي، صدقي!
لک ٻيرا آڇ ٻريم ٻيارا،   تو تان صدقي، صدقي، صدقي!

۱- چوڙي چڏين جي چيڪ چتن ڪي،
ونگ وجهن هوند وانهڙن ڪي،
روز هزارين ٽين ويچارا،   تو تان صدقي، صدقي، صدقي!

۲- جن، ملائڪ، حورون، غلمان،
حسن تنهنجي تي هر جُڳُ حيران،
قطب، ڪتيون، سج، چنڊ ۽ تارا،   تو تان صدقي، صدقي، صدقي!

۳- راتو ڏينهان راهون نهاريان،
ٻلٻل ويٺي ٻرت ٻچاريان،
لت وهن ٽا نيڻين لارا،   تو تان صدقي، صدقي، صدقي!

٤- ڪيفي ڪاريون ڪجليون اکڙيون،
آهن ڏاڍيون ڏاهيون ڏنگڙيون،
ڪن ٽيون مشتاقن تي مارا،   تو تان صدقي، صدقي، صدقي!

٥- يار "شبير" ذي موڙ مهارون،
لڪريو ڪريان لرت نهارون،
لرمل تنهنجا لوري نظارا،   تو تان صدقي، صدقي، صدقي!

رشيد احمد لاشاري

ميرُ مينائي مينڊرا، مونني مومل مانجي—
مونني مومل مانجي، سوڍا سگ سڄانجي!

۱— آچجي اوتاري، ڪاڪ ڪناري، مُفت نہ ماري مونجي:
چاھ جون چاليون، ڳجهڙيون ڳالهيون، چاڻو بنجي چانجي—
چاڻو بنجي چانجي، سوڍا سگ سُڄانجي!
ميرُ منائي مينڊرا، مونني مومل مانجي—

۲— تنهنجون راتيون، تنهنجون تاتيون، تنهنجون باتيون اڄ ڪٿي!
دل جي دَر ۾، جان جگر ۾، تار طلب جي تانجي—
تار طلب جي تانجي، سوڍا سگ سُڄانجي!
ميرُ مينائي مينڊرا، مونني مومل مانجي—

۳— ڪاڪ ڪنبائي، حڪم هلائي، پاند آڙائي پيار جو:
رمز رشيدي، شوق شهيدي، اکڙين آڏو آنجي—
اکڙين آڏو آنجي، سوڍا سگ سُڄانجي!
ميرُ منائي مينڊرا، مونني مومل مانجي—

غلام محمد "گرامي"

دلبر تنهنجي ديد، کهورن سان ٿي دلڙي گهائي!
۱— موت کي مارن، جُڳ جُڳ جيئن، شوق تنهنجي جا شهيد........
۲— تنهنجي وچڻ کي ساتر پائين، تنهنجي اچڻ کي عيد........
۳— ٿالڪن پنهنجا لنگ چڏيا هيت، کهڙي خوشي ۽ خريد........
۴— هڪڙي نظر سان آهه اوازي، لرمل نيڻهن نَويد........
۵— قرب ڏنوسين، ڪيف ڪلالي، محبت، مست، مَزيد........
۶— رمز رلايون، روح ريجهايون، محبت ماريا مُريد........
۷— لوري لڳاهون، ڪيلندي ڪنيائون، سهڻي ۽ ساعت، سعيد........
۸— وَنحن ويجهو، ونگ وصالي، چاهي، قرب و بعيد........
۹— محبوبن مهميزون ميڙيون، اک سان گفت و شنيد........
۱۰— طالب مولا سون لٿي "گرامي"، رومي، جنيد، بايزيد........

گيت

"تنوير" عباسي

"ديپڪ"

آءٌ تہ پنھنجي سُر کي ڇيڙيان،
ھن جڳ کي بدلايون!

گيت پراڻا آلاپيندي،
پنھنجي دل ۾ پرجي ويئي؛
ساڳي سُر تي ڪن لائيندي،
خلق خدا جي ٿڪجي پيئي.
ساز نوان ڪي آڻيون، مٽڙا،
راڳ نوان ڪي ڳايون-
ساز ۾ سوز سمايون.

چارڻ چوري چنگ ٿڪي پيا،
ھر لہ مليو ڪو سُر جو دان؛
گيت مري ويا، ساز ڀڄي پيا،
چپ ٿي ويو ھي سارو جھان-
اُٺي جو سُر جي کھرجي، ھرين
پنھنجي سر کي وڌايون-
سُر جو سانگو لاھيون.

لوڪ وسائي وسائي ٿڪاسين،
ھر لہ وسائي دل جي آگ؛
سارنگ ڳائي ڳائي ٿڪاسين،

هاڻي ڇيو ٿئون ڪو راڳ،
سُر ۾ سمائي آڳ اندر جي،
آءٌ ته ديپڪ ڳايون،
آءٌ ته باهه دکايون.

آءٌ ته پنهنجي سُر کي مٿايون،
هن جڳ کي بدلايون!

گووردن محبوباڻي "پارتي" (اجمير)

پريتم جي آس

ليلي ليلي دور گگن ۾،
پنهنجي پريتم سندي لگن ۾،
ڪرڻن جي ڪومل تارن جي، ويٺا ٽڌر وڄائي ويٺو،
شايد، چنڊ ڪي ڳائي ويٺو!

صاف سهاڻي مالا پائي،
پيشانيءَ تي تلڪ لڳائي،
پريتم ڪي هرڪاڻ خاطر، پنهنجو پاڻ سجائي ويٺو،
شايد، چنڊ ڪي ڳائي ويٺو!

تارن جا ٿو ديپ جلائي،
بادل جي ٿو سيج وڇائي،
جنهن کي چانڊوڪي-چادر سان، چاهه منجهان چمڪائي ويٺو!
شايد، چنڊ ڪي ڳائي ويٺو!

سوچي ويٺو: "ساجن ايندو،
منهنجو ڀاڳ ڀليرو ٿيندو"،
پياري پريتم کي پائڻ جا، پل پل ڀور پچائي ويٺو،
شايد، چنڊ ڪي ڳائي ويٺو!

کيس اندر ۾ آس گھٽي آ،
اڻ ڀريتم جي پياس گھٽي آ،
ان لاءِ آس ڀرين اکڙين سان، وياڪل ٿي واجهائي ويٺو،
شايد، چنڊ ڪي ڳائي ويٺو!

ھر ڀريتم آ دير لڳائي،
دک کان چنڊ جي دل گهٻرائي،
ڏوڙي ڏوڙي گگن-منڊل مان، ڀريتم ڪاڻ ٻچائي ويٺو،
شايد، چنڊ ڪي ڳائي ويٺو!

شيخ "اياز"

ڪٿي آ منهنجي منزل سائين، ڪٿي آ منهنجو ماڳُ؟
رات انڌيري، ويل اويري،
چنڊ ستارا منهنجا ويري –
اچي ڪڏهن مون سان مل سائين، ٻُلي ھيو آ ڀاڳ.
ڪٿي آ منهنجي ....
ويهي ونجهه هٿان مان ڪيسين،
لهرين ساڻ لڙان مان ڪيسين –
سُجهي ڪو ساحل سائين، سامهون سمنڊ اجهاڳ.
ڪٿي آ منهنجي ....
سات انهيءَ جو سنگ انهيءَ جو،
نينهن انهيءَ جو ننگ انهيءَ جو–
ڳولا ۾ آ شامل سائين، مون سان منهنجو ڀاڳ!
ڪٿي آ منهنجي منزل سائين، ڪٿي آ منهنجو ماڳُ؟

عارف المولي

منڊ ماڻ جي آئي –
ماڳين
آءُ مٺا تون موٽي!
ساوڻ جي رُت آئي سهڻا، مينهن ڪيا ماندائا،
ساوا گاهه گسن تي ٿيڙا، ٽوھر ڦوڳ ڦلائا،
تاڙو "تون تون" تند تنواري، ڪوئل "ڪوڪو" ڪيو پوڪاري،
وڄ چمڪي ٿي، گوڙ گجي ٿي،
ڪڪرن ڪٺي آچوٽي –
ماڳين
آءُ مٺا تون موٽي!

نَنڍي وهيءَ کان نيڻهن اوهان جو سَنڌن منجهه سمايو،
ڏاج ڏُکن جو ميليو مهندان سورن سانگ بنايو،
ٻيوند ٻچ ٻريمي ٻيِتَڙا، ورهه جا ولگ وکوڙي وِيڙا،
سِڪ جي سُٺيءَ سان ساهه سيبيو تو،
عشق جي ڏيٺي اوٽي –
ماڳين
آءٌ مٺا تون موٽي!

طعنا تنکا لوڪ جون لُوهُون، مهڻا ۽ مهميزون،
مَرڪ اِهو مُشتاقن اصلان، پيرت ۾ چا پرهيزون،
لُڙڪ لَڙي گَل ڳوڙها آيا، دُک جا دِل تي بادل ڇايا،
تو لئه ھورب ھنڌ ھچايم،
لال ڪڍي لالکوٽي –
ماڳين
آءٌ مٺا تون موٽي!

ڇو ٿو ڇِرڪين ڇو تہ ٿَهين ٿو، نيڙي آ دل جاني،
قرب جا بَند ڪمند پيا ڳٽ ڳوپ ڳنڍيون ڳل ڳاني،
توڙي ڏڪارين در نہ ڇڏيندس، محب اوهان کان مُنهن نہ مٽيندس،
درد وارن سان ڇڏ او دلبر،
عذر گهٺا دل ڪوٽي –
ماڳين
آءٌ مٺا تون موٽي!

ساري رات سنياريو سهٺا، ڏُسڪيو ڏينهن ڪيان ٿو،
تارا تارن سان ٽمڪايو، نياپا چنڊ ڏيان ٿو،
هر هر ڏِياتيءَ جي وَٽ سوريان، نيڙو ڪتين سان ڏِک اوريان،
"عارف" سان ڪَر ڪيئن عجيبا،
نازڪ يار ليچوٽي –
ماڳين
آءٌ مٺا تون موٽي!

وهي اوريون اور، ٻرين اڄ،
ويهي اوريون اورا

سنڌ ملڪ جي آئي سونهي، — تون ٻي اڄ هرجائي موٽي،
تنهنجي جُڙاڻيءَ جي صدقي تون، — سِڪ جو ڇڪڙو ڇور، ٻرين اڄ،
ويهي اوريون اورا

لوڪ جا مهڻا موڪ ملامت، — هاءِ، وڇوڙو، آ هڪ شامت،
تو آئي ويا ـ سورن جو هيت، — ڪوند ٻچو ڪو ڀور، ٻرين اڄ،
ويهي اوريون اورا

ڳڻن پريون ڪر ڳالهيون جاني، — مُرڪي ڪَڻ تون اڪ مستاني،
تنهنجي ڪُهورَ ڪري جڻ ملڙا، — ڀيهي مَنَ ۾ ڀورَ، ٻرين اڄ،
ويهي اوريون اورا

توکي جانب ڇالڳ سياڻا، — ڇا، جي ڏسي ويا سورَ پُراڻا؟
ٻر آ "ٻرده" آس ملڪ جي، — اڄ ڀي نئين نڪورَ، ٻرين اڄ،
ويهي اوريون اورا

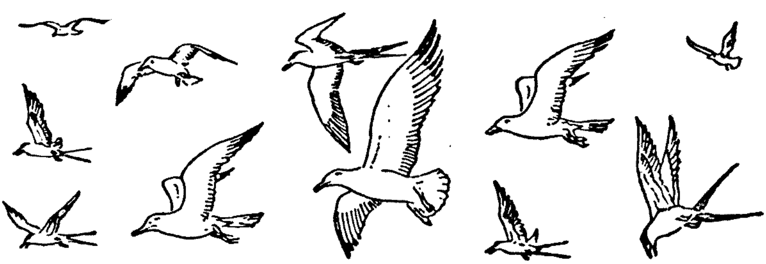

ٿر جا لوڪ گيت

م - ع ڏيپلائي

(۱) ورسارو

«ورسارو» جي معنيٰ آهي «وسڪارو» يا «سانوڻ». ٿر جي ٻرڳٽي جي آباديءَ جو سارو مدار برسات تي آهي، ۽ «ونو ته ٿر، نه ته بر» جي پهاڪي موجب برسات جي موسم ۾ ٿر سچو گلزار بنجي پوندو آهي: سندس آب و هوا، سندس جهنگلي ميوا، ۽ خاص ڪري سائي گاهه جو ڪيرهه ڏونئرو، مڪڻ، گيهه، وڏيڪ لذيذ ٿيندا آهن. ٿر ۾ مکڻ مان گيهه ڪڍڻ وقت انهيءَ ۾ آن ضرور وجهندا آهن ۽ انهيءَ رڌل آن کي «وسناڻ» سڏيندا آهن، اهو به انهن ڏينهن ۾ وڏيڪ لذيذ ٿيندو آهي. سانوڻ جي موسم ۾ کير گهڻو ٿيندو آهي، ان ڪري گهر گهر ۾ کير جون وڏيون ماٽيون ٿينديون آهن، - عورتون جڏهن اسر جو اٿي اهو کير ولوڙينديون آهن ۽ انهيءَ سان گڏ پنهنجا پيار ڀريا گيت جهونگارينديون آهن، ته اهي سڀ آواز ڏاڍا دل کي وڻندا آهن.

اهڙيءَ فضا ۾ سڀ چاهيندا آهن ته پرديس ۾ ويل موٽي اچي هنن خوشين ۾ ساڻن شامل ٿين. «ورسارو» به انهن گيتن مان هڪ گيت آهي، جو هيٺ ڏجي ٿو. هن گيت ۾ هڪ «ماءُ» جي تمنا ڏيکاريل آهي ته سندس دور ديس جو مسافر پٽ تمام ترت پنهنجي ديس واپس اچي. ٻولي اصلوڪي ٿري يا «ڍاٽڪي» آهي، ان ڪري سندس سنڌي ترجمو به ڏجي ٿو.]

وانٽو يان تان ورسارو،
صاحبا !
مانديو،
مانهنجا مٺا !
تاهجو ڏيسلو ونو،
تون ڏسوي مانيو،
گهران لان لچ آويجو؛
تاهجي تان ٿالي تان گهوريس،
تون آوو ته
ورسارو
پيڙو گهارسان !

وانن تي برسات،
پيارا !
ٿي آهي،
منهنجا مٺا !
تنهنجو ديس و ونو آهي،
تون پرديس ۾ مان ڪمائي ڪري،
لڇ گهر ڏي اچ؛
تنهنجي ته ٿالي تان صدقي ٿيان،
تون اچ ته
سانوڻ
گڏجي گذاريون !

سالڙي ٻلاٽي صاحبا!
اورهون موڪليو-
تاهجي تان ٻنڙيءَ ٻج ڳهرايو؛
مانهنجي تان من جا ميولا!
تون آوو ته
چوماسو
پيڙو گهارسان!

لڪ تان چڙهيي،
تاهجي ٻهينل جووي وانڙي-
سنٿيان!
اِتِ ڪو هووي مانهنجو موٽيي ويرو،
ته اورهون ميلهيا!
تاهجي تان ڏِس تان گهوريس،
تون آوو ته ......

هجار هٿان رو،
تاهجي ڪورل رو ڳهاڪهرو،
ڳچيءَ سونهي لولڪو هار؛
مالهنجي ته سهاڳڻ را صاحبا!
تون آوو ته ......

تاهجي تان ٻيليڙان لان
چڙهٽيون ڏيرائجو،
-چڙهٽيون لکي گهوڙلو؛
مانهنجا ته ڏِسڙيءَ را ڏيولا!
تون آوو ته ......

تاهجي تان ٻيليڙان لان
اوتارو ڏيرائجو،
-اوتارو هرِيئل باگ ۾؛
مانهنجي ته سوڍيءَ را صاحبا!
تون آوو ته ......

آڻ ٻلاٽي، پيارا!
هيڏانهن موڪلج-
تنهنجي ٻنيءَ ٻج ڳهرايو آهي؛
منهنجي ته من جا ميوا!
تون اچ ته
چوماسو
ڪڏ جي گذاريون!

لڪ ته چڙهي
تنهنجي ڀينڙي ڏسي وانڙي-
(۽ ويندڙن کي چوي ته) سڄڻو!
اتي ڪو منهنجو وڏو ڀاءُ هجي،
ته اوري موڪلجوس!
تنهنجي ته (اچڻ واري) طرف تان صدقي ٿيان
تون اچ ته ......

هزار هٿن جو (آهي يا هجڻ گهرجي)،
تنهنجي ڪنوار جو ڳهاڪهرو،
۽ سندس ڳچيءَ ۾ لولڪو هار ٿو سولهي؛
منهنجي سهاڳڻ جا پيارا!
تون اچ ته ......

تنهنجي ته سائين کي
سواري ڏيارجي (يا ڏياربي)،
-سواريءَ لاءِ لکيي گهوڙا؛
منهنجا ڏِس جا ڏيئا!
تون اچ ته ......

تنهنجي ته سائين کي
اوطاق ڏيارجي،
-اوطاق ساوڪ ڀرئي باغ ۾؛
منهنجي شهزاديءَ جا پيارا!
تون اچ ته ......

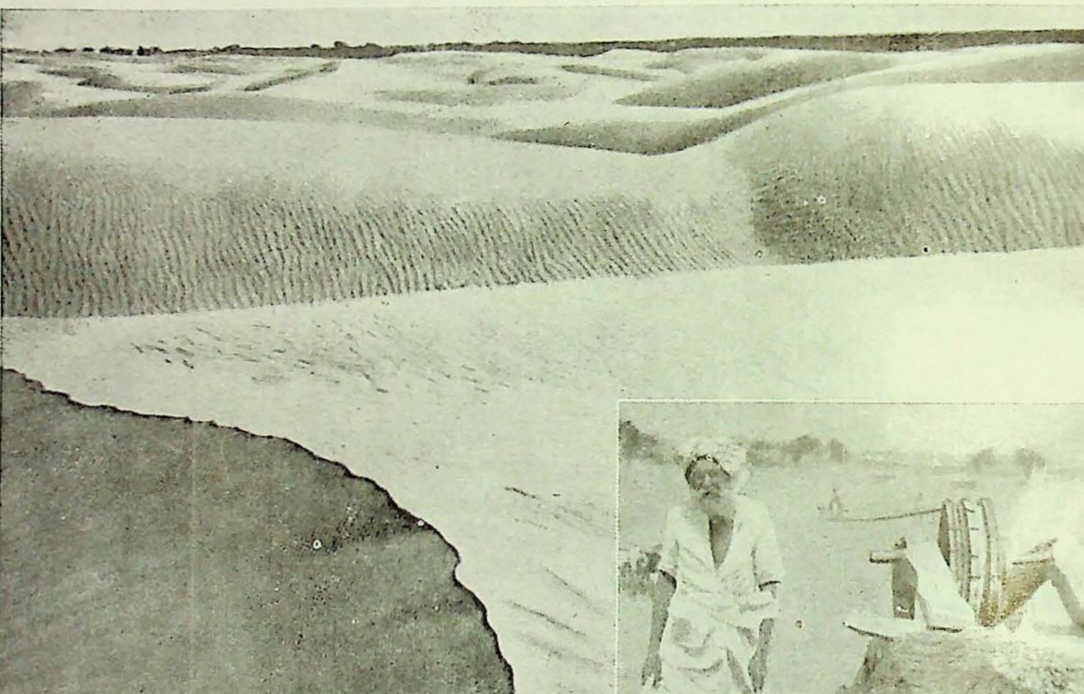

ٿر جو هڪ نظارو

-واري ۾ ھاٽي

ٿر جو هڪ نظارو - سُڪي ۾ ساوڪ

تاهجي تان پيليڙان نان
ڏاٽيئيون ڏيوائجو،
- ڏاٽيون ڪٿيهر ڪار رو؛
تاهجي تان نالي تان گهوريس!
تون آوو ته ......

تنهنجي ته سائين کي
ڏندڻ ڏيارهو،
- ڏندڻ ڪٿيهر (وڻ) جي ناريءَ جو؛
- تنهنجي ته نالي تان صدقي وڃان!
تون اچ ته ......

تاهجي ته پيليوان نان
جهيمٽيون ڏيوائجو،
- جهيمٽيون ڪيوڙ لا پيسي؛
سانهنجا تان مٺا ماڙهوَ!
تون آووته
ورسارو
پيڙو گهارسان!

تنهنجي ته سائين کي
ڪالو ڪارائيو،
- ڪالي ۾ گيهه مان ٺهيل چلا،
۽ لپسي، يا لپٽي؛ *
منهنجا ته مٺا ماڻهو!
تون اچ ته ......
سانوڻ
گڏجي گذاريون!

* "لپسي يا لپٽي" ڪڻڪ، ڳڙ ۽ گيهه مان ٺاهبي آهي؛ وري مٺائنس ڪچو گيهه ۽ کنڊ وجهي کائبي آهي، ٿر ۾ سڀ کان لذيذ طعام شمار ڪبي آهي.

(۲) ڏورو

[تازي پرڻجي ويل ڪنوار جو اباڻن جي ياد ۾ ورلاپ]

هٿڙيءَ تان جهڙڪي پولڙي،
گوري!
هينئڙي جهڙڪي هار-
ڏورو!
ساڃي هيم روا
ماءُ پورايو اڳڻيون،
گوري!
بابل پورائي ريل،
ڏورو
ساڃي هيم روا
ساهيڙئين پورائي سيمڙي،
گوري!
ويريو ليمٽا ليٽ-
ڏورو ......

پيرن ۾ ته پولڙي (پيرن جو ٿري چلو) چمڪي ٿي،
سهڻي،
۽ سيني تي هار چمڪي ٿو-
ڏاڏو
سچي سون جو!
ماءُ اماڻيو اڱڻ،
سهڻي،
بابي اماڻيو ڏهر-
ڏاڏو،
سچي سون جو!
ساهيڙين اماڻي سيپر (چراگاهه)،
سهڻي،
۽ ياءُ توڙ تائين هليو-
ڏاڏو ......

ڏولڪر چڙهيو ڏيءِ جوڀنُو،
ڪوري
رهه ڪيو آهاڻو ڏور–
ڏورو ......

اوليچي ڪنوڻ ڪِنوڙي،
ڪوري!
جهڙڦڙ وسن مينهن –
ڏورو......

ڀريا رڻ جا ٽوڀيا،
ڪوري!
ڀريو اباڻي رو ڏيس!
ڏورو ......

چوڏس ڀونر چانڊڻي،
ڪوري!
رَمَڻ جهڙي رات –
ڏورو ......

ڀون ڪُليئي آهين، اوڏڙيون،
ڪوري!
هيڪڙي جيڏل ڏور–
ڏورو
ساڃي هير رو!

جبل تي چڙهي ڏيءِ ڏاو،
سهڻي،
ته اباڻو ديس ته ڀري رهجي ويو –
ڏاڳو ......

مٿاهين ڪنوڻ چمڪي،
سهڻي،
جهڙ ڦڙ مينهن وسن ٿا –
ڏاڳو ......

رڻ جا لنڊڙا تلاءَ ڀريا،
سهڻي،
۽ اباڻن جو ڏيهه به ڀرجي ويو –
ڏاڳو ......

چوڏهينءَ پندرهينءَ تاريخ جي چانڊوڪي،
سهڻي!
ڪيڏڻ جهڙي رات –
ڏاڳو ......

ڀون سڀ ويجهيون آهن،
سهڻي!
پر هڪڙي ساهيڙي ڀري آهي –
ڏاڳو
سڄي سون جو!

(٣) ڪاڳڙو

[ٿر ۾ ڪانگ کي «ڪاڳ» چوندا آهن ۽ پيار مان «ڪاڳڙو». ناري ۾ پرڻيل ڇوڪري ڪانگ کي لنوندو ڏسي ڳائي ٿي:]

ڪوٺيءَ مٿي ڪاڳڙو، لنيو ڏي لاٽيون؛
ڀڄي ٻاڙي وارئين، «مارِا ڪاڳ ڪجاڙو چوءِ؟»
ڙي ڀڙا ڪاڳڙا!
تون اڏامي وڃ،
آءٌ ويٺي وس ڪهران،
پنهنجي وڳر ته شال وران!

اڇي ميڙي اوجلي، جنهن ۾ لڳي ٽڏ و واءَ؛
ڪتان ويٺي ڇولڻ ۾، آيم موڀي ياءَ:
ڙي ڀڙا ڪاڳڙا!......

ماڪيءَ مٺي مصري، مٺو ماءُ وياءَ؛
مٺي ۾ ڏيهه سوڪڙي، مٺو موڀي ياءَ؛
ڙي ڀڙا ڪاڳڙا......

ماءُ تہ مون کي موڪليو، ونيءَ ۾ آمون؛
آمون ڪاڏر ڀيٽ ۾ ونيءَ جي نشالي؛
ڙي ڀڙا ڪاڳڙا......

اڄو آيبڇڻ ڇانپ مين، مڪو منهنجي ماءُ؛
مَرڪي ڪنديس مٺي تي، آو ڇنيئين ڪوڏ منجهاءُ،
ڙي ڀڙا ڪاڳڙا......

(ماءُ = منهنجي امڙ؛ ڇولڻ = ڪنڊ؛ موڀي = وڏو؛ ايبڇڻ = بوڇڻ؛ ڇانپ = ڇاپو، رنگ.)

(۴) وندل

[«وندل» نالي هڪ ڇوڪريءَ کي ڏاڻ سس کهي ڇڏيو: هن جو مڙس پرديس مان آيو ۽ کيس نہ ڏسي پڇا ڪري ٿو- ٻوءِ جي گفتگو سڄي هن گيت ۾ ڇيل آهي؛ هو اول تہ ماءُ کي «امان» چوي ٿو، ۽ خونڻ ثابت ٿيڻ تي ڇڙ مان کيس «خونڻ ڪتي» ٿو سڏي. هي خيالي ورلاپ بہ سس جي ستايل ڪنوار پاڻ ٿي ڪري ٿي.]

هت جا ڇڏي هيم لنڊڙي، ڙي امان، امان!
ناهي راول ڏيءَ
ناهي سوداگر لنهن!

رات جا ويٺي جنڊ تي، ڙي ابا، ابا!
ساوري نہ موني!
شهزادي،
وندل ٻائي!

جنڊ جنڊ ڪري نهاريم، ڙي امان، امان!
ناهي......

رات جا ويٺي تڙ تي!......
تڙ تڙ ڪري نهاريم......

رات جا ويٺي جيڏئين.........
هڪ هڪ ڪري نهاريم.........

رات جا ويئي ماڻهين ......
گهر گهر ڪري نهار ۾ ....

(هاڻ گهر ۾ گولا ڪري ٿو)

هٽ جي ڏئم اوڙا ڳنگهرا، وڙي امان، امان!
تنهن لوڙي جڙ چڏيو-
ناهي.........

(ماءُ خاموش آهي)

هيءُ جا ڏسان ٿي رت ٽرائي، وڙي امان، امان!
تنهن رتڙي گهاءُ ڪيو-
ناهي.........

رات جو آيو ڪاسائيڙو، وڙي ابا، ابا!
تنهن ته پڪرڙو ڪئو!
شهزادي،
وندل ٻائي!

ڪوڙ ٿي ڪرئين وڙي خولڻ ڪتي!
تو ته ڪنڙي ڪنوار
ناهي.........

ايءُ چڏي ٻي آڻ، وڙي ابا، ابا!
ججها ڏيانس وڳا!
شهزادي،
وندل ٻائي!

جا تو له سئي پنهنجي، وڙي خولڻ ڪتي!
سا ڪئن سهندين پرائي؟
ناهي راول ڏيءُ،
ناهي سوداگر لهن!
شهزادي،
وندل ٻائي!

(٥) ڍاڏيڙو

سياري جي ٿڌيءَ ۽ خاموش رات ۾ ٿــر جي ڪنهن ٻـ. ڏهر ســان لنگهبو، تہ هڪ زوردار ۽ مٺڙي تان ٻـڌڻ ۾ ايندي، جسا ميلن تائين پيئي ٻـڌبي آهــي. اهـا تــانِ غريب ڌراڙن جـو "ڍاڏيڙو" هوندو آهي، جنهن جو پس منظر هــن خيالي آڪاڻيءَ تي ٻڌل آهي، تہ ٿر جي ڍٽ واري حصي جو ڪو ڍاڏيڙو (ٿري) لاباري لاءِ ناري ۾ ويـو ٿو ۽ اتي ڇڻ تہ ڪا وڏ-گهراڻي ڇوڪري مٿس عاشق ٿي ٿئي، ۽ هن جا وارث ڪيس ڍڪي جي چوريءَ جي ڪوڙي فرياد ۾ جيل ٿا اماڻين، پنيان سندس معشوقہ فراق جا آلاپ ٿي ڪري- "هيلوڪو وري" جي معنيٰ آهي "هڪ وار موٽيي اچي". ڪي وري انهيءَ بند بدران "منج ڪو منجيو" يعني "موڪل ڪو سينهو" چوندا آهن. اهو گيت اصل تہ ايترو آهي، پر پوءِ هر ڪنهن حصي جا ڌنار پنهنجي پنهنجي گهرجن ۽ تمنائن موجب سدائين پيا ان ۾ اضافا ڪندا آهن - جيڪڏهين اهي سمورا گڏ ڪجن، تہ شايد ٣-٤ سو بند ٿي ويندا. ٿري پاڻ کي "ڌنڙي" ۽ "ڍاٽي" سڏيندا آهن؛ ۽ ناري ۽ لاڙ وارن کي "سنڌي".

سارو تان سيارو، مون گنديءَ ۾ گذاريو،
رليءَ جي رولاڪي ماريو، ڙي،
ڍاٽيڙا!
هيلوڪو وري!

پيون تان پاڻياريون پاٽيءَ ٽيون پرين،
هڪڙي تان پاڻياري گوڙها ٿي ڳاڙي، ڙي، ......

پٽ جي پاڻياري، ڍٽ جو ڍاٽيڙو،
السٽي انگڙو وريو، ڙي ......

سايون تان ڪانچون آءٌ سنڌ ين جون ڪانيان،
مون کي ڪٽيلو گوڏ ير وٺيو، ڙي ......

ڳاڙهيون تان ڪنون آءٌ سنڌ ين جون ڪانيان،
مون کي واريءَ جو وچاٺو وٺيو، ڙي ......

ٻکو تان ڍڳو، سو وڏ يرن سندو،
موڙي منجهہ مرلدو ڏسان، ڙي،
ڍاٽيڙا!
هيلوڪو وري!

(٦) منڌ يئڙو

[«منڌ يئڙو» يعني کير ولوڙڻ جو «جهيرڻو»، جو ٿر جي هڪ وڻ جي پاڙ مان ٺاهيندا آهن ۽ بيحد مضبوط ٿيندو آهي. هيءَ گيت گهڻو ڪري عورتون وڏي ماني ولوڙڻ وقت ڳائينديون آهن، ۽ اهو ويل اهو نهايت دلڪش معلوم ٿيندو آهي.]

سائينءَ ڪئڙو سڳار، منڌ يئڙو ڪُڙڪي!
لٿو ڏيهه تان ڏڪار، منڌ يئڙو ڪُڙڪي!
جنين رکيو پڄ لاءِ،
مَرِ وسي لي ري،
تن جون تون اسيون پڄاءِ!
منڌ يئڙو ڪُڙڪي!
جنين رکيو لاپ لاءِ،
مَرِ وسي لي ري،
تن جون تون ڪوئيون ڍاهه!
منڌ يئڙو ڪُڙڪي!

پکو ڪوڙيم پٽ تي، سهر ساري پٽ......
اسان آسون پنيون، گهر گهر مانيءَ ڇاهه......
رزق ڏيئم رحمتي، سانيءَ ميهو کير......
پٽ تہ ڏيئم جهنڊلو، جهجهي چوٽي سان......
پُنين پائرين پائنين، هوئيم جوڙ سجوڙ......
اڻ منگيا منگايئين
مَرِ وسي لي ري،
مگيڻ موڙ پڌاءِ!
منڌ يئڙو ڪُڙڪي!

(سگار=سڪار؛ مروسي لي ري=پل تہ وسي وٺي؛ ڇاهه=جهڻ؛ ميهو=ماهيو، مينهن جو؛ جهنڊلو=ڪهاڻن وارن وارو؛ چوٽو=رزق، عمر؛ اڻ منگيا=جن جو منگڻو ٿيل نہ هجي.)

(٧) جهالريو

[«جهالريو» لفظ جي معنيٰ ڪنن جو هڪ زيور، جنهن کي «جهالاريو» به چوندا آهن. هي سون جو ۽ بيحد خوبصورت ٿيندو آهي، جو ڪن جي مٿين حصي ۾ پائبو آهي ته سڄو ڪن ڍڪجي ويندو آهي، پرڳرو هجڻ سبب هاڻي شهرن مان ان جو رواج گهٽو ڪري نڪري ويو هي. هن بيت جي پهرينءَ تڪ ۾ ڄڻ ته ڀاڄ جي طرفان اهو اظهار ڪيل آهي ته «منهنجي ڪيٽ ۾ پورٿيو آهي؛ عنقريب آءٌ تنهنجي لاءِ جهالريو ٺهرائي تحفي طور ڪٺي ايندس»— ۽ پوءِ ور ور ڏيئي اهو لفظ هن لاءِ اچي ٿو، جو ڀيڻ کي ان تحفي جي تمنا آهي.]

ڪيڙيٺي ري ڪيتر ۾ پور
هون تان تيهرو ڳهڙائيسان هيل،
ملوڪ، جهالريو!

«ڪيڙيٺي» جي ڪيٽ ۾ پورٿيو آهي،
هن سال آءٌ تنهنجو ڳهڙائيندس
سٺو، جهالريو!

ڪيهو ويرو آيو، پيهنل، سيئمتو ٿين؟
او تان، سيئمٽ ڪيو سينگار!
ملوڪ، جهالريو!

هي ڪهڙو ڀاءُ آيو آهي، ڀيڻ،
سيئر (چراگاه) ۾؟
جو سيئر ٿي ڪٺي سينگار ڪيو آهي!
سٺو، جهالريو!

ڪيهو ويرو آيو، پيهنل، ريل ۾؟
او تان، ڪوهه پريا ڪنڊ ڪيرا!
ملوڪ، جهالريو!

هي ڪهڙو ڀاءُ آيو آهي ڀيڻ، ڏهر ۾؟
جو ڪوهه ٿي ڪير ڪنڊ سان ڀرجي ويا آهن!
سٺو، جهالريو!

ڪيهو ويرو آيو، پيهنل، ڪوهه تي؟
او تان لاج مري پاڻيهارا!
ملوڪ، جهالريو!

هي ڪهڙو ڀاءُ آيو آهي ڀيڻ، ڪوهه تي؟
جو پاڻياريون شرم ۾ ٻڏي وڃن ٿيون!
سٺو، جهالريو!

ڪاهي ري پاڻيهاري، تون لاج مري؟
هون تان وچلي پانهياري رو ويرا!
ملوڪ، جهالريو!

پاڻيهاري! تون لڄ جو ٿي مرين؟
آءٌ ته هن وچ ۾ بيٺل پانهياريءَ جو ڀاءُ آهيان!
(ڪو ڌاريون نه آهيان)
سٺو، جهالريو!

ڪيهو ويرو آيو، پيهنل، جهانپئي؟
او تان رڙڪي ڀوري مينس!
ملوڪ، جهالريو

هي ڪهڙو ڀاءُ آيو آهي، ڀيڻ، گهر ۾؟
جو ڀوري مينهن ٿي رڙي!
سٺو، جهالريو!

ڪاهي ري ٻُوري مينس! رڙڪين؟
هُون تان (فلاڻي) ڏوجهارڻ روويرا
ملوڪ، جهالريو!

ڪيهو ويرو آيو، ڀينل، آڳيٺي؟
او تان ڇنڊ يا عطر گلاب!
ملوڪ، جهالريو!

چاراڻي رو ڏيسي گهوڙلو،
او تان ڏيسي گهڻا رلگ ڀات!
ملوڪ، جهالريو!

”اڙي ٻُوري مينهن! تون ڇو ٿي رڙهين؟
آءٌ تہ فلاڻيءَ (نالو ڀيڻ جو) ڪير ڏوهندڙ
جو ڀاءُ آهيان! (ڪو ڌاريون نہ آهيان)“
مٺو، جهالريو!

هي ڪهڙو ڀاءُ آيو آهي، ڀيڻ، اڱڻ تي؟
جو ڇڻ تہ عطر گلاب ڇنڊجي ويا آهن!
مٺو، جهالريو!

هو سيٺن کي تحفي ۾ گهوڙو ڏيندو،
۽ ٻيا بہ گهڻيئي سٺا سامان ڏيندو—!
مٺو، جهالريو!

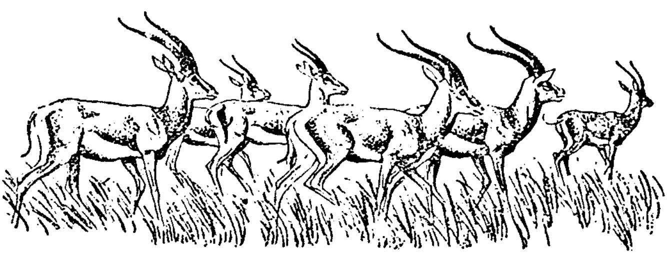

نظم

"تنوير" عباسي

موهن جو دڙو

اي اسان جي چمڪندڙ ماضيءَ جي ھيرن جا نشان!
تنهنجي ويرانيءَ ۾، ڇڻ ايڏي ڪشش آئي ڪٿان؟
تنهنجي بربادي تان صدقي، تنهنجي مٽيءَ تان نثار!
تنهنجي بربادي ٿي ٿي وئي آھ تنهنجو يادگار-
تنهنجون ھي ويران ۽ ساڪت گھٽيون، ھي رَڪَ جا ڍير،
دور ڏسڻ کان ڏسڻ لءِ ٿا اچن ڏس ڪير ڪير-
بي ڪفن مُردي جي مٽيءَ ۾ ڍڪيل ھيءَ کوپري،
جنهن ڏٺي آ سنڌ جي تهذيب کي ھڪ زندگي!
تو ڏٺا آھن زماني جا گھڻائي انقلاب،
تنهنجي سيني ۾ لڪل تاريخ جا آھن ڪي باب:
تون زماني ذي زماني کان نهاريندو رھئين،
سنڌ کي ماضيءَ جي عظمت ڏي پڪاريندو رھئين -
۽ سدائين سنڌ تنهنجي سڏ ۾ سڏ ڏيندي رھي،
تنهنجي ماضيءَ جي بلنديءَ ڏي وري ايندي رھي،
قافلا تهذيب جا منزل طرف وڌندا رھيا،
سنڌ جي گلشن ۾ ڪيئي گل نوان کلندا رھيا،
۽ وري ”مهراڻ“ جي مٽي مٿان ٻَرَ ٻيالا ٿيا،
ھن اڃايل سر زمين جا چپ وري آلا ٿيا:
- اوچتو ٿي اوچتو ٿوڪي ھئي ڪھڙو ٻُور ٻيو،
جو ڪٿي ويران نظرون سنڌ ڏي تو ھيٺن ڏٺو!
تنهنجي اکين جي انهن ويرانين جو ھو اثر،
جو ويا برباد ٿي ٻل ۾ سوين آباد گھر-

ٿي اڪئين سڀڪنهن ڏانهو منزل هئي پنهنجي قريب،
- اوچتو ئي اوچتو ڪي راهزن ٿي ويا نصيب -
وقت جا طوفان آڪري پنهنجو پيڙو پار ٿيو،
پر ڪناري تي اچي نڪرانجي پُرزا ٿيو!
ڳوٺ خالي ٿي ويا ۽ شهر ويران ٿي ويا،
خواب هئا جيڪي ترقيءَ جا، پريشان ٿي ويا؛
ڪلهه ڪچهرين جو لڳل رهندو هئو جت چهچٽو،
موت جي خاموشين آهي اتي واسو ڪيو؛
وقت جي ڦيري، هنن باغن کي ڦيري بر ڪيو،
ڪالهه هئا جت هنج، اڄ ڪانؤن اتي آ گهر ڪيو؛
هي ڊنل جايون، ڦٽل رستا ڏسي تون شاد ٿي،
هي به شايد تو جيان ويندا ڪڏهن برباد ٿي؛
تنهنجي ويرانيءَ ۽ بربادي‌ءَ کي وسعت ٿي ملي،
سنڌ ساري جاڻ جو ٿي تنهنجي پاڪر ۾ اچي -
جيئن پڙون ٿا هاڻ تنهنجي لڙ، ته "تون پڻ ڪجهه هئين"،
وقت ايندو، سنڌ لڙ شايد چيو ويندو اِئين!
هان، مگر ڏسجي ٿو بس اميد جو هڪ ترورو،
- جو هنن اونداهين کي نور ۾ بدلائيندو؛
جي ذرو احساس پڻ پيدا اسان جي دل ۾ ٿئي،
فرق ڀو ڪوئي نه پنهنجي راهه ۽ منزل ۾ ٿئي؛
قوم جي دل ۾ اگر "تنوير" قوميت اچي،
سنڌ، موهن جي دڙي بنجڻ کان ڀو شايد بچي!

گووردن محبوباڻي "ڀارتي" (اجمير)

هيءَ نظارو ڳوٺ جو!

شام ويلي، راتڙيءَ ۽ ڏينهن جي چڪتاڻ ۾،
جئن ڀڏي آڪاس تو لوهوءَ سندي لالاڻ ۾،
تئن اچانڪ ڪوهه تي ناريون اچن ٿيون ناز سان،
هر طرف هڪار ڦهلائي، عجب انداز سان -
پلنجي پل ۾ ٿوي ٿو، حسن سارو، ڳوٺ جو؛
ڪنهن ڏٺو آهي اڪين سان هيءَ نظارو ڳوٺ جو!

چيلهه تي چوڙني، ٻڙي تي آهي گهاگهر يا گهڙو،
چير ڇمڪي ٿو سر ۾ ۽ مست منهن تي ٽڪڙو،
خوب جوڀن جي خماري نرگسي نيڻن منجهان،
ٿا هئي مستي، ڪيڏا ڪسي ويا تن نگاهن جي هٿان -
آهه تيرن کان تکو اهڙو اِشارو، ڳوٺ جو:
ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءُ نظارو، ڳوٺ جو!

ناز سان لوڏيون ڪٿي، ٽيون ڏول ڳرنين تي ڏرن،
مشڪندي ميناج سان، سي ڪوهه مان پاڻي ڀرن:
پينگهه جان تن جي جواني، لوڏ کائي ٿي لُڏي،
۽ ڪمر جي لوچ ۾ جوڀن جي ڪوملتا ڪُڏي -
ڪوهه آهي جڻ ٻڌيو جمنا ڪنارو، ڳوٺ جو؛
ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءُ نظارو، ڳوٺ جو!

آهي ڪيڏو رَسُ ٻريل ڇڙاين سندي جهنڪار ۾،
جڻ ته لرزش ٿي اچي ڪنهن سارنگيءَ جي تار ۾؛
ڪٿ لڪان سان دلربائي، ڇير جي آواز جي؟
ٿي سکي ٿي ڪين اهڙي دلڪشي ڪنهن ساز جي -
ڪاش! مان ٻنجي پوان ڪو شعر وارو، ڳوٺ جو:
ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءُ نظارو، ڳوٺ جو!

هاڻ هرڪا چيلهه سان گهاگهر لڳائي ٿي هلي،
ڇُلڪندڙ پاڻيءَ سبب ڇاتي ڀُسائي ٿي هلي،
دل اندر هر شخص جي هلچل مچائي ٿي هلي،
پاڻ کي چنچل لگاهن کان بچائي ٿي هلي -
هيج مان هر ڪا ڪندي هاڻي پسارو، ڳوٺ جو:
ڪنهن ڏٺو آهي اکين سان هيءُ نظارو، ڳوٺ جو!

نياز همايوني

"للڪار"

ٻڌو هي آواز، گوشِ دل سان، اسان هي ڪم ڪار ٿا ڪريون اڄ،
ٿٽي ونئي آ ٻيڙهه نئين جا، انهيءَ جو سينگار ٿا ڪريون اڄ،
چمن جيي رونق، بهار جي خوبين، کي نروار ٿا ڪريون اڄ،
صبا جي رقص ۽ گلن جي رعنائين جو اظهار ٿا ڪريون اڄ،
خزان جي خطري، ۽ شام جي غم کي مات، بيڪار ٿا ڪريون اڄ؛
- اسان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

ڪنواري آهي جا آس دل جي، سهاڳ ان جو بڻائيون ٿا،
ڀاڳ آ جنهن لاءِ ۾ اڄ، سهاڳ ان جو بڻائيون ٿا،
ٻڪاوَلي آهي جا ٻه صورت، سهاڳ ان جو بڻائيون ٿا،
منجهائيل آهي راهه جي ڪا، وڇاڳ ان جو بڻائيون ٿا،
خوشي ۽ اميد جي سهاري، عجيب وستار ٿا ڪريون اڄ:
— اسان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

زمانو، جنهن ۾ پيار جون ۽ وفا جون باتيون پَرايون آهن؛
قرار من جو، خوشي نظر جي ۽ دل جون گهاتيون پَرايون آهن،
بهار جا ڏينهڙا ۽ چاندوڪيُن جون راتيون پَرايون آهن،
مٺاس ماکيءَ جي، گل جي خوشبو، پکين جون لاتيون پَرايون آهن،
انهيءَ ڪان آهي قرار اسان کي، انهيءَ تي ڦٽڪار ٿا ڪريون اڄ:
— اسان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

حسين چهرا نقاب پائين، جو بيقراريءَ ۾ ٿا گذارين،
مَتين مشتاق ليڻ چائي، جو انتظاريءَ ۾ ٿا گذارين،
دلين جا رابيل، منهن لڪائي، جو اشڪباريءَ ۾ ٿا گذارين،
فراق وارا، وصال آني، جو آه و زاريءَ ۾ ٿا گذارين،
اسان جو احساس آهي بيدار، ان تي ويچار ٿا ڪريون اڄ:
— اسان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

خوشيءَ جي پردي ۾ غم ٿو جهلڪي، ڪاڻ ۾ آهي روئڻ جو ڀاڱو،
حياتي آ موت جي وڪڙ ۾، جيئڻ ۾ آهي مرڻ جو ڀاڱو،
اڱيان آ پاهه ۽ پٺيان آ پاڻي، چڙهڻ ۾ آهي چلڻ جو ڀاڱو،
ميٺي ٻه مات ۽ مٺي ٻه مات، اڄ ڪڄڻ ۾ آهي ڏکڻ جو ڀاڱو،
هيءَ داوري اهرمن جي جو آهي، ان کي مسمار ٿا ڪريون اڄ:
— اسان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

سوال چپ تي اچي، ته ڪوئي خيال هڪدم ستائي ڇو ٿو؟
خوشي جي پاسو وٺي، ته ڪنهن و ملال هڪدم ستائي ڇو ٿو؟
ڪماليت تي رسيا نه آهيون، زوال هڪدم ستائي ڇو ٿو؟
سماج هر دم ستائي ڇو ٿو، وبال هڪدم ستائي ڇو ٿو؟
وڻارين ٿا جي رت اسان کي، انهن تي يلغار ٿا ڪريون اڄ:
— اسان هيءَ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

اسان ڪي اونده نہ آهي ڪر ٻر، اسان ڪي چانڊاڻ گهربيل آهي،
ٻانس جا ٻودلا نہ آهيون، مگر ڪا سُرهاڻ گهربيل آهي،
ڦڪا ٿيا آهيون ڦڪي سان، لذيذ لالاڻ گهربيل آهي،
اسان ڪي مٺاڻ گهربيل آهي، اسان ڪي چمڪاڻ گهربيل آهي،
اجاڙي ويرانين جون وستيون، تيار گلزار ٿا ڪريون اڄ:
ـ اسان هيءُ للڪار ٿا ڪريون اڄ!
هو بادل آيا، امنگ هرڪيا، هوءَ بوند برسي، قرار اٿليا،
هو باديون آيون، ڪي نغما اسريا، هو مستي آئي نکار اٿليا،
هو مکڙيون مرڪيون، ٻڪين ڪي ڏاڍا خمار آيا، بهار اٿليا،
دلين دلين تي محبت اڀري، اکين اکين ۾ پيار اٿليا،
ٻنايون جهنگل ۾ ٿا ڪومنگل، سڙي جي جهونڪار ٿا ڪريون اڄ:
ـ اسان هيءُ للڪار ٿا ڪريون اڄ!
امنگ شعر ۽ خيال اپاريا، ڪهٽائون گهنگهور آيون آهن،
اميدَ، جوش ۽ جلال اپاريا، فضائون چت چور آيون آهن،
خوشيءَ، جواب ۽ سوال اپاريا، ادائون من مور آيون آهن،
سڄاڳ ٿي من، لهڻ اسان جون مرادون ٻرڪهور ايون آهن،
لطيف ٻر ڪيف لمحا آيا، بسنت-گونجار ٿا ڪريون اڄ:
ـ اسان هيءُ للڪار ٿا ڪريون اڄ!
اداس عشق ۽ نراس حسن اڄ ملڻ سان ٿيندا نوان ۽ تازا،
ادب جا رومان رنگ سڀ، زندگيءَ سان هوندا نوان ۽ تازا،
"نياز" ۽ ناز جا ترانا زمانا ٻڌندا، نوان ۽ تازا،
اسان جو فن، ۽ اسان جون ڳالهيون، هميشه هوندا، نوان ۽ تازا،
فسانا سڀ دوستيءَ جا آهن، وفا جا اذڪار ٿا ڪريون اڄ:
اسان هيءُ للڪار ٿا ڪريون اڄ!

عبدالڪريم "گدائي"

ڪجهه منهنجي بہ سڻ

ڪهنجي من دل جي بيتابي،   ڪجهه ٻنهنجي بہ چئو، ڪجهه منهنجي بہ سڻ!
ٻل رات ائين گذري ٻنهنجي،   ڪجهه ٻنهنجي بہ چئو، ڪجهه منهنجي بہ سڻ!
ڪر مات نہ مٺڙا، ڳالهيون ڪر،   دل هلڪي ٿيندي، ڳالهين سان،
سڀ دل جا ٻنار لهي ويندا،   ڪجهه ٻنهنجي بہ چئو، ڪجهه منهنجي بہ سڻ!

ٻيءَ وار مان مشڪل ڏاڍو،
ڏس ڄاڻ اجهو هوءَ ٻرھ ٿئي،
سنسار جي ذک جي، ڳالھ نہ ڪر،
تقدير ٻري ٻرڪي ويندي،
هيءَ زور ظلم جي اونداهي،
ڏس امن جي آهي ٻاک ڦٽي،
ڏس تخت ڪريا! ڏس تاج لٿا!
جمهور جي قسمت آ جاڳي،
ڏس چين اٿيو! ڏس روس اٿيو!
ايران بہ آرس آھ ٻڪي!
انسان جي عظمت جي آڏو،
ڪنهن جي بہ نہ هتي دال ڳري،
جمهور جي طوفان جي سامهون،
هٽلر جي لشاني ڪانہ ماني،
اڄ امن جي فوجن آھ ڪٺي،
هيءَ فتح وظفر جي آھ گهڙي،
انسان جي عظمت جي سامهون،
انسان جي عظمت لافاني،

وڄ ڪين، گهڙي اڌ ويهہ سڄڻ،
ڪجھ پنهنجي بہ چئو، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!
هيءَ رات، اسان جي پنهنجي آ،
ڪجھ پنهنجي بہ چئو، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!
مهمان اٿئي هڪ ساعت جي،
ڪجھ پنهنجي بہ چئو، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!
ڪهرام مٿا محلاتن ۾،
ڪجھ پنهنجي بہ چئو، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!
ٽيونس ۾ ملايا موراڪو!
ڪجھ پنهنجي بہ چئو، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!
ايورسٽ، هماليہ، شرمندا،
ڪجھ پنهنجي بہ چئو، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!
جو آيو سو اڏري ويندو،
ڪجھ پنهنجي بہ چؤ، ڪجھ منونجي بہ سڻ!
بلغار امن جي دشمن تي،
ڪجھ پنهنجي بہ چؤ، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!
آڪاش ۾ ڌرتي، ويچارا!
ڪجھ پنهنجي بہ چؤ، ڪجھ منهنجي بہ سڻ!

گوبند ڀاٽيہ

گهوليان ٿو مان پاڻ وڃايل

گهوليان ٿو مان پاڻ وڃايل،
هردي ۾ ڄڻ آهي هلچل!
مان جهنگل جو رهواسي،
منگل ۾ ٻي مان نرواسي،
منهنجو جيلن تي استان اٿل – گهوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
منهنجي باغن منجهہ سواري،
ڦول هڻيا منهنجا هٿ-ڌاري،
منهنجو ساٿي سيتل ٻمادل – گهوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!

منهنجي نيلي لهر سهيلي،
لهرن واري جيئي البيلي،
منهنجو دلبر ساگر چنچل - ڳوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
هيءُ سج، چنڊ، ستارن وارو،
منهنجو هو آڪاس پيارو،
منهنجي ٻوندڙيءَ جو هو ساحل - ڳوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
هي برساتي بوندون رم جهم،
منهنجو ڏاريندڙيون هئيون سڀ غم،
اندر-ڏنش، اوجل، دک-نرمل - ڳوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
هيءُ پکڙين جو اڏندڙ ميڙو،
مون کي پيي ته اڏائيندو هو،
ڏيندو هو آنند اجهل - ڳوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
ڪوتا جون خاموش ادائون،
ٿهلائي سي سنيه پڄائون،
ڏينديون هيون وسرام وصل - ڳوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
ڪئين سنگيت سُرن واريون،
پياريون تارون-رس ميں ڏارون،
جاڳائينديون هيون من مرجهل - ڳوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
مون لئه هر اڄ ناهه بهاري،
سان ٿي پيو آهيان سنساري،
آسکن جي اڄ ناهه آڇل - ڳوليان ٿو مان پاڻ وڃايل!
مان آهيان مرجهايل ڏمڪايل،
حاسد جڳ جو سان هيسايل،
هائي ٿوڙي پنڌن پر پل - ڳوليندس سان پاڻ وڃايل!

*   *   *

هائي پيي ڪا دير نه آهي، گذرئي کي تون چڏ سهسائي؛
سورج اُبتن وبو نيي، ليڪن، آيرڏ جو انجام پُڏائي!

عبدالقيوم ”صائب“

محسوسات

هي عشق وچي اڄ ڪيڏي ٿو؟
ڇا، حسن ڪا بازي ڪيڏي ٿو!
پنهنجو پنهنجو مقصد – ٿورو ڪير ٿو ڪنهنکي لائي!–
هر ڪاڪ محل جي ماڙين ۾ هير سنڀالي ٻائي،
هن عقل و خرد جي بازيءَ ۾ ٽيڙ نه ڪوئي ڪائي،
– ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!
ٻائيءَ تي اڄ هرڻيون آيون،
ٽلنديون ٽپنديون ڪي تاريون!
چشمي جي چوڌاري ماريءَ دام وڇايو ٿاهي!–
ٻڪا سوچي سمجهي آئي چشم زدن ۾ آهي،
ڇاتي ٺوڪي چونديون آيون ٻاڻ ۾ سينو ساهي،
”هي دام ٻچڻ ۾ چاهي!“
– ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!
رڻ جون نياڻيون افتان خيزان،
شادان شادان، نازان نازان!
ڪم ڪار ۾ آهن ديوانيون مست نگر جون راڻيون،
ٻاليون ڀوليون ڏسجن پيون، آهن ڏاڍيون سياڻيون،
جن هير سنڀاليا اهڙا، تن ڇاڻ مرادون ماڻيون،
هوءِ چو نه هلن سڀ ڪاهي!
– ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!
نيو مست نه ماڻي ڪنهن ٿائي،
هي رنگ متان ڪو رنگ آئي،
ڪا مهل نه ڪنهن جهڙي، ڪر موڙي نه وهي ڪو ظالم،
ٿي شور نه ٻئي برپا، آشوب فضا ٿئي قائم،
شوريده سرن ڪي ڏسندي، رهجي نه وڃي خود ناظم،
هي وقت سمهڻ جو ناهي!
– ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!

پرڀات کي تارن جاڳائي،
ماحول ڇڏيو ڇڻ بدلائي،
احساس حوادث جي تيرن، ڏيل ڏڪايا آهن،
حساس دلين ۾ ڦهري ڪان ڇپايا آهن،
هن ظلم و ستم جي دنيا، کي خان ڪپايا آهن:
— سر ساهه جو سانگو لاهي
— ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!
هڪ طرف زماني ۾ چرپر؛
ٻئي طرف دلين ۾ ٿي هُرڪُر:
ڏسجي ته ٿئي ڇا ٿو ۽ ڪهڙو ٿو نتيجو نڪري —
پرويز ٿو هارائي يا فرهاد کي فن ٿو وسري!
يا بطن ۾ گيتيءَ جي ماڳهين مادهء نو ٿو نسري!
— ان فڪر ۾ عالم آهي.
— ڪنهن هوش سنڀاليو آهي!

محمد عثمان غلام حسين (مجروح) ڏيپلائي

آڳ اجهاسي ڪين اندر جي

(ڪبيرشاهه ۽ شيخ ابراهيم ڪان متاثر ٿي)

آڳ اجهاسي ڪين اندر جي، ٻاروچل جا ٻاري هئي؛
آئن اوئين، ڏاڍن ڏيرن، ڏونگر تنهن ڏهڪاري هئي؛
هاڙهي، ولڊر، ٻپ ٻتون ڪيا، ٻوءِ نہ ورڻ واري هئي؛
سهڪي، دهڪي، ٻئي سيرڪي، سڪ سڄڻ جي ساري هئي؛
ڪُوڪٽ لُولت هرهڪ وروت، لَڪن سا لهڪاري هئي؛
رَڻن ٻَڻن، ڳهڻن گهيڙن، ڪَڏن ڪوٻن ڪينڪاري هئي؛
ڪنڊن، لُنڊن، ٿوٻين ٿوهرين لاٽين سا للڪاري هئي؛
پُرڻن مُرڻن، چَنبڙ ٻُوڻن، ڪِرسيَن ڪئي تنهن ڪاري هئي؛
لَڪن لهسن ڪاڙهن تتن، اڄ آسات آساري هئي؛
پپرن ٻيرين، ٿوهر ٽميچين، روهن تنهن روئاري هئي؛
گدڙن، بکهڙن، اروڙن، چيٽن، ڏرتيي جي ڏاري هئي؛
اڄي ڏئيي ٿي اڄر اهڙي، ڀنڀور تنهن ٻڪاري هئي؛

ڏُڙُ ڏسي، سا ڌڪي دل ۾، زائفان ڪئي زر زاري هئي؛
قادر پنهنجو ڪرم ڪيئڙو، جنهن سان ڏرتيءَ ڪئي دلداري هئي؛
ٻلڪ رهي ويو ٻوٽي ٻٽ ۾، چُني جا چلڪاري هئي؛
ڏنار ٻنيو دربان انهيءَ تي، چوڪي تنهن چوڏاري هئي؛
مطلوب لئي جڏ مدهوشي، جنهن ٻوءِ تي ڪئي ٻوٽواري هئي؛
خان آئي خوشبوءِ ٻرپن جي، تنهن هنڌ مٿي هوشياري هئي؛
سُرهي ٻوءِ تنهن ساهه سيبائي، واسي جنهن سان واري هئي؛
ٻيٺو ٻر ۾ ٻرو ڏنائين، تنهن اهڙي ڪئي اقراري هئي؛
آئي اپچر انهن لکن سان، سُهڻي سولهن سولهاري هئي؛
سون پانيو مقبول مدعا ٽي جا اسڙ سدائين آچاري هئي؛
ڪاهي رسيس ڪنوار سمجهي، ٻر نينگر سا ته لياري هئي؛
ظاهر ويئي زمين اندر سا، تنهن ڏسندي ڏرتي ڏاري هئي؛
مٿي ماهيت مَذڪُورُ اهوئي، عاشق آهه اچاري هئي؛
ٻون ٿني ڏون قارون ٿي، سا حڪم حق هڪواري هئي؛
کهوٽ کهڙي ويو الهيءَ کهڙيءَ ۾ دري جا دل واري هئي؛
حق مليو حق سان همشه آخر لئي انتظاري هئي؛
«عثمان» مليا احسان ٿيا، در داور جي ديداري هئي؛
سچي سڪ سندي سرداري هئي، تڏهه طالب مليو مطلوب مٿي سان!

ارجن ديتارام (سڪايل) سڌوجائي - مقيم نظام آباد (دکن)

سنڌ، مادرِ وطن کي ڇڏئي ته اٺ سال ٿيا ۾ رفيقن جا محبت ناما اچ ٻه پيا اچن - هڪڙي اهڙي تازي خط لرزش ۾ آئي ڇڏيوءِ لکيم:

وطن جي ياد ۾

خط پڙهير تُنهنجو، ته منهنجا نيڻ ٿي ويا آشڪبار،
ڪي کهڙيون ليٺن وهايا نير جا ٿي لار لار.
گوٺ جون ڳالهيون نئين سر ياد جو ڏيارڻ مون کي،
تن ڪهائين جي تَهن ۾ آ لکلُ جهونو پيار.

ڪين ٿـي وسريـا وسارڻ جيي ڪير ڪوشش ڪئي،
اڄ وري زخمن کي کوليو آه تو هڪ وار ڀـار.
کيت ڪڻڪن جـا، پنهون پارا وري آيا تـري،
ڳوٺ جي ٻاهر ڪڏون ٻاٽيءَ سان وهنديون تار تار.
صوفي پيرن جي وڻن هيٺان لڪياسين ٻـاغ ۾،
سي اڪين آڏو ڦيري آيـا وڻـن جـا ڏار ڏار.
اڄ وري ڀـيـارا ٻـڪا پنهنجا ڀـراٽـا يـاد ٿـيـا،
جن ڪـٽـان زوريءَ جدا ٿيي ٿـو ڪذاريان ڏار ڏار.
ڇو ته "سعدي پير" جو ميلو لڳي ٿـو موج سان؟
ٿـا وجن مـٽڪا ۽ صوفـيي ٿـا ملائـن تـار تـار؟
لـيـاز آستادن اڳـيـان آداب مجلس ۾ ڏجـو،
وصل جون دُعائون ڪجو، ٻڌندو ڪٽي پروردگار.
الـتـجـا آهي "سڪايل" خاص ڪـا درگـاه ۾،
ڪاش! مان هيڪر ڏسان سـي سنڌ جا دلدار يـار.

گوورڌن محبوباڻي

انسان ... حيوان

ٿهر جا ڪارا ڪڪر، ڪجڪوڙ سان ڪهسان سان،
ٿـا اڏامـن اڄ تـبـاهـيءَ جـي تـڪـي طـوفـان سان،
خـون جـيي بـرسـات ٿـيي ڀـريـات ۾ لاليي ڀـري،
آسمان ۾ ٻس! تـبـاهـي ۽ تـبـاهـي ٿـي تـزي،
آهـهَ مـان ايـري اٿـيـو طـوفـان آ، طـوفـان آ:
هاءِ! اڄ انسان ٿيي حيوان آ.

ظلم، زوري، خـون، چوريءَ جي گـرم بازار ۾،
مـبـتـلا اڄ مـنـش آهـي، لـوٽ ۽ ڦـر مـار ۾،
تيز آ دولاب، دوڪـي ۽ دغـا جـو دور چـو؟
اف! شـرارت جـو فـضا ۾ گـونـجـي ٿو شور چو؟
بس! جهان بـي ڌرم ۽ بـي ديـن، بي ايمان آ:
هاءِ! اڄ انسان ٿي حيوان آ.

صلح جا سالڪ بڻيا ڇو صلح جا ويري وڏا،
ٿا اڏن سي هاءِ! اتياچار جا اونها اڏا،
اهنسا جي اوٽ ۾ حيوانيت جو راڄ ڇو؟
ٿو بڻي انسان اڄ انسان جوئي ڪاڄ ڇو؟
بيگناهن لئه سڄو عالم بڻيو شمشان آ:

هاءِ! اڄ انسان پيي حيوان آ.

جو جڳت جي قوت ڪارڻ سخت سردي ٿو سهي،
گهور ساوڻ جي گهٽائن ڪان نه ڀلجي ٿو نهي،
جيٺ جي لڙسات ۾ جو ساهسي سورهيه سڙي،
هاءِ! سو هاري هميشه ٿو ڪٽي ڪارڻ رڙي؛

هاءِ! اڄ انسان پيي حيوان آ.

تياڳ جي تصوير جا سنسار جو سينگار آ،
هر گهڙيءَ جنهن مرد تي پنهنجو وسايو پيار آ،
زندگيءَ ۾ ڀيڻ، ڀاڀي، ڌرم-پتني، ماءُ ٿي،
جنهن ڪيو سنسار سک-مئه، مرد سان همراه ٿي،
آن لاٿيءَ لار جو هن جڳ ڪيو اپمان آ:

هاءِ! اڄ انسان پيي حيوان آ.

درد واري دل ڪٿي؟ ميٺاج وارو من ڪٿي؟
صاف، اوجل ۽ ديا وارو ڀلا دامن ڪٿي؟
شرم واريون، مرم واريون، سي نگاهون اڄ ڪٿي؟
هاءِ ڙي! همدرد دل جون سي دعائون اڄ ڪٿي؟
"پارتيءَ" جي دل اندر ساٿي! اهو ارمان آ،

هاءِ! اڄ انسان پيي حيوان آ.

نيون طرزون

هري دريالي "دلگير"

"ترائيل"

"ترائيل" فرانس جي مشهور نغمي جو قِسم آهي، اِئين، جيئن انگريزيءَ ۾ "سانيٽ" لکيو ويندو آهي. هيٺيان ٻه نظم ترائيل جي نموني لکيا ويا آهن.

اهو ساز

اج ته هي ساز ڪٿي، گيت ٻه ني ڇيڙي ڏس–
ڪلّ آئي، سازُ اهو اج نه سپائي ٿئندو!
ساهُ وجهه صحرا ۾، نغمن جون ڪليون نيڙي ڏس–
اج ته هي ساز ڪٿي، گيت ٻه ني ڇيڙي ڏس.
جا بجا سُرَ ٿي ٻڪيڙ ٻلّ، سي هنر ميڙي ڏس–
پنهنجو آواز اهو اج نه سپائي ٿئندو.
اج ته هي ساز ڪٿي، گيت ٻه ني ڇيڙي ڏس–
ڪلّ آئي، ساز اهو اج نه سپائي ٿئندو!

حسين موت

قبر منهنجي تي رکي ڦُول، ڏيا ٻارين ٿي–
بي غرض پيار جي پاڪيزه وفا تان صدقي!
زندگيءَ کان ٻه حسينُ موت آ، سيڪارين ٿي–
قبر منهنجيءَ تي رکي ڦول، ڏيا ٻارين ٿي.
جيي آئان ٿو، جي ڳوڙيون مون سان ٻه ني ڳهارين ٿي–
سيسڪندڙ سونهن جي معصوم ادا تان صدقي!
قبر منهنجي تي رکي ڦول، ڏيا ٻارين ٿي–
بي غرض پيار جي پاڪيزه وفا تان صدقي!

تنوير عباسي

"سانيٽ"

اس ۽ مکڙيون

هڪڙي خاموش ۽ انڌيري رات—
هو ڏنو چنڊ مکڙين کي جنم،
جڻ لهي ويو هو ڪائنات جو غم،
مکڙيون مرڪيون جڏهن به ٿي پرڀات،
هير جيئن جيئن سحر جو لهرائي،
ماڪ مکڙين جو منهن چمڻ آئي!

جڏهن روشن ٿيو صبح جو آڪاس—
ڪرڻا مکڙين جو هار ٻنجي پيا،
چٽڪ سولهري چار ٻنجي پيا،
ٿي وئي ساري ڪائنات اداس—
مکڙين جو گلو گهٽيو ڪرڻن،
تن کي مرجهائي ڇڏيو ڪرڻن!

غزل

علامہ اسد الله شاه "فدا" لکڙائی مرحوم

صرف ٿيي وئيي عمر منهنجيي درميانِ ڪوِي دوست،
بس ٿيو مالوسِ خاطر آستانِ ڪوِي دوست.

روضۂ رضوان ۾ ناهي، ڪجھ لشانِ ڪوِي دوست،
لامڪان جي شان سان مَتَ آھ شانِ ڪوِي دوست.

قبر ۾ ڪفنِ شهيدِ نازِ خون آلوده آھ،
ٿيو منشر تا حشر آ باقيي نشانِ ڪوِي دوست.

بي مددِ دلبرؔ اچي هت رشڪ جنت ۾ ٿو ڪير؟
خضر بڻ هڪ آھ ٿيو گرگشتگانِ ڪوِي دوست.

هن سبب کان ٿيي زبان بلبل سنڌي آهي فصيح،
روز شب جو ان ڪئيي وصفِ بيانِ ڪوِي دوست.

ڇا رضا اي سوختہ دل، قطرۂ مي واسطي،
ساغرِ خون ٿا ولن هيي ساقيانِ ڪوِي دوست.

پيرهن قاتل جو رنگين ٿيو، نشانِ خون کان،
جيي وري هن کان پياسين، ڪشتگانِ ڪوِي دوست.

ڪين هت ڪجھ ٿا رکن پي ڪا بها يوسف جمال،
مصر جيي بازار کان وڌ ٿيو دڪانِ ڪوِي دوست.

غ ِ جنت همسريءَ جيي ان سان دعوىٰ ڪيئن ڪري،
ڪيي منقش آھ ڪجھ خون مقتلانِ ڪوِي دوست!

ريشِ تيغِ نازِ تي ٿيو مرهمِ لمڪين خنده،
زير بار احسان ٿيا، سب عاشقانِ ڪوِي دوست.

ڪشتۂ ناز آهيان، تڏهين اچن ٿا بار بار،
لطف سان مون ڏي "فدا" ڪاهيو سگانِ ڪوِي دوست.

مخدوم محمدابراهيم "صوفي" مرحوم

اڄي ميخاني ۾ مئي لوش پيا مخمور مستيءَ ۾،
نه آهن نيستيءَ ۾، ۽ نه آهن هاڻ هستيءَ ۾.
گهڙي گهڙيءَ منجهان گهائيءَ پيالا جام پُر پيئون،
ڪُڏي پيا ڪوڏ ۾ ڪامي تڏهن توبه شڪستيءَ ۾.
ڪلالن جي اکيان ڪاني، متا موکن وکيا پنهنجا،
سڙي تنهن ميڪ مارايا، سڙي جن سُرڪ سستيءَ ۾.
ٿيا دانا به ديوانا دنيا جي دور گردش ڪان،
مزا ڏاڍا ڏناسين مفلسيءَ ۽ تنگدستيءَ ۾.
حرم ۽ دير مان هرگز نه ٿيندو هيچ ڪو حاصل،
اگر ممڪن رهڻ ناهي برهه وارن جي بستيءَ ۾؟
ادا، اڙ آسمانِ عشق جو معراج ڪيئن مائي،
رهيو جو واديءِ وحشت جي پُرآزار پستيءَ ۾.
پچاڙيءَ ۾ وري ڇا مسلمان، ٿينداسين اي "صوفي"،
وڃائي عمر مون پنهنجي سموري بت پرستيءَ ۾.

شيخ مراد علي "ڪاظم" مرحوم

نيڻ ڪيڻ فصلِ گل ۾ جو اشڪبار آهن،
ابرِ بهار آهن، يا آبشار آهن.
حسنِ نصيب ان جو، طرزِ ستم تي جنهن جي،
قربان هزار آهن، صدها نثار آهن.
برق آهه باهه منهنجي، دامانِ آسمان ۾،
بادل فلڪ تي، منهنجي دل جا بخار آهن.
افلاس و اشڪباري، حسرت ۽ نامرادي،
مون سان رهيا هميشه، همدم هي چار آهن.
هڪ دل هزار ڪان، هڪ جان بنلب رسيده،
اي عشق! تنهنجا مون وٽ هي يادگار آهن.
ڪنهن جو نه ڪنهن سان مطلب، مطلب سان آهه مطلب،
مطلب جي آهه دنيا، مطلب جا يار آهن.

جرمِ وفا تي آهن، ڪو مستحق سزا جا،
گندا تڏهن ٻه ٻندا، تنهنجائي يار آهن.
دنيا جي ڪج رويءَ تي، گهٽ ٿي ملول "ڪاظم"،
تو جهڙا ٻي هزارين، بد تر هزار آهن.

بشير موريائي

چنڊ لنڊ، سجاڳي ڏار، اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!
ٿيو صبح اڃهو بيدار اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!
ڏس رات لڙي، خاموش فضا ۾ ٻڪين ڀهرين لات لنئي،
ڪجهه وقت تہ رهہ هشيار، اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!
باغن ۾ هيو جيت ڦڙلن تي، ڪجهه دير انڌيري جو ڀرو،
آت ماڪ جي ٿي وسڪار، اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!
جنهن دور ۾ زور نہ هولدو ڪو، هڪ انسان تي ٻئي انسان جو،
آن دور جي جڻ جڻ ڪار، اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!
جاڻان ٿو اسان جي چوڏاري، آ محرومي ئي محرومي،
پر همت! لڙڪ نہ هار، اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!
هن نظم حياتيءَ جي، سڀ ڪي هڪ ڪنهري نفرت سيڪاري،
هر دل ۾ وسندو پيار، اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!
هر چيز ۾ ڦيرو ايندو، تو محسوس ڪجي اي "بشير" اڄڪلهہ،
آت، ڦڙتي ڪجهه ڏيکار، اي ساٿي، وقت جون واڳون جاڻ وريون!

"تنوير" عباسي

روح ريجهي ويو انهن جن ساڻ،
اي خدا! منهنجي گهر الهن ڪي آڻ.
مون ٿي توکي هي رنگ بخشيو آهہ،
اک ٻئي ڏس، اي گل! تون مون کي سڃاڻ.
راهبرا توکي خوب ٿو ڄاڻان!
ماڳ تي پهچندس مان پنهنجو پاڻ.

بس ڪڇڻ ڪان، رڳو لڇڻ ئي لڇڻ،
مون کي پي لهر جان، اي ساٿي، ڇاڻ!
شال هڪ پل جي لئه ليئو پائي،
عمر ڪان منتظر سان جنهن جي ڪاڻ!
بزمِ دنيا ۾ ڪنهن جي سڏ ڪان سوا،
سان هلي آيو آهيان پنهنجو پاڻ.
اي بهارا اچ پلي، تون مون ڏي هلي،
پر خزان کي نه پاڻ سان گڏ آڻ!
لڙڪ ائين ڇوهه سان پيا ڇلڪي،
جيئن ساوڻ ۾ اٿلي پئي مهراڻ.
ان گهڙيءَ تان سموري عمر نثار،
جنهن ۾ توسان ٿي منهنجي روح رهاڻ.
منهنجي لهرن سان لڙ لڳل آهي،
تون ئي، اي ناخدا! ڪنارا ماڻ.
وار تنهنجا جڏين اماس جي رات،
تنهنجو منهن ڇڪ چنڊ جي چانڊاڻ.
صبح ٿيندي ئي ٿيو گلن جو خون،
ڪا خبر ناهه، ٿيندو پيو ڇا هاڻ؟
رات ڪاريءَ جو هي ڪفن ڦاڙي،
ڇاڻ ظاهر ٿيا صبح جا اهڃاڻ.
گلرخن جو ٿيو ذڪر جي "تنوير"،
ساري محفل ۾ ٿي وئي سرهاڻ.

شيخ عبدالحليم "جوش"

وطن جي خاڪ سان ٿئي خاڪ مشتِ استخوان پنهنجي،
وطن تان ٿي وڃي قربان جانِ ناتوان پنهنجي.
بلندي عرش جي، صحرا جي وسعت، زينتِ گلشن،
مرڪب ٿاهجي تن جو ته ٿئي سنڌي زبان پنهنجي!
ترقيءَ تي هجي، ويجهي وڌي، سرسبز ٿئي هردم،
زبان سان گڏ وطن پنهنجو، وطن سان گڏ زبان پنهنجي!

الاهي! دل جي دنيا پڻ عجب پر لطف دنيا آ،
زمانو شادمان آهي، جي دل آ شادمان پنهنجي.
زمينِ آسمان ڪيڏي نه آهي سخت اي همدم!
متان مونا هتي ناڪام مونئي آ فغان پنهنجي.
نه ٿيندي برق سان، سيماب سان، دريا جي لهرن سان،
مثالِ زلف سان ٿيندي پريشاني بيان پنهنجي.
نه ٿيندو ناهه، جيسين پنهنجي پنهنجي ضدّ تي هوندا،
ڪري زاهد ٿو پنهنجي ۽ ڪري پيرِ مغان پنهنجي.
بڻايم گلستان اي "جوش"! پنهنجي دشتِ ويران کي،
ڪرشمه ساز آ ڪيڏي نه چشمِ خونفشان پنهنجي!

نارائڻ "شيام"

ايڏي روشن هجر جي رات!
ڪير ڏسيندو راز جي بات؟

اڄ نه هنئين کا دل کي تات — هاڻ ته هڪ ئي وائي وات!
نالو آهي پاڻيءَ جو پٽ — پارڻ پاري ٿئي برسات!
ڪونل ڪاري ڪارا نيڻ — نِڪته نِڪته چڻ منڙي لات!
عشق اها شطرنج بڻيو — جيت به جنهن ۾ آهي مات!
موت مفت ۾ ٿيو بدنام — جنهن کي ماريو ماريو حيات!
وڏندڙ اونده ڏئي ٿي ساک — ٿيندي چاڻ اجهو پرڀات!
آس جهلڪ ٿي اِئين ڏيکاري — ڪوئي پار ڪري جئن هات!
جيون منهنجو، منهنجو ساز — منهنجا گيت هي ڏينهن ۽ رات!
ڪنڊا ڪيئن نه لڳندا "شيام" — گلاب جو گل آهه حيات!

حيدر بخش جتوئي

ٿي پلي اهائي قسمت، نه ڀسي وصال ٿئي ها!
منهنجي لاش تنهنجي در جي اڳيان پائمال ٿئي ها!
ڪيهو انتظار جانان تنهنجو وعدو آبِ حيوان:
جي نه اعتبار ٿئي ها ڪيئن لحظه سال ٿئي ها!

تنهنجو وار وار پردي ۾ رهي ها هر نظر کان:
نہ بغير جسم جانان جي سندم خيال ٿئي ها!
ڪو آڀاري پنهنجو جوڀن، چوڻو ڳاري منهنجو تن من:
هيءَ جواني سخت پڻ نہ الاهي شال ٿئي ها!
ڪيو ڪيڏو شور برپا آ جهان ۾ تنهنجي تصوير:
هاءِ هر طرف نہ مائل نگه جمال ٿئي ها!
توکي اصل کان هو آدم کي خراب خوار ڪرڻو:
نہ تہ هڪ ملڪ کي مالڪ نہ اها مجال ٿئي ها!
جو رُٺان ها تنهنجي صنعت تي الاهي روز محشر:
نہ منڪان سندم گناهن جو اگر سوال ٿئي ها!
هو خدا جو پير هرجا، وڃان ڪاٿي ها، عزيزا!
جتي پنهنجي خون سوا ڪجھ نہ پيو حلال ٿئي ها!
ڪيو ڪفر ڳم نہ ايمان تہ ڪٿي رهيو مسلمان:
جي دوئي شمار ٿئي ها ڪٿي ذوالجلال ٿئي ها!
ٿئي ڪيئن قيد قابو لظر ۽ خيال ۾ هو:
نہ خدا خدا ٿئي ٿئي ها جي سندس مثال ٿئي ها!
هي مسائلِ تصوف، هي بيان تنهنجو "حيدر":
نہ رکين ها عشق ڪافر تہ زهي ڪمال ٿئي ها!

هري درياني "دلگير"

ڪُنڊ جا ڪوڏ ها جيڪي، سي ميخانا ڪٿي آهن!
لٽيندا ڏُنگ ها جيڪي، سي ديوانا ڪٿي آهن!
هيئر پي متي ملي ٿي، پر ڪٿي سا موج مدهوشي،
آهي ساقي ڪٿي آهن، سي مستانا ڪٿي آهن؟
پيالا پُر ڪري اڄ پي پيون ٿا، پر پرين پيارا!
پيارين پاڻ ٿي جيڪي، سي پيمانا ڪٿي آهن!
ڪٿي سي، رات ساري جن سان ڳالهائي نہ ٿڪبو هو،
ڪُنڊَن جا جي نہ ها هرگز، سي افسانا ڪٿي آهن!
ميڙن ٿيون محفلون اڄ پي، مگر ڪٿ سي ڪٿي ماڻهوا
جلي ٿي شمع اڄ پي، ليڪ پروانا ڪٿي آهن!

هلي العام لءِ ٿو سولهن جي سرڪار ڏي هرڪو،
مگر جي جان جا ڏيندا هـا نذرانا، ڪٿي آهن !
آهي جايون، اهي جهڳون، اهي وڻ ٽڻ وڻانا سڀ،
مگر جـن ڪان منور ها هي ڪاشانا، ڪٿي آهن !
هتي اڳـ ها گلستانن جا جهڳٽا، ڍير گلڙن جا،
سنڀالي هل دلِ نادان! هـي ويـرانا ڪٿي آهن !
جواني اڄ بہ جهومي ٿي، مگر "دلـگير" مجبوري،
آهـي سهـٺا ڪٿي ۽ سـي صنم خانا ڪٿي آهن !

مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولىٰ"

مٺي منٺار جي خـاطر، غمن دردن ڪـي چـَرٽو پيو،
وڃائي خواهشون دل جون، حياتيءَ ۾ ٿي مرٽو پيو.
سون ٽالـو پنهنجو جان بازن جـي دفتر ۾ لـکايو آهـ،
قـدم اڳتي ڪٿي يـارو، وري پٺتي نـہ ورٽـو پيو.
ڪرڻ حاصل رَضاي يـار معمولي نـہ ڳـالهہ آهي،
ڏِٺُءِ؟ منصور ڪي هڪدم، ڪري سر ڏار ڏرٽو پيو.
مٺي محبوب جي مرضي، ورڪڻ جي واسطي هردم،
ڏکن جي ڏونگرن ڪي ڏيل ڏهڪائڻ سان ڏرٽو پيو.
وڏي تڪليف ڪائـڻ بعد، وسبو يـار جي دَرَ تـي،
سڄڻ سورن جي واديءَ مان اکيون پُوٽي گذرٽو پيو.
ديارِ يار هـَن پـاسي، ۽ وچ ۾ عشق جـو درياءُ،
وڪي هـُو سـيـلُ سهٽيءَ جو، تيڪو سو تار ترٽو پيو.
چيو محبوب سر ڏيندين تـہ ڏيندين "طالب المولىٰ"،
ڳچيءَ ۾ پـالـد پائي، شرط هـي منظور ڪرٽو پيو.

حافظ محمد احسن دادو

ڪونہ جڳ ۾ ٿو ڏسان تنهنجو ڪو ثاني، جاني! تنهنجي شوڪت بہ شها آهـ شهالي، جاني!
گفتگو تنهنجي مٺي شهد ۽ شڪر کان وڌيڪ، سون سان ڪر گفتگو شيرين زبالي، جاني!

دل ڏلير توکي، سا تو وٽ رهيي، مون وٽ ناهي،
درد تنهنجو ٿيو پهلوءَ ۾ مڪاني، جاني!
تنهنجي رخ ۾ ته ڪمان، تير و تبر، تلوارون،
جڻ چڙهيو سُڳاڪ دلين جي تي ڪماني، جاني!
تير مژگان جو پيلي منهنجي رهي سيني ۾،
ڪا ته مون وٽ به رهي تنهنجي نشاني، جاني!
ڪنهن سان احوال ڪيان آتشِ فرقت جو مٺا!
ساڻيان سيني ۾ ٿو سوز نهاني، جاني!
عمر منهنجي به ڏئي توکي خدا زيبِ زمان،
تون ته ماڻين سدا جوڀن ۽ جواني، جاني!
طالبِ ديد رهن تنهنجي سدا ٿا درتي،
روز شب ورد انهن جو ٿيو "جاني جاني"!
موت منهنجي ڪان اڳي مون کي پسائج جلوو،
تنهنجو احسان نه ٿيندو اهو فاني، جاني!

عشق تنهنجي ۾ ٺهن هاڻ ٿا "احسن" اشعار،
طبع منهنجي ٿي وئي آهه رواني، جاني!

عبدالله "خواب"

جن پاڻ وڃايو آ، سي تنهنجا تمنائي،
جن ڳولي لڌو توکي، سي تنهنجا شيدائي.

مون جڏهن ڏٺو توکي، ٿيو هوش و خرد سڀ گم،
تو جڏهن ڏٺو مون کي، جهٽ هوش ۾ جان آئي.

تارا ٿا ڏسن مون کي، تارن کي ڏسان ٿو مان،
محسوس پئي ٿي، شايد شبِ تنهائي.

پيرن جا نشان ڏسندي، منزل نه سڄاتي مون،
گم هوس خيالن ۾، منزل هي جڏهن آئي.

طوفانِ حوادث جا، خاموش چڙهيا بادل،
اي همسفرو، منزل آئي ڪِ اچها آئي!

جي فضل ڪندو پاڻان، هن دوُر جي حالت تي،
ان شانِ ڪريميءَ ۾ ايندي نه ڪمي ڪائي!

آفاق ۾ ظاهر ٿيو سجدي جو نشان منهنجو،
جنهن داغ ڪيا چنڊ ۾، سا منهنجي جبين سائي.

دنياي محبت مان ٿيو "خواب" کي هي حاصل،
آغاز ۾ رسوائي، انجام ٿيو سودائي.

لڳائي ليئن جو نعرو، لسنگ نالڳا لٿي ڪي ڪي،
ڏکئي سڙ پرت جي ۾ پير پائيندا آچي ڪي ڪي.

نہ سوکو عشق آھي، تون نہ ڪر سڌ بوالھوس ناحق،
ھتي مرندا وري جيئندا پتنگ وانگر پچي ڪي ڪي.

ڪسوٽي قرب جي اھڙي سٺي محبوب وٽ آھي،
ڪريل ڪوٺا پچي ويا سڙ، ٿيا رنا رچي ڪي ڪي.

ھزارين ھٿل ھلاچا ھن جھان جي عشق ۾ آھن،
ٻري ھن بحر مان لڪتا بھادر ٻر بچي ڪي ڪي.

نہ ڳالھين سان ڪٿي آھي ڪڏھين ڪنھن قرب جي بازي،
محبت جي اي يارو، ڏور ڏوريندا ڪچي ڪي ڪي.

لباسِ زھد سان سجادہ تي ويٺل گھڻا ڏسبا،
خبر سھڻي سندي، صادق سڻائيندا سچي ڪي ڪي.

ٻجي آخر پچي ويا ڪي، ڪيئن جو ويو نشان ڪر ٿي،
"اسد" منزل تي پھتا مرد ٿي مانجھي سچي ڪي ڪي.

قصيدو

"انيس" مهيري

آه وطن!

دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!
ٿيا خار سنڌ ۾ گلزار مثل، هر وار وطن! اي سنڌ وطن!

هي بخت اٿم، ٿيو تو ۾ جنم، سڀ شهر ڏٺم، ميڙ ملڪ عجم،
بس تنهنجو قسم، مٽ ڪين لڌم، هندو نه ڪو دم، ڪشمير ارم،
سڪ تو ۾ مليم، ناهيم ڪو غم، تو تان سارو جسم، هڏ ماس ۽ چم،
قربان سندم، ڪريان ته ختم، هڙ مال رقم، ارواح اٿم،
همراه ٿئين، بيواهه سندو، آڌار وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

ڪان روز ازل، فردوس مثل، تنهنجي ريت رسل، ٿي سرمون ڪجل،
تو ۾ جام جبل، تنهنجو صاف ٿيو جل، ۽ شاهه سچل، جهڙا نيڪ عمل،
تو ۾ علم عقل، ڀرديس ۾ ڀل، ترسان نه اصل، پل هون محل،
ڀڪوان ڀڪل، ڪنهنکي نه ڪا ڪل، منجهه جان جنجل، تومن ڏي اڇل،
تون جود ڪرم جو آهين سدا ڀنڊار وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

تون دارِ امن، تو ۾ جاءِ وڻن، جي ڏٽڙي اچن، ڪان ظلمِ زمن،
ٿيو واس وڻن جو مشڪ ختن، سان درِ عدن، ڪچ ڪوڏيون لڳن،
ڪنوٽيون ٿيون ڪينون، گوڙيون ٿيون گجن، بادل ٿا ڀڄن ۽ مينهن وسن،
سارو ۾ پٽن ٿا ڦلر ڀين، شربت نه چکسن، لک شيشا هجن،
سيڪين سگر، ڪاٺين پٽر، سنگهار، وطن، اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

جي ٻڪ ۾ ڳري، مسڪين مري، ڀيو تو ۾ ڏري، دولت جي دري!
اڻ تنهن کي سري، ناٿي جي ڀري، ڪٿي خوب ڪري، نبي ڳوٺ وري،
ٿي ڏاٽ هيري، چڪي ٿي چري، تنهن کي ڪين سري، ٿي ڳالهه ڳري،
ترسي جي ذري ٿيندو ته ڏري، چڙهي نار نري، هو موٽي وري،
ٻيئار اچي ٿا تو ۾ ٿين زردار، وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

ڇا شام سحر، تنهنجو ٻلڪ ٻهر، ٿيو نور نظر، اي جان جگر،
تون صاف اندر جو آهين ٻهر، ڪيني جو نڪر، تون دل تي نه ڌر،
ڪٺندين ته ڪسر، تون فڪر نه ڪر، هي منهنجا اکر تون ڌيان تي ڌر،
جن تو تي قهر، ڪيا زور زبر، تن جو ڪو حشر، ٿيندو ته مڪر،
وٺ صبر ڪان ڪم، ڪر ڪين ڪو غم، هشيار وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

ٿا رت ۾ رڻن جي ڌار رهن، سک ڪين سهن، ٿا ٻور ٻون،
جنات عدن ۾ جاءِ جين، خوش ڪين هجن جڻ قيد ڪٽين،
سي غرق غمن ۾ ڪين ڪڇن، ڪائن نه پين ٿا سور سهن،
من ٻئي ورن، شل توکي ڏسن، تان نيڻ ٺرن، هيءَ آس اٿن،
لاچار وڃي پرديس ۾ ٿيا بيمار، وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

تون قوت ڏئين، ۽ انگ ڍڪين، ڪوئي نه ڇڏئين هي آه يقين،
غمخوار حزبن جو ڪين ڪرين پس و پيش پرين، تو جيسين جئين،
دشمن ته سوين، يا هئون لڪين، تون ڪين هڻين، آفت کان بچين.
شل شاد رهين، آزاد هجين، آباد ٿئين، ڪا ڳوءِ کٽين.
سرسبز رکي، توکي تائين ابد، ڏاتار، وطن! اي سنڌ وطن!
دلدار وطن، منٺار وطن، غمخوار وطن! اي سنڌ وطن!

ٿي تو کان جدا، ٿيو فاني فنا، ڇانٺيي ته کهنا ڪرُ ان جي اکيان،
ڪي کهڙي خطا، يا رب جي رضا، جو لوڙي جفا، توکي ساري سدا.
بس تو کان سوا، ان جو نه بچا، هو اج ڪ سيا هت ايندو هتان،
لاهيندو سيارون ونندو معافي آيو نياپو آه اچا.
واليءَ کان "انيسا"! هوڏو ڳهري، "مون کي وار وطن!" اي سنڌ وطن!
دلدار وطن! منٺار وطن، غمخوار وطن، اي سنڌ وطن!

رباعيون

گوورڌن محبوباڻي "ڀارتي"

جڏن چانڊ پڻ ڀريءَ جو وٽن ڏانهن وري،
طوفان ۾ هر نار جهڪي، سجدو پري؛
ڀڳوان کي تن سخت مصيبت جي سمي،
مجبور ٿي ڏس! ياد ٿو اِنسانُ ڪري.

خاموش هوائن ۾ به مستي تُنهنجي،
ويران مڪانن ۾ به بستي تنهنجي؛
سا جاءِ ڀلا آهه ڪٿي؟ اوسائين!
موجود ٿي جنهن جاءِ نه هستي تنهنجي.

ڦولن مان پريتي جهولَ گلستانن جا،
ايڪانت مان آغوش بيابانن جا؛
منسار نِ، هر وِشو جو داتا هوندي،
افسوس! پريتي پيٽ نه اِنسانن جا!

بيخود ٿي صنم کي مون ڳرائي ٻاتي،
هن منهنجي مٿي مان لڳائي ڇاتي؛
ٻاهوه مان جڏن حال ڇڏيائين مون کان،
هردي ۾ حقيقت لکي ڀاتي جهاتي.

ڀانئي اِ سکيس توکي تونگر بڻجي،
ڪو پيرُ يا پنڊت يا گداگر بڻجي؛
ڪعبي کي پنئي ڏٻي، لڏي ڪاشيءَ مان،
توسان ته مليس نيٺ، مان ڪافر بڻجي!

مٽيءَ مان کلونا تون بڻائين ويٺو.
اڄ ناهي ميان تن کي مٽائين ويٺو؛
تڇ خاڪ مان اِن کيل ڪري ڀارانا،
ڪٿن ڀانءِ کي قادر تون سڏائين ويٺو!

جيڪا به اٿم چيز اکين جي آڏو،
تنهن ۾ ته ڏسان عيب ٿو هڪڙو نه ٻيو؛
دلبر ۾ مگر نقص نه ڪو آيو نظر،
چاڪاڻ ته هؤ آهه وِنيُن ڪان وڃهو.

هر عيش جو سامان مليو، گهرُ نه مليو،
ٻاڙو ته لڏم، هاءِ! آهو دَرُ نه مليو؛
اي خالق! بگڙيءَ کي بڻائڻ وارا!
تو دل ته ڏني، پر ڪوئي دلبر نه مليو.

مشڪل ۾ نه مون آه ڀري دانهه ڪئي،
ڪلهه خواهه سڀان جي ته ڪا پرواهه ڪئي؛
ڇا روڪ سگهندي راهه ۾ آئي آڏو،
لوڪن سان هٺائي مون سنئين راهه ڪئي.

ساگر کان ڪڏهن دور ڪنارو رهندو؟
نظرن کان پري ڪين نظارو رهندو؛
اوير ڪي جڏهن دوست! ڪندو سج روشن،
اوله ۾ ڇا ان وقت انڌارو رهندو؟

هڪ تون هجين، پيو مان هجان، برسات هجي،
۽ پهرين ملاقات سندي رات هجي؛
سا رات وري اهڙي هجي جنهن جي شل،
اي جان! ڪڏهن ڪٿي نه پريات هجي.

جنهن دل ۾ نه احساس، اها دل نه ڪپي،
لهرن کي ڏڪاري، اهو ساحل نه ڪپي؛
حاصل ٿئي جنهن تي، نه مسافر کي مراد،
اي سائين! اسان کي اها منزل نه ڪپي.

تو ساڻ ٻه ٽي ڏينهن گذاري نه سگهيس،
وڇڙيس، ته وري لڙڪ ٻه هاري نه سگهيس؛
سؤ بار ڪيم توکي وسارڻ جا جتن،
پر هاءِ ڙي تقديرا وساري نه سگهيس.

هي ٽٽل ساز پرانو ٻه وڄايون ڪيئن؟
آواز نئين کان ٻه نڀايون ڪيئن؟
جيون کي ڇڏي، موت جا نغما ڳائي،
اي دوست! جنازن کي سجايون ڪيئن؟

ڪنهرجن جي ڏهاڙي ٿي لڳي ڀيڙ نئين،
۽ دل ۾ آئي درد لشون، پيڙ نئين؛
قدرت کان مليل ڪوٺي مقدر کي ڇڏي،
اڄ دوست! ٺهرايون اسين تقدير نئين!

قطعا

شيخ ”اياز“

منهنجي هستي، منهنجي مستيءَ سان ملي، ڪنهن الستي حسن جي پٺتان پئي،
دور ڀهتي، آسمانن تي چڙهي، راتڙين ۾ چنڊ تارن جي رٿي؛
۽ پونر جي ساس، گل جي واس ۾، جڻ پرهه جي هير جئن آئي وئي،
پاڻي ليٽا لڙڪ سان ڏسندي رهي، مرڪ مٺڙي زندگانيءَ کي ڏئي؛
ڪا هوس ناهي، شاعر هان ”اياز“، منهنجي من کي آهه دولت اڻ-مٽي!

ذات منهنجي لاٽ سان چمڪي پئي، رات ڪيئي چنڊ جهوليءَ ۾ هيا-
ماڪ، مکڙيون، سڏ-پڙيون اکڙيون سوين! رنگ، رس ۽ روپ جهوليءَ ۾ هيا،
شعر لکندي وقت ڇا ڇا هو ”اياز“ ڪيترا اسرار پوليءَ ۾ هيا!

لينهن تنهنجو ڏينهن وانگر ٿو ٻڪي، ڪيستائين سان لڪايان او پرين!
راز تنهنجو ساز ۾ پيو ٿو لڇي، ڪيستائين سان نه ڳايان او پرين!

ساز تي ٿي ناز آ مون کي مٺا، جنهن بنا هر چيز ئي بيڪار آهه؛
جيت منهنجي گيت آهن، جن بنا، منهنجي ساري زندگاني هار آهه.

ڪنهن ڇيو ٿي آءٌ تنهنجو عڪس هان، هي ڪچهارت تون ٿي سمجهائين ها؛
عڪس سان ايڏي عداوت ڇا سبب! رنج، غم ايذا ڀلا ڇو ڏين ها؟

مان هرڻ، تون منهنجي هرڻي اي مٺي!
ڀٽڪي ڀٽڪي زندگيءَ جي رڃ ۾،
تڙپي تڙپي آرزوءَ جي اُڃ ۾،
تنهنجي صورت، ريت ۾ رلندي ڏٺي-
تنهنجن اکڙين ۾ هيو آبِ حيات،
منهنجي پياسي روح جي پڙين نجات!

آزاد نظم

بشير موريائي

نئون سال

هر نئون سال، ڪٿي سوچ جو سامان ٿو اچي،
ياد ڏياري ٿو اچي-
سال جي گذري ويا، گذري ويا!
هر نئون سال لڪائي ٿو اچي گهاءُ نئون،
لوڻ ٻرڪي ٿو مٿان زخمن جي
زخم جيڪي ٿيا ناسور وطن منجهه رهي؛
هاڻ سر هاڻ ڪي سگهندا ٿا رهون پنهنجي چمن ۾ رهي!
سوچ- ڌارا ٿي ٻوي وقت جي ساگر ۾ وڃي
-وقت جو گذريو نه سنئون:
هنئري ڇا ڇا نه آ بدليو سائي!
اول اول ته حڪومت بدلي؛
وقت شاهد آ ته هر وقت سياست بدلي؛
هڪ ٿڪل سرڪ جا ماٿهن ڪي ملي صدين بعد،
هوريان هوريان سا مرڪ به ڪسجيئي وئي؛
سڏو ڳٽي، سنڌ ڪلي صدين بعد
-جيئن اونده ۾ ستارو ٽمڪي،
۽ وري گهور انڌاري ۾ لڪي-
سوچجي ٿو ته اها مرڪ، اها ڪل ڇا ٿي؟
ساگيا سور ۽ ساڳي سسئي!
-هر نئون سال ڪٿي سوچ جو سامان ٿو اچي!

مان اڪيلو ناهيان

مان اڃا سوڙو رهيو آهيان سجاڳ،
چنڊ جي چانڊاڻ ۾،
رات ڇيڙيو آهي هلڪو منڙو راڳ،
ساري جڳ تي،
ننڊ جو گهرو نشو ڇانيل آ:
پر،
آءٌ آڌيءَ جو ٿو ويٺو سوچيان،
"ڇا اڪيلوئي اڪيلو،
"آءٌ پنهنجا سور سيني منجهه سانڍي،
"زندگانيءَ جي ڪٺن رستن تان ٿو هلندو رهان؟
"ڇا اڪيلوئي اڪيلو!
"سوچ جي ساگر ۾ لهرن ساڻ لڙهندو ٿو وڃان؟"
سوچيان ٿو "منهنجي دنيا آهه ڇا؟
"روپ بي آ، رنگ بي؟
"يا بسنت آ؟
"يا بهار؟
"باغ ۾ ڪنهن بند مکڙيءَ جو حجاب؟
"يا آ پوري چنڊ جي بي داغ چالڊوڪي؟

"يا ڪنهنجي زلف جي ڇانوَ ۾ خوشبودار آ
ڪاڻي ڪهڙي؟
"يا ڦل گل جي ڪلي ۾ شبنمي قطرن جو هڪڙو
آهي هار؟
"يا محبت؟
"يا شباب؟"

ساٿيو!
مان، جو هڪڙو راهي آهيان سوچ جي نگريءَ
جو، منهنجا دوستو!
مان ته ڪان سوچيان ٿو،
منهنجي اهڙي تسر جي هر ڪلپنا
محدود آهه،
ڇا، رڳو مان ئي دکي آهيان هتي،
ٻيو ڪو به ناهه؟
ڇا، رڳو منهنجي جهان تي موت جو سناٽو آهي؟
خوبصورت زندگي
هڪڙي ونشا وانگي محان، جي حسين آغوش ۾
جهومي ٿي پئي؟
ڇا رڳو مان ئي ڏڏيل آهيان ڏکن جو؟
ساٿيو!
سوچ جي هر وهڪري ۾ بي خبر لڙهندو وڃان—
ڇا اڪيلو ئي اڪيلو،
بي خبر ۽ بي سهاري، سور ٿو سهندو وڃان؟

ڪر پئي، سنسار آ سورن جو گهر،
اي ساٿيو!
رات اڃا باقي آ، ٿيو ناهي سحر،
اي دوستو!
آ اڃا تائين خزان جي قيد ۾ رنگين بهار،

اڄ به چمن ويران آ،
اڄ به،
اڃا تائين به هت،
ذلت سندو سامان آ؛
مفلس جو ڪهڙو مان آ؟ —
رات چاندوڪي سهي، پر رات آ،
اي ساٿيو!
— سوچيان ٿو مان.
"مون ڪي—
"هڪڙي رات جاڳوءَ ڪي — آ ڪنهنجو انتظار؟
"جنهن جو اوسيڙو اٿم، پربات آ"—

پر،
دوستو!
سوچيان ٿو مان،
"ڇا اڪيلو ئي اڪيلو،
"صبح جي سڪ ۾ ائين سڙندو وڃان؟
"ڇا اڪيلو ئي اڪيلو،
"رات جي راڳن سان ٿو لڙندو وڃان؟"
منهنجا ساٿي بيشمار،
مون سان شامل —
رات جا راهي،
مگر پربات جا پريمي،
هزار.
مون سان، هن اونداهه جي
۽ سانت جي ساگر ۾،
اهڙا ناڪئا، اهڙا مسافر ٿا هلن،
جي نه ڪنهن طوفان پر ڪڏهين ڊڄن،
جي حسين اوشا جي ڳولا ۾ سدا هلندا رهن،
۽ ...... مان اڪيلو ناهيان.

شيخ "راز"

ميڪدهءِ حيات

درد ۽ رنج سان لبريز زمانو سارو،
وقت آيو ته اجهو ڇلڪي پيو؛
هر طرف شورِ عنادل آهي،
جڏڪ گلشن ۾ لڳي آهي باهه؛
جڏڪ محفل ۾ ٻري ٿو ڪو چراغِ سحري؛
خشڪ محفل ٿي وئي، بند ٿيو چنگ و رباب؛
ٿي وئي ختم جواني منهنجي
– يعني ڪا رات سهاني منهنجي،
هڪ پلڪ لاءِ اچي پوري ٿي!

اهڙو ڪو سرد هوا جو جهلڪو،
جنهن ڪيو جسم جي هر تار کي بيڪار ضعيف،
جنهن ٻڌايو دلِ بلبل جي علالت جو راز،
موتئي سرو سمن جو احوال،
جنهن ڪئي محفلِ گلشن جي خبر،
جنهن ڪئي گرميءِ رخسار جي ڳالهه،
جنهن ڪئي بزمِ طرب ساز جي ڳالهه،
جنهن ڪئي عشق جي رفتار جي ڳالهه،
جنهن ڪئي حسنِ فسون ساز جي ڳالهه،
جنهن ڪئي عظمتِ گلچين جي خبر،
جنهن ڏنو ساقيءِ گلفام جو حال:
ٿي ويو دوست، هي خاموش جهان؛
هر طرف موت جو سايو ڇانيو؛
بيڪسي مرده دلي ڇانئي آهه؛
زندگي موت جي آغوش ۾ آهه؛
ساري عالم تي حڪمران آ سڪوت؛
آسمان تي جمود؛
– گلشنِ زيست جو لڙهي ويو شباب!
ڪشتيءِ عيش و طرب گردشِ گرداب ۾ آهه؛
ڪيئن بچي ڪوني پيلا – دور هو ساحل آهي؛
– حسرتِ بوءِ چمن جو دلِ بيتاب ۾ آ!
– ۽ وري طاقتِ پرواز نه آهي جنهن ۾؟
تو ٻڌي دوست ڪهاڻي منهنجي،
اٿ، اٿي هل ته هلون ٿي ويو وقتِ سحر،
– گرچه هي منهنجو بدن آهي نحيف!

طوفانِ عظيم

تون مون سان پنهنجي مقدر جي گلا ڇو ٿي ڪرين؛
جڏهن مون کي تون پنهنجي راه تان اڇلين ٿي پري!
اي منهنجي جان! زماني ۾ رهڻ جو دستور،
جيڪي تو سمجهيو آهي، منهنجي آڏو آهي خام؛
– يعني هي وقت جو طوفانِ عظيم،
ڪيترو وقت ڪومائيندو چمن کي، گل کي؟
ڪيترو وقت زماني جي مٿان هوندو جنون؟
ڪيترو وقت فقيرن جي مٿان هوندو غنيم؟
ڪيترو وقت هي خاموش جهان؟
ڪيترو وقت هيءَ انسان جي زبان،
– يعني بند هوندي چمن جي وچ ۾؟

بوءِ گل پيرهنِ گل ۾ رهي ٿي مستور،
جسم ۾ روح جي تابنده رهي ٿي تنوير؛
دل جي آئيني ۾ انسان جي صورت آهي؛
– يعني انسان جي عظمت توقير!
آسمانن تان وري ايندي نويد،
ٿي ويندي ساري زماني جي مٿان عيد سعيد،
اي منهنجي جان، اهو وقت پري، ناهي پري؛
تون پلا ڇو ٿي ڊڄين!
اي منهنجي جان، پلا ڇو ٿي ڊڄين؟

موت هڪ وقت تہ اچڻو آهي؛
اڄ نہ آيو تہ سڀاڻ اچڻو آهِ؛
زندگي خواب آهي، آهِ خيال،
عيش راحت نہ ڪڏهن ساڻ رهي؛
— ويا هتان دارا، سڪندر، خسرو، —
زندگي ڪجهہ بہ ناهي، بي معنيٰ:
ڇڏ تہ ڪجهہ اڳتي وڌان،
— ۽ وڌي، خونِ جگر سان پنهنجي،
پنهنجي تقدير جو هڪ باب لکان!

"مصطفيٰ" جتوئي

... اي همدم!

ڇو تنهنجو آهي ڪهڙو خيال اي همدم؟
پنهنجي محبوب وطن کي اسين برباد ڪريون؟
— جتي معصوم نگاهن جا ڦيرن جام هجوم،
جتي اُميد، محبت جا ٿا ٽهڪن چهرا،
آدميت جا اِشارا جتان هر پل پسجن،
اُن کي خود غرض مفادن لئي چو قربان ڪريون؟

اي صنم منهنجو انهي ڳالهہ ۾ تون ساٿ نہ ڇڏ،
مان صلح ۽ امن جو شيدائي ۽ خواهان آهيان،
مون کي انصاف جو ڏسڻو آهي هت شان بلند،
مون کي هر ذهري ۾ آ رنگ گلابي پرٿو،
سبز و شاداب ڏسڻ چاهيان ٿو مان پنهنجو وطن،
۽ سڀائڻ ٿو گهران جنهن کي چون رنج و محن —

اڄ اي محبوب، محبّت جو جهان اڄ جوڙيون،
عشق، آرام ۽ جنّت جو نظارو جوڙيون —

ها، جتي ظلم جي بہ ڪنهن کي ڪٿان ٻي نہ اچي،
جتي انسان نہ انسان کان بيزار هجي،
فڪر ۽ علم و ادب، فن جتي آزاد هجن،
جتي زنجير قلم تي ۽ زبان تي نہ هجي،
جتي عصمت سندي عظمت رهي قائم دائم.

ڇو اي محبوب، بدلبو نہ هي ماحول خراب؟
جنهن ۾ انسان کي انسان ٿو ٻيڙي ٻيجا،
جنهن ۾ انصاف جي مٿي ٿي ٿئي هر وقت پليد
بي گناهن تي جتي ظلم و ستم آهي روا،
۽ جتي جرم ۽ غداري آهي حُبِ وطن!

آ هلي هاڻ، محبت جو نئون شهر ٻڌون،
جت نہ بيڪار هجي ڪوئي، نہ آزار هجي،
تنهنجي چهري تي جا پلاڻ رهي ٿي هردم،
وڃي تبديل ٿي لالاڻ ۽ گلگونيءَ ۾،
تون سدا خوش رهين، مان تو سان رهان خوش گڏجي،
ڪيڏي شاداب آها دنيا اسان جي هوندي!

اي صنم اڄ تہ نئون رنگ، زماني ۾ پريون،
امن و انصاف جي عزّت پنهنجو ايمان ڪريون،
حُبّ انسان کي ايمان سندي جان ڪريون،
امن و الفت جي لئين بستيءَ جو اعلان ڪريون،
جت محبّت جا ملن جام سڀن کي پرپور،
جت نہ غمگين هجي ڪوئي، نہ غم جو سامان،
سڪو محنت جي مزي سان سدا شاد هجي،
جنهن ۾ انسان سان انسان جي محبّت ٻهر:
آ هلي ڪو تہ محبت جو جهان اڄ جوڙيون،
عشق آرام ۽ جنت جو نظارو جوڙيون!

ادب لطيف

جهامنداس ڀاٽيا

شام ۽ صبح

(١)

شام جي ديويءَ سدا صبح جي سواگت ڪرڻ لئي رات ساري اوجاڳو ڪيئندي گذاري، مگر صبح سندس منهن چڙهڻ جي چاهه ڪي راهه ڏئي ئي ڪونه!

ڪامل ڪلاڪار اهڙو ته ڪاريگر آهي، جو ويچو پنهي جو ظاهر نه ڪندي، ٻنهي کي بي سرت اهڙو ته رکندو ٿيو اچي، جو ديوي پنهنجي ديوتا جو ديدار ڪري سگهي ئي ڪين!

آيامن ڪان اِها ليڪ-چيپ جي راند هلندي آئي آهي: ۽ هيڪ مانئي اِهائي ۽ هندي آئي آهي!

عورت سِڪ جو اننت چشمو آهي. ڪيس لاثاني دل آهي. انهيءَ دل ۾ درد آهي. اِهو سوز سندس سنسار کي سپنن سان سرسبز ڪندو ٿو رهي. عرصو ٿيو انهن جي سرهاڻ ۾ مست ٿي رهي. اميد جو ڪو اڪ توشا خانو اٿس. آخر دم تائين اوسيڙو اٿس. پلڪ پلڪ ۾ فلڪ جي ڦيري ۾ هوءَ آسرا اِسراري رکيو ٿي وهي. اڪيون آبدار سندس دل جي ويراليءَ کي آباد ڪرڻ جي ڪنديون ٿيون رهن.

اميد اٿس ته متن ٿيون پساهه پرين پسائي. موت ڪان ڪو ڪنڌ لئي ڪائي. سِر سهسائي صبح ۾ سمائجڻ لاءِ سهي سنيري ٿي وهي: متن سهاڳڻ جو سهج آخر دم به پائي!

سويرو ٿئي ٿي متن، ته شام خبر نه آهي ڪنهن جي شام وٺي ٿي بيهي وري به اوسيڙي اون ۾!

اها آنڪ آسر ڪهاڻي جڳان جڳ هلندي اچي ۽ هلندي رهندي. خبر نه آهي ڪهڙيءَ منزل تائين؟

ڪٿ ۽ ڪهڙي نمو: انجام ٿيندو هين راند جو؛ مگر هوءَ ته گونگا ڳوڙها

ڳاڙيندي، رڃ ۾ ڪهمندي سهاڳ جي لاءِ، رات ساري ستارن جي سنگ ۾، راهه نهاريندي ٿي رهي!

ڪلا آهي هيءَ جا ڪاميل رکي آهي قائم ۽ دائم روح جي ريلي ۽ دل جي ڪشش ۾

(٢)

"سويرو" سوجهري هوندي به اون کان آجو ڪينهي. بيپرواهه هوندي به صبح شام لاءِ تڙڦي رهيو آهي. ڪيس هڻ ڪٺهبي جوڙي واريءَ وليءَ جو ڪسپ آهي. سندس سامهون ٿيڻ جو سٽ نه ساري، هو اندازيءَ جي اوٽ ولي، سندس سيج چڙهي، سندرتا سندس جون سرڪيون پرينده ٿو رهي. مگر هڻ جي هاسي آٿلائڻ سان ڪالش چرڪ لڪريو وڃي، ۽ پوءِ هو تڪڙيون وکون وجهندو، پهچ آن جي ڪان گهڻو پري نڪري، دور ديس ۾ آيري اولهائيءَ ۾ ڪر ٿيو وڃي.

سندس لظر نورانيءَ ۾ لمڪ به اهڙو عجيب آهي، جو جان ڪٿي هو اکيون اولهه طرف ڪري، رمٽيءَ جو روپ پسڻ جي ڪري، ته اکيون ڪاشيءَ جون جهڪيون پنجو وڃن، ۽ هو باهه ۾ جلندو سڙندو سفر سارو ڪٿي ڪنهن ڪنيا ۾ آرامي ٿئي، يا وري وکون وجهي پئي پار. سمو گذرندو پئي رهيو آهي. جڳل جوڙي جو ميل الاجي ٿيندو ڪڏهين؟ سندن سهاڳ جو پيڙو آد کان پڌو پيو آهي. الستي جو ڳيءَ ڪين آسيس اها ڪٿي ٿي ڏسجي ته جڳان جڳ جلندا رهن ۽ لهن ڪڏهين ڪين هڪ ٻئي ڪي!

شام، سوير جي سهاليءَ سونهن لاءِ سڪي رهي آهي؛ سندس سندرتا جي سُرڪيءَ لاءِ تڙڦي رهي آهي؛ سندس جهلڪ جمالي پسڻ لاءِ ڪالگ اڏائي رهي آهي: مگر اجهاڳ جهاڳڻ جي جريت ڪيس ٿئي ئي ڪين ٿي.

اميد ايمان آهي. هوءَ آن جو پاؤ پڪڙي هلندي ٿي هلي. صبح جي اچڻ جا اهڃاڻ آٿن مَسَن، ته هوءَ هٺ ۽ هستي شموري وڃائي وهڪ ۾ ويندي رهي.

ڪلاڪار هيءَ ڪلا آهي، يا صلاح تنهنجي صبح جي!

(٣)

بي سُر ۽ بي تار ٿي صبح ۽ شام پنهنجا ساز وڄائن ته ڇا سنسار ۾ سيج جو سفر سلامتيءَ سان پورو نه ٿيندو؟

حسين، جي پنهنجي حسن جي موت نه پسي، بي حسن ٿي، هر هڪ حسن واريءَ چيز کي ڏسڪيندو، ته ڇا سندس آگ اندر جي شانت ٿيندي! ڏسي خاڪ ۾ حسن کي ليٽڙندو هن جي دل کي درد نه ٿيندو؟

اهو راڳ آهي!

طوفان پنهنجيءَ تيزيءَ ۽ توانائيءَ ۾ جڏهين جهولا جهرا وڻن پاڙون اکيڙي ٿو ڇڏي، ڇا تڏهين هو راڳ انوراڳ جو لئو ڳائي؟

سيارو جڏهين گلن ڦلن بوستان جا سڪائي، پنهنجي سوڀ جو سڪو سڄي جي حضوريءَ ۾ هر چيز تي ٿو ڄمائي- تڏهين اهو جنگ جو ترانو نه آهي ته ڇا آهي؟

اولڙهه اونداهه ڪار جڏهين مسافر جو ماڳ وڃائي، بي‌گاهه ۽ بي راهه ڪيس ٿو بنائي- ڇا تڏهين اهو امنگ ۽ ترنگ جو اينگ (آلاپُ) نه آهي ته ڇا آهي؟

سڀ سمي ته سُرُ هيڪُ هلي ڪين ٿوا بين هڪويءَ مان ڪوڪون ڪيتريون ئي ٿيون اڪرن!

ڪڏهين جيوت پنهنجي جيت جو سرگرمُ ٿي پڙائي، ته ڪڏهين موتُ پنهنجي هار جو هلُ هنگام ٿو بنائي.

صبح ۽ شام، ڪلاڪار جي قلم جا جيوت ۽ موت جيان ٻه نقطا آهن. وٽيس ته وڏراهه ۾ جيوت کي جوهردار بنائي، مرضي پويس. ته جنگ جي ميدان تي مُردن جو ڍيرُ لڳائي؛ وسُ کي لتاڙائي سُرُ-بي‌سُرُ، راڳ هلندو هلي ٿو: مگر ڪامل ڪڏهين پَلَ اڄلَ ۽ اَنَلَ ۾ ڪري‌ٿي ڪين. انسان جي ماپ ٿي اڻپوري، ۽ ڇاپ اڌوري ٿي ٿئي.

شام جي ڦيرو نه ڦيري ۽ صبح کي نه گهيري، ته وسُ ۾ وهوائل ٿئي ڪئن؛ ملڪ ۾ ڪمُ ۽ دمُ هلي ڪئن؟ فصل، پوکون، گلن ڦلن اسرن ۽ اپرن ڪئن؟

ويراني ۽ وستي، حيراني ۽ مستي هڪڙي پٺي پويان هيڃ مان هلنديون ٿيون هلن -اهي ٻه صبح شام جو چڪرو ڦيرينديون ٿيون رهن-

ڪلا آهي هيءَ سموري عجيبن جي اسرار جي!

اهڙو انجن ڪٿي اوت، اي هوتؔ، جو سياهيءَ ۾ به گواهي تنهنجي پڙهان، ۽ سوجهري ۾ به سولهن تنهنجي پسان!

صبح شام جا رنگ ۽ ڍنگ پسي، رَسي رهان رنگ بي رنگ ۾- حدون اڪري بي‌حد جي ميدان ۾ بهي، ماڻيان موج ۽ اوجُ الستي!

گوبند ڀاٽيا

ورق ڪان پوءِ ......

[ناچيز جي مضمونن جو مجموعو «ورق» نالي سان ١٩٤٠ ۾ شايع ٿيو هو. ساڳئي سال ۾، ساڳيءَ لهر ۽ نوع ۾، ڪجهه وڌيڪ مضمون هن ناقص قلم کان لکجي ويا هئا. انهن مان هڪ ٻه شايد ڪن مخزنن ۾ ڇپيا به هئا. اهي ڀرت ڪنهن معياري مخزن ۾ ڀڏرا ٿين، ان خيال سان ٻهريون مضمون هت پيش ڪريان ٿو. پسند پيو ته سلسلو جاري رکبو. - گوبند]

اسان جي تهذيب

هندوستان جي لاثاني تهذيب ... ڀارت جي سوني سڀتا، وهڻن جا وانگا ٻڌر وساري اڇي شهرن جي تنگ عاليشان عمارتن ۾ واسو ڪيو: تڏهين کان سندس جوهر ويو جهڪو ٿيندو.

جبل جيڏين شهري جاين ۾ نه رهي هوا جيي تازگي، ۽ نه آڏو ڪشادا ميدان: تازي هوا جي اڻاٽ کان خيالن ۾ تسازگي نه رهي: جاءِ جي تنگيءَ دل کي تنگ ڪري ڇڏيو، ۽ فراخدليءَ جي جاءِ تنگدليءَ ورتي.

ملڪ جا محافظ ۽ حڪومت جا مالڪ بڻيا شهري. سندن آلنيءَ روش کان ديش جي دل توڙي دماغ ٻئي دونهانجي ويا. سڀتا جي گلن جي لالي ويندي رهي. مهانديءَ ۾ مٺيا نه رهي: دل ۾ جذبات نه رهي. باقي ڪشش ڪير ڪري؟

دماغ ترقي ڪئي ۾ اُبتيءَ راهه تي. اصليت جو نالو نيشان نه رهيو. نقليڻو وڌي ويو. اصليت ٿي ته سڀتا آهي. نقليڻو ته آهي تهذيب جو سڪو نالو. انساني دل جي سياوبڪ ڀاون جو اظهار آهي سڀتا.

ويچارن ۾ آها قدرتي رواني نه رهي. جني ڪئي اڇي پيچيدگي ۾ گهٽ ٿي. سادگيءَ جي جاءِ تسي ورن وڪڙن واريءَ وائيءَ ۽ زبان درازيءَ کي اسان تهذيب ڪري ورتو. ٻاهرئين ٺاٺ تي لڳجي، اسان ناسون ۽ سون سمان سمجهيو.

جن معمولي ۽ موڪرا ڪپڙا پهريا، سي جهنگلي ليکجڻ ۾ آيا. جن ضرورت کان وڌيڪ ۽ تنگ ڪپڙا پاتا، سي سڌريل سڏجڻ لڳا.

حرفت باز حريفن کي هوشياريءَ جي سند ملي. سڌن سنوانن تي ڪم فهميءَ جو ڪارو ڪلنڪ لڳايو ويو. جن بازن تسي پاڙيو، سي ليچ سڏجڻ لڳا. جن چترائيءَ سان وسوارن جي اکين ۾ ڌوڙ وڌي، تن کي اوچتا جو پد پراپت ٿيو. ديکا ديکي وقت جي ڪسوٽيءَ تي دولاب ثابت ٿي.

تهذيب پڇتاءُ جي لهر ۾ لڙهي، اڄ اصل اسٽان وسايو آهي. سندس مهانديءَ تي نوجيون جا آثار ڏيکاري ڏيئي رهيا آهن. ۽ گلن ۾ رنگت اچي- تنهن لاءِ اچا وقت کپي.

(پوئين فقري جو اشارو «گهوٽ وسن» جي تحريڪ ڏانهن آهي، جنهن ۾ لکندڙ ڪجهه عرصو ڪم ڪيو هو.)

-١٢ ڊسمبر، ١٩٤٠ع

دروازي تي پيهه هئي. هرڪو پنهنجي پنهنجي لياقت پٽاندي اڳتي وڌندو رهيو. سڀني جي هٿن ۾ طرح طرح جون سوغاتون هيون. مهالڪي سڀاهه وارين سوڪڙين سڀنهن ۾ جاءِ ورتي. ائين سڀئي در ڪُلڻ جي اوسيڙي ۾ بيٺا رهيا.

هُن جي جاءِ سڀني جي پوئتان هُئي. سندس هٿن ۾ هُئي هڪ ٿالهي ــ سا بہ خالي. سندس چهري جي رونق پڻ جي پيٽ ۾ ڪجهہ اوڙ هئي.

هُنن هڪ ٻئي جي نِنڊ وڏائيءَ جي ٻرسيچري تي ڪئي؛ ۽ هوءَ سانت بيٺي رهي. هُنن جا مهانڊا ٻهڪيا ٿي؛ ۽ هُنَ جي پيشانيءَ مان پشيمانيءَ جا جهلڪا ٿي آيا.

ڪڏهين ڪڏهين سندس اکين مان ڳوڙها ڳڙي خالي ٿالهيءَ ۾ ائين ٿي ڪريا، جيئن وسيل بادلن مان رڪي رڪي مينهن جون بوندون ڪرنديون آهن.

درُ ڪُليو ــ دربان پڻ ڪي چڙي ڀرين هُنَ جو آدرستڪار ڪيو. هو ڪِيڪا وڪا ٿي ويا. سُس پُس شروع ٿي، ”پلا، هن ڇا آندو؟“

ميڙ مان ڪنهن وڏي واڪي ورائيو، ”پڇتاءَ جا ڳوڙها“.

”ملڪ مڙيو منصور، ڪهي ڪهندين ڪيترا؟“

شاه ڀٽائيءَ غيرفانيءَ منصور کي ڳائي، کيس وڌيڪ غيرفاني بڻايو آهي.

جي هستيون سچ صدق تي قابو، ۽ انصاف جون قائل هونديون آهن، تن جي ڪلام ۽ ڪارروائيءَ ۾ غير معمولي ڪشش هوندي آهي. هو جڏهين پنهنجي مقصد جي جنون ۾ اچي جهوليندي آهن، تڏهين سندن آس پاس بہ بي اختيار جهولڻ لڳندي آهي؛ ۽ جڏهين سندن سوز پريو سنيهو وايو منڊل جي تارَ تارَ کي تر ڪندو آهي، تڏهين سارو جڳ جهولي اٿندو آهي. تمام دنيا مستيءَ جو مجسم بڻي، ڪمزور ۽ ڪريلن جي انگ انگ کي جاڳائي سندن لونءَ لونءَ کي ڪانداريندي آهي.

منصور مستيءَ ۾ اچي ”انالحق انالحق“ پڪاريو، تہ پابندين جي محافظن جي پاڙن کي لوڏو آيو، ۽ جڏهين منصور جو خون نارا ٿي زمين تي وهي هليو، تڏهين ڪُل ڌرتي منصور جي رنگ ۾ رڱجي ويئي: جت ڪٿ منصوري مستيءَ زلزلو مچائي ڇڏيو ۽ ظالمن جي عمارت هستي لڏي لڏي اچي پَٽ پيئي.

بي انصافي بي بقا آهي. البت سندس زندگيءَ کي ڪافي مهلت ملي ٿي. ڇو تہ خدا ظالم کي ڇوٽ ڇاڙهڻ ڪان پوءِ ئي ڳاٽي پر ڪيرائيندو آهي. ان عرصي ۾ ظالم ائين پائيندو آهي تہ سندس ساري سر ٿي. پر ڪڏهين ڪنهن باهہ مٿان لئيون هلائي ۽ بارود وسائي بہ باه کي وسايو آهي! آگ اجهائڻ لاءِ تہ سيتل پاڻي کپي ــ امرت ڌار کپي!

سردارا اوهين ڪافي وقت شاهراه تي تڪبر سان ٽاپ ٽاپ ڪندي، ڪٿين هٿاين ۽ هٿاين کي چيٽاڙيندا رهيا: پاڻ عاليشان محلن ۾ رهي، مسڪينن کي ڪکائين اجهي ڏکر کان به محروم ڪيو. پاڻ کي انهن کان چوڻيءَ تائين ڍڪي، غريبن کي شرم ڍڪڻ لاءِ سڪٿو ڦاٽل ٽڪر به نه ڏنو. اوهين طرحين طرحين طعام کائيندا رهيا، پر بيوسن جي ابهمن ٻک ٻک ڪندي پران تيا ڳيا!

سردارا هينئر حد ٿي چڪي. تنگ آيل مخلوق هينئر چيلا ٿي آئي آهي. سندس پايءِ جنون کي زنجير قابوءَ ۾ رکي ڪين سگهندا. بارود جي برسات پاڻ سندن آهن ۾ وڏيڪ گرمي آندي آهي ۽ سندن زخمن کي وڌيڪ جلا بو آهي.

هينئر هن منصوري مستيءَ کي ڪير روڪيندو؟ سؤ مرندا ته هزار ايندا: هزار ويندا ته لک ايندا! ظلم کي به حد ٿيندي آهي- پر هاءِ! تو درد کان دانهن ڪرڻ جي به اجازت لــ ڏني. پاڻ کي انصاف جو آقا سڏائي، تو پاڻ تي بي انصافيءَ جو هيءَ ڪهڙو بدترين مثال مڙهيو؟ پاڻ کي مسڪينن جو محافظ سڏائي، تو مسڪينن کي ڪيئن ساڙيو ۽ ماريو؟ دنيا جي اکين ۾ سرمي پائڻ لاءِ، بکايلن جي خالي پيٽ ۾ پلال وجهي تون ڏيکارڻ لڳين ته تنهنجا پاليل جانور ڪهڙا نه پٽارا ۽ متارا آهن- پر ٻگدارا! اڄ اوهان جي چالبازيءَ جي قلعي کلي پئي...

هينئر دنيا جاڳي ٿي ته تو مظلومن تي ڪهڙا ڪهڙا نه ويل وهايا آهن. پر جنهن جي اکين تي آپسوارت جا کوپا چڙهيل، تنهن کي ٻئي جي درد جو ڪهڙو انيؤ؟ ڏسندي پسندي به پنهنجي هوڏ تي قابو آهين. شايد سمجهين ٿو ته ٻڏندي، من به ٻوڙن ۾ هٿ ڦٻي وڃي. پر هي شهيدي خون جو اجهل آچل وارو درياءَ، تنهنجي لڏلڏ بنياد کي آکوڙي پرزا پرزا ڪري ڇڏيندو- ياد ڪر، "ملڪ مڙيو منصور، ڪُهي ڪُهندين ڪيترا"!

(- مٿيون مضمون ١٦ آگسٽ ١٩٤٢ جو لکيل آهي، ۽ اُن وقت "ڪئٽ انڊيا" تحريڪ جي سلسلي ۾ ٿيل حيواني لٺبازي ۽ ملڪ پر بندوق بازين ۽ ازين قسم اتياچارن جو پڙاڏو آهي.)

٢

اسان جا

١- پشو پاشا — جمال ابڙو
٢- ڪهاڻي — گوور ن محبوباڻي
٣- ”لوڻي“ — ”تنوير“ عباسي
٤- تون پڇين ٿو، مان اداس ڇو آهيان؟ — ڪيرت ٻاٻاڻي
٥- ناڪام محبت — عبدالرزاق ”راز“

ٻين جا

١- دنيا جا رنگ — والنيئر
سنڌيڪار: چنا شبير ”ناز“
٢- طوفان — پدمارا
سنڌيڪار: هادي بخش لاڙڪ
٣- گل نرگس جو جنم — يوناني ديو مالا تان ورتل
سنڌيڪار: قادربخش نظاماڻي
٤- چنڊ ڏنو...... — ش. مظفرپوري
سنڌيڪار: ش. م. ”ثنائي“

ناٽڪ

١- ”واپرڙو“ — محمد عثمان ڏيپلائي
٢- ڪمدار — ڪشور جيون

لوڪ ڪهاڻي (سنڌ جي)

١- ”پاڻ وهيٺي پري“ — محمد ابراهيم جويو

- آکاڻيءَ سان انسان جو چاهه، سندس دلي لاڙو ۽ من جو مشغلو، سندس اجتماعي زندگيءَ جي هڪ تسليم ڪيل حقيقت آهي. لڪن ورهين ڪان وٺي، فطري قوتن ۽ سموريءَ مخلوق تي غالب اچڻ، هر قسم جي راحتن ۽ نعمتن حاصل ڪرڻ لاءِ هن جيڪا اڻ ٿڪ ۽ اڻ کٽ جدوجهد ڪئي آهي، سختيءَ جي جن منزلن مان لنگهي، سوڀ ۽ ڪاميابيءَ جي مرڪندڙ چهري جي ڏسڻ ۾، هن کي جيڪا دلي مسرت حاصل ٿي آهي، تنهن جي روئداد کي ڪجهه چاشنيءَ سان بيان ڪرڻ جو هو هميشه کان عادي ٿي رهيو آهي.

سڄي ڏينهن جي محنت بعد، ٿڪل ٽٽل انسان، انهيءَ ڳالهه جو بيحد خواهشمند رهندو آهي ته پنهنجا ڪارناما ٻين کي ٻڌائي، ۽ ٻين جا ٻاڌ ٻڌي. انهيءَ مان ٻڌندڙ خواه ٻڌائيندڙ، سڀني کي خوشي ۽ سبق ميسر ٿيندا آهن؛ سندن احساس برتريءَ کي تسڪين ٿيندي آهي؛ هو تڪليفن ۽ پريشانين کي وساري، ٿوري وقت لاءِ پاڻ تي هڪ بي فڪريءَ ۽ راحت جي ڪيفيت طاري ڪندا آهن، ۽ ان سان گڏ اڳتي وڌڻ جا امنگ به منجهن پيدا ٿيندا آهن.

انسان غارن، بيابانن ۽ جهنگن مان نڪري، ٻنين، باغن، ڪارخانن ۽ شهرن ۾ پهتو، ته سندس آکاڻين تي آسپاس جو اثر پيو؛ سندس آکاڻين جي طرز بيان ۾ تفاوت ٿيو؛ ڪهاڻين مان ڦري آکاڻيون، افسانا، ڊراما ۽ رپورتاز وغيره ٿيا؛ پر انهن جو بنيادي روح هميشه اهو ساڳيوئي رهيو آهي ۽ رهندو: "ونڊر — سبق — ۽ امنگ!"

. ڪامياب ڪهاڻي اها آهي، جا "ونڊر" سان گڏ "سبق" ۽ "امنگ" به عطا ڪري: اهڙن سهڻن لفظن، جملن ۽ بيهڪ سان پيش ڪيل هجي، جو دل ۾ کپي وڃي ۽ انسان بنا ڪنهن ڪوشش يا ترغيب جي ان تي سوچڻ لاءِ آماده ٿئي.

جمال ابڙو

پشو پاشا

رياست جي عدالتِ عاليہ جون شوخ ۽ ڪرڙيون ڀتيون، شهر ڪان ٻري نڪريءَ جي مٿان، اڏول ٺيون بيٺيون هيون. عمارت جون ڊگهيون ڀرپور ڀتيون، ويڪرا چوٽا منار، ۽ وڏا شاهي در، ٺهرائيندڙ جي ارادن ۽ منصوبن جو پورو پورو نقشو چٽي رهيا هئا. نڪريءَ جي اوچائي، عمارت جي بي رخي ۽ وچ واري ٻوٽي جي رڪائي جڻ ته پاڻ ۾ ٻيٽ ٺي، ڇاٽي واٽي، هن انصاف جي گهر کي عام بستيءَ کان ڇني ڌار ڪري رهيون هيون. ويتر ڪارو لوهي ڪڙن وارو غير ملڪي جهنگلو جڻ ته مڪون آلاري دڙڪا ڏيئي رهيو هو.

هن عدالتِ عاليہ ۾ ملڪ جي قانون جي ڇنڊ-ڇاڻ ڪري، ڇپي ڇٽي، فتوائون صادر ڪيون وينديون هيون. هت قانون جي تشريح ٿيندي هئي. قانون کي وٽ-وڪڙ ۽ ور ڏنا ويندا هئا. اهي ڇپيل ڇٽيل ۽ مروٽيل مروٽيل قانون معصوم شهرين جي مٿان پنجوڙ وانگر اڇلايا ويندا هئا. لوهي جهنگلي ۾ جڪڙيل ۽ پٿر جي ديوارن ۾ بند ٿيل دماغن جا گول مول جملا گهوٽڻ، ماڻرين ۽ چراگاهن جي کليل هوائن ۾ ڏنڊي جي زور سان هلايا ويندا هئا. عدالتِ عاليہ جي چوٽين مان اهي قانون جا زنجير لڪري، وڃي ملڪ جي سرحدن ۾ کپندا هئا، ۽ سڄو ملڪ زنجيرن جي ڪڙن ۾ جڪڙجي لوهه ٿي ويندو هو.

اڄوڪي ڏينهن عدالت عاليہ جي ٻاهران حشام ماڻهن جا اچي ڪٺ ٿيا هئا. ڊگهين ڏاڙهين ۽ ڊگهن وارن وارا ناڪرو جوان، جڻ ته الائي ڪٿان اچي ڪڙڪيا هئا. گرم هوا ۽ لُڪَ جي ڪري سيني جون ٻئون ٻڏل هيون. سندن اکيون ڳاڙهيون ۽ سندن زبانون خاموش هيون. سندن اندر ۾ اڌما هئا. ڪوسي جهولي ور ور ڪري عدالتِ عاليہ جي ڀتين مان ٽڪر پئي کاڌا.

اڄ ڏينهن "جابلو شينهن" تي ڪيس هلڻو هو. هو سچ پچ به شينهن جهڙو مڙس هو- ڊگهو ۽ قداور، لڱ مروڙ، رڪ جهڙو چيڙهالو. سندس ڏاڙهي، مُڇي ۽ مٿن جا وار ڪڪا هئا. سندس سڄي بدن تي پوري ٻَڇِ هئي. ماڻهن سندس نالو "پشو" رکيو هو؛ پر جابلو ماڻهو کيس "پشو پاشا" ڪري سڏيندا هئا. سندس ڇاتي ويڪري، ٻانهون مضبوط ۽ ڪچي پريل هئي؛ ٽنگون جهڙا پيل پاوا؛ سندس ڪارين اکين مان شوخي، ضد، ارڏائي، صاف گوئي ۽ لاپرواهي ظاهر ظهور چلڪي رهيون هيون.

عدالت ۾ غير معمولي چرپر هئي. سپاهين جي اچ وڃ، هٿيارن جي ڇڻ ڇڻ، قانون دانن جا ڪارا جبا ۽ اڇا ڪالر- پوتن وانگر اچ وڃ لڳي پئي هئي. پوليس عملدار، شاهدن کي وري وري سمجهائي ۽ سيکاري رهيا هئا. عدالت جي پٺين جي اوٽ ۾ سينيءَ جي سامهون، ڪنيو ڪلايو، دڙڪن ۽ دٻاون جي ڏر ۽ اکرن جي پيچ ڏاهه ٿي رهي هئي. ڏنو وانئو ثابتيون ٺاهيون ۽ بڻايون ٿي ويئون. قانون جا رکپال قانون کي مروڙي ۽ گهڙي رهيا هئا. ائين ٿي ڏنو ته عدالتي مشينريءَ جي هڙني پرزن انصاف کي کهڻ لاءِ پڌي ڪئي هئي.

جج صاحب واري ٿلهي تي، وڏي گنبذ هيٺان، هڪ وڏي اڌ گول ميز رکيل هئي. ان جي پٺيان، هڪ ڊگهي، ٽيڪ واري ڪرسي، جنهن جي مٿان فضيلت ماب جو فوٽو ٽنگيل هو. ميز تي وڏن وڏن ٿلهن ڪتابن جون ڍڳيون ۽ پر وارن ڪٻٽن ۾ اکيچار ڪتابن جون قطارون هيون. اوچتو چوبدار "خبردار" پڪاريو- ۽ هڪ ننڍڙو سنهڙو جج هڪ ننڍڙي بند دروازي مان نڪري، وڃي ڪرسيءَ ۾ پيو، ڄڻ ته ڪرسيءَ ۽ ڪتابن ۾ گڇي ويو. رڳو سندس سوڙهي ڪاڏي ۽ وڏو مٿو ميز جي پويان نظر پئي آيا، ڄڻ تہ ڪرسي ۽ ميز سندس بدن کي گڙڪائي ويون هيون، ۽ ڪتابن ڪٽي گيٽر ڪان جهليو هئس. هن اکيون مچڪائي، هيڏي هوڏي نهاريو، ڪجهه ڪاغذ اٿلايا، ۽ "پشوءَ" کي مخاطب ٿيو: "ڇا، توسان ناحق آهي؟ ڇا توکي ڦاسايو ويو آهي؟" پشوءَ کي ڄڻ ته باه وٺي ويئي. ٽپو ڏيئي اٿيو- چي، "ناحق آهي توسان- قاتل آهين تون!" جج صاحب کان ڊرڙي نڪري ويئي۔ ڄڻ ته سندس راز فاش ٿي پيو هو. وائڙو ٿي جوابدار ڏانهن ڏٺائين، ڪتابن ڏانهن ڏٺائين، فضيلت ماب جي فوٽي ڏانهن ڏٺائين، عدالت جي ڊگهين ديوارن ڏانهن ڏٺائين، ۽ ان ننڍڙي دروازي ڏانهن ڏٺائين جتان ڀاڄ ڪٽي وانگر نڪتو هو.

پشوءَ جي اهــا ننڍي هوندي کان ئي عادت هئي: جيڪي چئبو هوس، سو وري ڦهڪائي ڏيندو هو ۽ وري ان جي ابتڙ ڪري ڏيکاريندو. ننڍي هوندي ڪيس چوندا هئا "تون شڪرگنج واريءَ چونيءَ تي اصل ڪونہ چڙهي سگهندين"- بس پشو چٽنگ ٿي ويندو: چي، "تون ڪونہ چڙهي سگهندين!" پوءِ تہ سيني جي ڏئي، ڇلانگ ڏيندو، ريڙهيون پائيندو، لڙڪندو، وڃي چونيءَ تي پهچندو هو - وري سهڪندو لهندو: لهڻ سان ڳوه ڪيو، ان ماڻهوءَ تي ڪاهيو ايندو - پائيندو ته ڪيس دسي، ڪيرائي، گهٽا ڏيئي، چوي ته "ڏٺءِ! تون ڪونہ چڙهي سگهندين."

سندس اٺڻ ويهڻ، کائڻ پيئڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ سڀ کهرو هو. جيڪي آيس، منهن تي وهائي ڏيندو- مڙڻ وارو مڙس ئي نہ هو. هڪ دفعي، هتو تتو، رئيس گل خان جي اوطاق وٽان لنگهيو. اچ ڪان ساهه ٽي ويس. نہ ڪيائين هَمَ نہ تَمَ، سڌو وڃي رئيس جو گلاس کنيائين. سيني گهٽوئي "متان متان" ڪيس، پر هيءُ يار به ٿي گلاس چاڙهي ويو- اتي ئي گلاس اونڌو ڪري چيائين ته "ادا ڇو، ڪو ڇوهڙي جو گلاس هو ڇا؟"

پشو قدرت جي هڪ اڻ کهڙيل تخليق هو. ننڍي هوندي کان ئي ڇيڳرو، الڙ ۽ اڙڌو هوندو هو. هو ٻهاڙن ۾ ڄائو ۽ ٻهاڙن ۾ پليو: بس ٻهاڙ هئا، پٿر هئا، ۽ پشو هو – آيا آيا جيئرا جاڳندا ٻهڻ. ريڍون ۽ پشو ٻه ڄڻ تہ چرندڙ پرندڙ ٻهڻ هئا – ٻهڻ جي پيٽ مان نڪتل تازا ٻچڙا – ٻهڻ جي اوٽ ۾ ۽ ٻهڻ جي مٿان وتندا هئا ڊوڙندا ۽ ٽپندا. انهين ٿي معلوم ٿيو تہ ٻهڻ، پشو ۽ ريڍون هڪ ئي شئي هئا، هڪ ئي هوا هئي، هڪ ئي زمين ۽ هڪ ئي پاڻي، جنهن هزارن ورهين کان هن ماڙيءَ ۾ ماڻهو، مال ۽ آنءُ پئي پيدا ڪيا.

پشو انهين پئي وڌيو جيئن ڪو خشڪ جابلو ٻوٽو پٿرن مان ڦاٽي نڪتو هجي. ڳاڙهو پٿريلو رنگ، پورا جهنڊولا وار – ڪليليءَ سان وتندو هو پٿر چٽيندو ۽ ٺپير ماريندو. هڪ جيڏن سان وڙهندو ليٽندو، ليٽڙندو ٽپندو ۽ ڊوڙندو. ڏسندي ڏسندي، جوان ٿي ويو – تہ ٻہ جهڙو پارا

پشوءَ جي ذري ذري مان زندگيءَ جا آثار پيا ٽپڪندا هئا. اصل مانٽ ڪري نہ وهندو. ڪنهن کي چڪ، ڪنهن کي ڇهنبڙي، ڪنهن کي رهڙ، ڪنهن کي ڇهڙ–پيو اچلون ڏيندو ۽ چلڪندو. سندس اکيون پيئون چمڪنديون هيون. پورهئي مان مزو پيو ايندو هوس.

رحمدل بہ هڪڙو ئي هو. پاڻ ڏي مهڙ هونديس، تہ جهٽ پيشمان ٿيندو. هڪ ڏينهن ماءُ کي کهٽ وڌ ڳالهايئن – پوءِ تہ ڳوٽ ڇڏي ڀڄي ويو. سڄو ڏينهن گهر نہ آيو. وتيو لڪن ۽ ٽڪرن ۾ هلندو. لڙيءَ اڌ رات جو گهر آيو. ماڻس اوسيڙي ۾ چاهہ تي ويٺي هئي. چلم ٺري ويئي هئي. پشو مانٽ مانٽ ۾ چلم تيار ڪري، لڙ آئي ماءُ کي ڏنو ۽ پير ۾ ويهي رهيس. ماڻس سندس وارن ۾ آڱريون ڦيرڻ لڳي ۽ پشو سندس پاسي ۾ سمهي پيو.

پشوءَ پيار بہ ڪيو.ڳرئيس جي نياڻيءَ گلناز سان. اکيون چار ٿــي ويس. سندس لڱن ۾ سيسرات پئجي ويا. گلن ۾ ڪوساڻ ۽ وار وار ۾ لهس. بت ٻئجي ويو. زندگيءَ جو وهڪرو جو سندس لڱن ۾ پيو سرڪندو هو، يڪا يڪ بند ٿي ويو. هن جي طبيعت جو وٽ پکڙ وارو طوفان ويڙهجي سيڙهجي، ننڍڙو ٿــي، وڃي ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪو. ڏينهن جا ڏينهن، اڪيلو ئي اڪيلو، بستيءَ کان ٻاهر سڪل وڻن هيٺيان خشڪ گاهہ لتاڙيندو وتيو. سياري جون ٿڌيون هوائون ۽ اجڙيل کيت کيس همدرد ۽ همخيال معلوم ٿيا.

هڪ ئي ڌڪ سان جبلن جي چوٽين کان ٿيندو، تارن جي دنيا ۾ اڏامڻ لڳو. ڄڻ تہ ڪو ازل جو آواز کيس اچا ٻـ اڳيرو سڏي رهيو هو. ماڙي ۽ نهر ۽ کيت ۽ خود پشو سڀ هيٺ پٺرن ۾ ئي اٽڪيا رهيا. پر سندس پيو ڪجهہ، هوائن ۽ آسمان ۾، ستارن کان ٿيندو، مٿي ئي مٿي، اڏامندڙ رابيل وانگر، حسن جي طرف، بنا اٽڪ، لس ٿي لس، ترندو ويو. پشوءَ جي هن اڏند ڪنوليءَ کي سندس سنگتين جکي هيٺ آئي، حقيقت جي ڪنڊن مان زمين جي تهہ تي جکڙي ڇڏيو. کيس ٻـ ئي ٽڦون وهائي ڪڍيائون. چي، "گندي اوڍي وڃي گهر ويهہ." پشوءَ جا لشا ئي ٽٽي ويا. گهر لهي ويس. ڪاوڙ مان وڏيون وڏيون

پرانگهون پريندو، اچي رئيس جي حويليءَ وٽ لٿو. وجھ وٺي گلناز جون ٻئي ٻانهون ڪٽي جھليائين- چي، "تون منهنجي آهين". گلناز جون پياسي اکيون، ڏکيا ڏکيا ساهه ۽ ڏرو ڏرو بدن، ٻشوءَ جي هر سوال جو وڻندڙ جواب هئا. ٻشوءَ جي آسماني پيار واري اڌامندڙ رابيل ٻويان پير ڪيا. سندس سڳنڌ هوا ٽيندي ويئي. سندس لرم ۽ نازڪ ٻڪڙا ڪومائجي ڇڻندا ويا. باقي سڪل ڏانڊي اچي ٻڙن ۾ ٻيئي، جنهن کي وقت جي ڳوري ۽ کهري ڇڪ‌ءَ پيهي ماري دنيا جي ذرن ۾ ڳوهي ۽ ڳاري ڇڏيو. ٻشوءَ جي ٻڙيلي طبيعت وري اوج تي اچي ويئي. گلناز وٽان موٽي، ڪنهن جون ٻانهون مروٽيائين، ڪنهن کي جهلي ڌوڏاڙيائين ۽ ڪنهن کي ڪلهي تي ڪٽي ڦيريون ڀارايائين. پنهنجي سنگت سان وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي ڪليو، سندس هڪ هڪ ٽهڪ سان ڇڻ ته غم جو هڪ جميل ٽڪرو اندر مان نڪري، ڦهڪو ڪري، وڃي ٽي ٻٽ تي پيو.

رئيس جي، شروع کان وٺي، ٻشوءَ سان لڳ ٻيئي هئي. ٻشو هر وقت پيو پنهنجين منهڙين پورين مڇن کي وٽيندو هو. رئيس کي ڏاڍا جڪ ايندا هئا. چي، "ڀاڙي - بيڪار، تون ڪهڙي لاٽ جو ٻٽ آهين، جو وتين ٽو مڇون وٽيندو!" ٻشو پڙڪو ڏيئي اٿيو- چي، "ڀاڙي آهين تون! بيڪار آهين تون!" پوءِ ته هنگامو مچي ويو. ٻشوءَ تي چڙهي ويا. ٻشو ٻه ٻن ڇڻن کي سٽيندو ڪٽيندو نڪري ويو.

رئيس هاڻي ڦوڪون ڏيڻ ۽ ڏنگ هڻڻ لڳو. ڪنهن کي ٻڌائڻ، ڪنهن کي مارائڻ ۽ ڪنهن کي لڏائڻ؛ آزار مچي ويو. صدين جي ٻيٺل سماجڪ ڀاڻيءَ ۾ رئيس جي ٽانڊوڙن ڏپ مچائي ڏني. ٻشوءَ پنهنجي سائين کي انهيءَ ڏونڌ کان ڪڍي ٻاهر ڪيو. چي، "هڏ هڻون اسين، ٻنيءَ اڳهاڙا رهون اسين؛ پوءِ به اسين ڪميڻا ۽ رئيس چڱو مڙس؟ چڱا مڙس اسين آهيون؛ رئيس ناهي." ٻشو نه ڊڄڻو هو، نه سست. رئيس جيستائين سنهري ٿي سنهري، تيستائين ٻشوءَ ڪيترائي اڙٻنگ جوان پنهنجي پاسي ڪري ورتا. نئون خون ۽ نوان امنگ! چي، "کيت اسان جا آهن، ڪاريز اسان جا آهن. اسين سڀ‌ڪجهه آهيون. اسان جي آڏو ڪونه اچي".

رئيس ٻاهه ٿي ويو. پوڙها پوڙها وانڍا ٿي ويا. هٿ ٺوڪيي پنچات گڏ ٿي. ملا فتوا ڏني- چي، "اوهين ڪافر آهيو. توهان جي جنازي نماز جائز ناهي. توهان کي غسل ڏيڻ روا ناهي". نوجوان سڀ اٿي کڙا ٿيا- چي، "ڪافر تون آهين. غسل توکي نه ايندو". وڏيرڪي پنچات ٻتن جي ماڙيءَ وانگر ڊهي، وڃي ٻٽ پيئي.

رئيس ٻاهه ٻاري ڏني. اناج کڄي ويا. گهر سڙي ويا. کيت اجاڙ ٿي ويا. مائرون ۽ ٿيندڙ مائرون ٽڏيءَ ڇانو مان ڪڍي، لُڪ ۽ لُوءَ جي حوالي ڪيون ويون. بس انئين ٿي "نظام حيات" کي اکوڙيندڙ، پنهنجي اکوڙڻ جو سامان پيدا ڪيو- انڌا ڏند، ٽڪڙو ٽڪڙو-

وڏي بي چينيءَ سان. پوڙهن، پشوءَ کي ڳالهه لاءِ سمجهايو. پشو خفي ٿي، ٻئي هٿ کڻي کوليا. چي، "اڃا به ٿا چئو ته رئيس چڱو مڙس آهي؟ ڪنهن سان ڳالهه ڪجي! ڇا تي ڳالهه ڪجي!"

پشوءَ حڪومت جو سهارو وٺڻ چاهيو. سوچيائين ته ڪا انڌير نگري ته ڪانهي! نيٺ به ته ملڪ ۾ قانون آهي. ڪيس اميد جو ڪرڻو نظر آيو. هن شهر وڃڻ جي پڪ ڪئي.

پشو ٻهرياڻن سڌو لالي محمد دين وٽ ويو. هو حاجي هو ۽ حافظ هو. ڳوٺ وارن کان پيشگيءَ تي اناج ۽ مکڻ وٺندو هو. پشوءَ کانئس قرض گهريو، پر لالو صفا چڙي ويو. چي، "اوهين لاهي پاهي بي حياءَ ٿي پيئا آهيو. نه ننڍ وڏائيءَ جو ادب، نه چڱي مڙس جو لحاظ. رڳو ڏنڊي جي زور تي ليڪو لنگهي ويا آهيو. ڪير اوهان چورن ڌاڙيلن کي پئسو ڏيندو!" پشوءَ جا تاڪ لڳي ويا. اندرئي سڙي ويس. ڏند ڪرٽي، لوڙهه کڻي آيي ڪيائين. چيائين ته "چورا ڌاڙيل! بي حياءَ تون جڏهن هتي آيو هئين تڏهن تو وٽ ڇا هو؟" لالو ڏڪڻ لڳو. جهٽ ڏهين ڏهين جا ٻه نوٽ ڪڍي کڻي پشوءَ جي هٿ ۾ ڏنائين. پشوءَ نوٽن کي مروڙي سروڙي کڻي لالي جي منهن ۾ هنيو، ۽ پويان پير ڪيائين. سوچيائين ته هن ڪم ۾ پئسا پنهنجن کان ٿي ونبا، نه پين کان. هڪدم به چار رڊون ڪاهي شهر روانو ٿيو.

پشو اتي پهتو جتي گند جا ڍير، ڪارخانا ۽ دونهان، شور ۽ غل لڳو پيو هو. گهٽيون ۽ رستا ايترا، جو پتو ئي نه پوي ته ڪٿان آيا ۽ ڪاڏي ويا. نه وري ڪو پورو ڏس ٿي ڏئي. هر ڪو پنهنجي شخصيت ۾ ئي وڃڙيو پيو هو. سڀڪو وٽ پڪڙ ۽ پڇ پڇان ۾ پورو. ائين ٿي ڏسو ته ڪنهن وڏي مڪار ۽ چالاڪ ڪيڏاريءَ، ڪنهن خاص ۽ ناپاڪ مطلب ڪاڻ، هن سڄي شهر کي، انجڻ وانگر ٿي هلايو: جنهن انجڻ جا پرزا ۽ ڪلون، هي موڳا ۽ بي جان ماڻهو هئا. انجڻ جي رٽ ۽ کٽ کٽ ۾ ڦيري، جڏهن هي انساني نٽ ۽ بولٽ، طاقت ڇڏي، گرگهلا ٿيي ٿي ويا، ته مشين جي تيز رفتار مان ٿڙي، زور سان وڃي ٿي پٽ تي ڦهڪو ڪيائون- جتي ڇپا ٿي ڪنجي ڪنا ٿيي ٿي ويا......

پشو اچي هڪ نالي ڪٺي ليڊر وٽ نڪتو. ڪاڏيءَ جا ڪپڙا، ڪاڏيءَ جي صدري، ڪاري عينڪ ۽ لڪڻ هٿ ۾. فرينچ ڪٽ ڏاڙهي، ڄڻ ته سرٽيفڪيٽ تي مهر. ميٽان ڪڇ ۾ ٿيلهو، ڇپڙ منديءَ تي ٽڪ. ڪمرو سهڻو سينڪاريل ۽ در تي ٽانگو هڪيو حاضر. پشوءَ ڀانيو- ڪنهن غلط هنڌ اچي نڪتو آهيان. اڃا اڳيرو وڌيو ته ليڊر صاحب واڪو ڪري ڪيس ٻاهر ترسڻ لاءِ چيو. ليٽ ڪيس اندر گهرايائين. حال احوال ورتئي، ڪيس لمبو ليڪچر ڏنائين. چي، "ميمبر ٿيو. شاخ قائم ڪيو. چندو گڏ ڪيو. لنڊن ڪاتيدارن سان ٿهي هلو. ڏسو نه، اوهين سچا آهيو، اڻ ڄاڻ آهيو، بکيا آهيو، بي وس آهيو ...." ۽ الائي ڇا ڇا چئي ويو. پشو ڪجهه نه سمجهي سگهيو. ليٽ ليڊر صاحب کين دلداري ڏيئي، ٻاهر ترسايو. چي، "درخواست لکائي وٺ. مڙئي چڱي ٿيندي". پشو اڃا ٻاهرئي ويٺو هو، ته رئيس گل خان اچي ڪاٿي

ڪيو. ٻنا هڪ سڏو اندر هليو ويو. ليڊر صاحب ڪيس ڪلي ڪيڪر ڪئي. ياراڻا ٽهڪ ڏنائون. رئيس سئو روپيہ چندو ڏنو، جو ليڊر صاحب جي صدريءَ ۾ غائب ٿي ويو. ڀشو سٽ ڏيئي اٿيو، ڏلڏلي ڀڪوڙجي ويس. چيائين "ڀاڙي! سچوا ٻڪيوا بي ايمان!"

ڀشو هڪ وڪيل وٽ ويو. وڪيل صاحب ننڍو نينگر جوانڙو هو. ڀئي مشڪيو. چي، "يار اسين ته پيٽ جا ٻوڇاري آهيون. اميرن مان ٽڪا ڪونه وٺنداسون. اڻ پڙهيل ۽ اٻوجهه ئي اسان جو شڪار آهن. هي گلم ۽ غاليچا سڀ انهيءَ جو ثبوت آهن. ملڪ جي قاعدي موجب تنهنجي ڪابه مدد ڪانه ٿي سگهندي. في ڏين ته ڪوڙو ڪيس ٺاهي ڏيانءِ- ٻوءِ ڪٿي تنهنجي قسمت. اوهان جي مصيبت، اسان جي ڪمائي. بي مدد مون وٽ ڪانه اٿئي. ٽڪو مان واندو آهيان". ڪيڏي نه مڪاري هئي هن جي صاف گوئيءَ ۾! خود فريبيءَ جي انتها! جهل جو چڙهه! ڀشو چپ چاپ اٿي ڪڙو ٿيو.

بي دليو. ڊرڪندو، رڙهندو اچي هڪ ٻئي وڪيل وٽ اڪتو. وڪيل صاحب اڌ ڀڙ عمر جو هو. سندس ڪمري ۾ قانون جي ڪتابن کان وڌيڪ مارڪس ۽ لينن جا ڪتاب هئا؛ فلسفي ۽ ادب جي ڪتابن جا ڍير. هن جا ڀرون البت مٽيرو ڇڪيل هئا. سندس نرڙ ۾ هر هر گهنج پئي پيا. سندس مٿو اڌ تائين گنجو هو. هو سنهو سڪڙو هو. ڳالهايائين ٿي، ته لظرون هيٺ ڪري ڪيائين. هر هر هٿ پئي مهٽيائين. اندر جي اڻ تڻ ماس ئي ڪوري ويئي هيس. سندس شڪل ۽ گهنجيل اکيون نااميديءَ، بي وسيءَ ۽ مونجهاري جا دٻا هئا. ڀشوءَ جي ڳالهه ٻڌي، ڇڻ ته خفي ٿي ويو. ڊگهيون سنهيون ٻانهون ڪري ميز تي رکيائين. ٻنهي هٿن کي موڙي، واڇن کي هيٺ پرو ڊرڪائي، ڪٿي سوال ڪيائين: "ٻوءِ ڇا ڪجي؟" گهڙي کن وات ڪليل ئي ڇڏي ڏنائين. ٻوءِ گهٽوئي ڪجهه چئي ويو- چي، "اوهين اڻ پڙهيل آهيو. اڻ ڄاڻ آهيو. ڪجهه نه ٿا ڄاڻو. ڪجهه نٿا ڪيو. پڙهڻ کان سواءِ ڇا ٿيندو؟ اوهين ناسمجهه آهيو. اوهان تي ظلم ٿيندو رهندو. امير جو غريب تي، ڏاڍي جو هيٺي تي. هيءَ قاعدو آهي. اوهين مظلوم آهيو، ڇريا آهيو- هيٺا آهيو............" ڀشو، ٽپ ڏيئي اٿي ڪڙو ٿيو. سندس اکين ۾ شرارت ڀرجي آئي. ٻئي ترپون ميز تي ڪوڙي، ديو وانگر وڪيل صاحب جي مٿان ٿي بيٺو. وڪيل صاحب هيسجي ڪرسيءَ ۾ جهڪي ويو. اکيون مچڪائي ڀشوءَ ڏانهن ڏنائين. ڀشوءَ ساڻس اکيون ملائي چيو ته "ڇريو آهين تون! هيٺو آهين تون! ظلم آهي توسان!" اديب صاحب جي ٺوڙهه ۾ ڄڻ ته ڪنهن متر ڪا هٽي ڪڍيا- هڪ ... ٻه ... ٽي. هو ڪرسيءَ ۾ ڊرڪندو ويو. ڪنڌ لوڏي لوڏي ڪتابن کي ڏٺائين. ڏاڍيءَ جهڙين رڳن سڄيل ٻانهن ڏانهن ڏٺائين. ڄڻ ته خاطري ٿي ڪيائين. ٻوءِ اچا ٻه ڪرسيءَ ۾ جهڪي ويو.

ڀشوءَ کي ڏاڍي ٻجان آئي. هيانو تي تور ٿي پيس، ڄڻ ته التي پئي آيس. گهڙيءَ کن لاءِ دل شڪستو ٿي پيو. خيال ڪيائين ته هي ليڊر، وڪيل ۽ آفيسر سڀ رئيس سان

ملت آهن؛ دانهن کنهن کي ڏبي؟ سوچيائين تہ "پنن تي پاڙي اسين تہ پاڻ تي ظلم پيا ڪيون - ظالم اسين پاڻ آهيون ......" پشو اهو سوچي ڏاڍو خوش ٿيو. ڄڻ تہ ڪو سچو هيرو لڌو هئائين. سندس دماغ تڪڙو تڪڙو ڪم ڪرڻ لڳو - "هي رئيس ۽ ليڊر تہ رحم جوڳا آهن؛ پنهنجي ڪڌ پاڻ پيا ڪوٽين." پشو سوچيندي، سوچيندي، شهر جي ٻاهرئين حصي ۾ اچي نڪتو، جتي رڳو ڪارخانا هئا. هن شور ٻڌو، ڏٺائين تہ هزارين غريب اٿي ڪڙا ٿيا هئا، سندن هٿن ۾ جهنڊا هئا؛ ترڪا هئا ۽ پانا. هو نعرا هڻي رهيا هئا. سندن اڳواڻ هڪ ڦڪڙي پوش هو، هو بلند آواز سان چئي رهيو هو: "هنن ڪلن جو ساهہ اسين آهيون؛ هنن ڪارخانن جو روح اسين آهيون؛ اسان جو پگهر موتي ٿو ٿئي. اسان جو پورهيو اهاڻ جنس آهي - موڙي آهي، سرمايو آهي. اسان جي گڏيل طاقت آڏو ڪٽ آهي، جا ڪين ڪچري ۽ اڻ پوريءَ ورهاست کي لوڙهي ۽ پوڙي ڇڏيندي ......"

پشوءَ جي ڇاتي ڦوڪجي ويئي. سندس لسون ڦنڊجي ويون. سندس اکيون چمڪڻ لڳيون - ڄڻ تہ ڪو نئون ڏڌو نوراني ڪرڻو سندس بدن ۾ پهندو جذب ٿيندو ويو. پشو اتي ڏينهن جا ڏينهن رهي پيو. نون اميدن ۽ نون امنگن سان ٽمٽار ٿي، هو ڳوٺ ڏانهن واپس وريو.

پوپون سچ پٽرن، کيتن ۽ ڳوٺن کي ڳاڙهو ڪري رهيو هو. پشو هڪ ڇپ تي چڙهي بيٺو. ڳوٺاڻن جا ڌڻب سندس چوگرد بيٺا هئا. پشوءَ جو وار وار ڪڙو هو. چوڌاري ڦري ڏٺائين. سندس هٿ ۾ لٺ هئي. وٺي جو ان کي زور ڏنائين، تہ اڌ مان ڀڄي پيئي. ڄڻ تہ اڏوهي کاڌل پراڻو نظام ٽوڪو ڏيئي ٽٽي پيو. پشوءَ پٺي مُٺيون مٽي ڪنيون - "ڇا اوهين هيٺا آهيو؟ ڇريا آهيو، بکيا آهيو، بيڪار آهيو؟ ياد رکو اوهين السان آهيو. اوهان درياهہ موڙي ڇڏيا. اوهان ٽڪر ٽاڪي ڇڏيا. اوهان پٽرن مان اَن پيدا ڪيو. اوهان لوٽ زمين کي آکيڙي، ڪانئس زوريءَ گل ۽ ٻوٽا ڇٽايا. اوهان جبلن جي پيٽ مان پاڻي پوهي ڪڍيو. اوهان جنهن تي وار ڪيو، تنهن ڪنڌ نوايو. فرشتن اوهان کي سجدو ڪيو. قدرت اوهان جي پانهي آهي. اوهان پورهيت آهيو، پيدا ڪندڙ آهيو. پورهيو بادشاهہ آهي. اٿو تہ اسين واڳون وٺون. اٿو تہ اسين وندرچ ڪريون. اچو تہ سڀني کي خوشحال ڪريون. اچو تہ ٿار ۽ ٽڪار پيدا ڪريون. اچو تہ اَن ۽ ميوي جا انبار لڳايون. اچو تہ مائرن ۽ سندن ٻچن کي بي اونو ڪريون. اچو تہ السانيت جي واڌاري جي دڳ کي صاف ڪيون، ڪنڊا ۽ ڪرڙ پٽي اڇلايون. اسان جي آڏو ڪو نہ ايندو. جيڪو ايندو ڪک پن ٿي ويندو، لڙهي ويندو. اسين ڪڏهن نہ هٽنداسون. اسين ڪڏهن نہ مرنداسون - ڇو تہ اسين ماڻهو آهيون - پورهيت آهيون!"

ڳوٺاڻن ۾ سيءَ پنجي ويو، سندن رت ۾ ولولو هو. پشوءَ جو هڪ هڪ جملو سندن بدن ۾ لئين لئين خون جي پچڪاري هڻي رهيو هو. ڪيترائي اڙٻنگ جوان اچي پشوءَ جا پالهن پيلي ٿيا. پشوءَ جي آڏو راهون کلي پيون. هيءَ نئين ڇنگ واڇوڙي وانگر وچڙندي

ويئي. جابلو جوانن جا جٿا پشوءَ سان ملندا ويا. غارن ۾ چٽن ۾ هٿيارن جي جهنڪار لڳي ويئي.

هڪ اونداهيءَ رات جو، ڏکيءَ ۽ ور وڪڙ غار ۾ سائين صلاحون ڪيون. منجهائن هڪ الڙ جوان هو، جنهن کي مس مڇن جي ساول ۽ ڏاڙهيءَ جي ربهه لٿي هئي. سندس هٿ ۾ گراٽ ڦر واري چمڪندڙ کهاڙي هئي. ڪنڌ هيٺ ڪيو، هڪ پٽيءَ ڪاٺيءَ جون چيٽيون پئي لاٿائين. ٽيڏيءَ اک سان نهاري چيائين ته "دير ڇا جي آهي؟ رئيس جي سسي ......!" ائين چئي ڪاٺي ڪپي ٻه اڌ ڪيائين. چي، "گهر ۽ گدام، رڳو هڪ تيليءَ جو ڪاج آهن". سڀني وٺي واه واه ڪئي. پشوءَ جي نرالي طبيعت کي اها ڳالهه اصل نه وڻي. ڇهڙ ڏيئي سڀني کي چپ ڪرايائين. ڪڙڪو ڪري چيائين ته "ڇا اسين به رئيس آهيون، جو ڪيت ساڙيون ۽ ماڻهو ماريون؟ اسين نه خوني آهيون، نه ڌاڙيل آهيون. ڇو پنهنجي پير تي پاڻ کهاڙو هڻون؟"

پشو آرام سان ماڻهو گڏ ڪندو رهيو ۽ طاقت وٺندو رهيو. کين سمجهائيندو ۽ سيکاريندو رهيو. جدا جدا ماڙين جا جوان پشوءَ وٽ ايندا رهيا ۽ نوان امنگ ۽ نوان خيال کڻي پکڙندا رهيا.

گلناز پانيو هو ته پشو بس سندس ئي پوڇا ڪندو، پر ويچاري تڙپندي رهي. ڏينهن جو اميد ۽ رات جو انتظار. هن پشوءَ تي حق ٿي پانيو. هن ئي ته پشوءَ جي ٽوٽ دل ۾ پيار پيدا ڪيو هو! هن نٿي ڄاتو ته اهو پيار وڏي هڪ چشمو بڻجي چڪو هو، جنهن مان ڪيترن ئي اجڙيل غنچن سرڪيون ٿي پريون. ويچاري نياپا موڪلي ٿڪجي پيئي. پشو نه اچڻو هو، سو نه آيو. کيس پشوءَ جا اکر ياد پيا. "نازو، اچ ته دنيا کي پيار ڪرڻ سيکاريون" — اهي اکر سندس ڪنن ۾ وڄڻ لڳا — "نازو اچ ته دنيا کي پيار ڪرڻ سيکاريون!" نازو بيتاب ٿي، اٿي. واقعي ضرورت هئي دنيا کي پيار سيکارڻ جي! هوءَ وڃي پشوءَ ۽ سندس سائين سان ملي.

پشو ۽ نازو، عورتون ۽ مرد، اتساهه ۽ امنگ سان، ماڙين ۽ گهرن کي گلزار ڪرڻ لڳا. گڏجي اپائڻ لڳا ۽ گڏجي کپائڻ لڳا. وڏيرپ ۽ وڏائي واءُ ٿي ويئي. پورهيتن جي پنچات اڳتي وڌڻ لڳي. پنچاتي دڪان ۽ پنچاتي اسڪول کلي ويا. ڪپٽي ۽ ڪشتي، ملهه ۽ ونجهونيءَ جا مقابلا ٿيڻ لڳا — سندن چهرا چمڪڻ لڳا. ٻارڙا ڪاڏ ۽ کيڏڻ لڳا. سادن سودن ماڻهن جي هڪ سادي سودي اڏاوت کڙي ٿي ويئي. پورهيتن وڏي اتساهه سان هيءَ اڏاوت جوڙي هئي، جنهن ۾ ٽڏيون هيرون ٿي لڳيون ۽ ڪنڌون ۽ ڪير ٿي ورهايا. هنن پنهنجن شخصي نفعن کي ڪپي، ڏڪ هڻي، هن اڏاوت جي پيڙهه کي پڪو ۽ پختو ڪيو هو. ان جو گارو، پگهر ۽ پيار سان ناهيو هو. انساني محبت ۽ پڌيءَ جي هن سادي ۽ سهڻي ڪوٽ

سان رئيسن گھٽائي ذڪر هنيا، ھر ڳوٺاڻا پنهنجي هن تخليق جي بچاءَ ۾ سر ڏيڻ لاءِ تيار هئا.
سچ تہ تخليق مٿي تہ خالق مٿو- نقش ويو تہ نقاش جيئي ڇا ڪندو؟ گھر ڊٺو تہ سُرون ۽
سرونا ڪيئن رهندا - رهي ڇا ڪندا؟

حيوانيت ڦٽڪڻ ۽ چيڙيون هڻڻ لڳي - وڏيرن ۽ وياج خورن، ناڳن ۽ سانڍن وانگر
ڳوٺائن جي ٻڌل ڪوٽ ۾ ڏرڙ ۽ ڪوڙا ڪوڙڻ گھريا. ھر پشو ۽ پنچات سندن ڏند ٽوڙي
ڇڏيا ۽ چنبا ڀڃي وڌا. پهلا ڪير پنهنجي بهشت مان نڪري پرائي دوزخ ۾ ويندو! رئيسن
هٿ پير هلائي ڇيهہ ڪيو، ۽ ليٽ وڃي شهرن ۾ پناهہ ورتائون. پشوءَ جي طاقت ويئي
وڌندي ۽ ڳوٺن جا ڳوٺ ويا سندس پيار ڀرئي پيغام جي لپيٽ ۾ ايندا. ماڙيون سبز ۽
سايون ٿي ويئون. اناج ۽ ميوا جام ٿي ويا. پيار ۽ امن جون هيرون ٿي لڳيون. انسانيت
ٽڙندي رهي.

اخبارن وڏيون وڏيون سرخيون ڏنيون. ماڻهن "جبابلو شينهن" جا ڪارناما وڏي
دلچسپيءَ سان پڙهيا. اديب ۽ عوامي ليڊر کيس "هيرو" سڏڻ لڳا. رئيسن، سيٺين ۽ سندن
حڪومتي پالڪن ۾ ٿرٿلو پئجي ويو - چي، "پشو باغي آهي، چور آهي، ڌاڙيل آهي، ڪافر
آهي!" رياست جو جاسوسي کاتو وٺ-پڪڙ ۾ لڳي ويو. ائين اچي مڙيا، جڻ مکيون ڏونئري
تي. نوس نوس شروع ٿي ويئي - هر خوشبوءَ کي خطرناڪ سڏيو ويو. ڪوڙيون رپورٽون
موڪليون ويئون - ويچارا رپيو روز ڪندڙ سپاهي پلا پيو ڇا ٿي ڪري سگهيا، ڇا ٿي ڏسي
سگهيا. ڪاغذي رپورٽن جي ڏکين مان هڪ وڏو خيالي بدبدو ٺاهي، سينهن بنائي، فوجي
ڪارروائيءَ جو حڪم ڪيو ويو. مڪار ۽ ڪانئر لوابن پيار ۽ محبت جي ڪوٽ کي ڪيرڻ
لاءِ پائرن کي پائرن سان ويڙهايو. پنهنجا پنهنجن سان ٽڪرايا. وطن جا فوجي پسائر هڪ
هم وطن ڳوٺائي تي پلتجي پيا. بي‌ضمير اخبارن وري بہ وڏيون سرخيون ڏنيون ۽ فوجي
ڪارنامن جي ساراهہ ڪئي.

پشو بي‌خبر نہ هو. هن کيت ۽ گھر ساڙائڻ نٿي گھريا. هو کيتن جو ۽ ڦلن جو، مائرن
جو ۽ سندن ٻچن جو رکپال هو. هن ڳوٺ وچي مٿي لاهن تي ٻڌايا. ۽ پوءِ پنهنجا ساٿي
وٺي اڳيرو وڃي لڪ جهلي بيٺو. رات جو وڳڙو، ڪاري پاٽ اوندهہ، پهاڙ ۽ ٻهڻ، پشو
۽ ڳوٺاڻا، صدين جا ساٿي ۽ ٻراڻا حال پائي، هڪ ٻئي جو ڏيڍ ۽ اجھو ٿي هڪ ئي دشمن
جي مقابلي لاءِ پانهن پيلي ٿي بيٺا. جبلن ۽ ماڙين جا اهايل جوان، رائيفلون ڪٺي ٻهڻ کي
ڍال بنائي ڇپي ويهي رهيا.

آڌيءَ رات جو رياستي فوج اچي لانگهائو ٿي. جابلو جوانن ڏوڙيو لائي ڏنو. السائيت
۽ حيوانيت جو ٽڪر ٽيٺو هو سو ٿي ويو. صدين جا خشڪ پٿر رنگجي لعل ٿي ويا. فوج ۾
ڀاڪر ڪنو پئجي ويو. هو پيڳون والڳر ڀڄڻ لڳا. انسانيت اڏول، بلند ۽ مٿاهين رهي.
خريد ڪيل جسم، "جسم" جي ئي بچاءَ ۾ محو رهيا. لڪي ڇپي، ٻهڻ کي آڏ بنائي، سر

جو سانگو رکي، جوابي حملو ڪري ڏنائون. ڇتي ويڙهه ڇڙي ويئي. فوجي ٻه پٿرن کي ڀڃون ڪري رهيا هئا. گولين جي ٻوڇاڙ ۽ دونهين جا ڪڪر هئا.

ڳوناٺي نازو، پاڻيءَ جي ڪُلي ۽ بارود جو ٿيلهو کنيو، پٿرن ۽ ٻهڻن تي ڊوڙندي ٿي رهي. هڪ هنڌان ٻئي هنڌ، هر هر ڦري ڀشوءَ وٽ ٿي آئي- ۽ وري ڪنهن زخميل جي دانهن تي ڀڄي ٿي ويئي. گولين جي مينهن ۾ سندس همت ۽ همدردي، سادگي ۽ سونهن، پيار ۽ فرض، ڪنوڻ وانگر تجلا ڏيئي رهيا هئا.

ڪهسان جي لڙائي هلي رهي هئي. ٻيون پهر ٿي چڪو هو. ٻورهيت ٻورهيتن سان وڙهي رهيا هئا. مزورن جو ٿاهيل بارود مزورن کي ساڙي رهيو هو. سندن مشترڪ دشمن، ڪارو ۽ ڪوجهو، وڏين ڏاڙن وارو، شيطان مثل، دونهي جي ڪڪرن ۾، ڪڪيون هڻي رهيو هو. نتي چاتائين ته "ڪارائيندڙ ۽ ڊڪائيندڙ" هٿ ڪي، نانگ وانگر ڏنگي رهيو هو.

ڀشوءَ پنهنجو بارود خلاص ٿيندو ڏٺو. هن پنهنجا سَٺ جيترا ماڻهو مرندا ڏٺا. ڪيس ڪيت بچائنا هئا. ماڻرون ۽ آئندي جون اميدون بچائڻيون هيون. انسانيت جو جهنڊو اوچو رکڻو هو. نئون نياپو ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائڻو هو. انسانيت جا پيغمبر سلامت رکڻا هئا ۽ جنگ جاري رکڻي هئي. سڀ ڳالهيون ڳئي، هن هڻڻ جو حڪم ڏنو. رڳو ٿورڙا ساٿي ٻري ٻري ڪري ٻيهارياڻين، جي رائيفلون ڇوڙيندا رهيا- جئن دشمن دوکي ۾ رهي. ٻيا ساٿي، خاموشيءَ سان، زخميلن کي کڻندا، غارن ۽ ڇرن ڏانهن روانا ٿي ويا. هاڻي اٽ ٿو جانباز وڃي بچيا. ڀشو اشاري سان هڪ هڪ کي واپس موڪليندو رهيو. نيٺ وڃي ٽي ڄڻا رهيا- ڀشو، نازو ۽ سندن هڪ ويجهو دوست شيرل. ٽيئي ساٿي لڳيتو جدا جدا هنڌن تان گوليون ڇوڙيندا رهيا.

رات، دونهون ۽ بارود جي باهه! ٿڪ، زخم ۽ اڃ! ڀشو، نازو ۽ شيرل- وڙهندا رهيا ۽ هڻندا رهيا. اوچتو بارود ڦاٽو، ڇمڪاٽ ٿيو، ۽ ڀشو ٻولاٽي کائي ڪريو. نازو ۽ شيرل پهچندا ويا. سندن گوليون چڻڻ بند ٿي ويئون. فوجي سپاهي زور ۽ شور سان وڌڻ لڳا. ڀشوءَ جي زخمن مان رت ليڙيون ڪري وهڻ لڳو. نازو وائڙن وانگر هيڏي هوڏي ڏسڻ لڳي. آگرين سان وهندڙ رت کي روڪڻ لڳي. وقت تيزيءَ سان سسي رهيو هو. ڀشو ٽيڪون ڏيئي اٿي ويٺو. هن آخرين نياپو ڏنو- ڇي "جنگ جاري رکجو، ڪارخاني وارن سان ضرور ملجو، فوجن ۾ پنهنجو پيغام موڪلجو!" فوجي سپاهي مٿي چڙهي رهيا هئا. باهه جو درياهه وهي رهيو هو. ڀشوءَ نيستن هٿن سان بندوق کڻي پٿر جي ٽيڪ تي رکي. هو مشڪيو- ڇي "نازو تون وڃ!" نازوءَ جي زبان بند ۽ نڙي خشڪ هئي. سندس اکيون ڦاٽل ۽ چپ ٿورا کليل هئا. هوءَ ڪجهه ڪري نه سگهي. ڪنڌ سان تڪڙو تڪڙو "نه نه" ڪيائين.

ڀشوءَ رائفل کڻي ٺڪاءُ ڪيو. ڇي "مان به اچان ٿو". هو وري مشڪيو ۽ شيرل کي آگر سان اشارو ڪيائين. شيرل، نازوءَ کي ڪرائيءَ کان جهلي، مٿي جبل جي چوٽيءَ ڏانهن ڀڳو. ڀشوءَ جي روح کي جهڙي اچي وئي- ڀاڻائين ته سڌ ڪري نازوءَ کي پنهنجي ٻاسي ۾ ويهاري. نازو پٿرن تي ڪِلهي ۽ رهڙبي ويئي- سندس ڪنڌ ڀتي هو، ۽ اکيون ڀشوءَ ۾ هيون- وڃي چوٽيءَ تي پهتا. ڀشو ٻهڻ جي اوٽ ۾ گوليون ڇوڙي رهيو هو- فوج ڪيس

وڪوڙي ويٺي هئي- سپاهي مٿس چڙهي ويا- نازوءَ هنيانو ڦاڙي دانهن ڪئي ... ”پشو!“ ...
جڻ ته آسمان ڏري پيو، جبل ڦاٽي پيا ۽ ساڻرن ڪيهون ڪيون. نازوسٽ ڏيئي پونتي پڪي-
پر شيرل جو مڙداڻو هٿ ڪيس جبل جي پٺي پاسي کلي ويو- ڪنهن اونهي کوھ ۾، پشوءَ
کان ڏار، اوندھ ۽ انڌڪار ۾. پٿرن ۽ پهڻن، گلن ۽ پوٽن، ماڻرن ۽ پڃن هڪ گنڀير ۽
خاموش ماتم ڪيو. سون پکھرندو رهيو ۽ سَٽُ اپامندو رهيو. فوج دمبهو هنيو- ”ياعلي!“
زخميل پشوءَ کي ڪنداڻن سان ڪنيو ويو. کهنيل ۽ پوسانيل پشوءَ پنهنجي آخرين چال کيڏي،
جي ”منهنجا سڀ ساٿي مارجي ويا.“ فوج پنهنجي فتح تي ناز ڪندي، دڦ وڄائيندي، پشوءَ
کي گرفتار ڪري موٽڻ لڳي. وڏا وڏا پيانڪ پربت هزارن ۽ ڪروڙن سالن جي باھ ۽
باڦ کي وڏيڪ سانڍي نه سگهيا- ڏند ڪرڻي اکيون ڦوٽاري فوجي دڦ ۽ دمبهي جي
هرهڪ آواز جو جواب، وڏي سڏ، زور زور سان چار چار پنج پنج دفعا ڏيڻ لڳا- غوغاءَ
مچائي ڏنائون- سندن گجگوڙ ماٿرين ۽ غارن ۾ گوڙن ۽ ٻستين ۾ زلزلا پيدا ڪري وڌا.
رياستي فوج زلزلن کان بيخبر، ٽانءِ ڦونڊ ۾ پرجي، وڏي ٺاٺ ۽ اڊمبر سان اچي
شهر پهتي. اخبارن وري به وڏيون وڏيون سرخيون ڏنيون. فوج ۾ انعام ورهايا ويا.
پشوءَ جي جسم کي قابو ڪري، چاتو ٿي ويو ته سندس لڳايل چٽنگ اجهامي ويندي. پر اها
ته لباڙ هئي، لاف هئي، خود فريبي هئي، چريائي هئي. بس ڪرڪني ٿيل سماج جي ڏڏندڙ
ڦوٽيءَ کي چار ڏينهن جيئدان مليو- اڄ نه ڪيري سڀان ڪيري!
پشوءَ ڪسي ڦاسائڻ لاءِ خاص جج ۽ آفيسر مقرر ڪيا ويا. ڪيني جو ناٽڪ هلي پورو
ٿيو. ڪارن جُبن وارن پنهنجون تقريرون ڪيون. جج صاحب وڏي ڪرسيءَ ۾ ڪنهڙي
جي پليان وڏين ڊگهين پتين جي وچ ۾ ويٺو هو. سندس چوڌاري ڪتابن جون ٿهيون هيون.
چوبدار سندس مٿان بيٺو هو. هو اکيون مچڪائيندو رهيو. هن ڳهوريندڙ ڪتابن ڏانهن ڏٺو،
ڪارن جبن وارن ڏانهن ڏٺو، پوليس ڏانهن ڏٺو، ۽ ڪورٽ جي ڊگهن وڏن ساڳين جي
درن ڏانهن ڏٺو. هن مجرم وانگر اکيون جهڪايون ۽ فتوا ڏني.
”تون ڏوهي آهين - توکي ڦاسي ڏني ويندي!“
پشو ذرو به نه لڏيو. شينهن جهڙو مڙس اٿي بيهي رهيو. ڏاڍي ٿڌائيءَ ۽ وڏي يقين
سان چيائين ته ”ڏوهي تون آهين، ڦاسي توکي ايندي: مان ڪڏهين نه مرندس.“
ٻاهران وڏي زور سان نعرو لڳو- ”پشو پاشا زنده باد“! عدالت عاليه جو لوهي جهنگلو
جڻ ته ٽڙڪو ڪري ٽٽي پيو. سندس وڏو شاهي گنبذ ٽڪاءَ ڏيئي ڦاٽي پيو. ان جي چوٽيءَ
سان ٽڪرلڌڙ ڪڙا ۽ زنجير ڇڄي مٽيءَ ۾ ملي ويا. انساني جوش جو اڀرندڙ سمنڊ وڏا ڪَرَ
ڪٽي، ٽڪر هڻندو، عدالت عاليه جي ڪنڌرن مٿان ڦرانجي ويو.
ڦاسي گهاٽ مان سوين ۽ هزارين پشو اڏامندا نظر آيا. سندن سر ترِيءَ تي هئا. سندن
ڪپڙا رڱجي لعل ٿي ويا هئا. ويا گڏ ٿيندا. ڪارخانن ۾، فوجن ۾، کيتن ۾ ۽ جبلن جي
ماٿرين ۾، ۽ غارن ۾. سندن هٿيارن جي جهنڪار ۽ نازوءَ جا آلاپ هوائن ۾ واچوڙا پيدا
ڪري رهيا هئا- تکا ۽ تيز واچوڙا، جن هر پُٺيءَ اڏاوت کي اکوڙي ٿي وڌو: وڏا ۽
اوچا واچوڙا، جن زمين جي ذرن کي آسمان تائين ٿي پهچايو.

گوورڌن محبوباڻي – اجمير

ڪهاڻي

[هڪ گجراتي گيت جي آڌار تي لکيل]

ڳوٺ جي الهندي ڇيڙي تي صرف اهوئي هڪ کوهه هو. ڳوٺ جون سندريون گهڙو ڪري ان کوهه تان پاڻي ڀرڻ اينديون هيون. صبح يا شام جي وقت، جڏهن سورج پنهنجي لاليءَ آڪاس جي ليلي اڱڻ ۾ ڦهلائي ڇڏيندو هو، تڏهن کوهه جو پروارو وايومنڊل انهن ڇيلين جي ٺهڪن ۽ چوڙين جي مڌر جهنڪار سان گونججي اٿندو هو. انهن چنچل ڇورين جو روپ، رنگ، جوڀن ۽ لوڏ ڏسي، کوهه جي اندر ۾ عجيب هلچل مچي ويندي هئي. هن جي هردي ۾ هڪ انوکي جذبات جون لهرون اٿنديون هيون. سوچيندو هو، "ڇو مون سان ڪا ٻه اکر به ٻولي نٿي- الائي ڇو؟ سڀ پنهنجي مستيءَ ۾ محو آهن. پاڻ ۾ ئي مذاق ڪري، ٺهڪ ڏيئي هليون ٿيون وڃن!" ويچاري جي دل جون تمنائون دل ۾ ئي رهجي وينديون هيون. هو البيليون ته موٽي وينديون هيون ۽ ويچارو کوهه لاچار دل جي امنگن کي دٻائي سانت ٿي ويندو هو.

اهو روزانو دستور هو. مگر هڪ ڏينهن ...... جڏهن رات-راڻيءَ پنهنجي ستارن لڳل ڪاري پوتي آسمان مٿان ڦهلائي ڇڏي هئي، جڏهن اوچن وڻن جي وٿين مان سوسات ڪري لنگهندڙ هوا ڪو مڌر ساز وڄائي رهي هئي، تڏهن اوچتو آواز آيو – 'ڇم... ڇم... ڇم... ڇم'! ان آويلي وڳڙي هيءَ آواز ڪهڙو؟ ڇا آڪاس مان ڪا اپڇرا هيٺ ڌرتيءَ تي اچي رهي هئي؟ شام جي سندر نظارن جي نشي ۾ اڌ ٻوٽيل اکيون کولي کوهه حيرت مان چوطرف نهاريو. وري آواز آيو... 'ڇم... ڇم... ڇم... ڇم...' ۽ وڻن جي اوٽ مان هڪ نوراني ناري چيلهه تي گهاگهر رکي، ڌيري ڌيري کوهه ڏي وڌڻ لڳي. هيءَ ڪير هئي؟ مانگ ۾ سندور، مستڪ تي چمڪندڙ چندي، سرير تي ريشمي ڪپڙا، گلابي رنو، هٿن تي لال ميندي ۽ پيرن ۾ ڇم ڇم ڪندڙ مڌر ڇير... نوڙيءَ ۾ ٻڌل گهاگهر گرٽيءَ تان گسڪندي هيٺ پهتي. کوهه جي هردي ۾ هلچل پيدا ٿي، ۽ آواز آيو، "تون ڪير آهين سندري؟"

ان نوورليءَ ڪو به جواب ڪونه ڏنو؛ صرف حيرت وچان هن چوطرف نهاريو. کوهه مُرڪيو. مڌر آواز ۾ پڇيائين، "سندري! تون شايد هن ڳوٺ ۾ نئين آئي آهين. اڳ ته مون ڪڏهين به توکي ڪونه ڏٺو آهي."

"جي! هن ڳوٺ ۾ آئي مون کي اڃا ٻه ڏينهن ٿيا آهن،" سندريءَ ڪومل سُر سان چيو، "تازو شادي ڪري ساهرن ۾ آئي آهيان."

"اڃا ٻه ڏينهن ٿيا آهن تنهنجي شاديءَ کي؟ پوءِ نئين ڪنوار ٿي، تون پاڻ پاڻي ڀرڻ ڪيئن آئي آهين؟"

سندري شرمائجي ويئي. اڄ وچان سندس ڳلن تي هزارن گلابي گلن جي لالائي ڊوڙي آئي. چپ کي چڪ پائي آهستي چيائين، "ڇا ڪريان؟ منهنجو پتي پوڙهو آهي. هن ۾ ايڏي طاقت ڪانهي، جو پاڻ پاڻي ڀري. گهر ۾ ٻيو ڪو ڪونهي، سواءِ اسان ٻن جي."

"پوڙهو پتي؟ تنهنجي پوڙهي سان شادي! اهو ڪيئن؟"

سندريءَ جي اکين ۾ آنسو تري آيا. ڏکاري آواز ۾ چيائين، "اسان جي سماج جا اهڙائيي ڪرتوت آهن. چانديءَ جي چمڪي منهنجي پيءُ جي اکين تي انڌ جا ڪوها چاڙهي ڇڏيا، ۽ هن پنهنجي سڪيلڌي ڌيءُ کي قربانيءَ جي ٻڪري سمجهي، مُٺ رپين ۾ نيلام ڪري ڇڏيو."

"ڏاڍو ظالم آهي زمانو، نهايت برو آهي اڄوڪو سماج،" کوهه سرد آهه ڀري چيو. "پر تون هن آويلي وڳڙي اڪيلي ڇو آئي آهين؟"

"ڏينهن جي وقت سان گهر کان ٻاهر ڪين نڪرندي آهيان،" سندريءَ چيو.

"ائين ڇو؟"

"لڄ ايندي آهي مون کي— متان منهنجون جيڏيون سرتيون ٻيا پاڙي واريون مون کي چيڙائين ۽ تنگ ڪن!"

"ٺيڪ- تنهنجو نالو؟"

"چمپا...... ۽ تنهنجو؟"

"ماڻهو مون کي 'پنگهٽ' جي نالي سان پڪاريندا آهن."

ٿوريءَ دير لاءِ ٻئي خاموش رهيا. چمپا گهاگهر ڀري چيلهه تي رکي. پنگهٽ پيار سان پڇيو، "وري ڪڏهن ايندينءَ؟"

"سڀاڻي هيڏيءَ مهل،" چمپا ورائيو- ۽ پوءِ هوءَ ڇم ڇم ڪندي کوهه جي نظرن کان غائب ٿي ويئي.

ٻئي ڏينهن ....

پنگهٽ پڇيو، "تون اداس ڇو آهين، چمپا؟"

"منهنجي قسمت ۾ ئي اداسي لکيل آهي! سورهن سالن جي جوان ڇوڪري ۽ پاهٺ سالن جو پڙو گهوٽ- ڪهڙو نه الٽو آهي دنيا جو دستور- انڌو آهي اسان جو سماج."

"چو، تون شاديءَ مان خوش ڪين آهين؟ تنهنجو پتي تہ بيحد شاهوڪار آهي. ڏس! توکي سهڻا ڪپڙا ڏنا اٿس، دلڪش گهڻا ڏنا اٿس. زيور تہ زالن لاءِ سڀڪجهہ هوندا آهن."

"تون بہ دنيا جي انسانن جيان ڀولو آهين، پنڪهٽ! عورت جي دل ڪي اڃا تو سمجهيو ناهي. هر عورت هر عمر سائيي چاهيندي آهي. ويچار تہ ڪر، منهنجي زندگيءَ جي بهار اڃا هاڻي شروع ٿي آهي، مگر هن جي زندگيءَ جي خزان بہ ختم ٿي چڪي آهي. ڪٿي چمڪندڙ چنچل جواني ۽ ڪٿي گهنجيل پوڙهي پيشاني؟ ويران وارياسي زمين پر جڏهن نديڙي لهر چل چل ڪندي گهڙندي آهي، تڏهن ان ويرانيءَ کي سرسبز ڪرڻ بدران پاڻ سکي لوٽ ٿي ويندي آهي. سمجهين ٿو، پنهڪٽ! منهنجا امنگ، منهنجا جذبا ۽ منهنجا ارمان ڦٽڻ کان اڳ ئي ڪومائجي ويا! دل جون تمنائون دل ۾ ئي پوسائجي ويون!"

"منهنجو بہ اهڙو حال آهي، سکي!" پنڪهٽ چيو. "مان بہ چاهيندو آهيان تہ ڪا مدر چين ۾ پڻ پڻ ڪري مون سان ڳالهائي، ڪا پنهنجي دل جو حال مون سان اوري؛ ۾ ڪاب سندري مون ڏي ڏيان ئي ڪين ڏيندي آهي. هڪ تون آهين، جنهن منهنجي سالن کان انڊيل نراش اپلاشا کي آشا جي جهلڪ ڏيکاري آهي. مون سان سنبڌ رکندينءَ، چمپا؟"

"چو ڪين؟ مگر سنسار وانگر تون بہ سوارٿي نہ ثابت ٿين!"

"مان ۽ سوارٿي؟ اڙي واه! جيون جو اپڪار ڪرڻ ئي جنم کان وٺي منهنجو فرض رهيو آهي: مان سنسار کي اهو امرت ڏيندو رهيو آهيان، جنهن بنا شايد ڪو جيي نہ سگهي."

"پڪو سنبڌ رکندين مون سان؟ پڌو اٿئي تہ دوست اهو، جو مصيبت ۾ ڪم اچي. مشڪل ۾ ئي مترن جي سچائيءَ جي پريڪشا ٿيندي آهي، پنڪهٽ!"

"تون ڪو ويچار نہ ڪر. ضرورت پيئي تہ مان تو لاءِ سڀ ڪجهہ ڪندس."

"ٺيڪ. مان روز رات جو تو وٽ ايندي. ساري رات توسان مٺڙيون مٺڙيون ڳالهيون ڪنديس. هن پوڙهي لاءِ مون کي نفرت آهي، سخت نفرت."

ان کان پوءِ جڏهن روز رات جو چمپا جو پوڙهو پتي، اُنهي جي ذري ڪاٿي سويل ئي لنڊ ۾ الوٽ ٿي ويندو هو، تڏهن چمپا چيلهہ تي گهاگهر رکي، ايندي هئي پنڪهٽ وٽ. ڳالهين ئي ڳالهين ۾ پنهي جي پريت جو ٻج ويو پڪو ٿيندو.

هڪ رات چمپا پاڻي پري، سويل ئي موٽڻ لڳي. پنڪهٽ ذرا حيرت مان پڇيو، "هيءَ چا سکي: سويل ئي چوٿي وڃين؟ چو، اڄ ڳالهيون نہ ڪندينءَ؟"

"طبيعت ٺيڪ ناهي هُن جي،" چمپا البت اداس نوع ۾ وراڻيو. "ڪالهہ کان دم جو دورو تيز ٿي پيو اٿس."

پنڪهٽ ڪجهہ ڪين. چمپا تڪڙي تڪڙي هلي وئي.

۽ ان کان پوءِ برابر ڪيترا ڏينهن هوءَ پنگهٽ وٽ ڪين آئي. ويچارو پنگهٽ! رات ٿيندي هئي تہ ڳوٺ کان ايندڙ سڙڪ تي اڪيون وڇائي ويهندو هو، ۽ چمپا جي اوسيڙي ۾ ساري رات جاڳندي گذاريندو هو: مگر هوءَ ڪين ايندي هئي. هن سوچيو «شايد چمپا هلي ويئي، اصل لاءِ ...»

ليڪن هڪ آڌيءَ رات جو، جڏهن هن ڇرڪ ڀري اکيون کوليون، تڏهن هن چمپا کي سامهون زمين تي ويٺل ڏٺو- ڇڙيل وار، سفيد ميري ساڙهي ۽ چوڙيون غائب. هوءَ ڳوڙهن ۾ منهن وجهي سڏڪا ڀري رهي هئي. حيرانيءَ مان پنگهٽ پڇيو، «روئين ڇو ٿي، چمپا؟»

«مان وڌوا ٿي ويس- منهنجو پتي گذاري ويو.»

«ڇا چيئه؟ گذاري ويو! ڪڏهن؟»

«اڄ صبح جو...... هائي منهنجو ڇا ٿيندو؟»

«ڇو؟»

«مان بيواهه ٿي چڪي آهيان- هاءِ! مون ڇا ڏٺو، ڇا مانيو هن دنيا ۾؟ ڏس پنگهٽ، ايا تہ منهنجي پيرن تان پوري مهندي بہ ڪين لٿي آهي- ڪهڙو منهن ڪٺي وهندس سماج جي وچ ۾!»

«ڇو، ڇو- سماج توکي ڇا ڪندو؟»

«ڇا ڪندو؟ مان سماج جي نظرن ۾ ڪِري پيس، پنگهٽ!»

«عورتون مون کي نياڳي سمجهي، مون کان پاسو ڪنديون، ۽ ڪامي ڪُتا پورين منهنجي مذاق اڏائيندا ۽ پوءِ پنهنجي ناپاڪ خواهشن کي پوري ڪرڻ لاءِ هرطرح جون شيطاني ڪارروايون ڪري، مون کي ستائيندا. مان ڇا ڪريان؟ منهنجو تہ ڪوئي آڌار ئي نہ رهيو!»

«ڇري آهين، چمپا! ٻوني وچ مائٽن ڏي.»

«مائٽن جي گهر جا دروازا بہ مون لاءِ بند ٿي چڪا آهن، پنگهٽ! وڌوا ڌيءَ کي پيءُ بہ گهر ۾ اجهي ڏيڻ کان ڪيٻائيندو آهي. چو طرف راهون بند آهن. مان بيوس آهيان، پنگهٽ!»

«اوه، ڏاڍا برا آهن سماج جا قانون.»

«ليڪن منهنجو قصور ڪهڙو؟ مون لاءِ تہ شادي بربادي ثابت ٿي. هائي منهنجي هيءَ سندرتا، منهنجي هيءَ جواني يا تہ رڙندي رُنندي لوسائجي وينديون، يا هوَسي ڪتن جو شڪار ٿينديون.»

«پوءِ ڇا ٿي ڪرڻ چاهين؟»

«آئي آهيان تو وٽ- تون ئي تہ منهنجو سچو سائي آهين.»

«مان؟... مان توکي ڪهڙي مدد ڏيئي سگهندس؟»

"شرڻ ڏي مون کي پنهنجيءَ گود ۾..."

"ڇا تون خودڪشي ڪندينءَ؟" ڪوهه ڇرڪ ڀري پڇيو، "نه نه مان توکي ائين ڪرڻ نه ڏيندس: آپگهات مها پاپ آهي!"

"منهنجي لاءِ ته ان کان وڏيڪ ٻيو ڪو به ڪونهي. پنگهٽ! سماج جون حيواني لتون مون کي لتاڙڻ لاءِ تيار آهن- سماج جا ٺيڪيدار، بگهڙ بڻجي منهنجي هر انگ کي چيرڻ ڦاڙڻ لاءِ پنهنجون لال لال اکيون ڦاڙي مون ڏي تڪي رهيا آهن- مون کي بچاءِ انهن ظالمن جي چنبن مان!"

"مان توکي اجهو ته ڏيان، چمپا،" پنگهٽ چيو، "پر خبر اٿيئي ته ان جو نتيجو ڪهڙو نڪرندو؟ دنيا مون کان منهن موڙي ڇڏيندي: مان ويران ٿي ويندس، برباد ٿي ويندس."

"مگر تو ته انجام ڏنو هو، پنگهٽ! مشڪل ۾ منهنجي مدد ڪرڻ جو."

"پر مان لاچار آهيان. ذرا ويچار ته ڪر، مان توکي شرڻ ڪيئن ڏيان. توکي منهنجي آغوش ۾ پيل ڏسي ماڻهو هميشه لاءِ مون کان منهن ڦيري ڇڏيندا. منهنجو امرت جهڙو پاڻي تنهنجي مرده جسم سان ملي زهر بڻجي پوندو، ۽ پوءِ ڳوٺ جا ماڻهو هن طرف کان لنگهندا به ڪين: سنڌريون پلجي به هن طرف ڪين اينديون. ڏيري ڏيري منهنجو جسم سڪي ٺوٺ ٿي ويندو، ۽ پوءِ منهنجي ويران جسم ۾ چپرا اچي پنهنجا ڏيرا ڄمائيندا- نه نه، مان توکي اجهو ڏيئي ڪين سگهندس!"

"بس! ڊچي وئين ايتري ۾؟ وڏو پرمارٿي ٿي سمجهيئه پاڻ کي، سوارٿي ڪٿي جو! اڄ ته وڏيون ٻٽاڪون ٿي هڻيئي پنهنجي سچائي جون، ۽ هينئر........ پر تنهنجو ڪهڙو ڏوهه! مان پيواهه جو آهيان: پيواهه کان هرڪو ٿو ڇرڪي. خبر ناهي مون کي ڪهڙو داغ لڳل آهي... مون سوچيو هو ته هن خود غرض دنيا کان منهن موڙي، مان هميشه لاءِ پاڻ کي توسان ملائي ڇڏيندس: پر تون به ٻين جيان رس لوڀي نڪتين! جڏهن ساريون راتيون تنهنجي بغل ۾ ويهي توسان ڳالهيون ڪندي هيس، تڏهن تون ڪهڙا نه وعدا ڪندو هئين: مگر هينئر جڏهن دائما وصل لاءِ تون وٽ آئي آهيان، تڏهين ائين ٿو ڳالهائين. گويا مون سان تنهنجو ڪو واسطوئي ڪين هو! سو چيو هوم 'جڏهن سماج مون کي ڏهاڳ جو ڏليل ڏنو آهي، تڏهن تون مون کي سهاڳڻ بڻائي، هميشه لاءِ پنهنجي سيني ۾ سمائي ڇڏيندين': پر تون به اول درجي جو مڪار ۽ ڪپتي ثابت ٿئين!" چمپا اٿي کڙي ٿي.

ڪوهه جو جگر ڪنبي اٿيو- هن جي اندر ۾ هڪ عجيب هلچل شروع ٿي ويئي. ڏڪندڙ لهجي ۾ هن چيو، "ترس، چمپا!"

"ڇا لاءِ؟"

"مون کي ويچار ڪرڻ ڏي."

”ويچار؟ ڇا لاءِ؟ ڀيڻ، جڏهن ڀريت ٿي رکيئي تڏهن ڇو نه ٿي ويچار ڪيئي؟ ڀر مان ته وچان ٿي. وري موٽي تو وٽ ڪانه ايندس- ها! هر هڪ ڳالهه ياد رکج: جڏهين ڳوٺ جي ماڻهن واتان منهنجي بيهودي ٻچار ٻڌين، تڏهن مون کي ڏوهه نه ڏج، ڀنگهٽ! ڀلو آخرين الوداع ......“

ڀنگهٽ جي دل تي چوٽ لڳي. هن رڙ ڪئي، ”چمپا! موٽي آءُ!“

”موٽي اچان؟ ڇو؟“

”اچ اچ! مان توکي ڀاڻ سان ملائڻ لاءِ تيار آهيان. جڏهن سماج تو کان منهن موڙيو آهي، تڏهن مان توکان منهن ڪيئن موڙيندس. خوب ڄاڻان ٿو ته توکي اجهي ڏينهن کان پوءِ تنهنجو ۽ منهنجو موت لازمي آهي، پر پلائي ڪندي مرڻ به ته امرتا جو درجو پائڻ آهي. اچ! منهنجي آغوش ۾ اچ!“

خوشيءَ وچان چمپا جون اکيون چمڪي اٿيون. هن ڊوڙ پاتي- ۽ پوءِ ڀنگهٽ جي ٻانهن ۾ ڏڪاءُ ٿيو...

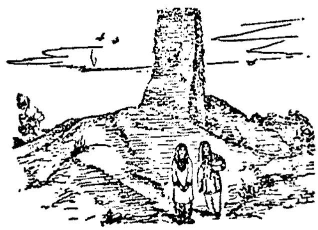

تنوير عباسي

«لوئي»

مون هن کي سڃاتوئي ڪين. ان ۾ منهنجو ڏوهه نه هو، واقعي هو ڪافي بدلجي ويو هو. مليو به سالن کان پوءِ هو. هن جي منهن ۾ ڪڏهن پنجي ويهن هيون، وار ڪُل هئس، جن ۾ شايد ڪن ڏينهن کان تيل نه وڌو هئائين. سندس رنگ ڪنهن اس ۾ پيل ٻن جيان لهسجي ويو هو. ڪپڙا ميرا ٿي ويا هئس، ۽ قميص جا ٻٽڻ ڪليل هئس، اندران سندس ڇڪهر ۾ ميري ٿيل گنجي ظاهر ٿي رهي هئي.

مون کي اعتبار ئي نه آيو ته هي ڪو ساڳيو رفيق آهي، جو مون سان پورو سال گڏ پڙهيو هو. جنهن جو منهن پربل ۽ رنگ نکريل هوندو هو، جنهن جا وار سدائين سليقي سان سنواريل هوندا هئا، ۽ جنهن جي نراڙ تي هڪڙي چڳ سدائين لهرائيندي نظر ايندي هئي. ۽ سدائين صاف پتلون ۽ رنگين بش شرٽ ۾ ملبوس نظر ايندو هو.

مان ۽ رفيق ڇهين درجي ۾ گڏ پڙهيا هئاسين. ان زماني ۾ جڏهن ماستر اسان کي پڙهائيندو هو، ته هي نوٽبڪ تي ماستر جي ڪارٽون ۽ ڇوڪرين جي اسڪيچن ٺاهڻ ۾ مشغول نظر ايندو هو. ۽ جڏهن ڪلاس پوري ٿيڻ بعد هو مون کي اهي ڪارٽون ڏيکاريندو هو، ته اسين ٻئي گڏجي وڏا وڏا ٽهڪ ڏيندا هئاسين. ۽ ٿوري دير بعد هن جي چپن تي هڪ مرڪ ڪيڏندي نظر ايندي هئي، ڄڻ ته انهن ٽهڪن ڏيڻ سان هن کي سندس محنت جي پوري قيمت ملي وئي هجي.

سڄو سال هن ماسترن جي ڪارٽونن ۽ ڇوڪرين جي اسڪيچن ڪڍڻ ۾ گذاري ڇڏيو، ۽ جڏهن نتيجو نڪتو ته ظاهر هو ته هو ناپاس ٿي ٿيو.

ان کان پوءِ، هن سان گڏجڻ جو موقعو گهٽ ملندو هو. ڇو ته مان پاس ٿي ويو هئس، ۽ هي ساڳي ئي درجي ۾ ماسترن جا ڪارٽون ۽ ڇوڪرين جا اسڪيچ پيو ڪيندو هو.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ، مون کي خبر پيئي ته هن کي اسڪول مان ڪڍيو ويو آهي. هن بورڊ تي هيڊ ماستر جو ڪارٽون ٺاهيو هو- ان ڏوهه ۾، اسڪول کان نڪرڻ بعد، وري هو مون کي نظر نه آيو ۽ مون به ڪراچي ڇڏي، حيدرآباد ۾ پنهنجي تعليم جاري رکي.

"سنڌ جي نينگر"

— چترڪار : سيد ظفر علي شاه

اڄ ٽن سالن بعد جيئن ئي مان چانهه پڻ جي خيال کان هوٽل ۾ گهڙي رهيو هئس، ته هن مون کي پاڻهن کان ڄهلي پاڻ ڏي ڇڪيو. واقعي پهرين مون هن کي سڃاتو ئي ڪونه؛ پر پوءِ غور سان ڏسڻ بعد، معلوم ٿير ته هو ساڳيو رفيق آهي - اسڪيچن ۽ ڪارٽونن وارو رفيق، جنهن جو منهن پريل هوندو هو، ۽ مون سان گڏجي وڏا وڏا ٽهڪ ڏيندو هو.

مان هن کي پنهنجي گهر وٺي آيس. هن مون کي ٻڌايو ته هن کي گهر مان ڪڍيو ويو آهي- انهي ئي فن جي شوق سببان. سندس والد جو چوڻ هو ته هو رنگن برشن تي اجايو خرچ ٿو ڪري ۽ سدائين سندس ڪپڙن تي رنگن جا داغ نظر اچن ٿا - بيڪار پيو ٿو وقت وڃائي- ان ڪري اهو شوق ڇڏي ڏئي. پر هو بدستور تصويرون چٽيندو رهيو. ڪڏهن درياءَ جي مست لهرن جون، ته ڪڏهن اوپر تي اڀرندڙ شفق جي وڻندڙ لالائيءَ جون.

انهيءَ کان پوءِ گفتگو جو موضوع ڦري، ان وقت جي حالتن تي آيو. هي اهو وقت هو، جو ماڻهن ۾ پنهنجي قوميت جو احساس اچي چڪو هو، ۽ هر طرف کان پنهنجي تهذيب کي بچائڻ جا آواز اٿي رهيا هئا. نوجوان طبقو ڪافي سجاڳ ٿي چڪو هو، پر رفيق نهايت جذباتي ٿي ويو هو. هن چيو، "هاڻي پيو سڀ ڪجهه ڇڏي، مون پنهنجي وطن کي تصويرن ۾ چٽڻ شروع ڪيو آهي." هن مون کي ڪجهه تصويرون به ڏيکاريون - "سکر براج"، "لئنسڊائون پل"، "سنڌي نينگرين جو ڪوه تي جهرمٽ"، "سنڌي ڪرار پنهنجي ٻڪرين سان"، "ڪوٽڙي براج جي ڪنڌيءَ سان خانه بدوشن جا لڏا" - انهن سڀني نظارن کي هن زنگن جي قيد ۾ آڻي ڇڏيو هو. هن شاه جي بيتن کي تصويرن ۾ پيش ڪرڻ شروع ڪيو هو. "نوري"، "سسئي" ۽ "مارئي"- اهي سڀ هن چٽيون. انهن ۾ مون کي "مارئيءَ" جي تصوير ڏاڍي وڻي - هن ۾ ڏيکاريو ويو هو ته هڪ عاليشان محل ۾ مارئي پٽ تي ليٽيل آهي، هن جا وار پريشان آهن، ۽ سندس سادا ۽ ميرا ڪپڙا ليڙون ليڙون ٿي ويا آهن، ۽ هوءَ انهن قاتل ڪپڙن مان ظاهر ٿيندڙ او گهڙ کي لوئيءَ سان لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي.

"هن تصوير جي قيمت گهڻي ٿيندي؟" مون هرويرو ڪانئس پڇيو. "هن تصوير جي قيمت؟" هن جي چپن تي طنزيه مرڪ ڊوڙي وئي. "ماڻهن وٽ پئسو ڪٿي آهي اهڙن تصويرن تي خرچ ڪرڻ لاءِ؟ هنن کي فلم ائڪٽريسن جون اڌ اگهاڙيون تصويرون کپن -" ائين چوڻ سان هن جي دل پرجي آئي، ۽ چيائين "پاءِ! اسان جو عوام بکيو آهي- هن کي جنس جي بک، روح جي بک......آهي. هن جو ٻه ته ڏوه نه آهي. هن کي ته ڪنهن نه ڪنهن طرح سان پنهنجي بک مارڻي آهي- ۽ آرٽسٽ؟ اهي به بکيا آهن. پيٽ جا بکيا. گويا هي به هڪڙو بک جو سودو آهي. آرٽسٽ عوام جي بک مٽائن ٿا ۽ عوام آرٽسٽن جي..."

پر ٿي ڏينهن مون وٽ رهڻ بعد، هو روزگار جي تلاش ۾ لڪري ويو...... ۽ سندس خط مون ڏي ايندا رهيا- ڪڏهن لاڙڪاڻي مان ته ڪڏهن سکر مان؛ ڪڏهن ڪٿان

تہ ڪڏهن ڪڏهن؛ ڀريائين ٽڪرا ٽڪرا خط لکندو هو ۽ پوءِ آهستي آهستي ڪري خط لکڻ بہ بند ڪري ڇڏيائين. سندس خطن ۾ سدائين سندس فن جي قدر نہ ٿيڻ جو ذڪر هوندو هو.

هڪ سال بعد، اوچتو هن جو خط آيو، جنهن ۾ هن پنهنجي اچڻ متعلق لکيو هو.

جنهن ڏينهن هو اچڻ وارو هو، تنهن ڏينهن مان اصل اسٽيشن تي ويس. گاڏي اچڻ تي مون ٿرڊ ۽ انٽر گاڏا ڳولڻ شروع ڪيا. خلاف توقع هو هڪ سيڪنڊ ڪلاس گاڏي مان سوٽ ڪيس کڻي هيٺ لٿو.

مون ڏٺو تہ هو ساڳيو رفيق هو. اسڪول وارو رفيق، جنهن جا ڳل پريل هئا ۽ وار سليقي سان سنواريل هئا، ۽ هڪڙي چڳ سندس پيشانيءَ تي لڙڪي رهي هئي، ۽ هو هڪ اوچي سوٽ ۾ ملبوس هو.

هن گاڏيءَ مان لهڻ شرط سوٽ ڪيس ڪوليءَ جي حوالي ڪيو ۽ مون سان چنبڙي ويو.

گهر وڃي اچڻ بعد، مون هن کي چيو، "تنهنجي حالت هاڻي سڌري وئي آهي- شايد هاڻي دنيا تنهنجي فن جو قدر ڪرڻ لڳي آهي......!"

"ها......!" هن هڪ ٺڪيءَ مرڪ سان چيو. "چو تہ مون هاڻ دليا جي "جذبات" جو قدر ڪرڻ شروع ڪيو آهي." ائين چئي، هن سوٽ ڪيس کوليو، ۽ هڪ تصوير ڪڍي، ٿڏو ساهہ ڀري، ان تي حسرت واري نظر وڌائين، ۽ پوءِ وڌائي مون کي ڏسڻ لاءِ ڏنائين.

مون هن کان تصوير وٺي ڏٺي...... اها ساڳي "مارئيءَ" جي تصوير هئي- اها ساڳي، جيڪا هن اڳئين سال مون کي ڏيکاري هئي. فرق فقط اهو هو تہ هُن جي ليڙون ليڙون ٿيل ڪپڙن مان بدن جي اوگهڙ ظاهر ٿي رهي هئي- ۽ هين جي "لوئي" لهي وئي هئي——!

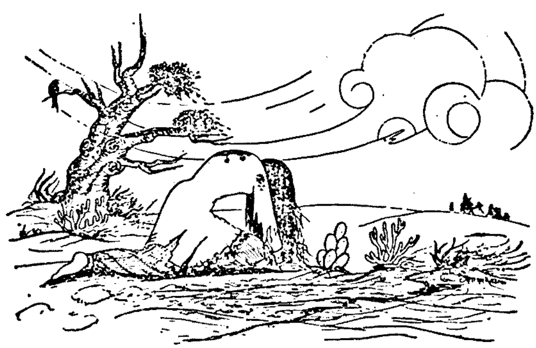

ڪيرت ٻاٻاڻي

تون پڇين ٿو مان ڇو اداس آهيان؟

تون پڇين ٿو ”مان ڇو اداس آهيان؟“ نه معلوم ڇو ويٺي ويٺي اداسائي دل تي ڇانئجي ويندي آهي. دل جي اونهائيءَ ۾ هڪ تنهائي محسوس ڪبي آهي؛ تنهائيءَ ۾ هلڪو هلڪو چُڀندڙ درد! مَن جو پکيئڙو اڏامندو عرش جون ڪئين منزلون طي ڪندو، ان وسري ويل يادوارين جڳهين ۽ نظارا ڳوليندو رهندو آهي ...

هيءَ نواب شاهه جو ننڍڙو نگر آهي. هن شهر جو هر هڪ رستو، هر هڪ گهٽي، هر هڪ جڳهه، هر هڪ پٽ مون کي سڃاڻي. مان ڪوڙ ڪونه ٿو ڳالهايان! مون کي بادشاهه پير دستگير جو قسم آهي. ٻيو ڏسو، هر هڪ پٽ کان ته مون مٿس ڪيترا پيرا پوسٽر لڳايا هئا؛ ڪيترا پيرا چاڪ سان لکيو هو: انقلاب زنده آباد! هندستان آزاد! هندو مسلم ڀائي ڀائي! ٻيو ڏسو نه هر هڪ رستي ۽ گهٽيءَ کان ته مون ڏينهن ۾ گهڻا دفعا مٿن ڊڪون ۽ ڊوڙون ٿي پاتيون، ڏڪا ٿي کاڌا ۽ سندن خاڪ پنهنجي جسم سان ٿي مَليي! ڏسو توهان کي شاهدي ڏين ٿا يا نه!

ڀلا مون کان اهو ولس هاءِ سڪول وسري سگهي ٿو، جنهن جي ننڍڙي باغيچي ۾ مان پنهنجن همعمر سنگتين سان شام جو ويهي، موريون ۽ گجرون، پالڪ ۽ ميٿي پوکيندو هوس- گل ۽ ٻوٽا لڳائيندو هوس؟ مون کي ڪير ٻڌائيندو، ته اهي منهنجا لڳل گل ۽ ٻوٽا ڪٿي آهن؟ مرجهائجي ويا آهن يا اڃا به انهن ۾ اها مهڪ ۽ مشڪ موجود آهي ۽ سورج جي ڀرين ڪرڻي ۾ پنهنجا ننڍا ڪڙا ليٽ، ڪر موڙي کوليندا آهن؟ جي ها، ته ڪهڙو منهنجو رفيق منهنجن لڳايل گلن جي جيءَ سان پرورش ٿو ڪري؟ مان ڪيس سلام ٿو موڪليان. ٻُڪ چاڻي ته انهن گلن جي سڳنڌ هوا جي تهن تان اُڪرندي منهنجي هن نرڳ جهڙيءَ ڪوٺيءَ ۾ ضرور اچي منهنجي دماغ کي طراوت ڏيندي.

ڀلا هن پنهنجي دوست ڄيٺي جو گهر ڀلجي سگهندس؟ ان گهر جي ته سرسر منهنجي واقف آهي. اتي ٿي ته پهريون دفعو منهنجي دل گم ٿي وئي هئي. مون هر هڪ سيرُ ڪري پنهنجي دل کي ڳوليو؛ پر مون کي ڪٿي به نه ملي. مون کي ڪهڙي خبر، ته ڪو ان کي چورائي ويو آهي ۽ اها دل مون کي قيام وري واپس نه ملندي. ۽ چورا اهو بلڪل منهنجي

نظرن جي سامهون شرارت ڀري نظر سان مشڪي رهيو هو. مون کي، اها حياتي ڀر نه وسرندڙ گهڙي اڄ به ياد آهي. هن ويٺي لوڙيءَ راند ڪئي. ٿوري پڻ چوڪرين ويٺي هلائي ۽ هن ٿيا پٺي ڏنا. عورت هونٺن ٿي سونهن جو ٿوهارو؛ پر جڏهين مٿس جوانيءَ جي مدُرتا ۽ چنچلتا ڇانيل هوندي آهي، ته هوءَ سونهن جو بيباڪ آبشار بڻجي پوندي آهي! هن جي الگ انگ ۾ مستي هئي، للڪار هئي، سندرتا هئي ۽ زندگيءَ جي اڇل هئي. مان چاهيان نه چاهيان، بازي هارائي ويٺو هوس. تير ڇُٽي ويو هو، تنهن کي واپس تيردان ۾ آڻڻ، ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه هئي.

پلا هو محمد بخش ڪاسائي ڪٿي؟ هو برابر ڪاسائي پر دل ته ڪنول جي گل جهڙي نرم هيس. مون کي ڪلهي تي کڻي وڻان گهمائيندو هو، ڏڻ ڇُڪائيندو هو ۽ جيرا ٻڪيون کارائيندو هو. جڏهين ٻچاڙيءَ وارو پيرو ڳوٺ موڪلائڻ لاءِ ويس، تڏهين پنهنجي دستار سان اکين جو ٻلڪون اگهي، پيار ڀريون ڳرانڙيون پائي چيائين، "ننڍڙا ديوان، پڻ ٿي ڏينهن ترس. ڪوٽڙيءَ جا پلا، ٺاروشاه جون نارنگيون، سکرند جا پڻ، محرابپور جا پيڙا ته ڏؤ تي کائي پوءِ وڃ."

تون پڇين ٿو مان ڇو اداس آهيان؟

هيءُ حيدرآباد جو سهڻو شهر آهي. ڪيترا ڀيرا مان هن تواريخي شهر جو ديدار ڪرڻ آيو هوس. ڏس هيءَ ٿليلي پنهنجي ٿوهه جوڀن ۽ مستيءَ ۾ پٺي وهي. سندس گهڙ... گهڙ... گهڙ جو آواز اڃا پيو ڪنين پوي. مهاڻا پنهنجن ڊوندين، ٻيڙين ۽ مڇين ۾ ويٺا، مستيءَ جي هالاري جبل ۾ پنڪڻ جا ورلاپ ڪن.

پرسان ٿي هيٺ لهي، مائي ڏائيءَ جو ڊوڊو چٽڻي کائي وڃڻ کان سواءِ تو هان حيدرآباد ۾ جهڙا آيا تهڙا لـ. مبارڪ آهي مائي ڏائي تنهنجو هٿ، جنهن ۾ ايڏي شيري آهي، جو ماڻهون تنهنجي ڊوڊي جي هاڪ ٻڌي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان هت ٿا اچن. اڄڪلهه اتي مائي ڏائي هوندي يا ڏائيءَ جي پوٽي هوندي؛ پر اها ڊوڊي ۽ چٽڻيءَ جي هاڪ ۽ شيري سڄي سنڌ ۾ مشهور هوندي.

هاڻي اچي ميرن جو هيءُ پڪل قلعو ڏسو. ميرن جي صاحبيءَ جو پويون نشان. قلعي ڏسندي تاريخ جا ڪيترا ورق اکين اڳيان گذري ٿا وڃن. انگريزي حڪمرانن پنهنجي سوپ جا پُتلا به هت ٺهرائي ڇڏيا آهن. پلا وقت جي سرڪار انهن داغن کي مٽائڻ لاءِ ڪهڙي ٿي ڪوشش ڪري؟ پرسان ٿي مياڻيءَ جو ميدان آهي، جتي شيردل پروچ انگريزي گولين جو مهاڏو ڪندي زمين تي ڪريا هئا. اڄ ڪير انهن جي شهادت جي تاريخ لکي ٿو- يا انهن جي دليريءَ جا ورق وساريا ويا آهن؟

پرسان ٿي ڪوٽڙي آهي. پلن جو پٽڻ. ڪوٽڙيءَ جو تازو سيڪيل پلو کائڻ سان، رب جو سُنهن، بهشت جو ميوو ياد اچي ويندو هو. هتي ٿي ٻيڙيءَ تي چڙهي، سنڌوءَ جي چنچل

لهرن مٿان، چانڊوڪيءَ رات جو اسان سير ڪيو هو. رات جي خاموشي، چانڊاڻ جي سيتلتا ۽ لهرن جي مدهوشيءَ ۾ منهنجي دوست جيڪو دل جو الاپ "او منهنجا پرديسي پريتم، تنهنجي ياد ستائي،" بلند ڪيو هو، سو اڄ به هوا جي لهرن سان ٽڪرجندو رهي ٿو، ۽ ڪڏهين ڪڏهين اها زخميل دل جي پڪار بدن ۾ بجليءَ جهڙو سيسرات پيدا ڪندي آهي.

تون پڇين ٿو ته مان ڇو اداس آهيان؟......

هيءَ شڪارپور آهي، منهنجي دوست ڪڪوءَ جو جنم آستان. هينئر منهنجو دوست مون کان رسي ويو آهي ۽ مون وٽ وري اچڻ وارو نه آهي؛ پر سندس يادگيريون ۽ سندس شهر جا واقف نظارا مون وٽ ڇڏي ويو آهي. اڪيلي ڪڪوءَ جي اڪيلي ناني، منهنجي به نالي هئي. سندس سڪ ۽ ممتا مون کان اهو به پلائي ڇڏيندي هئي ته هوءَ ڪڪوءَ جي نالي آهي يا منهنجي ناني!

هيءَ شهر آهي، جتي ڪيترا سنت ۽ ڪوي پيدا ٿيا. ان ئي مٽيءَ مان سنڌ جو نوجوان باغي شاعر 'اياز' جاڳيو، جنهن جي گيتن جي گونجار ساري سنڌ ۾ ڦهلجي وئي. اڄ به اهو نظارو ياد آهي، جڏهين 'اياز' سهڻي روايتن ۽ پنڌنن کي ٺوڙي 'رام باغ' جي هڪ عوامي ميڙ ۾ پنهنجو محبوب گيت ڳايو هو: "او باغي! او راڄدروهي! ڀارت جي بلوي جا باني..." اڄ اهي روح پرور نغما سنڌي عوام جي چپن تي لڇندا هولدا ۽ پرورش پائيندا هوندا.

هيءَ هاٿي در، هيءَ لکي در. شام جو دلفريب ۽ من موهيندڙ سما! ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جي چانگ! ڇا هي سڀ وسرڻ جهڙيون ڳالهيون آهن؟

۽ سنڌ واهه! ڪڪو چوندو هو، "جن جي گهر 'سنڌ واهه' وهي، سي گنگا وڃن نه گوڏڙيا". اونهاري جو وقت هو. ساري سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان نوجوان شاگرد ڪانفرنس جي موقعي تي اچي ڪٺا ٿيا هئا. خوب گرما گرم بحث ٿيو، ڪشمڪش ٿي، تقريرون ٿيون، ٺهراءَ پاس ٿيا. ۽ پوءِ هو سنڌ واهه تي شيل! پاڻيءَ ۾ ترڳڻ، انبن جي رس چوسڻ، گوشت تي جهپا هڻڻ ۽ ٽپيون ڏيڻ. هن سير جي موج ۾ موسيقي جو ميلاپ هو، لرتيه جي مڌرتا هئي، چترڪاريءَ جي رنگيني سمايل هئي.

بلڪل ويجهو سکر آهي– سنڌ جو فخر! سکر پلا کو ڏسڻ جو شهر آهي؟ بس دل تي چڙهڻ جو آهي. هڪڙو ڇيتيرٌ اکين کان پري ئي نه ٿو ٿئي ته پيو ان کي ٿيلهو ڏئي ٿو اچي اڳيان بيهي. چڙهو نه معصوم شاهه جي مناري تي- ڄڻ عرش جا سير ڪيو. مٽي پهچڻ سان ائين محسوس ڪندا ڄڻ اهڙي بلنديءَ تي پهچي چڪا آهيو، جتان قدرت جي هن وسعت کي پنهنجي گود ۾ سمائي ڇڏيو.

اچو ته سکر براج جو لطف وٺي اچون. هيءَ سنڌوءَ جي ڇاتيءَ تي انسان جي فتح جو ڪمرپٽو پدل آهي. ستر دروازن جو بند، جنهن سنڌوءَ جي سڌمست پاڻيءَ کي لغام ڏيئي وس ڪيو آهي. هيءَ سنڌ جو جياپو آهي، کيتن جو روح آهي. اها اونهاري جي هڪ دلربا

رات، جا مون براج جي پل تي ڪي گهڙيون گهاري هئي سا قيامت پر نہ پلجي سگهندس. پاڻيءَ جي مٿان چانديءَ جي چادر، پاڻيءَ جي گهڙ گهڙاهٽ جو انوکو آلاپ ۽ لهرن جو رقص!

هت بکر آهي، زنده پير آهي، پرسان روهڙي شريف آهي ۽ پاڻيءَ جي وچ ۾ ساڌ ٻيلي جو ٻيٽ. درياءَ شاه جي ڇاتيءَ تي هيءُ ننڍڙو ٻيٽ آنند جو آستان آهي: ڪيترا ٻيرا درشن ڪرڻ کان پوءِ بہ دل ڍاپڻ جي نہ آهي. ڀلا قدرت جي سونهن مان بہ ڪڏهين ڪير ڍاءُ آهي! آرتوار جي ڏهاڙن تي ڇا ڀيڙ هوندي هئي! سچو سڪر اچي اتي ٽٽندو هو. اهڙن موقعن تي آنند وچان مور ۽ ڍيلون پنهنجا ڪنپ ٻکيڙي جا رمت رنديون هيون سا ڀلائڻ جي نہ آهي!

تون پڇين ٿو تہ مان ڇو اُداس آهيان؟ ...

هيءُ آهي سنڌ جو بهشت - ڪراچيءَ جو سندر شهر. هن شهر سان منهنجو لينهن آهي. ڇو تہ ان سان منهنجيون ڪيتريون يادگيريون وابستہ آهن. هن شهر جون گليون ۽ ڪوچا، باغ ۽ وندرگاهہ، تعليمي ادارا ۽ سياسي مرڪز مون کان هزارين ميل دور هوندي بہ مون کي ايترو ويجها آهن، جيترو منهنجي اکين جون ماڻڪيون.

هيءُ ڏس نہ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج! مان جيڪي آهيان سو سڀئي انهيءَ جي بدولت. ڪاليج جا شاهي گنبذ، آڳنڌ ۾ وڇايل ساوڪ جا غاليچا، ڪلاسن ۾ پيل بينچون، ڏاڪڻ جا ڏاڪا، ۽ ٿنڀي تي هٽ سان اڪريل هيءُ منهنجو نالو، منهنجي اکيان اڃا ائين بيٺا آهن، ڄڻ ڪالهہ ڪالهوڻي آهي. ۽ هيءُ ميٺارام هاسٽل، جنهنجي ڪوٺي نمبر ٢٩ منهنجو چار سال آرامگاهہ هئي. انهيءَ ڪوٺيءَ ۾ مون ڪهڙا خواب پاليا هئا: دوستن سان ڪهڙيون رهاڻيون ڪيون هيون ۽ محفلون مچايون هيون. اهي سڀ نہ وسرندڙ داستان آهن.

هاڻي اچو تہ ڪياماڙيءَ تي هلون، جتان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي منهوڙي جو ديدار ڪرڻ ٿا هلون. هيءُ لڪشميءَ جو مندر آهي. عربي سمنڊ جون ڇوليون مٿ ر ناچڻين جيان تال سان قدم ملائينديون، مندر جي ديوار کي چمنديون، ڏيمي چال سان ڇم ڇم ڪنديون واپس ٿيون وڃن. هيءَ گجي ڏس، واريءَ سان ليٽجي ان سان ملي پنهنجو وجود وڃائي ٿي ڇڏي. ديوار سان ٽڪرجندڙ لهرون پاڻيءَ جون بوندون ائين ٿيون ڦهلائين، ڄڻ موتين جي ورکا ٿي ٿئي. هن لافاني آستان تي مان ڪيترا ڪلاڪ ليٽي پوندو هوس ۽ عربستان جي ڪناري تان هلندڙ ڇولين جي محڪمتا ۽ نيلي آسمان جي وسعت جا دلفريب سنيها ٻڌندو هوس.

هيءُ آٿو آرٽلري ميدان جي ڇهين نمبر جڳهہ جي سورهون نمبر بالڪني. انهيءَ بالڪنيءَ تي ڪئين افسانا ڇيڙي سگهون ٿا. ان سان منهنجو جيءُ جڙيل آهي، روح جو سنبنڌ آهي ۽ اها منهنجي حسرتن جو آئينو آهي. انهيءَ بالڪنيءَ ۾ ٻويون دفعو مون پنهنجي پريتما کي ڏٺو هو. هر روز انهيءَ بالڪنيءَ هيٺان، نت نيم، مان ڪير واري وٽان ڪير ٻڻ ايندو هوس. ڪير مان منهنجي دل کي تقويت ملندي هئي يا نہ، پر پرينءَ جي ديدار مان تہ دل کي

بي پناهه مسرت ملندي هئي. هر روز، صبح ۽ شام دل جي ڌڙڪن کي تيز ڪري، دل لاءِ تسڪين هئان ئي پائي ويندو هوس. اڄ ضرور ڪو نه ڪو ڪير پڻ جي پاڻي سان پنهنجي نور نظر کي انهيءَ بالڪنيءَ ۾ ڏسڻ ايندو هوندو، ڪيس مبارڪ هجي اها بالڪني!...

ٽورو پريان عيدگاهه ميدان آهي. انهيءَ ميدان تي تاريخ جا باب لکيا ويا آهن. اهو ١٩٤٦ وارو زمانو هو. بهادر ساموندي خلاصين انگريزي حڪمرانن جي بي عزتي ۽ گهٽيءَ جو جواب رائفلون سنڀالي ڪري بغاوت سان ڏنو. نونهال خلاصين جهازن تي قبضو ڪري گولين جو جواب باروت سان ڏنو. ڪراچيءَ جو شهر اپاهڻ لڳو. سڄي خلق اچي عيدگاهه ميدان تي نڪتي. ڳاڙها، ساوا ۽ ترنگا جهنڊا هڪ ئي ميدان تي کلهو کلهي ۾ ملائي ڦڙ ڦڙ ڪندا رهيا. پنهنجي ڪسڪندڙ طاقت کي برقرار رکڻ لاءِ سامراجين عوام تي گوليون هلايون. ۽ اهو ائن سالن جو معصوم بوري پالڪ منهنجي بلڪل اڳيان سورهيه سپاهيءَ وانگر ڪريو. ڪيس ڪن لاءِ گود ۾ ڪنيم. سندس شهيد خون سان لال ٿي ويس. هڪ ڏينهن ۾ انهيءَ ميدان جي سرزمين تي ائن شهيدن جي اتهاس جا ورق لکجي ويا، جن کي ڪير ڀلائي سگهي ٿو؟ اڄ به انهيءَ معصوم پالڪ جي بي باڪ شهادت جي سُرڪ منهنجي اکين جي تارن ۾ عڪسي ٿي آهي.

... ۽ انهيءَ منهنجي ڪراچيءَ کان اڄ آءٌ وڇڙيل آهيان!

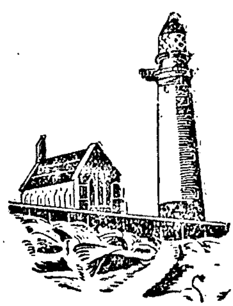

عبدالرزاق "راز"

ناڪام محبت

تمام ٻري شرناءِ تي لاڏو ٿي وڳو. لوهي ٽاٽ ٻڪي، اونداهيءَ رات ۾، ٻچڙن کي چيريندي، اڳتي ٿي وڌي. ابلخ گهوڙي ڪڏهن هڪيو ٿي. ڊرائيور رين کي ڍرو ڪري، هن جي ٻنيءَ تي ٿڦڪي ٿي ڪئي. ٻگيءَ ۾ هڪ نوجوان ڪنهن ڳوڙهيءَ سوچ ۾ ويٺو هو. هڪ ننڍڙو هنڌ ۽ هڪ نين جي ڪاري پيٽي ٻگيءَ ۾ رکيل هئا. ڊسمبر جي شروعات هئي. آسمان تي جهڙ هو. ڪجهه وڏيڪ ٿڌ ڪانه هئي، پر اتر جي هوا ڪري بدن ۾ سيانو ٿي اڀريو. ڊرائيور کنگهي، نڙيءَ کي صاف ڪري، پنهنجي ڳلي تي زور ڏيئي ڳائڻ لڳو- "تنهنجي ياد ستائي ٿي"- آواز اهڙو بي سرو هو، جو طبيعت تي ڳڙ بار ٿي معلوم ٿيو. نوجوان جا خيالات منتشر ٿي ويا. هو راڳ جي لفظن تي غور ڪرڻ لڳو. ڊرائيور جي الهيءَ راڳ ڏيڍ منٽ کن جٺاءُ ڪيو؛ وري اچي کيس کنگهه ورايو. نوجوان "ڪنهن ڪنهن" ڏي تمام گهٽ ڌيان ڏنو- وري ڪنهن ماضيءَ جي ياد ۾ مبتلا ٿي ويو. شرناءِ تي "هو جمالو" وڄي رهيو هو، ليڪن آواز جهيڻو ٿي لڳو. هوا سوسات ڪري ٿي لڳي. دهل جو آواز ڪنهن وقت بي سرو ٿي ٿي ويو. گهوڙو پنهنجي تيز رفتار سان منزل جي طرف ڊوڙي رهيو هو. ڊرائيور کيس پڇڪاريون ڏيئي رهيو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس وات مان "هئي هئي سن" جو پيار ڀريو ٻول ٿي نڪتو. هلندي هلندي گهوڙي جو جوٽ ڇڄي پيو- "خدا جي شل مار نه پوئي!" ڊرائيور چيو، ۽ گهوڙي کي پڇڪاري ڏيئي بيهاريائين. گاڏيءَ تان لهي، جوٽ سان نوڙيءَ جو ٽڪر ڳنڍي، وري گاڏيءَ تي چڙهيو- ۽ گهوڙي کي هڪل ڪري چيائين، "هل پٽ هل". پسينجر ڏانهن نظر ڦيري چيائين، "سان ۽ هي رستو ٻهريون پيرو آيو آهيان". نوجوان جو خيال ٽٽي ويو، ۽ جواب ڏنائين، "هي ڳوٺ ٽن سالن کان آباد ٿيو آهي. جڏهن مون ڳوٺ ڇڏيو هو، تڏهن فقط ڏهه گهر هئا. هاڻي پنج ست وڏا هوندا". ڊرائيور پڇيو، "تو ڪڏهن ڳوٺ ڇڏيو هو؟" مسافر جواب ڏنو، "ادا اٽڪل اڍائي سال کن ٿيندا. مان ڪراچيءَ ۾ ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو آهيان. هاڻي اتان ٿو اچان." ڊرائيور چيو، "پوتارا ڪراچي ته ڏاڍو وڏو ملڪ آهي، چوندا آهن ته جاين جون پنج پنج ماڙيون ٺهيل آهن، موٽران لاريون ۽ ٽراماٽ جام آهن- ڇٽن پشن ۾ گاڏي

جو ڪاڏي ويندا هئا. بگين وارا ته ويچارا مٿو ڦاڙيندا هوندا!" مسافر جواب ڏنو، "بگين وارن کي به چڱي ڪمائي ٿيندي آهي. سرڪاري ڪامورا ۽ وڏا ماڻهو بگين تي چڙهندا آهن. زالاڻو عالم به گهڻو ڪري بگين ۾ چڙهندو آهي."

بگيءَ وارو خاموش ٿي ويو. الاجي ڇا ٿي سوچيائين، ۽ نوجوان پنهنجي خيالات ۾ محو ٿي ويو. هو سوچي رهيو هو ته اڍائي سال اڳي پوئينءَ رات هو ڪيئن رحيمان سان مليو هو، جنهن کيس چيو هو ته "تون ڪٿي ڪمائي اچ؛ مان تنهنجي واٽ پيئي تڪيندس!" وري هن کي رحيمان جون ملاقاتيون ياد آيون. ۽ رحيمان جو پير ڪبڙشاه ۾ انجام ته "پيرل! مان تنهنجي آهيان؛ حياتيءَ تائين تنهنجي رهندس!" نوجوان پنهنجي ڪپڙي ۾ ٻانهن کي ڏٺو، جنهن ۾ هٿ ڪونه هو. هن خيال ڪيو ته رحيمان وٽان ٻئي هٿ سلامت ڪٿي ويو هوس؛ هاڻي هڪ هٿ ڪپائي ٿو وڃان. رحيمان پڇندي، ته چوندو مانس ته "تنهنجي محبت جي نشاني آهي. پٺهين ڪين بابا کي چيو هو- 'خيرل، تنهنجو پٽ ڏورآهي؛ نه ڪم جو نه ڪار جو. نڪتو سچو ڏينهن ويٺو ڪوهه تي چوريون تاڙيندو وتي! لفنگو ڪنهن جاءِ جو! هڙي ڪي پنهنجي نينگر ڪيئن ڏيندس!'"

خيرل کي ڏهه ايڪڙ ٻني هئي. کيس ٻه پٽ هئا: وڏو ميرل ۽ ننڍو پيرل. پيرل کي ڳوٺ جي اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو هو. ميرل پيءُ سان گڏ ڪڙمت ڪندو هو. پيرل چار درجا ڳوٺ جي اسڪول ۾ پڙهيا ۽ پوءِ ملان وٽ مسيت ۾ قرآن پڙهڻ شروع ڪيائين. قرآن ختم ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو مال چاريندو هو ۽ انهيءَ جي گاهه ٻلي جو ڪم سندس حوالي هو. ٻي سال ٿيندا ته ملڪ ۾ ٻوڏ پيئي. خيرل جو بيٺل فصل ٻڏي ويو، ۽ مال متاع سمورو لڙهي ويو. جانيون بچائي پنجن ماڻهن جو قافلو پنهنجي ڳوٺ کان نڪري هڪ ٻئين ڳوٺ ۾ اچي پهتو؛ جنهن ڳوٺ طرف هيءَ بگي وڃي رهي هئي. شرفو ان ڳوٺ ۾ اڳي ئي آباد هو. کيس رحيمان نالي هڪ نينگر هئي. خوبصورت ڇوڪر هئي، ليڪن غريب؛ طبيعت جي گنڀير، بلند حوصلي ۽ شريف. شرفو ڌيءَ جي طبيعت جي بلڪل ابتڙ هو- لالچي ۽ ڌوڪيباز، ڪوڙو ۽ فريبي. ڊرائيور وري پنهنجي ٻي سري گهلي تي زور ڏيئي ڳائڻ لڳو. آواز تي نوجوان جي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو. شرناءِ تي جهمر وڄي رهي هئي. آسمان صفا ٿي چڪو هو. شرناءِ تي جهمر پائيندڙن جي تاڙين جو آواز ڇنيءَ طرح ٻڌڻ ۾ ٿي آيو. نوجوان وري پنهنجي خيالن ۾ غلطان ٿي ويو. هو ڪيئن هڪڙي ڏينهن فجر جو رحيمان سان کوهه تي مليو هو. اها سندن پهرين ملاقات هئي. پيرل ٿورڙي ڳوڻائو هو، پر هڪ مهذب نوجوان هو- ملان عيدن جي صحبت جو هن تي گهڻو اثر هو- آهستي آهستي محبت جون سڀ منزلون گذرڻ لڳيون. رحيمان ۽ پيرل، پيرڪبڙشاه جي درگاه ۾ هڪ ٻئي جي خاطر جان قربان ڪرڻ جو انجام ڪيو هو. هو سوچي رهيو هو ته 'ڪبڙشاه جو فقير به عجيب هو؛ ڏهه پنسا وٺي ڪيڏيون نه دعائون ڪيون هئائين، ۽ هن پنهنجي خواب جو به احوال ڪيو هو.

۽ سائين ڪبڙ شاه کين پنهنجي جا هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺي وصيت ڪئي هئي، ۽ يقين ڏياريو هو ته جن جا هٿ ڪبڙ جي هٿ، تن کي خوف نه خطرو.' پوءِ خيرل کين نه پيرل جي شاديءَ جو پيغام شرفوءَ وٽ ڪٺي ويو هو، جنهن ڪاوڙ جي ڪيس رکو جواب ڏنو هو ته "خيرل! خيال ته ڪر! پنهن لفنگوءَ بيڪار، ۽ تون سچو ۽ ڪنگال- ڀلا منهنجي ڌيءَ تنهنجي گهر ۾ ڪيئن رهي سگهندي؟"

پيرل جي غيرت جاڳي اٿي. ملان عيدن جي خودداري ڳوٺان ڳوٺ مشهور هئي. ووڻن جي وٽ من وزير صاحب کي ٻه اهڙي منهائي پڙائي هئي، جو وزير جا ڪن ڪڙا ٿي ويا. آخر پيرل سندس شاگرد هو. هو راتوواهه ڳوٺ ڇڏي نڪتو هو. اٺ ميل پنڌ ڪري اسٽيشن تي پهتو هو. جتان ريل گاڏيءَ ۾ سوار ٿي اچي شهر پهتو هو ۽ نڪين جي ڪارخاني ۾ سوا رپيو ڏهاڙيءَ تي ڪم شروع ڪيو هئائين. مولوءَ جيي پيرل سان ياراڻي ٿي ويئي هئي- مولو مشين جي ڪم مان چڱو واقف هو ۽ ادائي روپيا روز ڪڍندو هو. هڪ مهيني ڪان پوءِ مولوءَ هڪ مزورن جي انسوسئيشن ٺاهي. چار آنا ماهوار چندو رکيو ويو. فئڪٽريءَ جا سڀ مزور ۽ مستري ان جا ميمبر ٿيا. مستري مولڙ بڪراءِ صدر چونڊيو ويو هو. پيرل مولوءَ جو ساڄو هٿ هو. انسوسئيشن جي ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ ڪيترا ٺهراءَ پاس ڪيا ويا. روز وڌائڻ لاءِ سخت تقاضا ڪئي وئي، حالتن کي چڱيءَ طرح واضح ڪيو ويو. زندگيءَ جي ضروريات جا اگهه چوٽ چڙهي ويا هئا. ڪارخاني جي مالڪ وٽ انسوسئيشن جا ٺهراءَ پيش ڪيا ويا. ڪارخانيدار کي جيتوڻيڪ گذريل سال پندرهن هزارن جو فائدو پيو هو- اهو پندرهن هزارن جو انگ انڪم ٽئڪس وارن جي بندين تي چاڙهيل هو: درحقيقت فائدو ان کان پٽو هو. هيرو منشي انڪم ٽئڪس جي مصيبت کان بچڻ لاءِ ٻه بنديون ٺاهيندو هو. ملڪ جي ورهاست کان پوءِ ٻه هيرومل پاڪستان ۾ رهجي پيو ۽ هو حساب ڪتاب ۾ پڙ هو. انڪم ٽئڪس ۽ سيل ٽئڪس وارن جي اکين ۾ سرمو پائيندو هو. مجال جو ڪنهن کي ڪڙڪ پوي. پر، ڪارخانيدار مزورن جي تقاضا جو خيال ڪونه ڪيو ۽ هٿان ڪوڪ ٿي چيائين ته "مرضي پوءِ ته ڇڏي وڃو: باقي روز ڪونه وڌندوا فئڪٽريءَ جا خرچ اخراجات وڌيل آهن. وزيرن ميمبرن عملدارن جي خوشامد ڪرڻي ٿي پوي. ميان ڪٿي ڪٿي ته روڪڙا ٿا ڏيڻا پون. سوڪڙيون پاڪڙيون ٻه هزارن روپين جون ٿين ٿيون. آخر پاڪستان آهي، اسان هندو ماڻهو- ميان اٿين نه کيون ته ڪئي رهون؟ اهڙا خرچ ڪتابن ۾ ٿوراڻي لکبا آهن!" ڪارخانيدار انگريزي تعليم يافته هو. چڱي گهراڻي مان هو، پر مزورن جي خون ۾ پليو ۽ وڏو ٿيو هو. سندس پيءُ ٻه سخت ڪنجوس هو. پهريائين هڪ ننڍڙي مشين هيس. وڏو سودخور ۽ ڪورني مشهور هو. پٽ لاءِ وڏو ڪارخانو ڇڏي، پاڪستان ٺهڻ کان ٽيو مهينا اڳ، پرلوڪ پڌاري ويو.

پيرل اسٽرائيڪ جو دردناڪ واقعو ياد ڪري رهيو هو. لاٺي چارج جو نقشو هن جي اکين اڳيان ڦري آيو. مولو ۽ پيرل زخمي ٿيا هئا. مولو ته ٻه ڏينهن بيهوش هو. مولوءَ جي خوش ٿيڻ کان پوءِ، پنهنجي دوست ڪراچيءَ روانا ٿي ويا هئا، جتي مولوءَ کي پنج روپيا روز ٿي مليو ۽ پيرل کي ٽي روپيا. هڪ سال کان پوءِ کين هڪ هڪ روپيو ترقي ملي هئي. پيرل مائٽن ڏانهن وڏيري اسماعيل جي معرفت خط لکندو هو. خيرل ۽ ميرل وڏيري جي زمين تي ڪڙمت ڪندا هئا.

دهلن ۽ شرناءِ جو آواز ويجهو ٻڌڻ ۾ ٿي آيو. ڳوٺ ويجهو هو. گهوڙي جا سنب مٽيءَ ۾ هڪ عجيب آواز ڪري رهيا هئا. هن جي دل ڌڪ ڌڪ ڪرڻ لڳي- شايد ڳوٺ جي سڪ هئي، محبوب جي محبت هئي، يا مائٽن جي ملڻ جي اڪير هئي. سندس خيال ڪپيل هٿ ڏانهن ويو. رحيمان چوندي، 'هٿي! هٿ ڪيڏانهن ڪيءَ!' سندس هٿ کڄڻ جو سمورو واقعو هن جي دماغ ۾ ڦرڻ لڳو: هڪ رات جو ڊيوٽي ڏيندي، مشين جي پرسان ويٺي، سندس اک لڳي ويئي هئي. ان رات کيس ڏاڍي هڏڪي ٿي پئي هئي. هن سوچيو ٿي ته کيس رحيمان ياد ڪيو آهي. رحيمان جي تصورات ۾ کيس جهوٽو اچي ويو، ۽ سندس ٻه آڱريون مشين ۾ اچي چچرجي ويون. فرسٽ ايڊ ملڻ کان پوءِ به کيس آرام نه آيو ۽ کيس اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو. هن جو هٿ ڪپجي پيو هو. هٿ ڪپائڻ کان سواءِ ٻيو چارو ڪونه هو. فئڪٽريءَ مان کيس پنج سو روپيا هرجانو مليو هو، ۽ هن سموري وقت ۾ ڇهه سو روپيا ٻيا جمع ڪيا هئا. هن کي رحيمان جي منڍيءَ جو خيال آيو، جا هن ڪاري در تان ٽيونجاهين روپين خريد ڪئي هئي. محبت جو نذرانو رحيمان جي سرڪار ۾ پيش ڪرڻو هو- ٽيونجاهه روپين واري منڍي. هو سوچي رهيو هو ته هن سوغات تي رحيمان ڪيترو نه خوش ٿيندي. ۾ کيس هٿ وڃائڻ جو سخت افسوس هو. ايتري ۾ پير ڪبوشاه جي قبر اچي وئي. بکيءَ کي اتي بيهاري، پيرل چوديواريءَ ۾ اندر لنگهي ويو. رات جو وڳڙو هو، قبر لائيءَ ۾ ڪونڪهرا هڻي رهيو هو. پنج آنا قبر تي رکي، قبر کي چوچ مان چمي ڏيئي ٻاهر نڪتو. دهلن جو آواز بند ٿي ويو هو. ڪتن جي ڀؤنڪ جو آواز ٻڌڻ ۾ ٿي آيو. بکي ڳوٺ ۾ پهتي. اڌ رات جو وقت هو. سندس گهر سامهون اٽڪل پنجاهه قدمن تي هو. بکي اچي جهوپڙيءَ جي سامهون بيٺي. در وٽ بيهي، پنهنجي ٻاءَ ميرل کي سڏ ڪيائين. ميرل کي ننڊ جو گهيرٽ هو، پر خيرل يڪدم اٿي ٻاهر نڪتو. اڍائي سالن جي وڇوڙي کان پوءِ پٽ کي ڏسي، خيرل جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. پيرل پيءُ جي پيرن تي ڪري پيو. پيرل کي فئڪٽريءَ جي ململ لٺس ڊريس بدن تي پيل هئي. پيءُ پٽ کي ٻانهن کان وٺي ڪٽي ڇاتيءَ سان لاتو. هنڌ ۽ پٽي کٽي اندر آندائون. پيرل جي ماءُ به وڌي آئي. وڏيءَ اڪير سان ٻاکر پائي پٽ سان ملي، ۽ اڇنگارون ڏيئي رڻ لڳي. سڀ جهوپڙيءَ ۾ اچي ويٺا.

پيرل پڇيو، "امان خير ته هو، اڄ ڳوٺ ۾ دهل ٿي وڳا. ڪو شادي وهانءُ هو ڇا؟"

ماءُ اکين ۾ ہاڻي آڻي چوڻ لڳي، "ابل! اڄ رحيميءَ جو وهانو ٿي ويو". پيرل وسو ٿي ويو. سندس دل جي دنيا هيٺ مٿي ٿي وئي، دماغ چڪر کائڻ لڳس.

خيرل چيو، "شرفو وڏو سوئر آهي؛ لوڀي ڪنهن جاءِ جو. ويچاري رحيمان دانهون ڪندي رهي ته 'شادي ڪانه ڪندي س'؛ پر لالچي حرامخور ست سو روپين جا ڏسي هرڪجي پيو". پيرل جي ڄڻ زبان ٿي لڳي وئي هئي. سندس نرگهٽ تي ڄڻڪ ننهن اچي ويو هو. ڪر سو ويٺو رهيو.

مائس چيو، "ست سو روپين تي ڪٿي موسل جهڙي ڌيءَ وڪيائين! بدشڪلو، ڪاڻو، مٿو واحدو پئي گد گد ٿيو. موڙ پڌي پنهنجو منهن ڪارو ڪرڻ آيو هو".

ست سو روپيا، ست پاڪستاني وڏا ساوا نوٽ سندس دماغ ۾ ڦري رهيا هئا. واحدوءَ جي هڪ ڀوائتي شڪل سندس اکين اڳيان گهمي رهي هئي. هن واحدوءَ کي ڪونه ڏٺو هو: ڄڻ سندس اکين اڳيان هڪ ديو، هورکي ڪٿي ٿي ويو. ونس ۾ ته ٻارهن سو روپيا روڪ هئا. هن جي آڏو هينئر ٻارهن سو روپيا، ٻارهن پنسن جي برابر هئا- آخر اهي ڪهڙي ڪم جا!

خيرل ہٿ کي ڳر سو ڏسي چوڻ لڳو، "سان بي ايمان وٽ ويس. ايلاز منٿون ڪيون سائس ته 'ڪجهه ترس! پيرل چاڻ آيو. شهر مان ڪمائي ايندو. تنهنجو ٻڌو ڀالهو ٿي رهندو،' پر هن کي ڪا ڇڻڪ لڳي وئي. چئي- 'تنهنجو چوڪر لفنگو، شهر ۾ وڃي رولن جي سنگت ۾ جوا ڪندو هوندو. چوريون ڪندو هوندو. ڇا سونندو؟ اهو شهر ۾ سري کپي ويندو،' سون کي نه ڏاڍو تاءُ آيو، پر چپ ڪري سوني آيس. اڳئين اربع تي اهو فيصلو ٿيو: سائين باغن شاه وچ ۾ پيو، جنهن اهو ڪم ڪاهيو".

پير ڪبڙ شاه جي فقير جو خواب کيس ياد اچي ويو. دل ۾ هو چوڻ لڳو- "اهو سڀ ڊونگ آهي- سڀ مڪر ۽ فريب. انسان جي مجبوريءَ جو فائدو ورتو آهي. انسان جي قسمت تي مذاق ڪرڻي آهي." مائس چيو، "ويچاري رحيمان هنجون هاري رهي هئي، پر هن قاصائيءَ کي ڪو رحم ڪونه پيو. ستن سون بد ذات جو مٿوني ڦيرائي ڇڏيو. ويچاري نينگر پسيءَ ٿيءَ تنهنجي سڌ سماءُ لهڻ ايندي هئي. ڏاڍي سڪ هيس؛ پر ابل، سڀ قسمت جون ڳالهيون آهن!"

پيرل ڪو جواب ڪونه ڏنو. آخر ڳالهه جو موضوع بدلايو ويو، ۽ ڪراچيءَ جون خبرون چارون هلڻ لڳيون. پيرل بي دليو جواب ڏيندو رهيو

آخر پٽس چيو، "ابا هاڻي سمهي پئو. ٿڪو هوندين!"

پيرل ليٽي پيو. صبح جو پيرل جي کٽ خالي هئي- جا پوءِ هميشه خالي رهي.

والٽيئر (١٦٩٣ع-١٧٧٨ع)

سنڌيڪار: چنا شبير "ناز" شڪارپوري

دنيا جا رنگ!

(١)

سڄيءَ دنيا تي حڪومت ڪندڙ فرشتن مان ميڪائيل جي حڪم هيٺ ايشيا کنڊ هو. هو هڪ رات 'سٿيا' جي رهاڪو 'بابڪ' وٽ ويو، ۽ چوڻ لڳس، "بابڪ! 'فارس' وارن جا گناهه حد کان زياده وڌندا وڃن ٿا. ڪالهه هڪ ميٽنگ ۾، جيڪا آسمان تي سڏائي ويئي هئي، فيصلو ڪيو ويو آهي ته فارس جي رهاڪن کي پنهنجن گناهن جي سزا ڏني وڃي، يا فارس شهر کي تباهه ڪيو وڃي. سو تون وڃ، ۽ فارس جي رهاڪن جي هلت چلت ڏس. پوءِ اچي مون کي ٻڌاءِ ته هو ڪهڙيءَ سزا جا حقدار آهن......؟"

بابڪ جواب ڏنو، "سڳورا فرشتا! آءٌ اڳ ڪڏهين فارس ڪين ويو آهيان، ۽ نه وري ڪو اُتي مون کي سڃاڻي!"

"اهو ته هنئون سٺو،" ميڪائيل چيو. "تون ڪنهن جي پَرِ ڪين وٺندين. وڃ، تو کي آسمان وارن جو حڪم مڃڻ گهرجي. تون ڪنهن کان نه ڊڄجانءِ جتي ويندين اتي تنهنجي چڱي آڌرڀاءَ ڪئي ويندي. آسمان وارن جي روحاني طاقت تنهنجي مددگار ٿيندي."

بابڪ پنهنجي ڏاچيءَ تي سوار ٿيو ۽ هڪ ٻه نوڪر ساڻ ڪري فارس ڏانهن روانو ٿيو.

ٿورن ڏينهن جي مسافريءَ کان پوءِ...... هن 'سنار' جي ميدان تي فارس جي فوج کي هندستان جي فوج سان وڙهندو ڏٺو. هن هڪ سپاهيءَ کان پڇيو، "هن جنگ ڪرڻ جو ڪهڙو سبب آهي؟ ٻه پاڙيسري پاڻ ۾ ڇو ٿا پيا وڙهن؟"

"نه يوتائن جو قسم آهي،" سپاهيءَ جواب ڏنو، "مون کي ڪائي خبر ڪانه آهي، ۽ منهنجو ڪهڙو مٿو ڦريو آهي جو اها خبر لهان؟ منهنجو ڌنڌو آهي وڙهڻ ۽ مرڻ سان سپاهي آهيان. مون کي پگهار ملندي آهي. پنهنجي جان تيريءَ تي رکي وڙهندو آهيان. پنهنجن ٻارن ٻچن جو پيٽ پاليان ٿو. مون کي ته پئسا گهرجن. جنگ سان ڪو واسطو ڪونه اٿم. زر مون کي خريد ڪري سگهي ٿو ۽ مان زر جي عيوض زندگي وڪڻي سگهان ٿو.

جيڪڏهين هندستان وارا مون کي گهٽي ۽گهار ڏيندا ته مان انهن جي فوج ۾ داخل ٿيندس
۽ فارس وارن سان وڙهندس. جيڪڏهين جنگ جو سبب معلوم ڪرڻ گهرو ٿا، ته وڃي
اسالجي سردار کان پڇو!"

بابڪ، سردار وٽ ويو...

"مان ڇا ٻڌايانءِ؟ مون کي پاڻ خبر ڪانهي. مان ته گاديءَ جي هنڌ کان گهڻو پري،
هڪ ننڍي شهر ۾ رهندو آهيان. جڏهين مون کي خبر پئي ته هندستان سان جنگ شروع ٿي
وئي آهي، تڏهين پنهنجي فوج ساڻ ڪري هليو آيس."

"ڇا اوهان جي سپاهين کي به ڪا خبر ڪانهي؟" بابڪ اچرج ۾ پئجي پڇيو.

"نه، هو به مون وانگر دولت ۽ عزت جي ڪَري نڪتا آهن. ڪٽيائون ته غازي،
جي مُئا ته شهيد."

"پلا هن حالت ۾، مون کي جنگ جو سبب ڪيئن معلوم ٿيندو؟"

"اوهان اسان جي وڏي سردار کان پڇو، شايد هُو اوهان کي ڪجهه ٻڌائي سگهي!"

بابڪ وڏي سردار جي خدمت ۾ حاضر ٿيو...

سردار هُن کي چيو، "هن جنگ جو سبب معمولي آهي. اڄ کان ويهه سال اڳ
فارس جي شاهوڪار ۽ هندستان جي هڪ ڪارخاني جي منشيءَ ۾ ڪو جهڳڙو ٿي پيو هو،
جنهن جي سزا دنيا ڀوڳي رهي آهي. اسان جا وزير ته اسان کي پڪ ٿا ڏيارين ته هن جنگ
۾ انسانيت جي ڀلائي آهي؛ هن جنگ ۾ فارس جي بهبودي آهي: پر ڳالهه ڪا به ڪا نه ٿي
سمجهجي. لکن ٻارن کي چورو چنو ڪيو وڃي ٿو، لکن ماڻهن جون هنجون خالي ڪيون
وڃن ٿيون، ۽ ڪيترين زالن کي بيوهه ڪيو وڃي ٿو- ڇو؟ بس خواهه مخواهه......!"

ٻئي ڏينهن جنگ جي ميدان ۾ مشهور ٿي ويو ته ڄاڻ صلح ٿيو. پر سردارن جي حڪم
سان سج اڀرڻ کان ٿوري دير پوءِ، وري لڙائي شروع ٿي وئي. رت سان سپاهي هولي کيڏي
رهيا هئا. انسانن جو رت پاڻي سمجهي وهايو ٿي ويو. بابڪ اکيون ڦاڙي سڀڪجهه ڏسي
رهيو هو. سپاهي ڪپڙن هٿ ڪرڻ لاءِ زخمي سپاهين جون سيسيُون ڪپي رهيا هئا.
سڄي جنگ جي ميدان ۾ ترارين جا چمڪاٽ نظر ٿي آيا. انسانن جون سيسيُون گهٽڻ جي
سسين وانگر ٽنڪي رهيون هيون. رت جا ڦوهارا نڪري رهيا هئا- بس ڄڻ قيامت هئي.

بابڪ فوجي اسپتال ۾ ويو، جتي زخمين جي سلم پٽيءَ ڪئي ٿي وئي. انهن مان ڪيترا
ته ڊاڪٽرن جي بيپرواهيءَ ڪري مري ٿي ويا. هو رڙيون ۽ دانهون ڪري رهيا هئا؛
پر ڪو به ڪوله پيو ٻڌي.

"آه!" بابڪ چيو، "فارس جا رهاڪو، انسان نه پر حيوان آهن. هو مرندڙ انسان کي
پاڻيءَ جو ڦڙو به ڪين ٿا ڏين. ميڪائيل جو چوڻ ٺيڪ آهي. فارس کي ضرور تباهه ڪيو ويندو."

ان کان پوءِ صلح ٿي ويو ۽ بابڪ پنهنجو خيال بدلائي ڇڏيو.

(٢)

هڪ وڏي دروازي مان لنگهي هُو شهر ۾ ويو. ماڻهو پراڻين روايتن ۽ پراڻين جاين جي ڏاڍي ساراهه ڪندا آهن. پر اِها ڳالهه ته هرڪو ڄاڻيندو ته پراڻي زماني جون شيون اڻ وڻندڙ هونديون آهن.

شهر جو اندريون حصو جتي ڪيترا دڪان هئا، تمام گندو هو، ۽ اتان بدبوءِ اچي رهي هئي. وري گراهڪ ۽ دڪاندار ڇا ڪري رهيا هئا......؟ ان گند ۽ بدبوءِ کي وڌائي رهيا هئا؛ دنيا جي بُرائين ۾ اضافو ڪري رهيا هئا. ڪُوڙن ۽ مڪرن جو تعداد وڌائي رهيا هئا. بابڪ کي ڏاڍو غصو لڳو.

هو اڳتي وڌيو ۽ هڪ مندر ۾ گهڙي ويو......!

مندر ۾ ڪيترائي ماڻهو ويٺا هئا. اُنهن جي چهرن تي مايوسي پکڙيل هئي. هو ڏاڍا اُداس هئا. هڪ ناچڻ نچي رهي هئي. سندس گهنگرن جو آواز ويتر اُداسي پيدا ڪري رهيو هو. طبلي جي ڏَڪ ڏَڪ جو آواز غمگين ماحول کي ويتر غمگين ڪري رهيو هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ، ٽي چار مزور اڳتي وڌيا، ۽ هڪ وڏو پٿر سوري پاسي ڪيائون. جنهن جي هيٺان باهه ٻري رهي هئي. آلا ۽ دونهان نڪري رهيا هئا. آها کڏ تمام اونهي هئي. ڪن ماڻهن هڪ لاش کي کڻي اُنهيءَ ۾ ڦٽو ڪيو. پوءِ ٽي نڪاءُ ٿيا ۽ پوءِ خاموشي ٿي ويئي. بابڪ جي دل کي ڏاڍو صدمو رسيو ۽ سوچيائين، "ڇا هي ماڻهو لاشن کي به اتي ساڙيندا آهن، جتي هو ديوتائن جي پوڄا ڪندا آهن. بس هاڻي مون کي خبر پيئي ته فارس ۾ ايتريون بيماريون ڇو ٿيون ٿين؟ ماڻهو بيمار ڇو ٿا رهن؟ هي بدبوءِ......... دونهون .... خراب هوا .... خراب ماحول ....! بيماريون نه پکڙبيون ته پيو ڇا ٿيندو؟ بهتر ته ائين ٿيندو جو هڪ زبردست زلزلو پيدا ڪري، فارس کي تباهه ڪيو وڃي، ته ان جاءِ تي نئون شهر ٻڌجي ۽ نوان ماڻهو اچن، جيڪي هنن وانگر حيوان نه هجن!"

(٣)

بابڪ کي رات جي ماني پنهنجي هڪ سپاهي دوست جي زال وٽ کائڻي هئي. ان کي پنهنجي مڙس وٽان مهمان جي اچڻ جو خط مليو هو. انهيءَ عورت جي جاءِ شهر کان ٿورو پاسيرو هئي ... هو شهر جو سير ڪندو پئي ويو.

هن ڪيترا مندر ڏٺا جيڪي تمام سهڻا ٺهيل هئا، ۽ هو انهن جي ساراهه ڪان سواءِ رهي نه سگهيو. انهن مندرن جا پوڄاري به سٺا ۽ قيمتي ڪپڙا پهريو ويٺا هئا. انهن جي موسيقي به ڏاڍي مزيدار هئي. بابڪ جي دل ٽپا ڏيڻ لڳي ۽ خوش ٿيندو، اڳتي وڌندو ٿي ويو.

رستي جي ٻنهي پاسن کان ڦوهارا لڳل هئا. انهن مان پاڻي نڪري رهيو هو، ۽ ننڍا ننڍا ساوا ٻوٽا ڪهڙا نه سهڻا ٿي لڳا! بهار جي موسم، ساون وڻن جون قطارون ۽ انهن

جي ھويان عاليشان سھڻيون ٺھيل جايون، رستا بلڪل صاف، ڪٿي ڪو داغ به نظر ڪونه ٿي آيو ---- ھو پنھنجي ميزبان جي گھر ۾ داخل ٿيو ---!

گھر ڪھڙو نه عمدو ٺھيل ھو: ھر شي پنھنجي جاءِ تي سھڻي نموني رکيل ھئي، ۽ جنھن ڪوٺيءَ ۾ ھن کي وھاريو ويو ھو، سا نھايت ذوق ۽ نزاڪت سان سينگاريل ھئي!

بابڪ خيال ڪيو، "اسان جي فرشتي جو مغز الاجي ڪيئن آھي! اھڙي سھڻي شھر کي جيڪڏھين تباھ ڪيو ويندو، ته بني نوع انسان جو بيحد نقصان ٿيندو!"

(۴)

ماني ڪائڻ کان اڳ ۽ ماني کائڻ کان پوءِ ھن کي اھڙيون حرڪتون ڏٺيون، جن ڪري کيس ڏاڍو افسوس ٿيو. سپاھيءَ جي زال ھڪ خوبصورت نوجوان جج سان پيار ۽ محبت ڀريون ڳالھيون ڪري رھي ھئي. سپاھيءَ جھڙو ڏسڻو وائسڻو جوان پنھنجي زال کان وڌيڪ ھٽي ھڪ رنن زال ڏانھن پيار ڀرين نگاھن سان ڏسي رھيو ھو، ۽ ھيٺتي ھن جي پنھنجي زال ٻئي نوجوان، جج، سان ڪنڊ ۾ لڪي ڳالھيون ڪري رھي ھئي.

فرشتي، بابڪ کي جيڪا دل جي راز معلوم ڪرڻ جي طاقت ڏني ھئي، تنھن وسيلي ھو انھن جي دل جي حال کان واقف ٿي ويو. کيس ڇا معلوم ٿيو؟ بس اھو ئي، ته ماڻھن جي دل ۾ گناھ موجود آھن. ھن آسمان ڏانھن نگاھ ڪندي چيو، "ھيءَ سوسائٽي يڪدم فنا ٿي ويندي - حسد ۽ انتقام - ھن دنيا کي برباد ڪري ڇڏيندا. ايتري قدر جو روزانو پيا خون ٿيندا ۽ جھڳڙا پيا ٿيندا. مڙس يا ته پنھنجن دشمنن کي قتل ڪندا يا انھن جا دشمن انھن جي زالن سان ملي کين قتل ڪندا. فرشتي کي گھرجي ته اھڙن واقعن ٿيڻ کان اڳ ھن شھر کي برباد ڪري ڇڏي -!"

(۵)

ھو اڃا پنھنجن خيالن ۾ محو ھو، ته ھڪ بزرگ شخص ڏٺائين، جنھن کي ڪاري پوشاڪ پيل ھئي. ھن نوجوان جج سان ملڻ ٿي چاھيو. جج ھن کي ڪاغذن جو فائيل ڪڍي ڏنو ۽ اکر به کين ڳالھايائينس.

"ھي ڪير ھو؟" بابڪ پڇيو.

"ھي شھر جو ھڪ مشھور وڪيل آھي. ھن پنھنجي عمر جا پنجاھ سال قانون جو دور ڪيو آھي، ۽ ٻيو ماڻھو جيڪو جج آھي، سندس عمر پنجويھه سال ٿيندي ۽ ٻه ڏينھن به قانون کي ڪين ڏٺو اٿائين. ھي پوڙھو وڪيل بيروزگاريءَ ڪري اڃا ھتي ڦاٿو آھي. ھو جج جي بدران ڪيسن جا فيصلا لکندو آھي."

"ھي نوجوان جج سچ پچ اھڙو عقلمند آھي ڇا، جو ڪراڙن کان اھڙيءَ طرح صلاحون پڇندو ٿو رھي! ڀلا ھي ڪراڙو پاڻ جج ڇو نه ٿيو؟"

"اوهان سمجهو ٿا،" انهيءَ ماڻهوءَ وري چيو، "هتي محنت مزوري ڪندڙن کي عزت جي نگاهه سان ڪين ڏٺو ويندو آهي. هي نوجوان پنهنجي پيءُ جي دولت ڪري جج ٿيو. فارس ۾ انصاف ڪرڻ جو فرض به وڪيو ويندو آهي."

"هن بدقسمت مُلڪ ۾ نوڪري به انهن کي ملندي آهي، جيڪي شاهوڪار آهن، جن جي دولت ڪين انهيءَ لائق ڪري ٿي، جو هو عزت بخريد ڪري سگهن ٿا؟ جتي انصاف ڪرڻ جو فرض وڪيو ٿو وڃي، اتي فيصلا به وڪامندا هوندا- انصاف به وڪامندو هوندو-!"

هڪ فوجي آفيسر چيو، "انهيءَ تي عجب ڪائڻ جو ڪهڙو ضرور آهي؟ مان پاڻ فوج ۾ عهدو خريد ڪيو آهي. مون ڪان وڌيڪ تجربيڪار ماڻهو جيڪي سپاهگيريءَ جي ڪم ۾ هوشيار آهن، سي اڃا سپاهي آهن. پر مان پنهنجي دولت ڪري وڏو عهدو ورتو آهي. فارس ۾ غريبن لاءِ ڪا جاءِ ڪانه آهي- انهن کي رهڻ جو ڪو به حق نه آهي- هي مُلڪ اميرن جو آهي، جيڪي غريبن جو خون چوسي دولت ڪٺي ڪن ٿا."

بابڪ کي ڏاڍو عجب لڳو ۽ ڪيس فارس ملڪ جي قسمت تي ڏاڍو افسوس ٿيو جتي اميرن ماڻهن جي پٽن کي نوڪريون ملن ٿيون- "جتي قابليت نه آهي، اتي دولت سڀڪجهه ڪري ٿي. ڇا فارس جا رهاڪو انصاف ۽ سچ جا حامي نه آهن؟"

ايتري ۾ هڪ ٿلهو ماڻهو اندر آيو. هن فوجي آفيسر کي چيو، "مان چاليهن هزارن ڪان وڌيڪ تو کي قرض ڪين ڏيئي سگهندس؛ جو ته هن دفعي مون کي تمام ٿورو وياج مليو آهي."

جڏهن بابڪ انهيءَ ٿلهي ماڻهوءَ بابت پڇيو، ته ڪيس ٻڌايو ويو ته هو فارس جو هڪ وڏو زردار آهي- "فارس ۾ ڪيترا ننڍا ننڍا نواب ۽ جاگيردار آهن. هو هن ڪان پئسا وٺي، ملڪ جون کي زمينون ڪيس ٺيڪي تي ڏيئي ڇڏيندا آهن، ۽ هو غريبن تي ظلم ڪري، انهن ڪان پئسا ڦريندو آهي!"

بابڪ چيو، "هي ملڪ ضرور تباهه ٿيندو."

(٦)

بابڪ کي فارس جي رهاڪن جي حالت تي ترس اچي رهيو هو. "هو بيوقوف ڪهڙو رستو وٺيو ويٺا آهن؟ سندن منزل ڪٿي، ۽ وڃي ڪيڏانهن رهيا آهن؟ افسوس!" پوءِ هن ارادو ڪيو ته ڪنهن پڙهيل طبقي جي ماڻهن سان ملي. شايد هنن سان ملي هن جو اهو ارادو ڦري سگهي.

ٻئي ڏينهن هو هڪ مدرسي ۾ ويو، جتي استاد ديني علم سيکاري رهيا هئا.

شهر ۾ خبر پکڙجي ويئي ته هو مدرسي کي سڌارڻ آيو آهي. ڪيترا استاد هن وٽ آيا ۽ هڪ ٻئي تي چغليون هڻڻ لڳا. چون پيا، "سائين مون کي رکو ۽ ٻين سڀني کي ڪڍي ڇڏيو!"

ٻاڪ سوچڻ لڳو- ”هي ماڻهو ته ڪهڙا آهن؟ عالم آهن، پڙهيل آهن، ماڻهن کي دين جي تعليم ڏيئي رهيا آهن- پر پاڻ ڪهڙا ڪم ڪن ٿا! ڪميڻا ماڻهو، هڪ ٻئي جون گلائون ڇو ڪري رهيا آهن؟ هڪ ٻئي جا افعال ڇو ظاهر ڪري رهيا آهن؟ ڇا هو پاڻ ۾ ٻڌي ڪري نٿا سگهن؟ ڪهڙا نه خود غرض انسان آهن! پنهنجي پاڻ تعريف ڪرڻ به ڪا تعريف آهي! چڱو ماڻهو انهيءَ کي چئجي جنهن جي تعريف ٻيا ڪن. هاڻي انهن کي سڌارڻ جي ضرورت آهي. سندن سڌارو انقلاب ڪري سگهندو: نئون زمانو، نيون شيون، نوان ماڻهو، نوان اسڪول ۽ نوان شاگرد. شل ڪو وڏو ٺهر فارس مٿان ڪِري، ته جيئن انهيءَ مٽيءَ مان هڪ نئون فارس ٺهي- جتي اهي بُرايون نه هجن.“

(٧)

ٿورن ڏينهن کان پوءِ، هن ڪن بزرگن کي ماني‌ءَ جي دعوت ڏني. سڀ اڻين پڄندا آيا، جيئن ماکيءَ مٿان مکيون ڪٺيون ٿينديون آهن- ڪائيندا به پيا وڃن، ۽ ڳالهيون به ڪندا وڃن: چوڌاري مکين واري ڀون ڀون لڳي ويئي. ٻاڪ کن لائي ٻڌو ته هو يا ته پنهنجي پنهنجي تعريف ڪري رهيا هئا، يا ويچارن مُئلن جون گلائون. جيڪڏهن ڀلجي ڪو چڱي ڳالهه پيو ڪري، ته ٻئي کي آها خراب ٿيڻي لڳي. بيڪار لفاظيءَ جو هي هڪ اهڙو مقابلو هو، جنهن ۾ سڀ شوق سان ڀرو وٺي رهيا هئا. ٽڪرا پڄندڙ، ڪرندڙن کي لتاڙي رهيا هئا: پٺتي پوندڙ اڳ ڪنندڙن کي ڏسي سڙي رهيا هئا؛ ۽ ڪڏ وڪڏ هلندڙ هڪ ٻئي کي ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا- مطلب ته زندگيءَ جي فضوليات پٺيان ڊوڙ ڊوڙان لڳي پيئي هئي. ٻاڪ ٻاڪ کي ڪائڻ ٿي آيو- ”بس فارس تباه ٿيڻ تي آهي......!“

(٨)

مهمانن جي وڃڻ کان پوءِ هو هڪ ڪتاب پڙهڻ ويٺو. هڪ عشقيه افسانو!- محبت جو واهيات افسانو- چرپائپ ۽ موت جو اظهار. هو ڪاوڙجي ڳاڙهو ٿي ويو. لکيل هو: ”گل ڏاڍا سهڻا ٿيندا آهن. بلبل انهن کي پيار ڪري ٿي. باغ ۾ بهار جي موسم اچي ٿي ۽ باغ کي ڪنوار وانگر سينگاري ٿي. خزان جا ظالم چنبا پير انهن کي ختم ڪيو ڇڏين ٿا. آه! زندگي محبت آهي ۽ محبت زندگي......“ اهڙي قسم جون پيون ڪيتريون واهيات ڳالهيون، هن انهيءَ ڪتاب ۾ پڙهيون.

هي اديب ڪهڙو رستو اختيار ڪيو ويٺا آهن؟ ڇا هي اديب پنهنجي قوم کي فنا ۽ برباد ڪرڻ گهُرن ٿا؟ هو پاڻ ئي ننڊ ۾ آهن، ته قوم کي ڪيئن سجاڳ ڪندا؟ هو انقلاب ڇو نه ٿا آڻين؟ ليکي جا پوڄاري...... نانگ جي پڇي وڃڻ کان پوءِ به پيا ليکي کي لٺيون هڻن. هو پنهنجي سوسائٽيءَ جون خرابيون ڇو نه ٿا ظاهر ڪن؟ پراڻي طريقي جي پوڄا ڇو ٿا ڪن؟ زمانو اڳتي ترقي ڪندو وڃي ٿو ۽ هو پٺتي پوندا وڃن ٿا. انقلاب...... اي انقلاب......! تون ڪٿي آهين؟ تنهنجون طاقتون ڪٿي آهن؟ ڇا تون مردو آهين؟ امير

غريبن جو رت چوسي رهيا آهن، ۽ اڄوڪا شاعر انهن جي ساراهه ۾ شعر چون ٿا - بادشاهه ظلم ڪري رهيا آهن ۽ اديب انهن کي رحمدل ۽ انصاف پسند سڏي رهيا آهن!"

هن ڪتاب ۾ ٻي ڏنو ڪيو ۽ هوا خوريءَ لاءِ ٻاهر لڪتو. ٻاهر لڪتو سن ته سندس ملاقات هڪ بزرگ شخص سان ٿي. بابڪ کيس سڄي ڳالهه ٻڌائي. بزرگ چيو، "دنيا جو دستور اهوئي آهي. سدايون هميشه رهنديون آيون آهن. اسان سمجهون ٿا ته اسان وارو زمانو ڏاڍو خراب آهي. ۾ اسان جا وڏا چوندا هئا ته ادب سٺو به ٿيندو آهي ۽ خراب به. اسان جون نظرون عوام جون خاميون جلد ڏسن ٿيون، پر خوبيون نه. دنيا ۾ هر شيءِ مان انسان کي فائدو رسي ٿو، پوءِ چاهي اها خراب شيءِ هجي. اوهان انهن ماڻهن کي مانيءَ جي دعوت ڏني هئي، جيڪي ڪجهه به نه چاهيندا هئا. فقط واڳون هٿي رهيا هئا. سياڻا ماڻهو اهي آهن، جيڪي پنهنجي زندگي پاڻ سنوارين ٿا."

اٿين چوندي اهو بزرگ بابڪ کي پير مغان وٽ وٺي آيو. انهيءَ جي ڳالهين بابڪ جي دل تي گهرو اثر ڪيو. خيال ڪيائين ته "فارس ۾ نيڪيون به آهن ۽ برايون به. چڱا بزرگ به رهن ٿا ۽ خراب ماڻهو به - هيءَ دنيا آهي ۽ اهي آهن دنيا جا رنگ. چڱايون سدائين مان پيدا ٿين ٿيون. ۾ چڱاين مان به ڪڏهين ڪڏهين سدايون نڪرن ٿيون. دنيا ۾ چڱا ماڻس گهٽ آهن ۽ خراب ماڻهو گهڻا. خراب ماڻهن جون سدايون، چڱن ماڻهن جي چڱاين کي لڪائي ڪين سگهنديون. ۾ چڱن جون چڱايون، خراب ماڻهن جي مداين کي ضرور لڪائي سگهنديون."

(٩)

بابڪ مقدس فرشتي ميڪائيل وٽ واپس ويو ۽ انهيءَ کي سربستي ڳالهه ٻڌايائين فرشتي چيو، "تون ٿو چئين ته 'فارس ۾ ڪي چڱا ماڻهو به آهن؛ دنيا فاني آهي؛ جيڪڏهين ساري دنيا چڱي نه آهي ته ڇا ٿي پيو!' بابڪا تون دل جو بيحد نرم آهين. فارس جا رهاڪو نند ۾ آهن. انهن کي ضرور سزا ملڻ گهرجي. جنهن قوم جا ماڻهو انقلاب کان ڊڄن ٿا - جنهن قوم جا ماڻهو پنهنجون برايون روڪي نٿا سگهن - انهيءَ ملڪ کي ۽ انهيءَ قوم کي تباهه ٿيڻ گهرجي: دنيا آنهن لاءِ آهي، جيڪي پنهنجي پاڻ عزت ڪن ٿا، ۽ جيڪي انصاف جي حمايت ۾ اڳتي وڌي ثابت ڪري ڏيکارين ته هو دنيا ۾ رهڻ لائق آهن...!"

اصل - پ. پدماراڄ جو
سنڌيڪار: هادي بخش لاڙڪ
خيرپور (سنڌ)

دنيا جي، سال ١٩٥٥ع وارن، بهترين مختصر افسانن ۾ شمار ٿيل

"طوفان"

طوفان جي تيزي وڌندي رهي، ۽ ريل به ليٽ آئي هئي. جڏهن هن سيڪنڊ ڪلاس گاڏيءَ ۾ قدم رکيو، تڏهن کيس پنهنجي گهر جي آرام ۽ آسائش جي يادگيري دل تي تري آئي. طوفان جي سوسات سندس خيالات ۾ رخنو وڌو ۽ وري کيس پنهنجن ٻچن ۽ گهرواريءَ جو خيال ستائڻ لڳو- "شايد هو منهنجي سک سلامتيءَ بنسبت سوچيندا هجن!"

گاڏيءَ جي ڇهني بنچن تي مسافر براجمان هئا، ۽ راءِ سندن چهري مان ئي پروڙي ورتو ته هو گاڏيءَ ۾ وڌيڪ مسافرن داخل ٿيڻ جي بلڪل خلاف هئا. راءِ هن گاڏيءَ مان نڪري ٻئي ڪنهن خالي گاڏيءَ ڏانهن وڃڻ جو خيال ڪيو، پر هڪ ته ڪوليءَ سندس سامان اڳ ۾ ئي گاڏيءَ اندر رکي ڇڏيو هو، ۽ ٻيو ته گاڏيءَ جي سيٽي به وڄي چڪي هئي. پنهنجي ڇٽي، ٿرماس ۽ ٽفن باڪس مٿينءَ سيٽ تي سنڀالي رکندي، راءِ هڪ سمهيل مسافر جي پيرن کان ويهي رهيو. سڀئي مسافر شايد ڪنهن ڏورانهين منزل تي اسهيا هئا. هن ڏٺو ته سندن بوٽ بنچن هيٺان پيل هئا، هنن پنهنجا ڪوٽ لاهي ڪلين ۾ ٽنگي ڇڏيا هئا ۽ پاڻ رات جي ڪپڙن ۾ ڊگها ٿيا ليٽيا پيا هئا. پرسان واري سيٽ تي هڪ نوجوان مرد ۽ عورت پاڻ ۾ سنهيون سنهيون ڳالهيون ڪري رهيا هئا- هو زال مڙس ٿي ڏٺا. سامهون واريءَ سيٽ تي هڪ ڪَرڙو وَڏو اخبار پڙهي رهيو هو، ۽ باقي راءِ واريءَ سيٽ تي سمهيل نهايت مزي سان گونگهارا هڻي رهيو هو.

راءِ ريل گاڏيءَ ۾ سگريٽ نوشيءَ جي بلڪل خلاف هو، ۽ اهڙي نموني ۾ کيس هر هڪ مسئلي لاءِ ڪافي ڪجهه خيال هئا. زندگيءَ جون پنجاهه منزلون هن نهايت ڪاميابيءَ سان طي ڪيون هيون. ڪامياب وڪيل هئڻ ڪري، هن کي هر مسئلي تي ڳالهائڻ جي ڪافي مهارت حاصل هئي. اڄ ڪلهه هن وڪالت کان رٽائر ڪيو هو، ۽ عوامي جلسن ۾ تقريرن ۽ تبليغ کي پنهنجو شغل بڻايو هو. اڄ به راءِ ان سلسلي ۾ مسَوَّحدن جي ميڙ کي خطاب ڪرڻ لاءِ وڃي رهيو هو.

اوچتو طوفان جي تيزيءَ سبب، ڪمري ۾ اونداهه انڌوڪار ڇانئجي وئي. پرسان ويٺل هڪڙي همراهه، جو هڪڙو جاسوسي ناول پڙهي رهيو هو، راءِ کان ڊنير دريافت ڪيو:

"منهن جي خيال ۾ ٿي لڳا آهن،" راءِ مزي سان وراڻيو.

"ڪيتري نه اونداهي ڇانئجي ويئي آهي!" راءِ جي ساٿيءَ عجب مان پڇيو. راءِ جواب ڏيڻ بدران هُن جي مُنهن ڏانهن غور سان نهاريو. هو لڳ ڀڳ راءِ جو هم عمر ٿي ڏٺو، ۽ راءِ حيران هو ته اِن عمر ۾ جاسوسي ناول مان سندس همسفر ڪهڙو لطف حاصل ڪري رهيو هو.

راءِ کي پنهنجي تندرستيءَ تي ناز هو. سندس زال راءِ کان وڌيڪ پوڙهي معلوم ٿيندي هئي. هوءَ زال کي اڪثر چوندو هو ته "ماڻهو توکي منهنجي وڏي ڀيڻ ۽ ڪي ماءُ سمجهندا آهن!" راءِ سچ پچ ته ٢٥ ورهين واري پٽ جو پيءُ نٿي لڳو. پنس راءِ جي گادي وسائي هئي ۽ پيءُ جي جاءِ تي وڪالت شروع ڪئي هئائين.

زوردار هَوا لڳڻ ڪري، گاڏي جون دريون بند ڪيون ويون هيون. ڪڏهن ڪڏهن برسات جون ڦُڙندون گاڏي جي اندر کھڙي ٿي آيون. سرديءَ سبب سامهون ويٺل جوڙي هڪ ٻئي جي قريب اچڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر هيڏانهن هوڏانهن نظر ڊوڙائڻ بعد وري پريرو ٿي ويٺا. "هت ايتري بي حجابي مناسب نه ٿيندي"- نوجوان پنهنجي ساٿيءَ عورت کي مُرڪندي ٻڌايو. نوجوان سگريٽ دکايو ۽ وڏا ڪش هڻندو رهيو. عورت جي ڪُهنيدار وارن مان هڪ ڳُت سندس ڳلن تي ڪري ناچ ڪرڻ لڳي. راءِ اندازو لڳايو ته "هيءَ حسين عورت قريب قريب سندس ڌيئرن جي ئي هم عمر هوندي!"

برسات وسندي رهي. طوفان جو گوڙ شور، ريل جي گڙ گڙاهٽ تي غالب هو. اوچتو گاڏي جو دروازو زور سان کليو ۽ ٻاهرين هوا اندر ڌوڪي آئي، ۽ ان سان گڏ هڪ عورت جنهن جا ڪپڙا پاڻيءَ ۾ پسيل هئا، اندر داخل ٿي. جلدي هر ڪوشي ڪان احتجاج جو آواز بلند ٿيو. پر عورت بلڪل اطمينان سان دروازو بند ڪري، ڪنڊ ۾ ويهي رهي. هُن جي ڪپڙن مان برسات جو پاڻي ٽمي رهيو هو. راءِ جي سامهون ويٺل پوڙهي مسافر هڪل ڪئي، "ڇا توکي خبر نه آهي ته هي سيڪنڊ ڪلاس گاڏو آهي؟"

"اڙي بابا! هڪ غريب لاچار جي ٻيهڻ مان اوهان کي ڪهڙي تڪليف ايندي. مون مسڪين بيواهيءَ جي ڪا مدد ڪريو. مون کي يقين آهي ته ڪنهن غريب کي ٻک وکھي مرڻ نه ڏيندو."

راءِ هُن ڏانهن غور سان نهاريو ۽ هن جي اکين ۾ چمڪ محسوس ڪئي- هُوءَ ٽيهن ورهين جي ٿي لڳي ۽ هُن جي مهانڊي مان ٻُک ٿي بکڪي؛ پر جيئن هن چيو ٿي، تيئن هرو ڀرو مرڻ جهڙي ڪانه ٿي لڳي. جڏهن هُن راءِ اڳيان خيرات لاءِ هٿ ڊگهيريو، تڏهن هُن اصول خاطر پئسي ڏيڻ کان انڪار ڪيو. هُوءَ سامهون ويٺل پوڙهي جي پيرن تي ڪري

پئي، مگر ڪجهہ ڪين وريو. ڏکو ڏيندي پوڙهي ڪاوڙ مان چيو، "ٺري وڃ! هلي وڃ!"

"بابا، انين ڇوڪرين سان نہ سوناءِ. مون کي پڪ آهي تہ (راءِ ڏانهن اشارو ڪندي) هي سائينءَ وانگر تون بہ قياس نہ آهين. هو آسانيءَ سان 'ڏ'، 'ڌ' چئي سگهي ٿو. هُن کي دل ۾ ڪو قياس ڪونهي". راءِ کي هن عورت جي مذاق تي خيال ضرور ٿيو، مگر ڪري ڪجهہ نٿي سگهيو. پوڙهو منجهي پيو تہ هن کي پئسو ڏيئي جان ڇڏائي، يا پنهنجن پين سائين وانگر بنهہ انڪار ڪري ڇڏيس. آخر هُن مٺين دل سان فقيرياڻيءَ کي چيو، "معاف ڪر!

"مان هن گاڏي ۾ اِها اميد کڻي آئي هيس تہ امير ماڻهو مون کي بک وگهي مرڻ کان بچائيندا، ۽ گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن جو قوت گذران ملي ويندو. مون اهو نٿي ڄاتو تہ پئسي بجاءِ دڙڪا نصيب ٿيندا. مان اهو بہ ڄاڻان ٿي تہ سڀني مسافرن کي منهنجي بيڪسيءَ لاءِ همدردي ضرور آهي". راءِ جي پرسان ويٺل مسافر ڪتاب پڙهڻ بند ڪيو ۽ هُن ڏانهن تڪيندي پڇيائينس "تون ڪٿان جي آهين؟"

"بابا! اوهان جهڙا رئيس ئي ڪٿي رهي سگهن ٿا. توهان محلاتن جا مالڪ آهيو، جتان اسان جهڙن پينُن کي تڙايو ويندو آهي. اسان غريبن کي جتي رات پئي اهو اسان جو گهر آهي".

"هيءَ تہ ڏاڍي زبان دراز ٿي معلوم ٿئي،" پوڙهي راءِ کي انگريزيءَ ۾ چيو.

"مون کي انگريزيءَ ۾ نہ ڳالهايو، بابا! آءٌ ڏاڍي ڏکويل آهيان."

راءِ منزل مقصود تي عنقريب پهچڻ وارو هو. هن کي اميد هئي تہ سندس استقبال لاءِ ماڻهو اسٽيشن تي آيا هوندا. طوفان جي تيزي بدستور وڌندي رهي، هو وڻن جي ڪِرڻ جا آواز ٻڌي رهيو هو.

پينو عورت حَسِين جوڙيءَ ڏانهن نهاريندي چيو، "هو ڏانهن ڏسو منهنجي ننڍڙي امڙ ۽ نوجوان بابو! امڙ مون تي ڪا ڪهل ڪريو ۽ بابوءَ کي چئو تہ ڪجهہ ڏئيم. مون غريب کي ٻہ سُهاڻي ڇو ٿا موٽايو؟...... ڇا امڙ جو بابُوءَ سان جهڳڙو ٿي پيو آهي؟...... اڙي ننڍڙو بابو تہ سگريٽ ٿو ڇڪي. امڙ کي گُهرجي تہ هُن کي ان عادت کان روڪي ...... واه واه! ننڍڙي امان تہ هاڻي کلي ٿي." نوجوان زوردار ٽهڪ لڳايو ۽ چيائين تہ "تون اسان وٽ نوڪري ڇو نہ ٿي ڪرين؟ اسان توکي ماني ۽ لٽو ڪپڙو ڏينداسون."

"ڪجهہ ڏيوس ۽ ڇڏيوس تہ وڃي!" نوجوان عورت مڙس کي مخاطب ٿي چيو. "مون کي خبر آهي تہ ننڍڙي امان ڏاڍي رحم دل آهي. هاڻي پوڙهو بابو بہ ڪُجهہ ضرور ڏيندو. مون کي، هن کي ناراض ڪرڻ نہ گهربو هو. مون کي معلوم آهي تہ هو ڏاڍو رحمدل آهي." گاڏي ۾ راءِ کان سواءِ، هُن پينُو عورت کي هر ڪنهن مسافر ڪجهہ نہ ڪجهہ ڏنو. راءِ پنهنجن خيالن ۾ محو هو. هُن جي اسٽيشن نزديڪ اچي رهي هئي، ۽ هو هڪ گهري سوچ ۾ غلطان هو.

ريل ليٽ رُڪي. راءِ کي ڪجهہ وقت تہ خبر ئي نہ پئي. هو يڪدم ڇرڪ ڀري اٿيو ۽ ڇٽي کولي هيٺ لهي پيو. پينو فقيرياڻيءَ راءِ کي سامان کڻي هلڻ لاءِ چيو ۽ هُن بہ

انڪار نه ڪيو. راڻي پليٽ فارم پار ڪري ڇپري ۾ ويهي رهيو. فقيرياڻيءَ هُن جو ڳرو سامان کڻي آرام واري ڪمري ۾ رکيو. اسٽيشن تي روشنيءَ جو ڪوبه نالو نشان ڪونه هو. هُن ڪجهه ڏوڪڙ ڪڍي فقيرياڻيءَ کي ڏيڻ گهريا، جي هوءَ وٺي ۽ ڪجهه لفظ چوندي رمندي رهي.

راڻي سخت پريشان هو، ۽ ويٽنگ روم ۾ قدم رکندي هن جو دماغ عجيب الجهن ۾ گرفتار ٿي ويو. اهڙي پوائنٽي ۽ خطرناڪ طوفان ۾ پير سوگهو جهلڻ ئي مشڪل ڳالهه هئي. راڻي جا ڪپڙا برسات ۾ پُسي چڪا هئا. هُن بئگ مان اوني ڪوٽ ڪڍي پاتو، مفلر ڳلي جي چوگرد ڦيريو ۽ ٿڌ جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ويو. راڻي جي نگاهه ريل جي ٻرندڙ بتين تي پئي، هن سمجهيو ته ڪو ٻاهر اسٽيشن تي ضرور هوندو. هو ٻاهر نڪتو ۽ هُن جي نگاهه ٻن ٻرندڙ مشعالدن تي پئي، جي پليٽ فارم پار ڪري رهيا هئا. نزديڪ وڃڻ سان راڻي کي معلوم ٿيو ته هڪ اسٽيشن ماستر ۽ ٻيو ڪُولي هو.

"مون کي شهر ڏانهن وڃڻو آهي." راڻي هُنن کي ٻڌايو.

"ناممڪن؛ رستا قطعاً بند ٿي چُڪا آهن: رستي جو هرهڪ انچ وڻن جي ڪرڻ سبب بند ٿي چڪو آهي. هرهڪ چيز درهم برهم آهي. ٽيليفون سروس پڻ بند ٿي چُڪي آهي. توهان کي ويٽنگ روم ۾ رات بسر ڪرڻي پوندي. اسان کي تار پهتي آهي ته طُوفان جي سختي اجا ٣٦ ڪلاڪ رهندي."

"پر ويٽنگ رُوم ۾ ٻيو ڪوبه ماڻهو ڪونه آهي"، راڻي پريشانيءَ مان پڇيو.

"اسان مجبور آهيون، جيڪي ڪجهه آهي، سو اهو آهي. اوهان کي حالتن پٽاندڙ منهن ڏيڻو آهي"- اسٽيشن ماستر مٿيون جملو چوندي هليو ويو. راڻي نااُميديءَ سان واپس اچي آرام ڪرسيءَ ۾ دراز ٿيو. جيتوڻيڪ هوا ۽ برسات جو پاڻي باقاعدي اندر اچي رهيو هو، تڏهن به راڻي کي دروازي بند ڪرڻ جو خيال ئي ڪونه آيو. هڪ عجيب ۽ اوچتي ڊپ اچي راڻي کي سوگهو ڪيو. آونداهي طوفان جي وڌندڙ تيزي راڻي جا حواس باخته ڪري ڇڏيا.

اوچتو ئي راڻي جي نگاهه هڪ پاڇي تي پئي، ۽ هن اونداريءَ ۾ هڪ سايو ڏٺو، جو ڪمري ۾ داخل ٿيو. راڻي ٽارچ جي روشني ڪئي ۽ ساڳيءَ پنوءَ عورت کي پسيل ڪپڙن ۾ ڏٺو، جا سرديءَ سبب ڏڪي رهي هئي. هُن جا آلا وار سندس مُنهن کي ڇهُنيا پيا هئا ۽ سندس ڪپڙن مان پاڻي ٽمي رهيو هو.

"اوهان دروازو ڇالاءِ بند نه ڪيو؟ ائين ڪيو ها ته ايتري سردي محسوس نه ڪيو ها." هي جملو فقيرياڻيءَ بلند آواز سان چيو، جيئن راڻي ٻُڌي سگهي. راڻي ڇالانگ ڏئي اُٿيو ۽ دروازي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر زوردار هوا سبب دروازي جا ٻُلٽ آڪلي پيا. پوءِ ٻنهي ڳڏجي ڪرسيون ۽ ميزون دروازي جي تاڪن سان لڳائي ان کي مضبوط ڪيو.

راءِ حيران هو تہ شروع ۾ هن دروازو بند ڇو ڪين ڪيو! يڪدم ويجهڙائيءَ ۾ هڪ ڌماڪي جو آواز ٿيو.

"شايد ڪا پَٽَ ۾ ڀاڄ ڪري پئي. ممڪن آهي تہ هن جاءِ جو ڪو حصو هجي. توبهه! ههڙو طوفان مان ڪڏهن بہ نہ ٻڌو هوس"، فقيريائيءَ بلڪل بي پرواهيءَ سان چيو. راءِ جي پريشاني وڌي ويئي، ۽ هن ٽارچ جي روشني فقيريائيءَ جي مُنهن طرف ڪئي- فقيريائي ٿڌ سبب ڪنبي رهي هئي. پنهنجي بئگ کولي راءِ هڪ گرم لوئي ڪڍي ۽ عورت کي ڏني، جا هوءَ پنهنجي بت کي ويڙهي ويهي رهي.

راءِ اِهو محسوس ڪئي ۽ بئگ مان بسڪوٽن جو ڏبو ڪڍي، عورت ڏانهن نهاريو، جا پڻ اڪايل ٿي لڳي.

"ڪجهہ بسڪوٽ کائينديئن؟" راءِ هن کي صلاح ڪئي.

"اوهان ڇا چيو؟" طوفان جي شور ۽ گهمسان سبب عورت راءِ جا لفظ ٻڌي نہ سگهي. راءِ عورت ڏانهن وڌيو ۽ ويجهو اچي کيس ڪجهہ بسڪوٽ ڏنا.

"مون وٽ تہ کائڻ لاءِ اِجهو هيءَ آهي"، راءِ نهايت نرميءَ سان چيو. راءِ اهي لفظ چئي پنهنجي بئگ تي وڃي ويٺو. راءِ کي عورت جي موجودگيءَ ۾ البت ڪجهہ اطمينان هو. ان کان وڏيڪ ساٿي، اهڙي وقت ۾ ٻيو ڪهڙو ٿي سگهيو ٿي. عورت کي بي فڪر ڏسي، راءِ خيال ڪيو تہ شايد هوءَ اهڙين مصيبتن سان هري مري ويئي آهي.

راءِ گهڙيءَ ڏانهن ڏٺو- رات جا ٽيوَ لڳي چڪا هئا. هن ائين ٿي محسوس ڪيو، ڄڻ هن کي ويٺي ڪافي عرصو ٿيو آهي. "جيڪر ٻي اسٽيشن تي لهان ها: خواهہ مخواهہ هن ننڍڙيءَ اسٽيشن تي لهي مصيبت ۾ ڦاٿس. شهر هتان صرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي آهي ۽ ٻي اسٽيشن کان بہ سولائيءَ سان پهچي سگهان ها!" اوچتو راءِ جي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو ۽ سوچيائين تہ جيڪڏهن هيءَ جاءِ ڪري پوي تہ هتان نڪرڻ جي صرف هڪ ئي واهہ آهي، سا بہ ڪرسين ۽ ميزن سان بند ڪئي ويئي آهي. راءِ عورت ڏانهن وڌيو ۽ کانئس پڇيائين، "تون سمجهين ٿي تہ هيءَ جڳهہ ڪري پوندي؟"

"ڪيئن چئجي- ڏسڻ ۾ تہ ڪافي مضبوط آهي. پر شايد طوفان وڌيڪ طاقتور هجي"، پيرو عورت نهايت ئي اطمينان سان جواب ڏنو. راءِ واپس وڃي پنهنجي جاءِ تي ويٺو ۽ عورت سُري سندس پرسان ويٺي. راءِ چيس، "پري کان اسان هڪ ٻئي کي ٻُڌي نٿا سگهون. مون نٿي ڄاتو تہ طوفان ڪو اهڙو تيز ٿي سگهي ٿو." عورت نهايت ئي بي فڪريءَ سان چيو. "فڪر نہ ڪريو، اسان هڪ ڪان ۾ آهيون. هُن ٽڪٽ-بابوءَ تہ مون کي هلنديءَ گاڏيءَ مان لاهي ڇڏيو ۽ اهوئي سبب آهي جو هينئر اوهان وٽ ويٺي آهيان. ان هولدي بہ مون کي ڪا شڪايت ڪانهي. توهان مون کي کائڻ لاءِ ڪجهہ ڏنو آهي ۽ ٿڌ کان بچاءَ

لاءِ گرم ڪپڙو پهرايو آهي. جيڪڏهن ڪجهه اڳڀرو وڃان ها ته اهڙي حالت ٿئي ها. انسان کي گهرجي ته هر حال ۾ دل نه هاري: فڪر يا ڳڻتيءَ مان ڇا هٿ حاصل!»

«توکي ڪو ميٽ ماڻٽ آهي؟» راءِ پنهنجو پاڻ تي هن سان اهڙيءَ گهرائپ سان ڳالهائڻ تي خار کاڌا. عورت ڏاڍيان ڳالهائڻ بدران راءِ جي نزديڪ ٿي ويٺي ۽ چوڻ لڳي:

«هر ڪنهن کي پنهنجا عزيز قريب آهن. پيءُ شرابي اٿم. ماڻهو چوندا آهن ته هُو منهنجيءَ ماءُ جو قاتل آهي... مان باقاعدي ڪا شادي ڪانه ڪئي آهي؛ پر هڪ بدمعاش مان ٻه ٻچا اٿم. منهنجو مڙس پڻ شرابي ۽ پڪو جواري آهي. سڄي ڪٽنب جو بار منهنجي سِر تي آهي. ٻچڙا ننڍا آهن، جي اڃا پڻ لائق ڪين ٿيا آهن. منهنجو مڙس منهنجي پورهئي مان هر روز آٺ آنا شراب تي خرچيندو آهي، ۽ مون کان ڏاڍو ڏڄندو آهي. مان سمجهان ٿي ته صرف شرم مٽائڻ لاءِ هُو شراب نوشي ڪندو آهي.»

«هر روز گهڻو ڪمائيندي آهين؟» راءِ هُن کي ٻيو سوال ڪيو.

«ڪڏهن ته پنج رپيا به ٿي ويندا آهن. پر بعضي ڪي حضرت ته هڪ ٽامي جو ڏوڪڙ به ڪين اُڇلندا آهن. پر ڪنجوسن جي هٿ مان ڪجهه ڪڍڻ کي آءٌ چڱيءَ طرح ڄاڻان ٿي.» راءِ ٽارچ جي روشني هُن جي مُنهن تي هنئي ۽ ڏٺائين ته هُوءَ مُرڪي رهي هئي. راءِ هن جي مُشڪندڙ مُنهن ڏانهن تڪيندي خيال ڪيو ته 'هُوءَ پنهنجي جسم کي ڪنهن ڌاريءَ جي حوالي ڪرڻ وقت ٻيو دفعو ڪڏهن به نه سوچيندي'.

«توهان مون ڏانهن اهڙيءَ طرح ڇو گهوري رهيا آهيو. مان هيتر ايتري خوبصورت نه آهيان، جيتري اڳ هيس.»

راءِ کي اهڙي بيحيائيءَ واريءَ گفتگو تي نفرت لڳي ۽ چيائين ته «مان تنهنجي شڪل ڏانهن تڪي ڪين رهيو هوس، پر ٽارچ وسائڻ وسري ويئي هيم.»

اوچتو ئي اوچتو هڪ زبردست ڌماڪو ٿيو... دروازي وارو سامان ٽيڙي پکڙي ويو ۽ دروازو زور سان کُلي پيو... راءِ ڇلانگ ڏيئي وڃي عورت جي بغل ۾ ويٺو، ۽ عورت ڪيس ٻانهن کان وٺي دروازي پرسان ڪُنڊ ۾ هوا کان محفوظ جڳهه ۾ ويهاريو، ۽ پنهنجون ٻانهون راءِ جي گردن ڏانهن اُڇلايون. راءِ کي هن جي ٻاڪر مان تقويت ۽ گرمائش پهچي رهي هئي.

«ٿورو ويجهو ٿيءُ، ۽ پنهنجون ٻانهون منهنجي ڳچيءَ ڏانهن وڌاءِ ته پوءِ وڌيڪ آرام محسوس ڪندين. بابو تون ته سرديءَ ۾ ڏڪي رهيو آهين.»

پاڻ عورت ٿورو وڌي راءِ سان لڳي ويٺي ۽ راءِ هُن جي گرم ڇاتيءَ جو اثر محسوس ڪرڻ لڳو. عورت پنهنجو ڪلام جاري رکندي چيو، «هيءَ ڪُنڊ وڌيڪ محفوظ آهي... بابوءَ کي لنڊڙيون ليائيون آهن، جن جي باري ۾ شايد سوچي رهيو آهي! منهنجي جهوپڙي پڻ تباهه ٿي ويئي هوندي، خبر نه آهي ته منهنجن ٻچن جو ڇا حال هوندو. اميد اٿم ته پاڙي وارا ضرور هُنن جي مدد ڪندا. منهنجو مڙد چڱو ماڻهو نه آهي. هو هن وقت به نشي ۾ مخمور هوندو.» راءِ هن عورت جي ڳالهين ڏانهن ڪو به توجهه نه ڏنو. هُو صرف هُن جي گرم جسم کان واقف هو. اوچتو راءِ ڪجهه جُنبش محسوس ڪئي، ۽ عورت کي پنهنجي ٻاڪر ۾ سوگهو ڪيو، ۽ هُن جي دل ۽

جذبات ۾ هڪ ولولو ڪڙو ٿيو: عورت، راڻي جي سڙر کي نرم ٽپڪي لڳائي، جنهن مان ظاهر هو تہ هوءَ سڀڪجهہ سمجهي رهي هئي. آهستي آهستي، ۽ ...... بوءِ آخر راڻي جو دماغ ڪم ڪرڻ کان جواب ڏيئي ويئو. راڻي جي بيرن کي لنڊ اچي ويئي هئي. هُو عورت کان ڪيسڪي ٿورو پرپرو ٿي ويئو. عورت جي مُنهن ڏانهن شعاع ڪيائين ۽ هُن ڏٺو تہ هُوءَ اکهُور لنڊ ۾ ستل هُئي- ۽ هُن جو منهن چنڊ والگر پاڪ ۽ سپاجهڙو ٿي لڳو. طوفان جي تيزيءَ ۾ ڪا گهٽتائي ڪانہ آئي- پر راڻي ٿڪاوت سبب سمهي پيو.

جڏهن راڻي سجاڳ ٿيو، تڏهن برسات بند ٿي چُڪي هئي - باقي هوا جي تيزي برابر ساڳي هئي. پينُو عورت غائب ٿي چُڪي هئي، ۽ صبح جا پنج لڳي چُڪا هئا. راڻي اُٿي کڙو ٿيو ۽ هُن جا گوڏا درد وچان ڏکي رهيا هئا. هُن پنهنجن کيسن تي هٿ ڦيريو تہ پئسون غائب ڏٺائين. راڻي کي تہ اهو خواب خيال ۾ ڪين هو تہ ڪا پينُو عورت چوري ڪري سگهي ٿي. ممڪن آهي تہ رات جي مُولجهاري ۾ ڪٿي وڃائجي ويو هجي. هن بهريائين ڪمري ۾ تلاش ڪئي ۽ پوءِ ٻاهر پليٽفارم جاچڻ لڳو. جتي ڪٿي تباهيءَ جا آثار نمودار هئا. ڪجهہ ماڻهو ريل جو بند وٺيون ٿي آيا. شايد شهر کان ايندا هجن. ڪجهہ ٻري اسٽيشن تي زخميل ماڻهن جي ڪنجهڻ جو ڪمزور آواز اچي رهيو هو. ريلوي ٽڪيٽ-گهر طوفان جي زد ۾ اچي چُڪو هو. ڪبٽ، ڪرسيون ۽ ٻيو سامان ٽاس ٽس ٿي ويو هو. اجا ٿوري اونداهي هئي ۽ جڏن هُن جي اکين هلڪيءَ روشنيءَ ۾ ڏسڻ شروع ڪيو، تڏن هن هڪ خاموش جسم ڏٺو، جنهن جو هيٺيون حصو جاءِ جي ڪرڻ سبب پوريل هو. هن ٽارچ ٻاري- ۽ کيس معلوم ٿيو تہ هُوءَ ساڳي پينُو عورت هُئي! راڻي چرڪ ڀريو ۽ ٽڙي هُن جي پيشاني ڏٺي، جا ٿڌي ٿي چُڪي هئي. عورت جي هڪ هٿ ۾ راڻي جو پئون هو ۽ ٻئي هٿ ۾ ڪجهہ نوٽ ۽ سڪا هئا، جي ظاهراً ٽڪيٽ-گهر جي تجوڙيءَ مان نڪتل هئا. شايد ٽڪيٽ ڪلارڪ جان بچائڻ خاطر آفيس ڇڏي ڀڳو هو. راڻي جهُڪيو ۽ بار بار هُن جي پيشانيءَ کي چُميو. هن جي اڳيان گذريل رات جا واقعات تري آيا. هي آهوئي پيارو جسم آهي، جنهن گذريل طوفاني رات ۾ راڻي لاءِ اطمينان ۽ سڪون جو سامان مهيا ڪيو هو. ۽ هُوءَ پاڻ طوفان جو شڪار بڻجي چُڪي هئي. راڻي کي پنهنجن پئسن جو ڪو ارمان ڪين هو، ۽ هن چوريءَ لاءِ راڻي عورت کي جوابدار نٿي سمجهيو: راڻي عورت جي مجبورين کان بخوبي واقف هو. پينو عورت، راڻي کي اهڙي وقت ۾ ساٿ ڏنو هو، جنهن وقت هُن جي ويجهو نہ سندس زال هئي ۽ نہ ڪو يار.

ڪيترن ئي ماڻهن جا آواز قريب اچي رهيا هئا. راڻي اُٿي بيٺو ۽ ڪجهہ سوچڻ لڳو. اوچتو هُن کي خيال آيو. راڻي هُن جي هٿ جون آڱريون ڍريون ڪيون، ۽ پئسا ڪڍي واپس ٽڪيٽ-گهر جي ڪليل دراز ۾ اڇلايا. پنهنجو پئون راڻي واپس وٺڻ نٿي چاهيو: راڻي سوچيو تہ هن جي ڪا نشاني سندس ساٿيءَ وٽ رهڻ گهرجي. لهايت آهستگيءَ سان پئُونءَ مان راڻي پنهنجي نالي وارو ڪارڊ ڪسڪائي ورتو، ۽ اڳتي وڌي ويو ....

قادر بخش نظاماڻي

گل نرگس جو جنم

[يوناني ديومالا جو هڪ ورق]

[گل نرگس جي پيدائش بابت يوناني ديومالا ۾ دلچسپ قصا آهن، جن مان قديم روم جي مشهور شاعر اوويد جي قصي جي بنياد تي ہذل ڪهاڻي هيٺ پيش ڪجي ٿي.]

قديم زماني ۾، "نرگس" جي نالي سان هڪ بيحد حسين، خوبرو ۽ لوعمر جوان هولدو هو. نرگس اهڙو تہ سهڻو ۽ سوپياوان هو، جو جيڪا بہ لوجوان ڇوڪري کيس ڏسندي هئي تہ هڪدم مٿس ڇڪن ٿي پوندي هئي، ۽ سندس محبوبہ بنجڻ لاءِ پئي تڙپندي هئي. مگر هن لوعمر نينگر جي دل ۾ ڪنهن لاءِ بہ جاءِ نہ هئي: هن جي ڪنهن تي اک ئي نٿي ٻڏي. پنهنجي حسن تي کيس ڏاڍو ناز هو. سهڻي کان سهڻيون ڇوڪريون پاڻ ڏي سندس ڌيان ڇڪڻ لاءِ وس ڪنديون هيون، پر هو نيڻن جي نگاهہ کان کين ڪائيندو، ائين سندن اڳيان لنگهي ويندو هو، ڄڻ هنن جو ڪو وجود ئي نہ آهي. هنن دل ٻڪيل ۽ بيقرار ڪمارين لاءِ هن کي ڪابہ ڪشش ڪانہ پئي ٿيي.

هن جي فراق جي اهڙين ڦٽيلن ۾، "ايڪو" (پڙلاءُ) نالي هڪ جل پري بہ هولدي هئي. ايڪو جي دکدائڪ حالت تي 'نرگس' کي ڪڏهن ڪو ڪهڪاءُ ڪونہ ايندو هو. جهنگلن ۽ جهنگلي جيون جي ديوي "آرتيمس" جو جل پري ايڪو تي ڏاڍو راز هوندو هو. پر خود 'آرتيمس' ويچاري وري ڪانئس وڌيڪ جبري ۽ بااثر ديوي، "زيئس" جي رفيق حيات ۽ محبوبہ، "هيرا" جي ڏمر هيٺ هئي - ڇاڪاڻ تہ 'هيرا' کي شڪ هو تہ ديوتا "زيئس" ڪانئس لڪي وڃي جل پرين سان عشق جي پينگهن ۾ عيش مائيندو رهندو آهي.

چنانچہ جڏهن پنهنجي شوقين مزاج خاوند ۽ آڪاشن جي سڀ کان طاقتور ديوتا 'زيئس' جا پيرا کڻندي، هيءَ زوراور ديوي سندس تلاش ۾ سرگردان ڦري رهي هئي، تہ ڪنهن مهل اوچتو هن جل پريءَ 'ايڪو' کي ڏٺو، جا گل ۽ خوشين ۾ محو هئي. هن کي هيئن ڇهڪندو ٻهڪندو ڏسي، 'هيرا' برداشت نہ ڪري سگهي، ۽ بدنصيب 'ايڪو' تي سندس ڏمر وڄ والگر نازل ٿيو. 'هيرا' چڙي کيس پاراتو ڏنو تہ هوءَ پنهنجي ان تيز زبان کي آئندي

فقط پين جي آخرين لفظ دهرائڻ لاءِ استعمال ڪري سگهندي ـ مگر ان مان پنهنجي دل جون خواهشون يا پين جا اوائلي لفظ ڪڏهن به نه چئي سگهندي!

”ايڪو“ لاءِ هيءُ عذاب بيحد ڳرو هو. خاص طرح جڏهن هوءَ به ڪيترين ئي پين بي نصيب ڇوڪرين وانگر ’نرگس‘ جي برهه ۾ بيمار هئي.

هاڻي هوءَ هن سوپيا جي پتلي جي پٺيان ڦري ته سگهي ٿي، مگر ساڻس ڳالهائڻ يا دل جي ورونهه ونڊڻ کان بيوس ٿي چڪي هئي. هن حالت ۾ هڪ اهڙي جوان جو ڏيان هوءَ پاڻ ڏانهن ڪيئن ڇڪائي سگهندي، جيڪو ڪيترين ئـي سهڻين کي روهه ۾ رلائي چڪو هو!

مگر خدا جيي ڪرڻي ڏسو، جو هڪڙو ڏينهن اهڙو آيو جنهن ۾ انهن پٺي لڳو، جڻ هن جي پاڳ پڙايو آهي.

’نرگس‘ پنهنجي ساٿين کي سڏي رهيو هو. هن رڙ ڪئي، ”آهي ڪو هتي“! ۽ ’ايڪو‘ هڪدم دهرايو ”هتي ـ هتي“!

جل پري وڻن ۾ لڪل هئي، ۽ ’نرگس‘ جو ڪيس ڏسي نه سگهيو، تنهن ورڻ به هڪل ڪئي، ”هيڏي اچو“! بس، اهوئي اکر هو، جنهن‌جي اچارڻ لاءِ ’ايڪو‘ تڙپي رهي هئي. هن پنهنجي روح جي اولهاين مان ان ”آچو“! کي ورائيو، ۽ پانهون کولي وڻن مان پاهر لڪري آئي.

هٺيلو ’نرگس‘ هن کي ڏسي ڪاوڙ ۽ گهمنڊ مان پٺي طرف مڙيو. ”ائين هرگز نه ٿيندو،“ هن چيو. ”فقط موت کان پوءِ مان تنهنجي اختيار ۾ آهيان!“

’ايڪو‘ ليلائي ”تنهنجي اختيار ۾ آهيان“ جا اکر دهرايا: مگر ’نرگس‘ وڃي چڪو هو. ٻوڙائي جيي ڦٽيل ۽ عشق جيي ماريل ’ايڪو‘ پنهنجي اداسي ۽ نراسائيءَ جا سور سهڻ لاءِ وڃي ڪنهن لويڪلي غار ۾ پاڻ کي لڪايو، جو هن لاءِ هاڻي سک ۽ راحت جو ڪو به امڪان ڪونه هو. اهڙين سڃين ۽ لويڪلين جاين ۾ هوءَ اڃا تائين زنده آهي ـ ۽ چون ٿا ته ڏکن ۽ وڇوڙي جي وڏن ڪيس ايترو ته ڏتوڙي ڇڏيو آهي، جو هاڻي سندس فقط آواز وڃي بچيو آهي.

ان طرح ’نرگس‘ عشق ۽ محبت کي ٺوڪرون هڻندو پنهنجي راه تـي هلندو ويو. هڪ ڏينهن سندس گهايلن گڏجي ڏيٺيءَ درپاڏايو ـ دعا هئي ته ”شل هيءُ هٺيلو حسن، پاڻ به عشق جي آزار ۾ اڙجي!“ـ ۽ سندن اها دعا قبول پئي.

’نرگس‘ هڪوار هلندي هلندي ٿڪجي، هڪ شفاف اوجل پاڻيءَ جي تلاءَ ڪناري تي پهتو، ۽ پنهنجي پياس اجهائڻ لاءِ جيئن پاڻيءَ تي جهڪيو، ته ان تي پنهنجو عڪس ڏسي دنگ رهجي ويو، ۽ آتس مفتون ٿي پيو. بي اختيار رڙ ڪري ويس: ”هاڻي سمجهيو اٿم تـه پين ڪيترو نه منهنجي هٿان ستايو هوندو، جو هاڻي ته آءٌ پاڻ ئي پنهنجي عشق جي آتش ۾ ڪامي

رهيو آهيان. مگر آهه ڪيئن اچي ان حسن کي سڃاڻان جنهن کي هن پاڻيءَ تي پيو ڏسان؟ گهوڙا! اچي ان کي ڇڏي به نه سگهان! هاڻي ته فقط موت ئي مون کي هن کان جدا ڪندو!"

ٿيو به ائين- تلاءَ جي شفاف پاڻيءَ تي پنهنجي عڪس جي مٿان هو هميشه لاءِ گهور وجهي ويٺو رهيو ۽ پنهنجي ئي فراق جي جهوريءَ ۾ جهرڪندو ۽ ڳرندو ويو. جل پري 'ايڪو' سندس ويجهو موجود هئي، پر بيوس بڻي رهي ۽ سندس ڪا به مدد نه ڪري سگهي. فقط جڏهن موت جو فرشتو 'نرگس' جي مرحبا لاءِ آيو ۽ هن آخري ڀيري پنهنجي عڪس ڏي نهاري "الوداع - الوداع" جا اکر اچاريا، تڏهن 'ايڪو' به پنهنجي آخرين موڪلائيءَ طور انهن اکرن کي دهرائي سگهي.

چون ٿا ته جڏهن هن جو روح موت جي دنيا جي ٻاهرينءَ نديءَ تان ٻيڙيءَ ۾ پار اکري رهيو هو، تڏهن آخرين ڀيري 'نرگس' ديوتا پنهنجي عڪس ڏسڻ لاءِ پاڻيءَ تي جهڪيو.

جل پريون، جن کي پنهنجي زندگيءَ ۾ هن هميشه ٺڪرايو ۽ ڌڪاريو هو، سي اجل ۾ به مٿس مهربان ٿيون ۽ سندس جنازي کي دفن ڪرڻ لاءِ ڳولڻ لڳيون؛ پر ان کي لهي نه سگهيون. جنهن جاءِ تي هن جو لاش پيل هو، اتي هڪڙو ننڍو ۽ بيحد سهڻو گل ڦٽو پيلو هو: پوءِ جل پريون سندس پٺيان هن کي "نرگس" سڏڻ لڳيون.

"ش" مظفر پوري
سنڌيڪار: ش. م. "ثنائي"

چنڊ ڏٺو........؟

رات ڪافي گذري چڪي هئي.

ان رات جو چنڊ زياده چمڪندڙ ۽ حسين هو. هوا ۾ ڪافي مستي هئي، ۽ شبنم ۾ ڪافي خنڪي. اشرف دريءَ وٽ ويٺي، ٻاهر حد نگاهه تائين ڦهليل سرسبز زمين ۽ گهاٽن وڻن تي هڪ نظر وڌي. چنڊ جاڳي رهيو هو. ڄڻ اشرف کي چئي رهيو هو–

"مون ڏٺو آهي...... مون ڏٺو آهي......"

چنڊ ڇا ڏٺو هو؟

چنڊ ڏٺو ته هڪ نوجوان دوشيزه آهستي آهستي قدم کڻندي، اچي دريءَ جي پرسان بيٺي، ۽ دريءَ جي تاڪ کي آهستگيءَ سان کڙڪايو. اشرف معنيٰ خيز نظرن سان هن کي ڏٺو، ۽ جلدي ئي پنهنجي ڪمري جو پوئون دروازو کوليو. دوشيزه تيزيءَ سان ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ دروازو وري بند ٿي ويو...... هو ٻئي ڪجهه عرصو خاموش رهيا ۽ هڪ ٻئي کي ڏسندا رهيا. دوشيزه ڏاڍي گهٻرايل هئي. هن جو سينو ڌڪ ڌڪ ڪري رهيو هو، ۽ ساهه منجهي رهيو هو. هوءَ گهڙيءَ گهڙيءَ، ڪڏهن دريءَ جي طرف ۽ ڪڏهن دروازي جي طرف ڏسي رهي هئي. ڄڻ هن کي خوف هو ته ڪوئي اچي نه وڃي...... ڪير ڏسي نه وٺي. ان وقت دوشيزه جي اکين ۾ هڪ عجيب وحشت هئي– جهنگل جي ان نازڪ ۽ ٻاجهي ڪان به ڊڄندڙ هرڻيءَ وانگر، جنهن کي ڄڻ شڪاريءَ جي آهٽ ڪَنِ پئي هجي– هوءَ پنهنجي حلق ۾ گهڙيءَ گهڙيءَ ساهه کڻڻ وقت ڪا رڪاوٽ محسوس ڪري رهي هئي. جڏهن اشرف هن کي ڏٺو ته هن جي چپن ۾ جهٽ گهڙيءَ لاءِ لرزش پيدا ٿي– ڄڻ هن ڪجهه چوڻ پئي گهريو. الاجي هن ڇا پئي چوڻ چاهيو...... خبر نه آهي ته هوءَ اشرف جي اکين ۾ ڇا ڏسي رهي هئي، جو يڪدم ڪجهه چوڻ لاءِ بيقرار ٿيندي پئي ويئي. الاجي اشرف جي خاموشيءَ ۾ ڪهڙو آواز هو، جنهن کي ٻڌي دوشيزه تي خوف پئي طاري ٿيو. هن جي جسم ۾ هڪ دفعي ته اهڙي لهر ڊوڙي آئي، جو ڄڻ ڪنهن تي چولي هيٺ پنيءَ جي هڏي تي هڪدم ڪو جيت چڙهي ويو هجي.

هي ٻئي اڃا خاموش هئا، پر ان خاموشيءَ ۾ هڪ بي چينيءَ جي جهلڪ هئي.
پوءِ چنڊ ڏٺو—

اشرف جي چپن تي هڪ هلڪي مجرمانه مُرڪ آئي ۽ اوجهل ٿي وئي. هيءَ مرڪ اُئين ايندي رهي ۽ اوجهل ٿيندي رهي. دوشيزه انهيءَ مرڪ جي راز کي پروڙي چڪي هئي. ان ڪري ئي فضا ۾ خنڪيءَ هوندي به هن جي پيشانيءَ تي پسيني جا باريڪ قطرا جمع ٿي ويا هئا، جن کي هن رئي جي پلاند سان اگهي ڇڏڻ جي پئي ڪوشش ڪئي.

چنڊ ڏٺو...... اشرف ڪرسيءَ تان اٿي دوشيزه جي قريب پلنگ تي وڃي ويٺو، ته هوءَ خوف وچان ڏڪي، اٿي ٻهي رهي...... ڄڻ هن ڀڄي وڃڻ ٿي چاهيو— ۽ جڏهن اشرف هن کي وهارڻ خاطر سندس نازڪ ڪلهن تي هٿ رکيو، ته هن جي جسم ۾ هڪ بجلي ڊوڙڻ لڳي، جسم ڏڪڻ لڳس، ۽ هن جي ساري چهري تي پگهر جا باريڪ باريڪ قطرا ابري آيا. جڏهن اشرف هن جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ ورتي، هن کي پاڻ سان گڏ وهارڻ گهريو، ته هوءَ ڪجهه اهڙي نموني ٿي وئي، ڄڻ جهٽ کان پوءِ اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳندي.

چنڊ حيران هو ته جا دوشيزه پنهنجي مرضيءَ سان ڪنهن نوجوان جي ڪمري ۾ پوئين دروازي کان آئي هجي، تنهن ۾ ايترو خوف ۽ پَرائپ ڪيئن ٿي سگهي ٿي... نه ته آئي ئي ڇو هئي؟ ... ها... اِهو چنڊ کي معلوم نه هو ته هوءَ آئي ڇو هئي. ايترو ته چنڊ جي سمجهه ۾ اچي ويو هو ته هوءَ اشرف سان محبت نه ڪندي هئي، ۽ نه ڪا وري هنن ٻن جي وچ ۾ اهڙي رشتي جي جهلڪ ٿي ملي، جنهن مان ثابت ٿئي ته هو ٻئي رات جي انڌيري ۾ چوريءَ چوريءَ هڪ ٻئي سان اچي به ملندڙ هئا - بلڪ هي صاف ظاهر هو ته هنن ٻن جي وچ ۾ ته دوريءَ ۽ پرائپ جي هڪ وڏي ديوار حائل هئي... ته آها ڪهڙي ڳالهه هئي، جنهن هن کي مجبور ڪري اشرف جي ڪمري ۾ آندو هو، جتي هن جي جان تي مُردن جهڙي ڪيفيت طاري ٿي وئي هئي! هي راز چنڊ کي معلوم نه هو.

«ضرور ڪو ڀيد لڪل هوندو ان ۾»— چنڊ سوچڻ لڳو. «هن ڌرتيءَ جي ڪابه زندگي، ڪابه ڳالهه ڪنهن راز کان خالي ڪانهي... ۽ ڌرتيءَ جو سڀ کان وڏو، سڀ کان پيارو راز هيءَ هو، جو هڪ ڪنواري دوشيزه دنيا جي نظرن کان بچي، رات جي گهريءَ چپ چپات ۾، پاڻ ئي پنڌ ڪري... ڏڪي ڏڪي قدم کڻندي، ڌڙڪندڙ دل سان، ڪنهن نوجوان جي ڪمري ۾، چور دروازي کان داخل ٿئي- هڪ اهڙي نوجوان وٽ، جو هن جي دل ۽ جذبات لاءِ پرايو هو، نامحرم هو... آخر ڌرتيءَ جي ڇاتي ڦاٽي ڇو نه ٿي پوي؟»

تنهن کان پوءِ، چنڊ هڪ نظر ڳوٺ تي وڌي... سڄو ڳوٺ ستل هو... ڳوٺ جو چوڪيدار به ستل هو... هر طرف زندگي آرام ۾ هئي... صرف هوا هلي رهي هئي... وڻن ۽ گيت ڳائيندڙ زمينن سان گسندي —«شون...... شون»— هڪ عجيب ۽ انوکو گيت ڳائيندي. رات هر گهڙيءَ گذرندي ٿي وئي، ۽ شفاف چانڊوڪيءَ ۾ ماڪ جي آلاڻ ڪري ٺنڊ پيدا ٿي چڪو هو. رات جي هن ڪيفيت ماحول کي وڌيڪ وڻندڙ ۽ رومالي ڪري ڇڏيو هو.

هيءَ خوبصورت ۽ روماني رات، جا ڪنوار وانگر سهڻي ٿي لڳي ۽ اهڙي ئي سجايل پئي نظر آئي ... آهوئي روپ ۽ آهوئي سينگار ... چنڊ ته ڄڻ اڄوڪيءَ رات جي ڪنوار جي مٿي جو ٽڪو ٿي لڳو — آن دوشيزه جو سارو سينگار ... سارو رنگ ۽ رس هن رات غضب ڪري ورتو هو. اڄوڪيءَ رات جيان، اڄوڪيءَ رات جي تنهائي، اڄوڪيءَ رات جي ڌڪ ڌڪ ڪندڙ دل ۽ اڄوڪيءَ رات جو تصور هن دوشيزه آن رات لاءِ ڪيو هو، جڏهن هوءَ ڪنوار ٿيڻي هئي — جڏهن هوءَ ساري سينگار سان ڇم ڇم ڪندي ڪنوار جيان ڏوليءَ مان لهندي. ليڪن آها رات اڃا دور هئي ۽ هيءَ رات آئي هئي ... ۽ هيءَ رات: جڏهن سينگار هن جو نه هو، جڏهن هن جي اکين ۾ ڪاجل نه هو ... هٿن ۾ مينڌي ڪانه لڳل هئي ۽ ڳلي ۾ چنبيليءَ جو هار ڪونه هو ... جڏهن هن کي ڏوليءَ ۾ وهارڻ خاطر هن جون سهيليون ڪونه هيون ... نه نغما هئا نه سهرا، نه شهنايون هيون ...... ڪجهه به ڪونه هو. مگر ... اڄوڪي رات ته هن جي عصمت جي خون سان سندس مٿي تي سهاڳ جي تلڪ رکڻ خاطر، هڪ سازش ڪئي ويئي هئي — ان لاءِ هن جا جذبات سڏڪا ڀري رهيا هئا، ۽ رڳ رڳ ۾ ڪيس ڪنڊا پئي چڀيا.

پر چنڊ کي ڪجهه به معلوم نه هو ته هن جي هيءَ ڪيفيت ڇو آهي؟ هو ته صرف اِهو ڏسي رهيو هو ته سندس چانڊوڪيءَ وانگر دوشيزه جو دامن بي داغ آهي — مگر هو سمجهي رهيو هو ته صبح ٿيڻ کان اڳ، هڪ داغ هن جي دامن تي ۽ ٻيو هن جي دل تي لڳڻو هو ...... ٽيون داغ — آهو ته چنڊ کي پنهنجي چهري تي هوندئي هو.

ليڪن ان ۾ ڪهڙو ڀيد هو. آخر آها ڳالهه ڪهڙي هئي، جنهن هڪ دوشيزه کي مجبور ڪيو هو ته هوءَ پنهنجي زندگيءَ جو سڀ کان قيمتي سرمايو ڪٺي، پاڻ ئي هڪ لٽيري وٽ پهچي وڃي، ۽ پنهنجي بي بها خزاني جي لٽجڻ جو انتظار ڪري!... اها هڪ تمام دردناڪ ڪهاڻي هئي. ان ڪهاڻيءَ کي ڌرتيءَ تي رهڻ وارا ئي ٻڌي ٿي سگهيا. جيڪڏهن چنڊ ان ڪهاڻيءَ کي ٻڌي وٺي، ته هميشه هميشه لاءِ وسامي وڃي — اِها ته ڌرتيءَ وارن جي دل آهي، جو اهڙيون بيشمار ڪهاڻيون ٻڌڻ کان پوءِ به انهن جي دل ڌڪ ڌڪ ڪرڻ بند نٿي ڪري ...

هيءَ ڪهاڻي ڏاڍي مختصر هئي.

دوشيزه جي ڀيءَ چوري ڪئي هئي. ڏوه ثابت ٿيو هو ... پنچايت فيصلو ڏنو هو ته چور کي ڳوٺ ۾ سزا ڏيڻ بعد، ٿاڻي تي موڪليو وڃي. اڳين پوين چورين جو الزام هن تي مڙهيو ويو هو. ۽ هاڻي صبح جو انتظار هو. سڄ جي ڪني ڪرڻ سان ئي هن جي ٻڍڙي ڀيءَ جي سڪل ڪنڌ تي چهبڪ وسڻا هئا ... هن ڄاتو پئي ته هن جي ڀيءَ سان ڪهڙو نه حيوانيت ۽ بي رحميءَ وارو سلوڪ ٿيڻو هو! ان سلوڪ جي تصور سان ئي هن جي جسم جا وار ڪانڊارجي ٿي ويا. ڳوٺ ۾ ائين ڪڏهن ڪونه ٿيو ته ڪنهن مجرم کي پنچايت به سزا ڏني، ۽ پوءِ ان کي قانون جي حوالي ڪيو وڃي — ليڪن هن دفعي ته ڳوٺ جي وڏيري اِهو حڪم ڏنو هو!

وڏيري جي انهيءَ ظالماڻي حڪم جي به هڪ ڪهاڻي هئي. اها ڪهاڻي اڄوڪيءَ رات کان هڪ سال اڳ شروع ٿي هئي. جڏهن ڳوٺ جي رنگيلي نوجوان هن دوشيزه جي ابرندڙ جوانيءَ کي بريءَ نظر سان ڏٺو هو - جوانيءَ کي جواني هميشه برين نظرن سان ڏسندي آئي آهي — ليڪن انسانن وانگر جواني به امير ۽ غريب ٿيندي آهي. جڏهن امير جي ڌيءَ جوان ٿيندي آهي، ته ان تي تلوارن ۽ ڀالن جو سايو ڪيو ويندو آهي... ۽ جڏهن غريب جي ڌيءَ جوان ٿيندي آهي، ته آن ديوار کي به ڊاهي ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي، جا هن جي جوانيءَ تي پردو وجهي سگهي.

جن عصمتن جي حفاظت تلوارون ۽ ڀالا ڪندا آهن، اهي اهڙيون ته نازڪ ٿين، جو بريءَ نظر لڳڻ سان ئي داغدار ٿي وينديون آهن، ۽ انهن جي "داغ" کي ڪڏهن ته ڪنهن جي خون سان به صاف ڪيو ويندو آهي. ليڪن جن عصمتن جو محافظ ايمان کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪونه هوندو آهي، انهن کي لٽڻ خاطر، ڪڏهن تلوار جي تيزڌار کان به ڪم ورتو ويندو آهي.

هيءَ دوشيزه به غريب هئي. ان ڪري هن کي به پنهنجي حسين ۽ جوان هجڻ جي سزا ملڻ گهربي هئي - ۽ جڏهن هن جي آبروءَ جي تلاش ۾ رهڻ وارو دشمن پنهنجي عاشقاڻي لڳاءَ سان هن کي مات نه ڪري سگهيو، ته هن دوشيزه جي زندگيءَ جي راهه ۾ قدم قدم تي ڪنڊا وڇائي ڇڏيا. ان هوندي به هوءَ ڪنڊن کان نڪرندي رهي... نوجوان وٽ طاقت هئي... دولت هئي. ڀلا هو هڪ ميري ۽ گندي مزور جي ڌيءَ جو ضد ۽ سرڪشي ڪيئن برداشت ڪري ٿي سگهيو! ان ۾ ته هن جي توهين هئي: آسمان جي بلندي، زمين جي پستيءَ ڏانهن جهڪي ۽ پستي پنهنجي غرور ۾ اچي بلنديءَ کان دور ڀڄي - ايتري وڏي بي‌عزتي بلنديءَ لاءِ ناقابلِ برداشت آهي. بلنديءَ جي سيني ۾ پستيءَ جي خلاف نفرت ۽ انتقام جا شعلا ڀڙڪو کائي اٿيا، ۽ هن نوجوان پڪو ارادو ڪيو ته هو دوشيزه جي قرار کي پائمال ڪري ڇڏيندو.

ان نوجوان جو نالو اشرف هو.

۽ هن دوشيزه جو نالو —— هن جو ڪوبه نالو ڪونه هو. هوءَ محض ڇوڪري هئي - جوان ۽ خوبصورت دوشيزه، ۽ غريب - غريب جو به ڪو نالو ٿيندو آهي؟ جيڪڏهن هجي به، ته ڪير ياد رکندو آهي! هن جي نالي جو دنيا ۾ ڪوبه ڪم ڪونه هوندو آهي. غريب جيڪڏهن مرد آهي ته هن جو پکهر گهرجي، ۽ جيڪڏهن عورت آهي ته هن جي جواني. اشرف کي غريب پيءَ جو پکهر ملي رهيو هو، ليڪن غريب ڌيءَ جي جواني هن کي نه پئي ملي.

هڪ ڏينهن اهڙو ٿيو، جو دوشيزه جي ماءُ سخت بيمار ٿي پئي. هن کي الائي ڇا ٿي پيو هو... ليڪن ائين پئي معلوم ٿيو ته هن کي ڪنهن خطرناڪ بيماريءَ اچي پڪڙيو آهي... تيز بخار هئس. ۽ هوءَ رکي رکي بخار جي شدت کان ڪنجهي رهي هئي. دوا ميسر نه هئي ۽ دعائن سان ڪم نه پئي ٿيو. مولوي صاحب پاڻي پڙهي ڏنو، تعويذ لکي ڏنو؛

مگر خدا کي هڪ غريب عورت کي صحتمند نہ ڪرڻو هو. ان ڪري ڪو بہ اثر ڪونہ ٿيو. خدا جي رحمت بہ تہ سچائي رخ ڪندي آهي ... ۽ جڏهن اڌ رات گذرڻ بعد مريضہ جي حالت خطرناڪ ٿي ويئي، تہ ان جو بہ ايمان موٽيو خدا جي رحمت کان مايوس ٿي، هن جي هڪ خوش نصيب بندي اشرف جي در تي پهچي ويو. سو آتي ان ڪري ويو هو تہ ڪا دوا ڪٽي اچي — ڪجهہ ربيا ڪٽي اچي، ۽ رات ٿي رات ۾ پر واري ڳوٺ کان ڊاڪٽر گهرائي وٺي. اشرف هن کي گهر ۾ سڏايو، چو تہ اوچتو هن جي دماغ ۾ هڪ سازش جاڳي آئي هئي.

ٿوري ئي دير بعد هو مجرم هو. زيورن جي هڪ پيٽي سامهون رکيل هئي، ۽ پاڙي وارا ڪجهہ ماڻهو آسپاس ڪٺا ٿي ويا هئا ... هو چور هو ... هو لڪي لڪي گهر ۾ داخل ٿيو هو... زيورن جي پيٽي کڻي ڀڄڻ جي ڪوشش ۾ هو، تہ پڪڙيو ويو هو! هر شخص جي دل بلند آواز سان اعلان ڪري رهي هئي- "هي ڪوڙ آهي ... هي دوکو آهي": ليڪن زبان چئي رهي هئي- "هي سچ آهي. بلڪل سچ". چو تہ دولت قانون کي بہ خريد ڪري سگهندي آهي، تہ ايمان کي بہ ... هن کي خدا جي رحمت کان مايوس ٿيڻ جي سزا يڪدم ملي ويئي!

صبح ٿيندي ئي مريضہ ٺيڪ ٿي ويئي. الائي هوءَ ڪيئن بيمار ٿي هئي ۽ وري هوءَ ڪيئن خودبخود چاڪ بہ ٿي ويئي — ۽ جڏهن پنچات اڇا ڪارا پڌرا ڪري ڇڏيا، تہ ڪنهن دوشيزه جي ڪن ۾ آهستگيءَ سان ڪجهہ چئي ڇڏيو — هوءَ تہ ڄاڻندي هئي تہ هي سڀڪجهہ چو ٿيو آهي ۽ ڪيئن ٿيو ... البت هي هن کي هاڻي معلوم ٿيو تہ اشرف معاف ڪري سگهيو ٿي، بشرطيڪ ...

۽ اهيءَ شرط دوشيزه کي هڪ وڏيءَ آزمائش ۾ وجهي ڇڏيو. روئي روئي هن جو برو حال ٿي ويو. پر ڪنهن بہ ڪين ٿي ڄاتو تہ هن جي روئڻ جو سبب صرف هڪ ئي نہ، پيو بہ هو. ان تصور کان هوءَ دهلجي ويندي هئي. هن جي پيءُ جي ڪَلَ تہ ڳوٺ ۾ ٿي لاٿي ويندي ۽ ٿاڻي پهچي جو ڪُجهہ بہ ٿيندو، ان کان پوءِ سندس پيڙو ۽ ضعيف پيءُ زنده بہ رهي سگهندو؟ هوءَ اهو سڀڪجهہ ڪيئن ڏسي سگهندي ... ڪيئن پڌي سگهندي! هوءَ پنهنجي پيءُ کي بچائي سگهي ٿي، بشرطيڪ ... بشرطيڪ ... بشرطيڪ هوءَ اڄ رات ...

هن جي ڪنن ۾ اهو آواز گونجي رهيو هو- "اشرف بابو اڄ رات پنهنجي پاهر واري ڪمري ۾ انتظار ڪندو." هوءَ هڪ اهڙيءَ آتاهينءَ تي بيٺي هئي، جنهن جي هڪ طرف سمنڊ هو، تہ ٻئي طرف کاهي. سارو ڏينهن هوءَ روئندي رهي ۽ سوچيندي رهي ... سوچيندي رهي ۽ روئيندي رهي.

شام ٿي ۽ وري رات آئي-

۽ رات جڏهن اڌ هيڏي اڌ هوڏي هئي، تہ چنڊ ڏٺو: هڪ دوشيزه آهستي آهستي قدم کڻندي اچي اشرف جي دريءَ وٽ بيٺي. پوءِ دروازو کليو. هوءَ اندر ويئي. پوءِ چنڊ هيءُ بہ ڏٺو تہ دوشيزه جي اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ اشرف جي چپن تي مُرڪ ... ۽

پوءِ دري بند ٿي ويئي ... ۽ جڏهن دري کلي ته چنڊ ڏٺو، اشرف دريءَ ۾ بيهي دور دور سرسبز زمينن ۽ گهاٽن وڻن جي طرف الائي ڇا گهوري رهيو هو. ۽ دوشيزه، ... گهائل روح ۽ مجروح عصمت سان پنهن جي وچ واري پيچري تان هلي رهي هئي. چنڊ جي دل ٽيي ته پکهرجي هن دوشيزه جي اکين جا ڳوڙها ٿي پوي.

هن چوريءَ کي ڪنهن به ڪونه ڏٺو. هن چوريءَ جي ڪابه سزا ڪانه هئي. صرف چنڊ ڏٺو - ۽ چنڊ شاهدي ڏيڻ لاءِ آسمان تان لهي زمين تي نٿي اچي سگهيو.

ان ڪان پوءِ چنڊ هن دوشيزه کي وري نه ڏٺو. سندس شفاف ۽ غم آلود شعاعن، هن جي بي ترتيب وارن ۽ سندس باهه جي شعلي وانگر دکندڙ ڳلن کي وري نه چميو... هوءَ دوشيزه ڪٿي وڃي لڪي هئي؟ آخر هوءَ چنڊ جي نظرن کان ڪاڏي اوجهل ٿي ويئي هئي؟ ڇا چنڊ سڀڪجهه ڏسي ورتو هو، جو ان ڪري هن اکيون چار ڪرڻ نه پئي گهريون؟ مگر چنڊ ته بي زبان هو. هن کي ڪهڙيءَ ڳالهه جو خوف... پوءِ چنڊ به ڪهنجي ڪهنجي خود به نگاهن کان اوجهل ٿي ويو. ۽ جڏهن هن پيو دفعو آسمان جي پردي ڪان ڏٺو، ته هڪ جهوپڙيءَ جي پٺيان، وڻ جي ڇانو ۾، هڪ بيمار ۽ لچس عورت کي ڏٺو... ها! هيءَ اها هئي ... مگر هيءَ هن حال کي ڪيئن پهتي؟ هن کي ڇا ٿيو هو. ڇا ٿيو هو؟ هوءَ بيمار ڇو ٿيي ويئي هئي. هوءَ ڪومائجي ڇو ويئي؟ هن جي چهري جا مشڪندڙ گلاب مرجهائجي ڇو ويا؟

چنڊ سمجهي ورتو ۽ اداس ٿي ويو.

ان سوال جو جواب ڏيڻ لاءِ ڌرتيءَ تي اشرف ۽ آسمان تي چنڊ هو، ۽ دوشيزه جي زبان ته گونگي ٿي ويئي هئي. هن جو پيءَ ته اڃا تائين حيران هو ته اشرف هن کي ڇو معاف ڪيو!

ماءَ پريشان هئي ته هن جي ڌيءَ کي ڇا ٿيو آهي: ڪيس هي ڪهڙو روڳ لڳو آهي ۽ ڪيئن لڳو آهي ... ان کي جن جو سايو ڪٿي پيو؟ هي ڪهڙو نه موذي جن هو، جو خدا جي ڪلام سان به نه ٿي ڀڄڻو!

هڪ رات چنڊ جڏهن پنهنجي رُخ تان پورو نقاب هٽايو، ته هن ڏٺو: وڻ جي هيٺان ڪجهه به ڪونه هو. هو هن کي سڄي ڳوٺ ۾ ڳوليندو رهيو: مگر دوشيزه ڪٿي به نظر ڪانه آئي. ها! هن ڳوٺ جي قبرستان ۾ هڪ نئين قبر ڏٺي ... انهيءَ دم، ڪڪر جي هڪڙي ٽڪر چنڊ جي چهري تي چند گهڙين لاءِ نقاب ويڙهي ڇڏيو.

چنڊ حيران ٿي ويو...

ڇا اِئين به ٿي سگهي ٿو ته جڏهن ڪنهن دوشيزه جي روح کي ڪو صدمو ٿو پهچي، ته هوءَ اِهو صدمو نه سهي، دائمي طرح دنيا ڪان منهن لڪائي ڇڏي!

چنڊ جي دل ۾ آيو ته آسمان جا سڀ تارا ٽڪر ٽڪر ڪري، انهيءَ نئين قبر تي وجهي ڇڏي.

واپيڙو

(ڪڇي ۽ ٿريءَ ٻوليءَ ۾ هڪ سچو عبرت خيز ناٽڪ)

[جئن سنڌ ۾ ڪي هندو "ر" کي "ڙ" ۽ "ڙ" کي "ر" ڳالهائيندا آهن - مثلاً "جهڙو" کي "جهرو" ۽ "ڪرڻ" کي "ڪڙڻ" - تئن ڪڇ ۾ گهڻو ڪري "ج" يا "ز" جو اچار "جه" وانگر ڪندا آهن ۽ "جه" جو وري "ج" وانگر - مثلاً، هو "عجب" کي "عجهب" چوندا آهن ۽ "جهلي" کي "زلي": ڪ کي ک، د کي ڌ، ه کي ٺ، ڳ کي گ، ب کي ٻ، گه کي ڳ؛ ۽ بعضي ته "ه" کي ٻڙ هندا ئي ڪو نه آهن - مثلاً "ٻاهر" کي "ٻار" چوندا آهن. ڏکڻ خواه ڪڇ ٻنهي ۾ هي به رواج آهي ته جمع جي "ن" کي "ين" اچاريندا آهن - مثلاً "ڪيئن" کي "ڪيئين"، "ڪتابن" کي "ڪتابين"،

هيٺ ناٽڪ ۾ آيل ڪن اهڙن لفظن جي معنيٰ هتي ڏجي ٿي، جي سنڌ بن لاءِ نوان آهن:

ٻوُ = ها؛ جيهو (جي ٻوُ) = جي ها؛ هيڙر = هينئر؛ ڪرُو = ڇا؛ لي = ۽؛ ٻاوا = ميان، سائين؛ ڪين = ڪنهن؛ ٻئن = ٻه؛ دوجڪ = دوزخ؛ ٻيشت = بهشت؛ زلي = جهلي؛ ٻرڙڻ = گهڻ؛ رونسڻ = مارڻ؛ عاجرود = عاجز؛ ڪينچو = ڪيسو؛ واٻي = وهابي، جيڪو ٻيرن جون ڪرامتون نه مڃي (واپيڙو - اسم تصغير)؛ ٻوري = جهوري، ڪُٽي ماري؛ ڪارٺين = ڪارهين، ٻارهين؛ ڪمايو = وڃايو؛ ٻهون = تمام گهڻو؛ مون = منهن؛ نون = اُٺهن؛ مڙي = سڀئي؛ ليتارو = چونڪو؛ آگهوڙ = آڪاڻ، ڪٽاڻ؛ ٻنٻونيو = لاٿون، هوا ۾ ڦرندڙ چيز؛ ميل = مترُ؛ چمتڪاري = ڪرامتي؛ موٺا ٻي = محابي؛ جهور = زهر؛ موٻتون = محبتون؛ اينڦلونجا = انفلوئنزا، لتان = له ته؛ ٿرهوڙو = ريت مرجات؛ ڪيرچ = وحشي؛ ڏيڪر = ڏيکاءُ؛ سٺي = سڀئي.]

ڪردار

حافظ سليمان	گهه جا واپاري
قاسم	گهه جا واپاري
احمد	گهه جا واپاري
ڪريم ڏنو	گهه جا واپاري
ميانجي	مسجد جو پيش امام
پير صاحب	هڪ قادري مرشد
حسين	هڪ سمجهدار ۽ جوشيلو مريد

۽ ٻيا نمازي ۽ حاضرين مسجد.

وقت - ١٩١٩ع، ۽ اڄ ڏينهن هائي.

هنڌ - ٻڄ (ڪڇ)، ۽ اڄ افريشيا ۾ هر جڳهه.

ٻرڊو ڀھريون

[شھر ڀَڄ جي ھڪ پيراڻي مسجد – جمعي جو ڏينھن – جماعتي ٻا ادب ويٺا آھن – ميانجي خطبو پڙھي ٿو]

ميانجي – (ڪنگھڪار ڪري) پينڊ جا مسلمان ڀائروا ني مرشدين سڳورين جھا معتقدو! آن کي ڄڻُان، اڄوڪو ڏينُھ الله سائين وٽ تمام ڪيُن سڳورو آئي؛ ڪُري لاء، تہ ان ڏينُ حضرت پاتشاھير رحمة الله عليہ پنڊ جھي مولا پاڪ سين واصل تيا ھُونا. حضرت جھو قدم مڙني ولين سڳورين تي آئي – تينڪري جيڪي ماڻڻ ڪين ھُڻ مرشد جا مريد آئين، سي حقيقت ۾ پاتشاھير جھا مريد آئين.

پاتشاھير جھون ڪرامتون ني موجبا تان ھجارين لکين آئين، پڻ آئين منجا ھيڪڙو موجبو ايڙو آئي، جين منجا ڪَٿيي ھدايت حاصل ٿيني تي.

آواي، تان پاتشاھير جو ھيڪڙو مريد وفات ڪري ويو؛ جين ٽاڻي ماڻڻ آنکي قبر ۾ رکيي لي وريا، تڏين منڪر ني نڪير ٻڻ آويا – ان ڪنان پڇيئون "توجھو رب ڪيڙو آئي؟ لي توجھو نبي ڪيڙو آئي؟ ني توجھو ڏين ڪيڙو آئي؟"

تان ان جباب ڏنو تہ "باوا! مونکي تان لڪا آئي ڪبر رب جھيي، نڪا نبي جھيي، نڪا ڏين جھي؛ آءٌ تان ھيڪڙي پاتشاھير کي سڃاڻان، جيھو، ٻيو ڪين ٻڻ نہ –" تڏين ملڪ سڳورا ويا الله سائين وٽ، لي ان کي سمورو حال سڻايئون. الله سائين حڪم ڪيو تہ "وڃي ھيوَر جو ھيوَر دوجڪ ۾ وجوس!"

ملڪ سڳورا آويا مُرڏي وٽ. جيڙو اندر ڪيڙيا، تان حضرت پاتشاھير ٻڻ منج ويٺو ھو، سو جڪدم پينھين کي زلي، ني ڏسي، لي گوڏين ايٺ ڏيئي، وِي رنيوا

تڏھن آئين وائيڙو تيي ٻڇيو، "اي سائين! اسان کي ڪُري لاء ڏسيو آئيئي؟"

چي، "آئين نيي مونجھي مريد کي عجھاب ڪرڻ آويا آئيو نہ؟ سو ھاڻ ٻرين تان آءٌ تو آن کي ٻُرڙيان، ٻوء جي مون ڪنان پڇي ويا، تہ ٻلين ٻيا عجھاب ڪرجوا"

ملڪين سڳورين سيڙي جور لڳايا، ٻڻ پاتشاھير جھي گوڏين ايٺان نسري نہ سگيا. تڏين عاجزُود تيي چيئون، "ٻلا سائين! اسان کي ڪيئين قول چڏيندين؟"

ٻاڻ فرمايئين، "جھي آئين مون کي لِکي ڏيو، تان ھاڻ ڪڏين ٻڻ مريد کي عجھاب نہ ڪندا، تان آءٌ آن چڏيندس؛ نتان ايڙي ڏاڻ ڪندس، جو انجھي پيشتَ منجا لَجتَ ھلي ويندي – ٿين دوجَڪ منجا ڏيشتَ!

ملاڪين چيو، "ٻڻ سائين! ھيوَر ھتي مس لي قلم ني ڪاڳج ڪيان آويا؟" تان پاتشاھير جھٽ پنڊ جي ڪينڇي منجھا مس ني قلم لي ڪاڳج سب ڪڍي......

حافظ سليمان (وچ ۾ ڳالھہ ڪپي) – اڙي ٻليت! خدا جي ڪھر ۾ بيھي ڪوھ ٿو ڪوڙ ڪرين؟ ميمبر تي بيھي اھڙا ٻناڪ ھٿندي ان جو ڀؤ ٻہ نٿو ٿيئني؟

ھڪ جماعتي – اڙي جبان جھل ڙي واييڙا؟

تون تہ ڪو ڪافر ايئين، اسين پوري وجنداسونءِ!

ٻيو – ڏسو ڪُروتا؟ رونسيوس ٿتا؟

ٽيون – ٻُرڙيوس!

ڇونڊون- ماري وڃو مردود، نہ ٿاتيا لڌ رودا (ڏماڪو ڪن جماعتي ڪاوڙجي اٿن ٿا؛ تہ وري ٻيا ني ٽپ ڏيئي، حافظ سليمان جي چوڌاري ٻيهن ٿا ۽ يڪزبان چون ٿا:)

- ڪبردارا جي ڪو هيڏان آويو آئي، تان پير بن تان آو رت ۾ ڳاڙو تيو پيو هوندو، لي ٻوء اسان ڪي بلين شئيد ڪري ڳنجوا

ٻيا جماعتي- اسين آن سيبني منڪرين ڪي جهنم روالو ڪينداسين!

ٻهرين مان هڪ جماعتي- اسان مُوحدين جو هيڪڙو هيڪڙو آن جهيڙين ڏئين لاء ڪافي آئي. ڪُري لاء، تہ اسان جو سائين مولا پاڪ هميشا جيڙو آئي، لي آنجها سائين سيب مري ويل ني مٽي ۾ دفن ڪيل آئين. جرا ايڏان ودو تان سٽي، تان ڪہر تان ٻوليان. اِني ڪارئين جي داوت ڪيئي لائين...

(ٻالڪو تڪڙ مان تڪبير چوي ٿو؛ ميانجي لٺ ۽ خطبي جو ڪتاب چِڏي نماز ليئي ٿو. سڀ جماعتي لماز لاء اٿي بيهن ٿا. پردو ڪري ٿو)

پردو ٻيو

پير صاحب جو بنگلو

[پير صاحب طولن ڪي ٽيڪ لڳايو، گاديء تي ويٺو آهي؛ مريدن مان ڪچهري پري پيئي آهي. پير صاحب ارشاد فرمائي ٿو:]

پير صاحب- حضرت ڏستگير جا سچا مريدو، لي معتقدوا اڄ پاڻ جي مرشد سڳوري جو ڏڻاڙو آئي، ۽ پان لاء ڪُسي ڪرڻ جو موقو آئي؛ آو ڪين، تہ پان جو مرشيد سڳورو پان جهي ڏنيا لي آخرت جو جمان آئي.

حضرت پاتشاہ پير ڏستگير قدس الله سره العزيز جون ڪرامتون لي موججا تان ڪروڙين اربير آئين، پڻ ان مان هيڪڙو تمام ڪين جبرجَست آئي. آو اِي، تہ هيڪڙي ڏين پڻ ڪَست جي ڪيال سين ڏريا ڏجلي جو ڪپ ڳڻي، پنڊ جي مولا پاڪ ڪي جاڏ ڪنڌا پئي آليا؛ هيڪڙي هند آويا، تان آئين جي ڪنين مبارڪ تي جناني روڻ جو آواج آويو. پاڻ ان ڪنان پڇيئون، "اي مائي! تون ڪُري لاء تي روئين؟ ني توڪي ڪيڙو ڏرڏ آئي؟ ني تو ڪُرو ڪُمايو آئي؟"

مائي روُلندي روُنندي چيو، "ٻاوا! آئين پنڊ جي وات ڳنيو، لي آليا وجو؛ مونجهي روڻ ڪي آئين ڪُرو ڪنڌا؟"

پاڻ ٿرمايئون، "اِي ڪَيين نسائين ٿيئي، ڪ ڏستگير ڪين مسڪل واري ساڙوڏء وٺا لنگي، لي ان جو هٿ نہ ڳني!"

مائي چيو، "سائين! آئين ڏستگير هونڌا، تہ پين لاء هونڌا، مون جهو مسڪل آن ڪنان جور آئي".

تڏين پادشاپير ڪي ٿوڙو جلال آويو، لي ٿرمايئين تہ "مائي! هيڏو ر جو هيڏو ر پنڊ جي مسڪل سٺاء!"

تين تي مائي چيو، "سائين! آئين آرڏ بَرڏ جيڏ تا ڪريو تان سڻو ڳال، پڻ آن ڪنان تيندو ڪي ني نان. ڪئير، سو سائين ڳال اِيء آئي، تہ مُونجهو ڏنيا سولسار ۾ هيڪڙو پتر هو؛ ٻيا چِيهہ پتر لي تري ڏيئون تان ان ڪنان اڳ وفاتي ڪري ويا هوئا. سو مون ان جو پرڻو ٻهوڻ دام لي دوم سين تي ڪرايو. جهڏين او پنڊ جي پانيڙي ني جڃ سُودو پاڇو وريو، تڏين اڙ سارو پيڙو هن ماڳ مونجهي اکين

جي روبرو گـرڪ تي ويو! هاڻ ع تان آنين کي ساريو، روح اڇي اتي تي روئان. ان کي ٻارون وريھ ٿيا: آنين ساڙ وئين کي مڇليئين کاڌو هونڌو- ني مڇليئين کي ٻيئين مڇليئين، ني سي ٿان سب هجر تي ويا هونڌا. ٻلا آنين کي ائين ڪرو ڪنڌا؟ اوئين ني نائيق مون گريب کي ٻيا گال ڪرايو، ني ستا سور جاگايو، ني ......"

جيبو، مائي جو ايترو چوڻ، ني پادشاه پير کي جهلال چڙھ. سنڌن موُن مبارڪ ڳاڙھو لال تي ويو، ني هڪل ڪيئون چي "مائي! تون پنڌ جي پٽر کي سڏ تان ڪر!"

مائي سڏ ڪيو، تان ڏريا ڏچلي سڄي ۾ کهوڙ لشاد مڇي ويو. پاڻ هڪل ڪيئون تہ "ٻيو سڏ، ڪر!" مائي ڪيو ٻيو سڏ، تان وري ان ٺڪاڻي تي ڏريا سڄو آبو ٿي ويو! پاڻ هڪل ڪيئون تہ "ڪر ٽيو سـڏ"- جهيڙو مائيءَ ٽيو سڏ ڪيو، تان ڏولين ڏمامين ني ٺوٽيـئين سرنايئين جهو آواج آوڻ لڳو، ني او سڄو ٻيڙو اڇي ڏريا جي ڪپ سين لڳو، ني ان مائي جو پٽر ني لون ني ٻيا مڙئي ماڻو اڇي ڪيئر سلامتي سين آتريا: سو آيا! ايڙا موجبا حجهرت ڪرير جا لڪين اپارا!"

(سڀ ماڻهو "سبحان الله"، "سبحان الله" ڪن ٿا. ميانجي اڇي ٿو)

ميانجي- سائين قبلا! اج تان پانجهي مسيت ۾ وڏو ڦشاد ٿيڻ تـي هوُئو؛ پـڻ پادشاه پير ڪٿي ٺاريو!

پير صاحب (حيران ٿي)- آو ڪين؟

ميانجي- ٻاوا! اڙ اِين، تـہ اج مون ڪُئبي ۾ حجهرت پادشا پير جـي تاريڦ تي ڪيي، اي ان جا مناقبا ني موجبا تي مٺايا، تان هيڪڙو واپيڙو وچ ۾ ڦٺاڪا چوڙڻ لڳو- چي، "تون پليت آيئين، اي ڪوڙ تـو ڪريئين، ني الان، ني ڦلان......"

پير صاحب (جوش مان ڳالھ ڪبي)- ٻوءِ ان پليت کي رونسيانُ نتي؟

ميالجي- سائين، اسين تـان ڪٽرَ ان کي رونسي ني ٻـُرڙي وجون، پڻ ماڻو هو ڏيپلي جهو: اسان چيو تہ ڏيپلي جها ميمڻ ائين آنجها مريد، سو ڪتان آئين نہ ڪڇي تيو.

پير صاحب (جلال مان)- اڙي ڪو آئي، جو هيڙر جو هيڙر وڃي ان واپيڙي کي ڳني اچي؟

حُسين (نپ ڏيئي)- قبلا، حاجر هي ڳـُلام!

آءٌ انٔ واپيڙي کي ڳنٿي تو سڃاڻان: نالو آئيس سليمان، ني سڏينس تا حاڦد؛ ميمڻ آئي ڏيپلي جهو، ني مريڌ آئي مولبـي پچمائي جو، ني...

پير صاحب (ڳالھ ڪبي)- ٻو، ٻوا! جڪدم ڳني اچينس، تہ ڪڍونس کا ڏمال.

(حسين وڃي ٿو پردو ڪري ٿو).

پردو ٽيون

(ڪڇ ۾ ميمڻ جي اوطاق- قاسم، ڪريمڏنو ۽ احمد ميمڻ ڪيھ ٺاهي رهيا آهن. حافظ سليمان اڇي ٿو).

حافظ- السلام عليڪم!

احمد- ماليڪم سلام!

حافظ- ڪاڪا ڪريمنا، ڪر خبر، چوري لڌي؟

ڪريمڏنو- ابا چوري ڪٿان لڀندي؟ نڏٺڪا گهوڙا، ڳنيباڻا هسوار. ٻلا هتي پوليس وارين کي پکهار ملي ڏوھ روپيا، سي ٿـا پانهنجو چورابل ڪيھ واپس ڪرائين؟ آنهين وڃي ٻڌ جي هنڌي ڳرم ڪئي!

حافظ- سو وري ڪيئن؟ جماندار چـور ڪـي گهرايو بہ ڪونہ ڪَ؟

ڪريمڏنو- ابا ڳوٺاڻين تہ سڀئي، پر سچي
ڳالهہ ٿو ڪرايانس- چي "ڇڏي ڏي پٽ، ڇڏي
ڏي! بابا! ڏس، هي تو جهيڙا، تو جهيڙا،
باجارين پيا ڪُٽن، ٿي مڃا پيا ڪرن، ٿي تون
هيڪڙو اچي اتي ڦاٿو آهين، سو سچي ڪٿي ڇڏ
پترا سچ مان نيٺ نيتارو آئيا!"

حافظ- پوءِ تون ڪڇئين ٿي ڪول؟

ڪريمڏنو- مون چيومانس "اي سائين!
"ايئن بابا پتر مان ڪوهي سچي ڪندو ڪہ؟" تہ
اکيون ڪڍي چيئين "ٻہ ڪُرو، تولاءِ ڪري
پرائي پتر کي رونسي وڃان ڪيئن؟" مون چيو،
"سائين تون پرائي پتر کي ٿو رونس؛ اسين وچي
ٿا پڌ جي ڪرم کي ڪٺيون!"

حافظ (ڪلي)- ٺهيو، اي ڳهي بہ لڌو، سو
ڏنو- پلا جتي "انڌير نگري چرپٽ راجا" لڳو
پيو هجي، اتي "ٽڪي سير ڀاڄي ٽڪي سير کاڄا"
نہ هوندو پيو ڪچاڙو هوندو!

احمد (ڪلي)-هائو، هائو؛ هوءَ بکوڙن واري
ڳالهہ ڪانہ ٻڌان؟

ڪريمڏنو- نہ، پلا اوءَ ڪئن آهي؟

احمد- هتي جو راڄ صاحب ڪوويو هو شڪار
تي. اتي ڪنهن بکاڙيءَ کي ماري وڌئين؛
وري ان جي تازين چاول پچڙين تي آيس رحم،
سي کٽي اچي پاليئين. پلا راجائي بکوڙ، اڄ
لنڊا سياڻي وڏا؛ اچي ساماٺا، ۽ ويجهيا. ڊپ
مان ڪين ڪو چوي نہ-سي ائين اچي ويجهيا
جو جهنگ ٿي پري ويا. ماڙهوئين جو ڪيئون
لشقان. هنن لاچار ٿي وليعهد کي داتهن ڏني،
تنهن انين کي مارڻ جي موڪل ڏني. راڄ کي
آئي چڙ- تنهن ڪيو حڪم تہ "جيڪو راجائي بکوڙ
کي ماري، ان کي بارون مٽينا زيل!" ان تي
راجڪمار وليعهد کي بہ آيا خار، تنهن حڪم
ڪڍيو تہ "جيڪو راجائي بکوڙين کي مارڻ
جي ڪوڙي رپوٽ ڪري، ان کي ٻوءِ ورهيہ
ٽيپ!" پوءِ جيڪو ٻڻ بکوڙين جي مارڻ جي
رپوٽ ڪري، ان کي ڪوڙو بنائي، ڏئيس
ٻہ ورهيہ جيل، تہ ڊپ منجهاران ڪو رپوٽ نہ
ڪري-۽ بکوڙ سڀ مارجي ويا!

(سڀ ٽهڪ ڏيئي کلن ٿا)

حافظ- پلا سيٺ احمد، ڪر خبر چار، اچوڪي
اگهوتريءَ جي؟

احمد- ادا! اڄ ڪراچي تہ آهي الهتر، باقي
اِتي تہ پڌون تا تہ نوي جي ٻڙ تل پوندي.

حافظ- ۽ ڏيپلو...؟

قاسم- ڏيپلي جي ڇڻي مٽڪي آئي آهي، اتي
آهي الهٽ،

حافظ- تڏين ٺيڪ آهي، پان کي نفعو خاشو
ٿيندو.

قاسم- پيلي نفعو تہ ڪَرَ وڏيڪ ٿئي، پر
تون پيرين فقيرين مان رهايين ڪونہ!

حافظ (ڪلي)- سو نفعو ڪو پيرين فقيرين
جي اختيار ۾ آهي ڪئن؟

ڪريمڏنو- ٻٽ! پيرين فقيرين جي اختيار
۾ تہ ڪٿي نہ هوني، پر هينئر وڏيءَ پارهينءَ جي
موقعي تي ڪَرَ پير صاحب گهٽو ڪيہ وٺن
تہ پٽي روپيا مڻ تي وڏيڪ نہ جڙي پون؟

حافظ- واه! شرڪ جي ڪمين ۾ پاڻ ويهي
ڪيہ ڏيون؟

احمد- پان تہ پٽيشنين سان ڏينداسون، پوءِ
هو وٺي تيڏانهن وڃي ڪن!

ڪريمڏنو- اڙي پانهنجو اِن ۾ ڪچاڙو وڃي، تہ
ڪيہ شرڪ ۾ ٿا ڪر آئين ڪ توحيد ۾؟ پاڻ تہ

ٻڌاسون واپاري ماڻهوءَ، پان کي تہ چورن کي
بہ وڪڻو تہ ساڌن کي بہ وڪڻو!

حافظ ــ ڪاڪا! جيڪي چورن کي ڪنجيون
ٺا وڪڻن، سي بہ مون اکئين سين ڏٺا ڏٺا آهن.
پان بہ جي ڏسي وانسي پـ ٿي رڳو پيا نفعي جي
لالچ تي شرڪ جي ڪم لاءِ ڪيھہ وڪڻنداسون،
تہ پان پڻ ان ۾ ڀائيوار ٿينداسون، ۽ خدا پاڪ
جي سرڪار ڏاڍي لاشريڪ آهي. قرآن پاڪ ۾
فرمايو اٿس تہ اسين ٻيا سڀ گناہ تہ بنا توبہ جي
بہ بخش ڪري ٿا سگهون، پر شرڪ هرگز
ڪونہ بخشينداسون.

احمد ــ ٻيلي اهڙا ويچار ڪيئہ تہ پان بہ واپار
ڪيو جيڪو ڪيو.

حافظ ــ ميان! ٿوري ڪنئي گهڻي برڪت؛
جيڪا مالڪ الملڪ کي منظور هوندي سا ٿي ٿيندي؛
لهائي نہ ملي تہ ڪٿي چڏي پيئنداسين ....

(حسين اچي ٿو)

حسين (حافظ سليمان کي) ــ اڙي هل ڙي
واپيڙا! سائينءَ سڏ ڪرايو اٿيئي!

احمد ــ ڏٺي نہ! مون تہ چيو ٿي پيرصاحب
کي ڪيھہ جي کهرج ضرور هوندي، پڻ...... پڻ
تون ويندين، تہ ڳالهہ کي ٺاٺي ايندين؛ آءٌ
پاڻهي ٿو وڃان.

حسين ــ اي ميان! تو کي نہ؛ سائينءَ هن
کي سڏايو آهي.

ڪريمڏنو ــ سائينءَ کي گهڻي سين ڪم، سو
احمد نہ تہ آءٌ ٿي ٿو پيڙو هلان.

حسين ــ سائين کي ڪي لتو ڪپي، پڻ هن
جي پان تي ڪپي!

ڪريمڏنو (ڇرڪ ڀري) ــ هن جي پانهن؟
ڪوہ ڀلا؟ آهي تہ ڪشير؟

حسين ــ اڙي ڪشير تان آن واپئين ۾ آويو ڪنان؟

ڪريمڏنو ــ ميان! امان کي واپي متان چوئين؛
اسين شاہ قادري عليہ الرحمت جا سچا مريد آهيون.

حسين ــ اي آئين تان ڪٿي هوندا، پڻ هي واپيڙو
هيڏر پڻ مسيت ۾ ڦشاد مچائي آويو آئي آن!

احمد (ڪنڌ لوڏي) ــ هون، اٿين چوڻ،
'ڪانئي وسوڙي ور کي، تہ موسر ويو آهي اک
ڳنهڻ، مورڳو ٻي پڻ وڃائي آيو' : ڪيھہ جيڪي
وڪيائين، مورڳو وجهندو ڪنهن مصيبت ۾!

حسين (حافظ کي) ــ اي هاڻ هلين نٿو واپيڙا؟
مسيت ۾ تان ايءَ ڪينچي جهيڙي جبان ڦر ڦر
پئي هلائيئہ؛ هاڻ سائينءَ وٽ هاڻ ڪنان پيو
ڊڄين؟

حافظ ــ هل هل، مون کي خدا پاڪ کان
سواءِ ٻئي ڪنهن جو بہ ڊپ ناهي.

حسين (ڪنڌ لوڏي) ــ هونئون، اي ترڪ
تال اتي تو ڪرئين: سائينءَ کي گهرو آويو تہ
اِيءَ تو واري وڏيءَ ڏاڙهيءَ واري سسي پنبوٽئي
جينءَ ڦرلدي پئي ويندي!

حافظ (کلندي ۽ هلندي) ــ ميان! حياتي
موت خدا پاڪ جي اختيار ۾ آهي، ويچارا پير تہ
خود پنهنجي نفعي نقصان جو بہ اختيار نٿا رکن.

حسين (ٺهڪ ڏيئي) ــ تون اتي پوهچ تان
سهي، پوءِ وٺي جون ڪبرون پاڻيهي پيا پالديئڙا
ڏيندا. ڏسون تہ ايءَ جبان اتي ڪين تي اکهڙائي!

(وڃن ٿا)

ڪريمڏنو (گهڻيءَ مان) ــ هاڻي الائجي ڇا
ٿيندو. هي آهي بيوقوف، هلو تہ پيرصاحب کي
منت ڪري هلي جند ڇڏايونس.

احمد (کلي) ــ هانو، نہ تہ لئي ٿي لاشو
تہ ڪٿي ڏيلي پيڙو ڪريونس!

ڪريمڏاو (پريشان ٿي) - ميان ڪ ٿ ٿي -
اهڙي وائي ۾ ڪيا!

قاسم (کلي) - ٻيلي احمدا ڪاڪو ڪريمنو سندس شادي ٻڻ هتان ڪرائيندو. هو ته ڇڇ ان ڏيلي نيندس. تون وريو ويٺو آپ سوڻ ڪريئين!

(وڃن ٿا)

ٻردو چوٽون

(ساڳي پير صاحب جي ڪچهري، سيٺ پرسومل ۽ پير صاحب اڳيان گوڏا جهڪائي ويٺو آهي)

پرسومل - قبلا سائين! ڪڇون نڪين ڇون، ني اندر ۾ پيا لڇون. آن مسلمانين ۾ وايي، ني اسان هندوئين ۾ آريا سماجهي، پنين گهڏجي ڀاڻ ڪٿي ٻاري آئي: ساري مسڪ ۾ فساد ڪٿي وڏا آئينين. ڪال اسين ٻڻ سري گنيس ماراجهه جي مندر ۾ ويٺا هوناسين، ٻاوي پيلاجهراءِ ڏاڍي مٺڙي تان سريلي تان ڏرڏيلي آواجهه ۾ ويٺي ڪٿا ڪيي ته "هيڪڙي ڏفي سري ٻاربتي ڏيويءَ سنان تي ڪريو، تان پنڊ جي پُٽ جي ميل منجها پتلو ٺائي، لي ان ۾ پسا ڦونڪي، ني ان کي ترار ڏيئي ڏرواجهي تي پوريدار ڪيو، تان سڄڻ وينجهندي وڃا ڪو اندر نه اچي ڳني. ان پي پورو ڏلو، تان سيو ماراجهه ٻڻ آيو. پتلي ان کي ٻڻ اندر نه ڇڏيو، تين تي ان کي جو آويو ڪمو، سو ٺوڪي تو ڪبڙيس تراڙ، تان ان جي سسي ڦرموتي جين ڦرندي، ني وڃي پاتال ۾ ڪري. تڏين ڏيوي ٻاربتي روڻ لڳي، ڇي "تو لي مولجهي پتر کي ماري وڏو، هيور ڇا ڪرو ڪريان!"

سيو ماراجهه تان هو ڀهون چمتڪاري، تين لڪا کي هر، ني نڪا ڪيي تر - جڪدم هيڪڙي هاٿي جسي ٻچڙي جي سسي ڪپي، لي ان جي ڪنڌ تي لڳائيئين، تان او جيئرو تي پيو- ني ان جو ناو تيو شري گنيش ......"

ٻاوا! ايتري ڪٿا ٿي، تان اتي هيڪڙو سنڌي آريو چيلو، جيڪو هيو ڏيلي جهڙي جهيل منجا نڪري ني اتي آويو آئي، سو تو وڃ ۾ چئي، "توٻون! توٻون! جهڙين ڇائي هووي، تين سنان ٿي ڪين ڪريو هوئين ڪين؟ جو پُٽ جهڙي ميل منجها سڄو سارو پتلو ٺئي ويو!" تين تي اچي منڊر ۾ فساد ٿيو. شري گهنيش جا پوچاري تان ان کي ڪَرَ رونسي لي پُرڙي وڃن، ٻڻ پٺس شامو شراف مير پوري آئي ڪاشو ماڙو، ني مراڙ وڙن، تين جي مٿاپي ڪٿي جهور جو ٻڪ پري ويا. پس ٻاوا! ملڪ ويو سڄهي منجا نڪري. ڪلجهڳ آئي گهور ڪلجهڳ. اڄ ماڙو اوليائين لي ڏيوتائين منجها ٻڻ نتا ٺرين. تڏين تان سائين ملڪ منجها پرڪتون ني سوپتون ني صوپتون سڀئي نڪري ويئون آئين، ني منڊين تي ميئنن ٻڻ نتا وسين، ني جهنگين ني جهيڙا ني فساد ني اينڦلونجها لي ڪپر ٺائي ڪرو ڪرو پيا سٺون......

(حافظ سليمان ۽ حسين اچن ٿا)

حافظ (بي فڪريءَ سان) - السلام عليڪم...

پير صاحب (آواز ڪپي جلال سان) - اڙي واپيڙا! توجهو متو ڦري ويو آئي ڪين؟ اِن سيءَ منجها بيجهار ٿيو آئين ڪ؟

حافظ (مرڪي) - ڪوهه سائين؟

پير صاحب (ساڳي طرح جلال سان) - تو اڄ اسان جي مسيت ۾ ڪُري لاءِ فساد مچايو؟

حافظ (ساڳيءَ طرح مرڪي) - مسجد ته خدا پاڪ جي هئي، اوهان جي هجي ها ته آءٌ منجهس نماز ئي ڪين پڙهان ها!

پير صاحب (ساڳيءَ طرح) - ڀڻ لاڙائي ته اسان آئي نه؟

حافظ (نورڙو ڪنهير ڏي) - اوهان خدا لاءِ نهرائي آهي يا پنهنجي ملڪيت بنائي آهي؟

پير صاحب (ڪجهه ڊرو ڏي) - ڪئير مسهت تان ڪٿي ڪدا جي ائي، ڀڻ تو ان ۾ ڳهوڙ فساد ڪُري لاءِ ڪيو؟

حافظ - مون تان ڪوڙ ڪول ڪيو: هن الهنجي ميانجي خدا جي بيت ۾ مينبر تي ويهي، پير ٻڌي ڪٿي جبل جيڏا ڪوڙ ڪيا، تنهن تي مون ٽوڪيو مينس ته "ڪجهه خدا جو خوف ڪر" - ته اوهان جي ماڻهوئين ڪٿي ڳوڙ مچايو ۽ تيرو رِ ڪئي!

پير صاحب (جلال مان) - پاتشا پير جي موججين ڪي تون ڪوڙ تو چئين؟

حافظ (سنجيدگيءَ مان) - پير صاحب! معجزا ته فقط نبي سڳورا ڪندا آهن، پيو ڪو به معجزا ڪري ئي ڪو سگهي.

پير صاحب (ٽورو ڊرو ڏي) - ڪئير موججا تان ڪرامتون: ڪُرو اولياءَ الله جا ڪرامتون ڪا ڪرن؟

حافظ (مرڪي) - پر پير صاحب! اوهين پاڻ به ڪٿي غور ڪريو، ته هڪ ته قبر اڳيئي سوڙهي، پيو وري مڙدي مٿان ٽي ٽي چٽا پيا ملاڪڙا ڪن؛ ٻوءِ جيسين بادشاه پير منڪر نڪير ڪي پيو رونسيندو ۽ ڀُرڙيندو، تيسين خود مريد جو ته ڪچڙو مبر به اڪري ويو هوندو. ملائڪن جي عذاب کان اڳ، ته عذاب اتي پئي آيس - ٻوءِ ايءَ به ڪي ڪرامت؟

(ٻڌندڙن ۾ چڻ ڀڻ شروع ٿي وڃي ٿي)

هڪڙو - پيلي چٽي تان ٺيڪ تو!

پيو - ڳال تان دِل مين ٺي ڪُٻي!

ٽيون - ڏسو تان سٽي، مردود ڪين نه اچي ڳهمراه تيو آئي!

چوٿون - ذليلين ڪي تان وڃائي چڏيئين!

پنجون - هي تان ڪو پنڌ ڀڪو وابي آئي آن!

ڀرسومل - هي تان اسانجهي آريا سماجهيئين ڪنان ڀڻ چٽڙي ويو!

ڇهون - دل ڪي ئي اجهاري چڏيئين!

ستون - ڀيلي آءٌ تان پيهار هيڪڙي ڪَڏا ڪي وِسوندس!

اٺون (رڙ ڪري) - اي مائين! هن ڪي پار ڪيو، تان هتي ڀڻ فساد مچندو: هي ڪيترا ماڙو تان هيڏو رئي پيا ڪريلاون ڳالهيون ڪرئين، متان آوي ته اسان دستگهير جي ڪُلامين ڪي ڪُصو، ني ڌوڻ ڪي ڪوڻ جهون نڏيون!

پير صاحب - اڙي نياڳا، نپٽا، نڪرِ هتان، وڃي پار ڪارو مون ڪر. آنجهي ڪُهرڙ مولبي ڀڄائي آن ڪي ڪاري لي تُروڙي منجا ئي ڪبي ڳيڙو آئي: آنجها تان قلب ئي ڪارا تي ويا آئين.

هڪ مريد - توبه توبه! توبهونه! ڦٽائي چڏيئينس، ني وڃائي چڏيئنس. هاڻ تان پيڙي ئي وڃي ويس، ني پڻ ئي ڪونه پڇندس!

حافظ (مرڪي) - اها الله کي ئي خبر آهي ته منهنجو ڀڻ ناس ٿيندو يا هن آن واري مرشد جو ناس ٿيندو. مونجيي پيڙهي وڃي يا پير صاحب جي. وڌائڻ ويجهائڻ سڀ الله پاڪ جي وس ۾ آهي: پيرين جي وس ۾ ڪين به ڪونهي، هي رڳا ڏنا پيا ڏينيان!

پير صاحب- لاحول ولاقوت! اڄ ٿي مس مس اسانجهو پوٽرو ڄاوئو آهي، ٿي اڄ ٿي تو هي ڀاڳو ڪارڇڀيو پٽون ٿي ڀاراتا ڏي. (جلال مان) اڙي هياڻ نڪرين تو ٻار، ڪ ڪرايئين ڪا ٻڇ؟

حافظ (مرڪي)- اوهان ڪهرايو هو، تڏهين آيس، پيو مون ڪي ڪا آن وٺان فيض وٺڻ جي ڪٿي ڪاڻ پيئي هئي!

(مرڪندو ٻاهر ٿو نڪري- دروازي تي قاسم، احمد ۽ ڪريمڏنو انتظار ۾ بيٺا آهن. ڪريمڏنو ٻاڪر ٻاٿي ڇويس ٿو)

ڪريمڏنو- پٽ! توکي ته اڄ الله ڪٿي هين ڪيرڇين ڪنان بچايو آهي؛ مون تان ٻانيو ته مٿو ٿي ويئي!

حافظ (ٽهڪ ڏيئي)- ڪاڪا! ڊپ ڪجي هڪڙي ڌڻيءَ جو، پيو هنن ڀيرڙن کان چالاڪ ڊڄجي، جي پاڻ ٿي ٻاراتي کان ڪنبيو وڃن؟ هي ته اسان کان به ڪمزور آهن: رڳو ڍهل وانگر ٻاهريون ڏيکر پيا رکن ۽ ٻوڪين کي پيا ڦرين!

(حسين ڊوڙي اچي ٻاڪر ٻائي هٿ چميس ٿو)

حسين- اڙي واهه ڙي ڏيلي جا ميهڻ واهه، هجار هجار رحمتون هونيئي، ڌل ٿي ٺاري ڇڏيئي. ٻيلي هيور تان مون کي ٻڻ ڪا هدايت ڪر.

حافظ- ميان! آءٌ ڪهڙي وڏيڪ هدايت ڪريان، قرآن شريف وڃي پڙهه، ته سچو اِنين هدايتين سين ڀريو پيو آهي ته 'جيڪي ڪهرو سو هڪڙي ڌڻيءَ کان ڪهرو؛ نفعو نقصان سڀ ان هيڪڙي ڪنان سمجهو: ڪنهن ٻڻ انسان اڳيان سر نه جهڪايو'.

حسين- ٺيڪ آئي، ٺيڪ آئي، مون تان هيور اقرار ڪيو ته:-

ناٿي ڌڻيءَ ري ڪا ڏرڳاه!

احمد- ٻيلي قاسم! وضو تان مون جو ٻڻ ڀڄي پيو آهي!

قاسم- ٻاڻ وارين پيرين جو اِي حال آهي تان هتران هتران سيٽي مريدين جا وجو پيا ڀڄندا. (ڪريمڏني جي ڪلهي تي هٿ رکي) ڪيئن ڪاڪا! قصو ڪٿي بيٺو آهي؟

ڪريمڏنو- ٻيلي، جي اهو مولوي عبدالرحيم ڀڄي موجود آهي، ته گهڻين جا روهه روليندو؛ پر اسان جو ته پيريءَ ۾ مرشدين ڪنان ايمان نه ڦيرايو- ميان! شاهه قادريءَ جي اولاد کان جيڪي ڦيريا سي ڦُريا!

حافظ (ٽهڪ ڏيئي)- اهو ڀاڪو هو اڳي، هاڻي ته چئو ته "جيڪي پيرين کان ڦيريا، سي جُڙيا! هن چار مان جيڪي آزاد ٿيا، تن لڪ ڪنيو".

حسين- پڙ، پڙ، شاه ڀٽائي ٻڻ چئو آئي ڪ جيئو "بيٺر بنبوران، جيڪي ٻکيون ٿي سي سي چنيون."

(سڀ کلن ٿا پردو ڪري ٿو)

ڪشور "جيون"

ڪمدار

ڪردار

عبدالقادر خان	...	...	وڏيرو
رحيم بخش	...	...	ڪمدار
مولڏنو	...	...	ٽپيدار
رسول بخش	...	...	سنڌي هاري
اختر علي	...	...	مهاجر هاري
نوران	...	...	رسول بخش جي ماءُ
جمن	...	...	رسول بخش جو ڀائيجو

پهريون نظارو

(ڏينهن جو پهريون پهر. وڏيرو عبدالقادر خان پنهنجي اوطاق ۾ کٽ تي وهاڻي تي ٽيڪ ڏيئي اهليو ويٺو آهي، ۽ ٽپيدار مولڏنو پيراندي ۽ ڪان پيل هڪ موڙي تي ويٺو آهي)

ٽپيدار— ته پوءِ، سائين ... مان خاطري رکان!

وڏيرو— بلڪل خاطري! اسان اهڙي ڪم ۾ ڪڏهن ڪا ڪوتاهي به ڪئي آهي؟

ٽپيدار— نه ... قبلا، ڪڏهن نه! آخر اِن ۾ اوهان جو به ته شان آهي. وقت بوقت آفيسر گشت تي نه نڪرن، ته جيڪر هي جاهل هاري وڻ ڪهوڙو نه ٻڌڻ ڏين. اڳئين پيري جيڪا منزل ٿي، ان جي ساراهه ته مختيارڪار صاحب به هڪ هڪ سان ٿي ڪئي- جنسي ساراهه جا ڍڪ ٿي ڀريائين! چڱو، سائين، مان هينئر موڪلايان ٿو!

وڏيرو— ائين ڪيئن ٿيندو...... اڄ منجهند هتي ٿي ڪيو!

ٽپيدار— اوهان جي لوازش— هميشه پيا اوهان جو کائون؛ پر اڄ ٿورو تڪڙو آهيان— اوهان جي ٿي ٻنين جي معافيءَ جا فرد ٺاهڻا اٿم: سپاهي صاحب هونئن ٿي اوهان جو مهمان آهي— هيتي ٿي ڪاغذن تي صحيحون وٺي ڇڏيندو سانس.

وڏيرو— پوءِ ته خان صاحب آڏي ڇڏيندين! ڀلا هنن سيٺين جي زمينن جو ڇا ٿيو؟ اهو ڪم به پنهنجو ڪري سمجهه— ناليءَ ۾ الاٽ منهنجن

هارين کي ڏينديون، پر رهنديون تنهنجي دعا سان آهي ٻـ اسان وٽ! تنهنجا الصاف ڪولڻ وڄائبا- اهو يقين رکج!

ٽپيدار- رئيس اهڙيون ڳالهيون وري ڇالاءِ ٿا ڪريو! اوهان ۽ اسان کي ورهايو آهي؟

(ايتري ۾ ڪمدار رحيم بخش اندر گهڙي ٿو اچي، ۽ پنهي جو ڏيان ڏانهنس ڇڪجي ٿـو وڃـي)

وڏيرو (آتاولائيءَ سان)- ڏي ڪا خبر؟!

ڪمدار- پوتارا! اوهين ڳڻتي لـ ڪريو، سڀ ٺيڪ ٺاڪ ڪري آيو آهيان. دم ۽ دپاءَ کان سواءِ تـ اڄ ڪوبـ ڪم ٿئو ٿئي. هنن پناهگير هارين تہ اسان جي ڳوٺ جي هارين کي پاڻ مچلو ڪري ڇڏيو آهي. هو بہ هيئر پناهگيرن جيان سرڪار کان خود پنهنجي لاءِ ليز تي زمين گهرڻ جون تياريون ڪري رهيا آهن، ۽ سـڙ ڪلهي بيٺا آهن تہ هاڻي انهن زمينن ۾ وڏيري کي دنوڻ لہ ڏيندا سين.

وڏيرو (ٽپيدار کي)- مون کي تہ اڳيئي پرون ٿي پيا. مون تہ گهڻيئي هاءِ گهوڙا ڪئي تہ هندن جون ڇڏي ويل زمينون انهن پناهگيرن کي لہ ڏيو. ڏسو هيئر ملڪ ۾ ڪيڏو نہ خلل مچي ويو آهي!

ڪمدار- پوتارا! ان ۾ هيئن وهلور وڃڻ مان ڪهڙو فائدو؟ ڇا پيا طريقا ڪٿا آهن! ٽپدار صاحب جيڪڏهين اسان سان سچو ٿي بيهي تہ... ڪيئن ٽپدار صاحب، اوهان جو ڪهڙو رايو آهي؟!

ٽپدار (ڪجهہ جهجهڪندي)- پناهگيرن کي هٽ لائڻ معنيٰ ڪکر ۾ ڪڙو هڻڻ! مٿان "هاري حقدار ڪاميٽي" وارن تہ اسان جي نڪ ۾ دم آڻي ڇڏيو آهي. مون تہ مختيارڪار صاحب کي اڳيئي صلاح ڏني تہ هندن جون ڇڏي ويل زمينون سنڌي زميندارن کـي ملن، ۽ پناهگيرن کي ڪارخانا ڪڍي، اتي ڪم ۾ رلائجي؛ پر اسان معمولي ماڻهن جي ادا اڄ ڪير ٿو ٻڌي!

وڏيرو- پاڪستان ٺهيو؛ هندو هتان ويا؛ پر اسان کـي ڇا هـڙ حـاصل ٿيو؟ ڪجهہ سمجهہ ۾ ڪونہ ٿو اچي. جتي ڪٿي پناهگير ڇانئجي ويا آهن. هنن ملڪ ئي تباهہ ڪري رکيائون. مون کي تہ هينئر جتي ڪٿي سڄ پيئي نظر اچي.

ڪمدار- قبلا ... ڳڻتي پاڻ کي ڪرڻ لہ گهرجي. قانون جيڪڏهين مدد نہ ڪندو تہ اسين پين طريقن سان پناهگيرن کي پڄائيندا سين. اها سيٺين جي زمين ٻس پيش بہ پنهنجي آهي!

(ڪمدار جي لفظن تي وڏيرو بود ۾ اچي، ٽپدار ڏانهن ڏسڻ لڳو- ۽ پيئي اچي ٽهڪن ۾ ڇٽا)

ڪمدار (پنهنجي ڳالهہ جـو سلسلو جاري رکندي)- سائينءَ کي ڇـوان ... ها- باقي رهيو سوال پناهگير هارين ۽ سنڌي هارين جي سازباز ٿيڻ جو، ان لاءِ بہ اهڙو تہ چار وڄايو اٿم، جو هڪٻئي جي ڏاڙهي لہ پٽي تري ڪن، تہ منهنجو لالو رحيم لہ رکجو!

وڏيرو- اڙي ... پر خيال سان ... توکي تہ خبر آهي تہ پناهگيرن جي وڏي پٺ آهي- سمجهہ تہ حڪومت ئي سندن آهي. اسان جا سنڌ جا وزير- سي بہ هڪ پاڻ- تن جا وري ڪم سدائين پُٺا- تن جو ڏچي ڏچي بنهہ ساهہ ٿـو نڪري!

ڪمدار- سائين ... بس! اوهين ڇٽل آهيو. هي وار ڪو آس ۾ آچا نـ ڪيا اٿم! هارين ۾ جهيڙو وجهائي، تماشو ڏسڻ تہ ڪوئي مون کان اچي سکي. صرف پٺ ۾ پوتار هجي، واڄٽ نہ وڄايان، تہ مان پنهنجي پيءُ جي تخم مان پيدا لہ ٿيو آهيان!

(ٻنهي ۾ هڪ مهاجر هاري اخترعلي، اوطاق اندر گهڙي ٿو اچي)

اخترعلي (وڏيري کي ڏسي سلام ڪري) - اوهان جو مزاج شريف؟

وڏيرو - بلڪل ٺيڪ آهي! ٻڌي خبر اخترعلي خان، ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟

اختر - ٻيو سڀ خير! اڄ اوهان جي دربار ۾ هڪ معمولي دانهن کڻي آيو آهيان. آهي ته برابر معمولي، پر جيڪڏهن ان جو ڪو تدارڪ نه ٿيندو ته ......

وڏيرو - ڇو نه تدارڪ ٿيندو ... اهڙي ڪهڙي دانهن آهي؟

اختر - سائين، اوهان کي ته ڄاڻ آهي ته هن ڳوٺ ۾ اسان جو ڪو به ويجهو مائٽ ڪونهي: جيڪي آهن سي به ايترو ته ٿوري پڪوڙي ويا آهن، جو ڏک ۾ واهي ٻڌجي ٿا سگهن ... اسان کي ...!

وڏيرو - آبا ... پرواهه نه آهي. اسان تو کي ڪٿي ته نه ڪڍيو آهي!

اختر - سائين جن کي الله تعالي وڏي حياتي بخشي. مگر پڪهر جي پورهئي جي ڪمائي هيئن راتون رات چوري ٿي وڃي ... ...

وڏيرو - چوري ...؟ اسان جي راڄ ۾ چوري! ڪنهن تي اهڙي شامت آئي آهي. ڳالهه ڪر ... لالو ٻڌاءِ ته وارن ڪان جهلي، ڏاڙهي مڇون ٻني، منهن ڪارو ڪرائي، گڏهه تي سڄي ڳوٺ ۾ نه گهمارايانس، ته مان هن ڳوٺ جو وڏيرو نه آهيان - ڳالهه ڪر ... !

اختر - پوتار! اسان جي هت ڪنهن سان دشمني ڪانهي. هتي اچي به اسان غريب آدمي پنهنجي پيٽ پالڻ لاءِ ٿي عاجز آهيون. هندستان ۾ اسان کي ڪهڙو ڏک هو. جيڪر هتي نه اڻون! اسان جو ته نه هي آهي، نه هتي هو!

وڏيرو - اڻو، ڇي گهوباٺو! اخترعلي سنڌين سڌي ڳالهه ڪر - اهي پناهگيرن وارا وٽ سٽ نه وجهه!

ڪمدار - سائين هارين ۾ توڙي خود هنن پناهگيرن ۾ به ڪي اهڙا ته چور ۽ ٺڳ نڪري پيا آهن، جو اسان جو آن به چوري ڪرڻ کان نٿا ڇڏن. اهڙن کي هڪدم پوليس جي حوالي ڪرڻ گهرجي. (تپيدار ڏانهن منهن ڪري) تپيدار صاحب! ڏسو ... پنهنجي اکين سان ڏسو!

تپيدار - چور ۽ ٺڳ ته هر ڪنهن ذات ۾ آهن، رحيم بخش خان! اڙي اخترعلي، تون ته سنڌي اهڙي صاف پيو ڳالهائين، ڄڻ ٻنهي اسان جو پنهنجو سنڌي ٿي ويو آهين! تنهنجو فرض آهي ته اهڙن پناهگيرن جا نالا سرڪار کي هڪدم ڏي، جيڪي غونڊا ۽ لوفر آهن - متان سڀڪن ڳڏ آلا به نه سڙي وڃن ڪڏهن!

اختر - سنڌ جو داڻو پاڻي منهنجي پيٽ ۾ آهي سائين! سو، سنڌ سان محبت منهنجو ايمان آهي - باقي، معاف ڪجو ... اهڙي ڪوڙي چغلخوري مون کان نه ٿيندي!

وڏيرو - تڏهن هيئن چو نه ٿو چوين ته تون رڳو اسان جي هارين کي ۽ ڳوٺ کي ٿي بدنام ڪرڻ چاهين ٿو!

اختر - مون کي خدا پاڪ جو قسم آهي ته منهنجي اها نيت نه آهي. منهنجي سڄي منڊ جو فصل لٽجي ويو آهي! حضور، ماڻهن رسول بخش کي اکئين ڏٺو آهي، منهنجو آن ڍوئي ڍڳي گاڏي ۾ ڀريندي!

وڏيرو- ڪمدار... هي ڪهڙي رسول بخش
جي ڳالهه ٿو ڪري؟

ڪمدار- سائين ... اهو ساڳيو رسول بخش، جو پاڻ کي ڳوٺ ۾ هاري حقدار ڪوٺائيندو آهي!

وڏيرو- اهو ساڳيو... رسول بخش...؟ ڪمدار، ... ڪمس ڳچيءَ کان جهلي، ڳهلي اچ هتڙي! سندس ڳهر ٻنهنجي پاسي ۾ ئي ته آهي!

(ڪمدار اوطاق کان ٻاهر وڃي ٿو. وڏيرو اخترعليءَ کي، پرسان پيل خالي موڙي تي ويهي رهڻ جو اشارو ڪري ٿو، ۽ پوءِ پنهنجي مڇن کي وٽ وجهڻ ٿو لڳي- ڄڻ پنهنجي طاقت جي اظهار ڪرڻ کان اڳ تياري ڪندو هجي.)

ٽپدار- ڇڱو سائين ... مان هينئر هلان ٿو.

وڏيرو- ڇا رسولي جو مزو نه ڏسندين؟

ٽپدار- مون کي دير پيئي ٿئي. منزل لاءِ ڪيترو ئي باقي بندوبست ڪرڻو پيو آهي- ڄڻ پٽ جي شادي ڪرڻي اٿم.

وڏيرو- ڇا رسولي کان ڊڄين ٿو؟- ٿي سگهي ٿو! "هاري حقدار ڪاميٽي" جو سيڪريٽري جو آهي!

ٽپدار- نه ... نه ... اِن ۾ ڊڄڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي: ڪو حيوان ته آهي ڪونه جو ڪائنس ڊپ ٿئي.

(ايتري ۾ ڪمدار اڳيان ۽ رسولو پٺيان اوطاق اندر گهڙن ٿا ۽ وڏيرو اُٿل ڏئي اُٿي وهي ٿو)

وڏيرو (بناوٽي منهن ٺاهيندي)- رسول بخش، ... بابا ... هي تو ڪهڙو ظلم ٻاري ڏنو آهي ڳوٺ ۾! هوڏانهن هارين جي حمايت ٿو ڪرين ۽ هيڏانهن پناهگير هارين جي چوري پيو ڪرائين. مان نه جهليان ها اختر کي، ته اچ ڪاهي پيو وڃيني سڌو پوليس ۾!

رسولو (وائڙن جيان هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي)- هي سراسر ڪوڙ آهي ... مون کي ڪا به خبر ڪانهي.

وڏيرو- تڏهين هي اخترعلي ڪوڙ پيو ڳالهائي!

رسولو- قبلا، مون کي ڪا به خبر ڪانهي. ٿي سگهي ٿو، هو ڪنهن شڪ جو شڪار ٿيو هجي، يا ڪنهن جي چوڻ تي ......!

ڪمدار- سائين هي سوچڻ کان سواءِ سچ نه ڪندو ... حڪم ڪيو ته سندس ڏاڙهي پٽي هڪدم تري ڪريان!

رسولو (جوش ۾)- خبردار جو اڳتي وڌيو آهين. ڳهر ۾ ڳهرائي ڪنهن شريف اِنسان جي عزت وٺڻ کان اوهان کي ٻُڏي مرڻ گهرجي!

(رسولي جي لفظن تي وڏيري کي غصو ٿو لڳي ۽ مڇ کي تاءُ ڏيندي اخترعليءَ کي چوي ٿو)

وڏيرو- ميان اختر خان ... آئي ... لاهينس هاڻ پٽڪو. ڳهلي وڃوس ٿاڻي تي ... هي ائين سڌرڻ وارو نه آهي.

(اخترعليءَ جي اٿڻ کان اڳ ئي رسول بخش اٿي ٿو کڙو ٿئي!)

رسولو- ڪير آهي جو منهنجي پڳ جو ٽالو ولندو! آءٌ پاڻ ٿاڻي تي وڃڻ لاءِ تيار آهيان. ڪمدار، هل اسان سان تون به گڏجي! (ٻاهر ويندي) اخترعلي خان، توکي دوکو ٿيو آهي، توکي ڪنهن ڀنڀلايو... ٻهرين تون هلي منهنجي گهر جي تلاشي وٺ- پوءِ ٿاڻو ٻري ڪونهي!

ڪمدار- اوهان هلو- گهڙيءَ ٿو پهچان!

(ڪمدار، کنگهڪار ڪري رسولي ۽ اختر جي پٺيان نهاري ٿو، ۽ رسولي جا باقي لفظ وڏيري ۽ ٽپيدار جي ڪنن ۾ سمائجي وڃن ٿا)

پيو نظارو

(هڪ ڪکائين جهوپڙي، جنهن جي چوڌاري ڍڳرن جو لوڙهو ڏنل آهي- اڱڻ ۾ رسول بخش جي ماءُ نوران ڪک صاف ڪري رهي آهي. ايتري ۾ آختر علي ۽ رسولو اندر گهڙي ٿا اچن).

رسول بخش- هيءَ آهي منهنجو گهر ... ڇپو ڇپو ڪري جانچ! پلي... جيڪڏهين تنهنجي اناج جو هڪ داڻو به هتان لڀي ته جيڪا سزا توکي وڻي سا تون مون کي ڏي!

(نوران ڪک جو اڌ ڀريل ڇڄ ڌرتيءَ تي ڦٽو ڪري اٿي بيٺي ۽ پنهنجي پٽ جي پرسان اچي، آختر عليءَ جي شڪل کي عجيب نموني گهورڻ لڳي)

نوران (پٽ کي)- هي... ڪير آهي ...رسولا! ڇا ٿيو آهي؟

رسولو- ڪجهه نه آمڙ! ڪجهه به نه ٿيو آهي. آختر علي، زميندار وٽ داڻهين ويو آهي ته گذريل رات مون سندس اَن چورايو آهي.

نوران- اَن چورايو آهي! ڇا... هي خواب ته نٿو لهي!! ميان تنهنجو دماغ ته ٺڪاڻي آهي نه! منهنجو پٽ ۽ ڪنهن جو اَن چورائي! مان سندس هٿ ڪپي ڇڏيان. نوران جو اولاد ڪڏهين به چوري ڪري نٿو سگهي. بک ڪڍي سگهي ٿو، گهري ڪري ڪاٽي سگهي ٿو، پني به سگهي ٿو... پر چوري ڪري نٿو سگهي... سمجهه ميان!

رسولو- آمان، ڪيس گهر جي تلاشي وٺڻ ڏي. زميندار جي ڪمدار ٿي اِها ڪيس ڪن ۾ وڌي آهي- ڪمدار ٿي هن کي برغلايو آهي.

آختر- نه... نه... مون کي ...ڪنهن به برغلايو نه آهي!

نوران- تڏهين ... توکي ڪهڙي ثابتي آهي؟

رسولو- زميندار جي منهن تي قسم کڻي چيائين ته ماڻهن مون کي اناج چورائيندي اکين سان ڏٺو آهي. پل تلاشي وٺي ۽ دل جو گمان دور ڪري، نه ته اسان جي بدنامي ٿيندي. آمان... حقيقت هيءَ آهي ته زميندار ۽ ڪمدار نٿا چاهين ته اسان سنڌي هارين ۽ پناهگير هارين ۾ ساز سلوڪ هجي؛ تنهنڪري اسان ۾ ڪلفت پيدا ڪرڻ لاءِ ئي هو اسان کي ويڙهائڻ جا آهاءَ وٺي رهيا آهن.

نوران- مگر... رسولا... مون توکي ڪيترا ڀيرا سمجهايو آهي ته زميندار سان نه هي هل- پين. هارين جي واسطي اسين ڇو پنهنجي جان جوکي ۾ وجهون. پنهنجي پيٽ قوت لاءِ، پنهنجي زمين ڪافي آهي؛ پر تون ڪٿي ٿو ٻڌين منهنجي. جڏهين کان هارين جو پاسو کڻڻ شروع ڪيو اٿيئي، تڏهين کان ڪا نه ڪا آفت کڻي پيو اچين. ڪڏهين پنهنجو اِهو سر به ڪٽائيندين- مان توکي چوان ٿي... ها!

رسولو- آمان... هيئنر تون اِهو رونو ڪڍي ويهندينءَ يا... (آختر کي) اچ آختر خان.

(رسولو، آختر کي ٻانهن کان وٺي جهوپڙيءَ اندر گهلي وڃي ٿو ۽ نوران وائڙن جيان ڏانهن نهاريندي رهي ٿي)

نوران- عجيب ڇوڪرو آهي! روز هڪ نه پيو لعنتائو پنهنجي سر مٿان کڻي پيو اچي. هاءِ... مان هن کي ڪيترو سمجهايان!- پاڻ جيئرو هجي ها، ته ڇا ڪو اِئين گهر جي تلاشي اچي وٺي ها! ننگون نه ٺڪرا ٺڪرا ڪري رکي ها هن گهر اندر گهڙندڙ جون!

(اختر هٿين خالي ٻاهر نڪري ٿو ۽ رسولو سندس پٺيان ٻاهر نڪري ٿو)

نوران– اجايو پين جي پڙڪاڻ ۾ اچي، پٺي جي عزت وڃڻ ڪو چڱو ڪم آهي؟

اختر– مگر... مان ڇا ڪريان... مان ته سمجهي ويو آهيان... اسين ڪيڏانهن وڃون... هيڻن ٻکهر ۾ خون مان پيدا ڪيل...

(ٻاهران "ما ما"... "ما ما" جو آواز هنن جي ڪنن تي پوي ٿو، ۽ جمن ڏهن ورهين جو ٻالڪ اندر ڊوڙندو اچي ٿو)

جمن– ما ما... ماما... ڦلو وڳڻ کي چوريءَ ۾ جهليو اٿن.

رسولو– ڪٿي آهي ڦلو؟

جمن– پوليس ٻـ اچي پهتي آهي. چون ٿا ته هن ڪٺڪ جي ڳاڏي چورائي آهي.

آختر– ڪٺڪ جي ڳاڏي! اِها ڪٺڪ منهنجي ٿي هوندي! مان اجهو ٿو ڪيس ڦاسيءَ تي چاڙهيان!

(ايترو چئي وڃڻ جي ڪوشش ٿو ڪري).

جمن– اِها ڪٺڪ تنهنجي نـه آهي. ڦلو چوي ٿو ته اِها ڪٺڪ وڏيري جي ڪمدار رحيم بخش جي آهي!

رسولو– ڪمدار ۽ ڪٺڪ... اها ڪٺڪ سندس نه آهي. شايد پٺس قبر مان آڻي اچي پوکي هئي... ڪوڙو ڪنهن جاءِ جو.

نوران (اڳتي وڌي)– ميان هيئنر ڪيڏانهن ٿو ٻاهر وڃين... تو اسان جي خاندان جي بي عزتي ڪئي آهي. پلئه وڃڻ کان سواءِ مان توکي ٻاهر نه ڇڏينديس.

رسولو– امان، اختر کي ڪجهه نه چئو... مون کي خبر آهي ته سندس ايترو ڏوهه نه آهي، اها شرارت آهي تـه ان ڪمدار جي ٿي آهي، ڪڏهين اچي ويو هئي ته ڇيڻي جيڏا داڻا ڪري ڇڏيندو سانس.

آختر (رسولي کي ڀاڪر پائيندي)– رسولا، مون کي معاف ڪرا مون کي واقعي ڪمدار رحيم بخش قسم کڻي ٻڌايو ته هن توکي ڪٺڪ چورائيندو ڏٺو... ۽ توکي ڀڪوڙڻ جي ڪوشش ڪندي ڀڪڙي نه سگهيو! ۽ مان ٻه کهڙو نه بيوقوف آهيان، جو ويساهه وسوڙي وانگر هن تي اعتبار ڪيم، مون کي وري پيو چوي ته "وڏيري جي ڪچهريءَ ۾ آءٌ رسولي تي ڪين ٻيهندس. هو سرڪش ماڻهو آهي. اسان جي هارين کي مرڳوئي اسان مان لڙائي نه ڇڏي". الله اڪبر، دولاب ۽ فريب جي ٻه ڪا حد ٿيندي آهي!

نوران– هيئنر مون سمجهيو... اهو رحيم جو پٽ پاڻ کي سمجهي ڇا ٿو! وڏيري جي منهن تي لاڪ نه لاهيانس ته... لونيو ماريو... لئينءَ مان اچي ڪمدار ٿيو آهي!

(نوران جوش ۾ اچي ٻاهر نڪرڻ چاهي ٿي، رسولو کيس روڪڻ جي ڪوشش ٿو ڪري)

(پردو ڪري ٿو)

محمد ابراهيم جويو

پاڻ - وهيڻي پَرِي

(سنڌ جي هڪڙي لوڪ ڪهاڻي)

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪڙو ڪو غريب شخص هو، تنهن کي گذران جي تنگيءَ اهڙو ته اچي ورايو، جو لاچار ٻي ڪا واهه نه ڏسي، گهرواريءَ کي چيائين ته ”آئي لپ ڪا ٻلا ند ۾ ٻڌي ڏينم ته پرديس ۾ وڃي ڪٿي قسمت آزمايان ـ باقي هتي ته ويٺي ويٺي بنهه ويلا ٿا پنجي وڃنسون!“ جوڻس تنهن تسي اندر آئي وڃي ٿانو ٿپا اٿلا يا پٿلا يا؛ پر نَسَ ۾ هٿ ڪهائي ڪٿي جو ڏسي ته آئي جي اَن ۾ چپٽي به ڪاڻ ليي! دل ڏاڍي ڪري، چُلهه مان چار جون ۾ چار مٺيون پري، اجرڪ جي پَلَوَ ۾ ٻڌي، آئي مڙس کي هٿ ۾ ڏنائين ته ”هي اٿئي مانيءَ ٻن جو آنو! پرتين الله ڪي! پٺيان جي تو ڪان ليڪل ڪانهي: ورجاڻ مڙيو ني سيکهرو!“

مڙس ويچارو ٻڪي جو اٻتو سبتو ور ڏيئي، اجرڪڙي ڪلهي تي رکي، اٿي ٿيو ڪڙو: نه سوچيائين نه ويچاريائين؛ جيڪو رستو منهن سامهون آيس، الله توهار ڪري، اهو وٺي ٿيو اڳتي روانو. هلندي هلندي، همراهه کي سج لهي ويو؛ ست اڌ ٻنڌ جي ٻي ڪري، ليٽ اچي هڪڙي ڳوٺ پيڙو ٿيو، ڳوٺ پرايو: نه ڄاڻ نه سڃاڻ؛ ڪيڏانهن وڃي ڪيڏانهن وڃي! ايا انهيءَ پيچ ـ گهڙ ۾ ٿيو بيٺو هو، ته پري ڪان مُلي جي بانگ جو آواز ڪن تي پيس؛ سو، لهاريندو نهاريندو، اچي الله جي گهر جي دروازي وٽ بيٺو؛ همت ٻڌي، وضو ساري، پنهن گناهن جون دل ئي دل ۾ معافيون پنندو، لنگهي ٿيو اندر. ملو به بس مسجد مان نڪرڻ تي ئي هو؛ سو، جو اوپري ماڻهوءَ کي ايندو ڏٺائين، ته دلجي ٻيهي رهيو ـ حالي احوالي ٿيڻ ڪان پوءِ وڃي دلجاءِ ٿيس. ليٽ هٽ ڪان جهلي، پاڻ سان وٺي، اٿي ٻاهر سجري ۾ ويهاريائينس، ۽ وات الله جون مليل ٿوپيءَ جهڙيون ٿلهيون ٻه مانيون آڻي آڏو رکيائينس. هيءَ مولائي به هو سڄي ڏينهن جو بکايل؛ ويتر جو ڪيو هٿائين صبح ڪان وٺي ايڏو سارو پنڌ ـ سو، لاڳاپي لاهي، گوڏو پيجي، ويٺو مانين تي... نه ڇڏيائين جو هڪڙو پورا پوءِ ته ملي کي پنهنجيءَ اجرڪ جي پارت ڪري، آئي جو آتي، ڪنڌ هيٺان سروٽو ڏيئي، ننڪ تي سنٿون ننون تي سمهي رهيو، ۽ سمهڻ سان اهڙون ته کونگهرن ۾ پنجي ويو، جڻ ڏس ته پيهي تي چڙهيو مڙس جهار بيٺو هڪلي!

مُلي جي دل ۾ اچي آئي ته هي "الله جو ٻندو ايڏي سفر تي نڪتو آهي، سو ٿمر ته ٻاڻ سان ايترو ڪنيو ني ڪولر ائس- ڏسجي ته انهيءَ اجرڪ جي پلئو ۾ ڇا ٻڌو اٿس، جو سهڻ مهل ٻه ان جون پارتون پيو ڪريا" ڪولي جو ڪٽي ڏسي، ته چلهه جي سڙ ٻل چار ڪان سواءِ پيو ته. ان ۾ ڪي ٻه ڪينهيا قادر جي قدرت تي حيران ٿي، چپ چاپ، جيئن گنڍ ڇوڙي هئائين، تيئن ئي ان کي موٽائي ٻڌي، اتي جو اتي اجرڪ کي هڪ پاسي ڪري رکي ڇڏيائين.

صبح جو جڏهن ڪڪڙن دس ڏنا ۽ ملي بانگ ڏني، تڏهين هو غريب شخص لنڊ مان اکيون مهٽي اٿيو، ۽ مُلي کان موڪلائي، اها ساڳي پنهنجي ڦانل. اجرڪڙي ڪلهي تي رکي، ٿيو اڳتي راهي. پنڌ ڪندي ڪندي، جڏهن پورا ٻه پهر ٿيا، ۽ سج ٻنهه ڪاپار تي آچي بيٺو، تڏهن هن جون ڄنگهون اڳتي هلڻ کان ٻنهه جواب ڪيدي بيهي رهيون. آچل ڪاني، سامهونءَ واري هڪڙي گهاٽي ڇهچ ساٽي وڻ هيٺان ساٿو ٿي ڪري ويو، ۽ ڏسندي ڏسندي، ڪجهه ٿڪ کان، ڪجهه هيٺانيءَ سبب، هڪدم لنڊ ڪجي ويس.

مهاڻ ڪو انهيءَ وڻ تي هڪڙا ٻه طوطا- مامو ڀائج- رهندا هئا، ۽ ٻنهه اوڏيءَ مهل ٻاهران سير سفر ڪري واپس موٽي مٿان لام تي اچي ويٺا هئا. ويهڻ سان، ڀائج چيو مامي کي، "ماما، ڙي، ماما! ڪا آکاڻي ٻڌاءِ!" تنهن تي وڏي طوطي ورندي ڏني، "ڙي، بابا، آکاڻيون اسان پوڙهن جون ڪهڙيون! پر ضد ٿو ڪرين ته ڀلا ڪن ڏيئي ٻڌ! هيءَ جيڪو غريب شخص ساٿو ٿيو ستو پيو آهي، تنهن جي اجرڪ جي پلاند ۾ چلهه جي سڙ ٻل چار ٻڌي پئي آهي- جيڪا جوٽس هن کي آنو ڪري ڏني آهي- پر هن اڻوجهه کي اصل جي اها خبر ئي ڪاهيا خالي پيٽ، ننڊ مان جاڳندو ته انهي جي بدران رڪ ڏسي، هن جو الاني ڇا حال ٿيندو!" اها ڳالهه ٻڌي ننڍڙي طوطي کي قياس اچي ويو، ۽ وڏي طوطي کي ليلائي چيائين، "ماما، ڙي، ماما! پوءِ ته هن وات ويندي مسافر جي ڪا واهر ڪرڻ کپي: نه ته پرديس ۾ غريب جو ڪفن ئي رلي ويندو!" تنهن تي وڏو طوطو پڙڪو ڏيئي اٿي اڏاڻو، ۽ انهيءَ ئي گهڙيءَ هڪڙي چنبي ۾ مٽيءَ جو ذرو، ٻئي چنبي ۾ ڪٽڪ جو داڻو ۽ چهنب ۾ پاڻيءَ جو ڦڙو کڻي موٽي آيو، ۽ اچڻ سان ننڍي طوطي کي چيائين، "سيگهه ڪر، اجرڪ جي گنڍ کول، ۽ چار هاري ٻري ڦٽي ڪرا" پوءِ هن ڇا ڪيو جو مٽي، ڦڙو ۽ داڻو ٽيئي اجرڪ جي پلئو ۾ وجهي، جيئن گنڍ اڳي هئي، وري تيئن ٻڌي ڇڏيائين، ۽ ڪنب ڇنڊي، خوش ٿي، ننڍي طوطي کي چيائين، "هاڻي ويهي ڏس رنگ الله جا!"

ايتري ۾، هو سپاڳو شخص ٻه پاسا ورائيندي اٿيو ۽ هيڏانهن هوڏانهن نهاري، دل ۾ سوچيائين ته "ڪا ٻاهڙي دڪاني مانيءَ جو لولو پچائي وٺان- پيٽ ۾ ڪراهه هولدو، ته ٻوڙي ڪنهن وسنئن ڏاري ٻه وڃي رسبو، نه ته جهنگ ۾ رات پيئي ته محشر ئي ڇٽا" سو جهٽ جهٽ ڪري، ڪاٺيون ميڙيائين، ڪک ڪڏ ڪيائين، ڇنگ ڪيدي باهه مچايائين،

۽ پوءِ اجرڪ کي چڪي لڳو ڳنڍ کولڻ ته آئو پسائي، ڪو ڪچو اُڪو مانيءَ جو ڍوڍو ڳوڙي وئجي. تڙ تڪڙ ۾ ڳنڍ جو ڪٽي کوليائين ... ته سچو وڻ خوشبوءِ سان واسجي ويو ... ۽ اکيون ڦاٽي ويس! اعتبار ئي نه پيو اچيس. ڇا ڏسي ته گيهه ۾ پڳل، ڪوسي ڪوسي ڪڪ جي ڪُني پلاند ۾ پڏي پيئي آهي! داڻهن لڪري ويس، ۽ ڊچندي ڊچندي، ٻن آڱرين سان چپٽي ڀري، ڪٽي جو وات ۾ وڌائين، ته تاڪ لڳي ويس! ڪا لذت ۽ ميٺاج هو ڪُنيءَ ۾! پڪ ٿيس ته "خواب ۾ ڪو بهشتي کاڌو پيو کان - هن ڌرتيءَ تي اهڙو کاڌو، بادشاهن کان سواءِ، اسان جهڙن هٽ - پورهيتن جي نصيب ۾ ڪٿي!" بس، پوءِ ته جهڙي هيس بک، تهڙو اونڌو ٿي، ڪُنيءَ تي ڪري پيو. آچي بي ايمانيءَ ورايس ته "شل پوري پوي; ڪو ڦري نه وڃيم!" کائيندو به وڃي ۽ جاچيندو به وڃي ته ڪيتري ڪني ۽ ڪيتري بچي! بک اهڙو ته بي سُرتيو ڪري وڌو هوس، جو پهريائين ته پتوئي ڪونه ٿي پيس؛ پر آهستي آهستي، جڏهن ٿوري ڪُک ساجي ڪيائين ۽ ڪجهه هانءَ ۾ ٺل ٿيس، تڏهن ڏٺائين ته "ڪني ته ڳنڍ ۾ اوتري جي اوتري پئي آهي! جيتري ٿو کان اوتري ٿي وڌي! چوندا آهن ته کاڌي کوهه ڪني ويندا آهن، پر آهي کوهه کي پيا هيءَ ته قدرت جي ٻَر جَر وانگر اناج جي اکٽ امالت ٿي ڏسجي، جنهن تان جيترو لنجي اوترو آن تي اگهيئي پکو پيئو آهي!" بس، انين ويچاريندي ۽ کائيندي، کائيندي ۽ ويچاريندي، جڏهن ڏٺائين ته هاڻي ڪُني مٺهه منهان پاهر ٿسي لڪري، تڏهن هٽ چنبي اوگرائي ڏيئي، چڪي ڪٽي ڳنڍ کي ٻڌائين؛ ۽ اجرڪ کي ڊوهي ڪلهي تي رکي، پنهنجي ستل بخت جي بيدار ٿيڻ تي بهار بهار ٿيندو، هڪدم آٿي واپس پوئتي هلڻ لڳو.

مڙس کي ڪا خوشي هئي! هوا جي جهوٽن سان ڳڏ جهومندو، پکين جي مٺن مٺن نغمن سان ڳڏ ڳائيندو ۽ جهونگاريندو، وڻن جي لڏلڏ لامن ۽ ڦوڪندڙ پنن سان ڳڏ نچندو ٽپندو، ننهه ننڍڙن معصوم ٻارڙن وانگر پنيون پنيون پرانگهون ڀريندو، سج بيٺي ٿي موني آچي انهيءَ ڳوٺ ۾ پهتو، جتي ويندي ويندي رات جا چار پهر گذاريا هئائين. سڌو وڃي مُلي سڳوري جي حجري ۾ سلام واريائين، ۽ ساڻس دير دير تائين خوش خير عافيت ڪندي ڪندي، آخر ۾ وري به ڪيس پنهنجيءَ اجرڪ جي ڳالهه ڪري، آني جو آني هيٺ تڏي تي ڊگهو ٿي سمهي رهيو. ملي دل ۾ سوچيو، "اجان ڪالهوڻي ڪالهه هي خدا جو پانهو ويو پئي پرديس ڪمائڻ - اڄ پيو سوني وڃي پنهنجي ملڪ; چي، 'پنهنجي قسمت پاڻ سان ڪنيو پيو وڃان!' پيو ته ونس ڪي به ڪين ٿو ڏسجي - اجرڪ جو پلئو سو اهو ساڳيوئي ٻڌو پيو اٿس...!" انين ويچاريندي ويچاريندي، هن جي دل جي قاضيءَ هن سان احوال اوريو ته جيڪڏهن قدرت جو ڪو ڪرشمو آهي، ته اجرڪ جي اِنهيءَ ئي ڳنڍ ۾ آهي، جنهن ۾ ڪالهه رات چار پڌل هئي!" سو، وڃهه وٺي، هن آئي اجرڪ جسي اها ڳنڍ کولي. ڳنڍ کلڻ سان، ڪُنيءَ جي خوشبوءِ وڃي مُلي سڳوري جي مغز ۾ جايون ورتيون.

پوءِ ته خطا جي گهر انسان کان پنهنجي پرائي جو خيال ڇڏائي ويو ۽ نفس پليت جي چوڻ تي لڳي، اکيون بند ڪري، اچي کٽيءَ تي ڪڙڪيو. جوش ۾ يڪساهيءَ جڏهن پندرهن ويهه لنبڙ هٿي لاٿائين، تڏهن وڃي هوش جاڳيس: ته "هي ڇا! امانت ۾ خيانت! سـ لا پاڪ کيئن سرمندو؟ وڏي ڳالهه ته هن شخص کان کيئن جان ڇٽندي؟" سر مٿلي سگوري جو هٿ ۽ وات آهي ئي چرندا رهيا! اِتي آکيون کوليون، جڏهن کٽيءَ ۾ هن ڇتائي ڏٺو، تڏهن تپرس وٺي ويس: ڏٺائين ته کٽي ته اوتري جي اوتري ئي ڀني هئي! هيءَ اسرار الاهي ڪهڙو؟ پوءِ ته هن ڇيهه ڪري ڇڏيا ڪاٺ ته ڪاٺ جي ماڳ، پر جيڪي ٿانو برتن، مٽ د يگڙا وٽس موجود هئا، اهي سڀ کٽيءَ سان چونيارا ڀري، لڪائي پاسيرا ڪري ڇڏيائين، ۽ جهٽ جهٽ ڪنڊ کي اڳين وانگر ڀڏي، اجرڪ کي آڻي جو آتي امانت باسلامت رکي، پانهن وهاڻو ڏيئي، زيرزمين جيتامڙن کي به کاڌي پهچائيندڙ رازق رب رحيم جا لکين احسان ۽ ڪروڙين ڪرم ڳڻيندي، ۽ شيطان لعين تي لاتعداد لعنتون موڪليندي، ملو سگورو مزي سان سمهي رهيو.

صبح جو سوير جڏهن ڪڪڙن ٻهريان دس ڏنا، ۽ ماو اڃا ننڊ ۾ پيو هو، تڏهن هو شخص جاڳيو، ۽ هٿ منهن ڌوئي، ملي کي بانگ صلواة لاءِ ڌونڌاڙي اٿاريائين، ۽ پاڻ اجرڪ ڇيلهه سان ٻڌي، ٿيو انهن ئـي پيرن تي واپس پنهنجي ڳوٺ روانو. پلا جنهن مانهوءَ وٽ اهڙي اسلهه نعمت هجي، تنهن کي ڏينهون اڌ جو پنڌ ڪهڙي شي آهي! وات تي هڪڙي واهه جي ڪپ تي ويهي، کٽيءَ مان هڪڙو چڙه به کيائين: ۽ اڃا سج لڙ يوئي مس هو، ته اچي پنهنجي گهر ٺڪاءُ ڪيائين. جوٺس کيس ڏسي واٺڙي ٿي ويئي: چيائينس، "هيءَ وري ڪهڙي مسخري؟ جهڙو وئين اهڙو ورئين!" مڙس جواب ڏنس، "چري، ڏيرج ڪر! هٿين خالي ڪوله موٽيو آهيان. هان، هي وٺ! پنهنجي قسمت انهيءَ ڳنڍ ۾ اٿئي!" مائي تنهن تي تپي باهه ٿي ويئي - چي، "ڇاٽي ۽ ڇار تنهنجي قسمت ۾ هوندي ته هوندي: منهنجي قسمت ۾ ڪانهي!" مڙس ورائيس، "موڪي، ٻاٽيءَ کان اڳي ڪپڙا نه لاهه! تون وڏي دل ڪري، اندر وڃي ڳنڍ کولي ته ڏس!" جوٺس، تنهن تي مٺون ڦوڪي، ڏند ڪرٽيندي ۽ ٻت کي مروڙا ڏيندي اندر گهڙي ويئي، ۽ چلهه تي ويهي دل ۾ چيائين ته "ڳنڍ چوڙي، ڇار ته موڙئي چلهه ۾ اُجلي ڇڏيان، ته من ٿانون ماڃڻ ۾ ڪر اچيم!" ائين سوچي، اُٻهرائي ۾ ڳنڍ جو ڪٽي کولي، ته هيڪر ته کيهه جي هڳاءَ ۽ کٽيءَ جي سڳنڌ ۾ ٻنهه ٻڌي ويئي: پيٺي پيٺي، اپڙ ڪو ڪاٺي، اکيون جو پٽيائين ته ساهون تازي تازي، ڪوسي ڪوسي کٽي ڏسي، اصل نٿين سر جيئي پيئي! ڪرنهه جوڙي، جو وات ۾ وڌائين، ته واڇون ئي ٽڙي ويس! پاهران، مڙس واڪا ڪري چيس، "انـڌي، سمجهه ته اِها پنهنجي ٻني اٿئي! ڪٺڻ جي ئـي ڪانهي! جيترو پٽي ان سان ڪٽنديئن، ياعمر، اوترو ئي پيٺي اِها توکي ڏينديءَ!" پوءِ ٻئي زال مڙس کلي، خوش ٿي، پلٿي ماري، گڏجي، کٽي ڪاٺ ويهي رهيا.

اهڙيءَ ريت جڏهين ٻه چار ڏينهن خير جا گذاريائون، تڏهن زال مڙس کي صلاح ڏني ته ”وڃ! وڃي بادشاهه کي دعوت ڏيئي وٺي اچ ته ڪئي ڪارايونس- ان ۾ پنهنجو ئي شان آهي. منگهرا ماڻهو پنهنجا ڳوٺ ۾ گهٽائي آهن، جي هولڻ ئي پيا پنهنجي قسمت تي جلن پچن، تن جي ماڻهءَ تسي ٻه ته ڪي مگ ڏريون! هميشه لاءِ انهن جي هنُوس ڪان ڇٽي پولداسين. بادشاهه پاڻ وٽ مالي ڪاڻ ايندو، ته چاڻين ٿو، ملڪان ملڪ پنهنجي ڪيتري ناموس ٿي ويندي!“ مڙس ورلدي ڏنيس، ”اباڻي نه ٿيءَ! ڳوٺ جا ماڻهو ڀوءِ به پنهنجا پائر آهن- انهن ڪان ڪهڙو پيو؟ پاڻ-زورن ڪان پڄ پري! سياڻن چيو آهي ته ڏاڍن جي نه اڳيان ههجي، نه پويان! پاڻ غريب ماڻهو، ڪن لڪايو ويٺا آهيون- پنهنجو ڪهڙو ڪر، جو بادشاهن کي ويٺا دعوتون ڏيون! آئان مينهان دا ڪيها ميلا- او چرن جهنگ او چرن پيلا! دعا وٺي گهر ته اهڙي لنُور لنُور ڪان مولا پاڪ شل پناهه ۾ رکي!“ پر مڙس هڪڙيءَ تي، زال ٻيءَ تي- آخر ويچارو مجبور ٿي پيو، ۽ هڪڙي ڏينهن، ڪنڌ تي ڪاتي، ٻچندي ٻچندي، وڃي بادشاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، ۽ پلاو پالد وجهي، منٿون ميڙيون ڪري، بادشاهه سلامت کي دعوت ڏيئي پنهنجي گهر وٺي آيو.

بادشاهه آيو ته هن سان گڏ سندس نوڪر چاڪر، ڪاراوا ڪمدار، امير وزير- ٻمبلي جو ٻمبلو- اچي مڙيو. لڪنُون وڇائجي ويون؛ تن تي آپريون سيريون رليون ۽ ميريون سيريون چنل ڦاٽل چادرون پٿرجي ويون. ٺڪر جا پيالا ۽ پاٽيون ڪنُت خلق لاءِ، ته ٿالهيون ۽ ڍاڪڻان اميرن وزيرن لاءِ اچي ويا. بادشاهه سلامت کي، ماڻهن سيئي ڪان پري، پترائي وڇائي، آن تسي ريشم جي لولڪي پڪيڙي ويهاريو ويو، ۽ هن جي سامهون ڪاٺيءَ جا طباخ آڻي رکيائون. پوءِ هٿ منهن ڌوئي، ڪرڙي ڪري جڏهين منيري تيار ٿي سڀ اچي دسترخوانن تي ويٺا، تڏهين هو غريب شخص ڪنبندو ڪنبندو، پنهنجي اها ڪنيءَ واري ميري ڪپ جهڙي، پراڻي ڦاٽل اورڪ ڪٽيي وڃي بادشاهه جي سامهون هٿ ادب جا ٻڌي، پترائيءَ ڪان هيٺ، پٽ ۾ گوڏا پيجي ويٺو، ۽ عرض ڪيائين، ”حضور آءٌ غريب، پانهيءَ جو پار، سائينءَ جن جي جتي- جو ڪجهه اٿر، سو هيءُ آهي!“ ائين چئي، ڳنڍ جو ڪٽي کوليائين، ته سيئي دعوتين جون ناسون ٽڙي ويون! خود بادشاهه، جيڪو غريب جيي پنهه پٽي تي اچلڻ جهڙي اجرڪ سامهون ڏسيي، ڪاوڙ ۾ ڦوڪجي اصلي ڦاٽڻ تي اچي ويٺو هو، سو اڻ هيتري سرهاڻ ۽ سگنڌ هوا ۾ پکڙجندي ڏسي، هڪدم ڍرو ٿي ويو! بس، پوءِ ته سڀ لڳي ويا ڪنيءَ کي ڪاڻ، ۽ حيرت ۾ اکيون ڦاڙي لڳا هڪ ٻئي کي تڪڻ ته ”هيءُ جادو ڪهڙو، جو جيتري پٽي هتڙ مان ڪَٽي نڪري، اوتري پٽي ان ۾ پرجي!“ کائي کائي، جڏهين سيئي پنهه لڪانتار اچي ٿيا، تڏهين بادشاهه پنهنجي ها ۾ ها ملائيندڙن اميرن، وزيرن ڏانهن منهن ڪري چيو، ”هيءَ بهشتي خوراڪ ته بادشاهن وٽ سولي ٿي- هن جهنگ جي جانور وٽ ان جو ڪهڙو قدر؟“ سيئي آواز ۾ آواز ملائي چيو، ”برابر، جيئندا قبلا! اصل اها آهي ئي اوهان جي ابن ڏاڏن جي خود خدا وڻان آلدل! خبر نه آهي

ته هن جٽ جي هٿ هاڻي ڪيئن چڙهي ويئي آهي؟" پوءِ بادشاهه هنن ڏانهن نهاري مرڪيو، ۽ پاڻ-ڏاڍن سان پڇ اڪائڻ واري هن غريب شخص ڏانهن ٽانڊن جهڙيون پرلڊڙ غضب جون اکيون ڪڍي لهاريائين؛ ۽ نه پڇا نه ڳاڇا، ڪنيءَ جي ڳنڍ هٿ ۾ سوگهي ڪري، پاڻ اڳيان ۽ سندس پڇ-لٽڪائو ٽڪريلن جو ٽولو پويان، ٽهڪن مٿان ٽهڪ ڏيندا اُتي اڳتي هليا!

هيڏانهن ويچارو هيءُ مسڪين شخص انهن ٽي پيرن تي اُئين سهڄي سُسي بيهي رهيو، جڻ سالن کان ڪنهن پيرن ۾ ڪيليون ٺنبي، آتي ڪوڙي سوگهو ڪري ڇڏيو هجيس. وات مان وائي نه اڪليس. اکين اڳيان اوندهه اچي ويس. دير دير تائين، وائڙن وانگر بت بڻيو اُت بيٺو رهيو، تان جو جوٽس روئندي روئندي اچي هٿ کان ورتس، ۽ هو سائنس، ٻڌ جو ٻڌ بڻيو، جيئن هو تيئن، چپ چاپ پٺ ورائي، پير پير ۾ ڏيندو، موٽي گهر هليو ويو.

ٻئي ڏينهن، غريب شخص زال کي چيو، "پنهنجي ڀاڳ ۾ جيڪو ڀاڳو آيو، سو پاڻ کان زوران زوريءَ کسجي ويو: هاڻي هتي هٿين خالي ويهڻ مان ڪهڙو فائدو؟ وري به ڪا آٽي لپ ٻڌي ڏينءِ ته وڃي ڪنهن جبل سان ٽي مٿو ڦوڙي اچان!" زال ويچاري به ڇا ڪري! اٽو گهر ۾ هجيس ته ٻڌي ڏئيس! سو، وري به چلهه جي ڇار جا ٻه چار ٻڪ ميڙي پوتڙي ۾ ٻڌي، ڪني هٿ ۾ ڏنائينس، ۽ هو به ڪنڌ هيٺ ڪري ساڳيا اکوٽا پير وٺي اُتي اڳتي هليو. ويندي ويندي، وات تي اڳي وانگر مُلي وٽ راتاهو ڪيائين. ۽ سمهڻ تائين هن کان صبر ۽ شڪر جون صلواتون پڙهندي، ٻئي ڏينهن ٺاڪ منجهند جو وڃي انهيءَ ساڳئي وڻ وٽ دم پٽيائين، ۽ انهيءَ ٽي گهڙيءَ ويٺي ويٺي اک لڳي ويس! الله جي ڪرڻي اهڙي، جو اهي ساڳيا ٻه طوطا - مامو ڀاڻج - به انهيءَ مهل آتي ويٺا هئا. جڏهن طوطن جي نظر هن غريب شخص تي پيئي، تڏهين وڏي طوطي هن ڏانهن اشارو ڪري ننڍي طوطي کي چيو، "سچ چيو اٿن، 'هيٺو هرڪنهن وهيٺوا!' هتان رالد هارائي، جهڙو هو تهڙو، خالي هٿين موٽي آيو آهي. پوتڙي ۾ اهائي ساڳي ڇار ٻڌي پيئي اٿس!" تنهن تي ننڍي طوطي پڇيو، "پوءِ، ماما، ان جو علاج!" وڏي طوطي لاءِ ڪجهه نه پڇيو - هڪدم ڦڙڪو ڪائي آتي اُڏاڻو. گهڙيءَ ۾ ڪوهه قاف جبل تان پاڻ-وهيٺيءَ پريءَ جي نرم نرم پيرن جا ننڍڙا ٻه پرانا پادر ڪڻي آيو، ۽ الهن کي پريان ڏُٻي جي پاڻيءَ ۾ پسائي، جهٽ جهٽ وڃي پوتڙي جي پلاند کي جوڙي، ان جي ڇار هڪ پاسي هاري ڇڏيائين، ۽ ان جي جاءِ تي اهي پاڻ-وهيٺيءَ پريءَ جا ٻه ٻنهه آگر جيڏا پادر ڳنڍ ۾ ٻڌي ڇڏيائين! پوءِ موٽي وڃي پنهنجي ڀاڻج جي پر ۾ مٿي وڻ تي ويٺو، ۽ چيائينس، "هاڻي ويٺي ويٺي، هيءَ تماشو به اڳو پوءِ ڏسي ڇڏج!"

اِتي هو شخص به اکيون مهٽي، لڳ ساهي اٿيو، ۽ مانيءَ لولي پچائڻ لاءِ ڪاٺيون ميڙي، ۽ باهڙي دکائي - جهڙو ٽو اٽي ملڻ لاءِ پوتڙي جي ڳنڍ کولي ... ۽ تهڙو پادرن جو ٽو مٿس تي اچي وسڪارو ٿيو! پاڻ-وهيٺيءَ پريءَ جا ٻنهه آگر جيڏا پادر ڦنڊي

اصل ٻورا ٻـ ڳرانڍيا ڳيتلا ڏسي پيا، ۽ غريب جو جيڪو ٿي هڏ چريو، سو ٿي منهنجي ڪڻي موٽ ڪيائون. هن جي هٿي، جا دانهن مٿان دالهن ٻئي ڀتي - جي، ”ڳهوڙا، مون کي ڪهڙيءَ ڪنيءَ ڪنيو؟ مون ٻاڻ سان پاڻ ٿي ڪئي! سچ چيو اٿن ’جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي!‘“ ... اتفاق جي ڳالهه اهڙي ٿي، جو اڃا هن ائين چئي بس ئي ڪين ڪئي، ته ٻادرن مٿي وڃي پنهنجي اصلوڪي شڪل ورتي، ۽ نه تو ڏلو نه مون ڏلو - موني، چپ چاپ ٻوڙي جي پلاند ۾ چپ هٿي پنجي رهيا! هن کي حيرت ولي وئي ته آخر هيءَ ڪهڙي ماجرا ٿيا ڳنڍ کوليم ته موچڙا وسي ويا. ۽ چيم ’جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي‘، ته جڻ هٿ ۾ ولي انهن کي ڪنهن جهلي ٻهاري ڇڏيو! ائين سوچي، هن ٻوڙي جي پلاند کي ڪئي ڳنڍ ڏني ... ۽ پوءِ، دير دير سان، ڪي ڪرڻ لاءِ، ڪٿي ٿو جو آن کي وري ڇوڙي، ته آهي ٿي اڙنٽ جيڏا ٿوٽ سڪل ڪرڪڻ وربو ٿا اچيو وٺنس! بس، پوءِ ته الله ڏني، ٻالهو سهي! وري به جڏهن چيائين ”جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي“، تڏهن وڃي جند ڇٽيس!

اِني هن کي پنهنجي ملڪ جو بادشاهه سلامت ياد اچي ويو، جنهن ڪانئس آلهه تنهه. ڪسي صفا سچو ڪري ڇڏيو هو، ۽ اهو ڪجهه ڪسي ورتو هو، جنهن تي هن جو جياپو هوا ۽ پوءِ هن دل ۾ ڪجهه سوچي مُرڪيو، ۽ ٻوڙو چيله سان ٻڌي انهن ٽي ٻيرن تي اٿي ٻوٽي موٽيو.

رات وري به هو شخص وڃي وات تي مُلي جو مهمان ٿيو. خير جون خبرون چارون ڏيندي وٺندي، ملي کي چيائين، ”سائين سڳورا، آهي برابر اوهان جي ڳالهه والـڳر هيءَ بندو عيبدار گنهگار، پر اوهان ليڪن نمازين جي دعا سان اڄ ويل قسمت ورايو پيو وڃان!“ ملو ٻنهه مات ۾ پنجي ويو، ۽ ڳالهه دل ۾ ڳٺي سمهي رهيو. پر لنڊ جنهن جو لالو، سا ملي کي اچي ٿي لـ. پاسن تي پاسا اٿلائيندي، جڏهن ڏٺائين ته هو همراه ننڊ ۾ ٻنهه الوٽ آهي، تڏهن پير پير ۾ ڏيئي، وڃي هن جي ٻوڙي ۾ هٿ وڌائين؛ ۽ ڪٽيس ٿي جا ڪني سو آهستي آهستي جهلي ڏسو ڪٿي آن جي ڳنڍ کولي ... پوءِ ته مُلي سان محشر مچي ويا! سڄو ڳوٺ اچي ميڙيو. ڪنهن کي جريت ڪاڏ ٿئي جو ملي کي ڪٺي ڇڏائي. هو موچڙن جو ڏئي ته ملي جي ٻهرين ٿي ڪُوڪَر تي اٿي ويٺو هو، پر اهو ويچاري ته ملي کي ڪي ٿي ڪنيءَ جي هيرَ ٿي هيءَ ڏينهن ڏيکاريو هو، ڪجهه در جهلي ويهي رهيو. آخر جڏهن ملي جي ٻنهه دل تي مرمت ٿي چڪي، تڏهن وڃي ملي جي پرسان ٻيٺو، ۽ چيائينس ته ”حضرت! ڪئي مئي، ڪين موچڙا مينا؟ هاڻي چؤ، ’جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي‘، ته ڪئي وڃي ڪا جند ڇٽي!“ پوءِ، جڏهن ملي ائين چيو، تڏهن وڃي ويچاري تان آفت ٽري!

ٻئي ڏينهن ٻوٽين ٻهر، هو شخص اچي پنهنجي ڳوٺ واپس پهتو، ۽ زال کي ٻوڙو هٿ ۾ ڏيئي، چيائين ”هن کي قابو ڪري رک! خدا ڳهريو آهي ته ويل ياڳ ورائي وڃهنداسون“! پر جوڻس کي به هو ڪو لڳن ۾ سور، سو کنيو ٿي ٻوڙي جي ڳنڍ کولي! ٻاليائين ته ”هن پيري، اڃا ٿي ڪا ٻي مٺي سوغات هن ۾ ٻڌل آهي!“ پوءِ ته جيڪا هن ويچاريءَ سان ٿي گذري، سا چئي ڇا ٻڌائجي! جيسين مڙس هن جون رڙيون ٻڌي، در ڪان

الڊر ٿئي ٿي ٿئي، تيسين هوءَ ويچاري ڪنجي، ڊير ٿي، هٿ تي ڪري ويٺي، ۽ موچڙا هڻا، جن جي مٿانئس ست سٺان لڳي ويٺي هئي! ليڪ مڙس اهي ڪا واهر ڪيس، نه ته ٻنهي ٻچ ٻچ ٿي وڃي ها.

ٻئي ڏينهن سوير صبح جو زال مڙس ويٺي صلاح ڪري گهران نڪتا، ۽ وڃي بادشاه سلامت جي درٻار ۾، دربان سان گڏ، ٻري در تي، هٿ ادب جا ٻڌي ۽ ڪنڌ هيٺ ڪري، بيهي رهيا؛ تان جو دير دير ڪان پوءِ بادشاهه جي نظر مٿن پئي، ۽ حڪم ٿيو ته هڪدم کين حضور ۾ حاضر ڪيو وڃي. پوءِ اهي ويچارا ڏڪندا ڏڪندا، ٻه قدم اڳتي ته هڪ قدم پوئتي ڪندا، آخر وڃي مالڪ ملڪ جي منهن مقابل ٿيا، ۽ عرض ڪيائون "حضور! اوهان جي سر بخت جو خير هجي! اسين اوهان جا ابي ڏاڏي پيسين گڏل غلام — اوهان جي بادشاهيءَ ۾ وينا الله الله ڪيون! عرض ڪرڻ جي اجازت ٿا گهرون!" وزير، تنهن تي ڪڙو منهن ڪري، چڙب ڏيئي، چين: "اها اجائي بڪ بند ڪيو — جيڪي گهرڻو هجيو سو گهرو!" غريب شخص وک اڳتي ڪئي، بادشاه سلامت ڏانهن ٻنهي هٿن ۾ پنهنجو پوتڙو ڊگهو ڪري، چوڻ لڳو، "اي هيڻن جا حاڪم، اسان مسڪينن جي قسمتن جا مالڪ! سائينءَ جن لاءِ هڪڙي سوکڙي آڻي آئيون — قبول پوي ته پيش ڪريون! هونئن ته بادشاهن وٽ موتين جو ڪال ڪونهي؛ پر هيءَ هڪڙي ٻنهه نرالي چيز آهي! ايامن ڪان ٻڌلدا ٿا اچون ته بادشاهن جون بادشاهتون هلنديون ٿي هن شي تي آهن!" ائين چئي، هن وڏي پنهنجو پوتڙو بادشاهه سلامت جي پيرن ۾ رکيو، ۽ عرض ڪيائين، "جي تڪليف نه ٿئي ته حضور جن پنهنجن هٿن مبارڪن سان پوتڙي جي ڳنڍ پاڻ ڇوڙين — سائينءَ جن ڏسندا ته تنهن ڏينهن واري ڪُنّي ۾ ڪُنّي هئي، پر هيءَ شي تنهان ٿي ڪا ٻي شي آهي!" درٻار جي سڀني اميرن وزيرن جا وات ڦاٽي ويا، ۽ سڀني جون پوتڙي جي ڳنڍ ۾ اکيون کپي ويون! اتري ۾ بادشاهه ٻه هٿ وڌائي ڳنڍ ڪئي ڇوڙي! بس پوءِ ڳنڍ جو هو ڇُڙڻ، ۽ موچڙن جو هو مچرجڻ — مزي سان ونجي سنجي، بادشاهه جي پربل ڪوري ٻت تي ور ور ڪري اچي ٿي ڪريا! ڇوڏاري هنگامو مچي ويو. بادشاهه جا راليائن مٿان راليات — ڪير جو وچ ۾ پوي! جيڪو پيو ويجهو وڃي، سو پيو سنجي! بادشاهه هو، جو جيئن نه ڪنهن کي چيلا ٿا چنبڙي وڃن، ۽ ساري جو سارو پوءِ پٽ—کوهه ۾ پنجي وڃي، بلڪل تيئن بادشاهه سلامت تي ٻه موچڙن جي اها ته وٽ وٺان هئي، جو الامان والحفيظ! پادرن جا اهي ته زيپٽ هڻا سندس جسم مبارڪ تي، جو سڄو سارو سُڄي سُڄي ٻنهه ٻيٺو ٿي پيو! ڪير جو سندس دانهون ۽ ليلاڙات ٻڌي — چي، "مون توبهه ڪئي! جهٽ ڪريو... ڪُنّي مونايو، ته ڪا جند ڇنيم...!" تنهن تي، ڪُنّيءَ جي ڳنڍ ته الهيءَ ٿي ڳهڙيءَ ڪجي اچي مالڪ کي ملي؛ پر پاڻ—وهيٽيءَ پريءَ جي پادرن ڪسي ڪير جهلي؟ تنهن وچ ۾، آس پاس جا ڪمي ڪاسبي، هاري ناري سڀ اچي مڙيا — ۽ بادشاهه جي هيءَ درڪتي ڏسي، سڀني جا منهن سرها ٿي ويا، ۽ دل ۾ چيائون، "مٺي، پاٽي مولا جا... الاج اپايون اسين — ۽ ڪنيون ڪائين پيا! اڳتي ائين ڪو نه ٿيندو! هاٿي، هٿين خالي اسين ٻه ٿا هيون!"

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته......

دنيا - رنگين ۽ ڪلور.

- ساڳئي قسم جي بي درد ڪئفيتي پڙهڻ سان، اڄ وري هڪ ورهين جو پُراڻو واقعو دل تي تري آيو اٿم.

۱۹۴۲ع جي "هندستان ڇوڙدو" واري تحريڪ جو زمانو هو. آڪٽوبر مهيني ۾ ضلعي جيل ڪراچيءَ ڏالهن وچڻ ٿيو. منهنجو جيون-ساٿي سرڪار نامدار جو معزز مهمان هو. ان ڏينهن پندرهن ڏينهن واري ملاقات ملڻي هئي. مان حاطو پار ڪري جيل جي شاهي ڦاٽڪ کان ذرا دور ٿي هوس، ته منهنجي مون کي ڏسي ورتو ۽ مشڪندي چيائين، "اوهين فلاڻيءَ جا-ڳهوٽ آهيو نه! اصل پوري پندرهين ڏينهن اچي نڪاءِ ڪيوائو. ڇگو اوهين ملاقين جي جي ڪمري ۾ ترسو ته اوهان کي پاڻيهي سڏ ٿيندو."

آءٌ ڪمري ۾ گهڙي پس، ته اتي ست اٺ پيا مسلمانڙ پاڻ ۾ ويٺا هئا. مان پاسي واريءَ بينچ تي ويهي رهيس - پنهنجي ئي خيالن ۾ محو. جنهنڪري هنن سان نه بات چيت ٿي، لڪي سندن وچ ۾ هلندڙ گفتگوءَ منهنجي ڪنين پيئي.

ائين ئي ڏهن منٽن کن ۾ هڪ جمعدار زور سان پُڪارڻ شروع ڪيو، "موسي (لالو ته اهوئي ٿي ورتائين!) جوابدار جي مائٽن مان ڪو حاضر آهي؟"

ملاقين جي ڪمري ۾ ويٺل پاڻ نڪري ٻاهر ٿيا. مان به پنهنجي ملاقات جي باري ۾ وڌيڪ جاچ ڪرڻ لاءِ ٻاهر لڪتس. هُنن يارن جي چهرن جا رنگ اُڏيل هئا ۽ ڪنهن سخت مالسڪ پيڙا ۾ ٿي ڏٺا. هُنن کي ڏسندي جمعدار شروع ڪيو، "پاڻي اوهين آهيو نه موسي جا مائٽ - موسي کي سويل صبح جو ڦاسي ايندي. اوهين ائين بجي الدر اچي لاش کڻي ويندا." پر هن هي سڀ اهڙي تڪڙي ۽ اچاتري نوع ۾ چيو، ڄڻ ڪو پاڻيءَ جو جوڙو گلاس ٿي هاريائين!

موسو به ته ڪنهن ماءُ جو لخت جگر هولدو. ڪنهن پساءُ پيڻ جو پيارو پاءُ هولدو. ڪنهن عورت جو جيءَ جيار خاوند هوندو. ڪنهن اولاد جو مڙو ابو هوندو! پر جمعدار جو ڄڻ ته انهن ڳالهين سان ڪو پربوجن ڪونه هو. هن کي ته پنهنجي ڊيوٽي ڪرڻي هئي، جا هن هڪ بي احساس مشين وانگر ٿي ڪئي. دنيا ڪهڙي نه رنگين - ۽ وري ڪهڙي نه ڪلور آهي!

-گوبند پانيءَ الور (راجستان)

آءٌ ڪپري تعلقي جي پير ڳوٺ طرف وڃي رهيو هوس. مون سان گڏ هڪ ساٿي به هو، ۽ وات جي خبر پوري هن کي به ڪالهه ٿي پيئي. پرسان ڪي غريب هاري ڪم ڪري رهيا هئا. ڪائن پير ڳوٺ جو ڪس پڇيو سون. ڪس ٻئي ڏسيائون، ته سندن ماني ڪڇي آئي.

"ادا، اچو ته ماني کائون!" هڪ چيو.

"نه ادا، شل خدا خوش رکيوَ! اسين پير ڳوٺ وڃي کائينداسون."

ٻئي هڪدم رڙ ڪري چيو، "اڙي مهمان جو وس، جو ماني نه کائين! وارو ڪري جهلين گهوڙن جون واڳون!"

هنن جي انهيءَ حڪماڻيءَ صلاح گهوڙن تان لهڻ تي مجبور ڪيو. پير ڳوٺ ۾ ته ڪڪڙ جي پلاءَ ملڻ جي اميد هئي، پر جيڪو مزو هنن محبت ڀرين ڏوڏن ۽ لسيءَ ڏنو، سو به سڄي عمر ياد رهندو!

۽ وڏي ڳالهه ته سندن صلاح! چي، "مهمان جو وس، جو ماني نه کائين! اڙي، جهلين گهوڙن جون واڳون!"

-م. ع. ڏيپلائي.

٣

ادب يا ساهت ڇا آهي؟ — پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻي
رَسُ ۽ ڀاوَ — پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻي
بيهڪ جون نشانيون — سراج الحق
سيف الملوڪ — پروفيسر لطف الله بدوي
السان ۽ سندس دنيا — سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو
ابوالعلاء المعري — پروفيسر وائي. ايس. طاهر علي
درويش راضي شاهه لڪياري — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
سنڌ جو شاهاڻو درويش — موتيرام ايس. راموائي
جهرڪن جو شهر — خواجه عبدالحسين
سنڌ جي اقتصادي تاريخ (٢) — ڊاڪٽر س. پ. ڇبلاڻي
سنڌيڪار: سراج
ٽالپر حڪمرانن جون شاهي مُهرون — سيد حسام الدين راشدي
ادبي خط — شيخ حفيظ، رسول بخش پليجو ۽ جمال ابڙو
”مهراڻ“ جا موتي — گڏ ڪندڙ: ع. م. ڏيپلائي
سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا
پڙهندڙن جا پيغام
تبصرا — م. ع. ڏيپلائي

چولدا آهن تہ ”آفتاب آمد دليلِ آفتاب“ يعني سچ جي ثابتي تہ خود سچ آهي، ان کي پلا ڪرڻ هيٺ ڪيترو لڪائي سگهبو: تنهن حقيقت جي روشني کي ڍڪي هن بہ دائمي طرح دٻجي نٿي سگهي. دانشمندن جا دشمن بہ ليڪ الهيءَ معلومات جا قائل ٿيڻ تي مجبور ٿين ٿا، جا صحيح هجي- ڇو تہ اها انسان ذات لاءِ فائديمند هوندي آهي، انسان کي اونده مان ڪڍي سوجهري ۾ آڻيندي آهي.

اسان کي ڪڏهين بہ چمڙي وانگر اولده کي پسند رکڻ نہ گهرجي. جيڪڏهين روشني اسان جي وس ۾ نہ هجي، تہ بہ اونده کان نفرت ڪرڻ تہ لازم آهي. اها نفرت ئي اڳتي هلي نيٺ اسان کي اونده کان نجات ڏيندي ۽ اسان کي انهيءَ روشنيءَ جو ڏس ڏيندي، جا حاصل ڪرڻ هر انسان جو پيدائشي حق آهي.

دنيا جا اونداها گوشا اڄ بہ اهڙن انسانن سان ڀريا پيا آهن، جي غارن ۾ ۽ جهنگلن ۾ رهن ٿا، جن جي جانورن سان ئي اٿ ويهہ آهي، جي پنهنجي وحشانيت ۾ ئي مگن آهن- اهو ڇو؟ هن ڪري، جو هنن ۾ روشنيءَ لاءِ تڙپ اڃا پيدا ڪانہ ٿي آهي، هو اڃا انڌيري تي ئي قانع آهن. قدرت انهن کي ئي سوجهري ۾ آڻي ٿي. جي سوجهرو چاهين ٿا، جي وهم ۽ حقيقت ۾ تميز ڪرڻ جي پاڻ ۾ لياقت پيدا ڪن ٿا.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي

ادب يا ساهت ڇا آهي؟

رواجي پڙهيل ماڻهو، جن جا ويچار ادب يا ساهت جي باري ۾ اڪثر "ڏنڊلا" هوندا آهن، تن کان پڇبو ته ادب ڇا آهي، ته في الحال منجهي پوندا ۽ آخر هٻڪي ورائيندا: ادب آهي... ڪتاب! پوءِ جي وڌيڪ سوال ڪبو ته ڪتاب ته سوين هزارين هر ٻوليءَ ۾ لکرن ٿا، پوءِ آهي سڀ ادب ٿيا ڇا؟ ته جواب ملندو: ادب آهي... سٺا ڪتاب. پر سٺا ڪتاب به ڪي ڪنهن لاءِ سٺا، ڪي ڪنهن لاءِ مٺا – هر پڙهندڙ جي پسندي نرالي؛ اهو به ته ادب جو پورو بيان نه ٿيو. آخر ڪو سمجهو تعليم يافتو ٺيڪ اُتر ڏيندو: ادب آهي...... اوچا ڪتاب، اعليٰ ڪتاب. يعني ته ڪنهن ٻوليءَ جو ساهت آهي اُنهن اعليٰ ڪتابن جو خزانو، جن ۾ ادبي ڪماليت حاصل ڪيل هجي. هاڻي ڏسون ته اُها ڪماليت جا ڪتابن کي ساهت جو درجو ڏئي ٿي، سا ڪهڙين خاصيتن ۾ سمايل آهي.

عالمگير دلچسپي

ادب جي پهرين خاصيت آهي ته اُن ۾ عالمگير دلچسپي سمايل هجي. يعني ته اهي ڪتاب ادب جو درجو رکن ٿا، جن ۾ نه فقط ڪنهن خاص ملڪ يا فرقي جي ماڻهن لاءِ دلچسپي پيدا ٿئي، پر اهي، جي ساري جهان جي پڙهيل ماڻهن کي پسند پون. جي ڪو ڪتاب صرف انگريزن کي وڻيو ۽ هندستانين يا پاڪستانين کي نه وڻيو، يا هندن کي وڻيو ۽ مسلمانن کي نه وڻيو، ته اهو ادبي ڪتاب نه چئبو. تنهنڪري ئي ساهت سروديسي يا عالمگير آهي. نه فقط ايترو، پر جي ڪو ڪتاب آڳاٽي زماني ۾ پسند پيو ۽ چالو وقت ۾ نه آئڙيو، يا صرف هاڻوڪن پڙهندڙن کي وڻيو ۽ آئيندي جي لوڪن ۾ دلچسپي پيدا نه ڪيائين، ته اهو به ادبي ڪتاب نه ليکبو. يعني ته سچو ساهت هر ملڪ ۽ هر وقت جي پڙهندڙن لاءِ وڻندڙ آهي؛ ساهت مڪان ۽ زمان جي بندشن کان ٻاهر آهي.

زندگيءَ جي ترجماني

ادب ۾ اهڙي دلچسپي پيدا ٿئي تنهن لاءِ هڪڙوئي شرط ضروري آهي: ته اُن ۾ زندگيءَ جي ترجماني ڪجي، يعني منجهس زندگيءَ جي نرالين گوناگون روايتن جا چٽر چٽجن، جي

هر انسان، جو زندگي بسر ڪري رهيو آهي، تنهن ۾ چاهه آڻارين - ۾ نه حياتيءَ جون آهي عارضي روايتون يا آهي مسئلا، جي اڄ آهن تہ سڀان حل ٿي ويندا ۽ ڪجهه پيا لڳندا، پر آهي دائمي حقيقتون، جي ڪڏهن بہ پراڻيون نہ آهن ۽ سدائين دلڪش رهنديون. مثلاً گهڻا ٽڻا پنڪتي، اقتصادي ۽ سياسي مسئلا، جن جي حاضر زماني ۾ عارضي اهميت آهي، سي وقت پئي سلجهي ويندا، ۽ آئيندي لاءِ انهن جي خالي تاريخي يادگيري رهندي ۽ نہ ادبي اهميت. ياد رکڻ کپي تہ اهي جزوي تاريخون آهن، جي عام زندگي سان واسطو رکن ٿيون ۽ عبارت جي لحاظ کان ادبي درجو رکن ٿيون. پنڪتي ۽ سياسي مسئلا بدلبا رهن ٿا؛ پر زندگيءَ جا دائمي اصول (سچ، سوڀيا ۽ نيڪي) ۽ انساني سڀاءَ جا مسئلا (پيار، ڏڪار، فخر، حسد وغيره) - اهي ئي آهن جي دائما قائم رهندا، جن جي آڌار ۽ ڪوجنا ادب کي سدائين امر بنائي ٿي.

فنائتي نمائش

ادب جي ٻي خاصيت آهي زندگيءَ بابت عالمگير ويچارن جي فنائتي نمائش يا پيش ڪرڻ جو طريقو. نمائش جا ٻہ مکيہ جزا آهن: بناوت- يعني خيالن جي رٿا ۽ جوڙجڪ، ۽ عبارت- يعني لفظن جي سهڻي چونڊ ۽ ملاوت. ادب جا اهي ٻئي پهلو اهم آهن، جن کي سرڳواسي لعلچند جڳتيانيءَ جي گفتي موجب سنڌيءَ ۾ مال ۽ رومال چئي سگهجي ٿو. ليڪن ۽ سندن لکيتن جو ادبي اندازو يا ساهتڪ ڪٿ بہ انهن ٻن پهلن جي لحاظ کان ڪرڻ گهرجي. البت مال جي اهميت وڌيڪ آهي، ڇو جو مال ڌاران کهڙو بہ سهڻو رومال ٺلهو رهندو؛ پر کهڙو بہ مائيدار مال، جي سندر رومال ۾ نہ ويڙهيل هوندو، تہ ڀري بار ٿي پوندو. زندگيءَ جون کهڙيون بہ دلچسپ روايتون، جي ڪلاڪاريءَ سان پيش نہ ڪيون وينديون، تہ ادب جو مرتبو نہ ماڻي سگهنديون. جيوت جي گوڙهن مسئلن بابت ڪيڏا بہ انگ اکر ڪٺا ڪجن ۽ دليل بازي ڊوڙائجي، پر جي ان کوجنا کي پيش ڪرڻ جو فنائتو طريقو نہ هوندو، تہ آهو فقط نغاري تي ڏونڪي وارو پرچار ٿي پوندو ۽ نہ ساهت جي مڌر مرليءَ جو آلاپ.

ساهت ۽ وگيان (سائنس)

هيءَ ڪائنات ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي: انسان ذات ۽ قدرت. جئن انسان ذات کي زندگي آهي، تئن جڳ- مشهور سائنسدان ڊاڪٽر بوس ثابت ڪري ڏيکاريو آهي تہ قدرت کي بہ پنهنجي زندگي آهي. انساني زندگيءَ بابت علم کي ساهت ٿو چئجي، ۽ قدرتي زندگيءَ بابت علم کي وگيان ٿو چئجي. ساهت جيوت جي نيمن کي جاڻڻ ۽ انهن انوسار هلڻ ٿو ڏيکاري، ۽ وگيان قدرت جي قانونن کي سنجهڻ ۽ انهن تي عمل ڪرڻ ٿو سيکاري. هاڻي سوال آهي تہ ڪيتري قدر سائنس ساهت جو درجو حاصل ڪري سگهي ٿي؟ ان جو جواب بہ ساڳيو آهي جيڪو تاريخي ڪتابن بابت ڏنو ويو. جهڙيءَ طرح خشڪ تاريخي واقعا ۽ انگ اکر، زندگيءَ

سان وابستہ ڪرڻ سان ۽ سهڻي اصولي ۾ پيش ڪرڻ سان دلچسپ بڻائي ٿا سگهجن، تهڙيءَ طرح جيئن وڏهن وڪياڻي ڪوڄنائن جو پڻ السانيءَ زندگيءَ سان تعلق ٻريا ڪبو ۽ انهن کي فنائتي بناوت ۽ عبارت ۾ پيش ڪبو، تہ اهي ڪتاب پڻ ساهت جو حد ٿائي سگهن ٿا. پر اهڙو وڪياڻي ساهت هت اڃڻ تاريخي ساهت کان بہ وڌيڪ ڏرلڀ آهي. عام طرح ساهت ۽ سائنس هڪ ٻئي جا ضد سمجهيا ويندا آهن؛ ايتري قدر، جو سائنس جا ڪتاب فقط سائنسدان ئي سمجهي سگهندا آهن؛ پر ساهتڪ ڪتابن ۾ نہ رڳو پڙهيل ماڻهو، پر خود سائنسدان بہ چاه وٺندا آهن، ڇو تہ آخر آهي بہ تہ پهريائين انسان آهن پوءِ سائنسدان. درحقيقت هر انسان کي پهريائين ساهت مان جيوت جو گيان پراپت ڪپي، پوءِ جي من ٿ مڃي، تہ وگيان ڏانهن وک وڌائڻ گهرجي.

ساهت ۽ سکيا

آڳاٽي زمانيءَ ۾ جڏهين "ملڪ ۾ ڪير ۽ ماڪيءَ جون لڙيون وهنديون هيون" تڏهن ادب جو واحد مقصد هوندو هو "فرحت". اِن اصول کي چوندا هئا "فن براي فن"، يعني فن جو مقصد فن ئي آهي، جنهن مان صرف موج پرائجي؛ پر جڏهن زندگيءَ جي ڪشمڪش وڌندي ويئي ۽ جيوت جي هر راهہ ۾ مشڪلاتون ۽ مسئلا ايندا ويا، تڏهن ادب کي انهن مسئلن طئي ڪرڻ جو واهڻ بنايو ويو. ادب جو مقصد "فرحت" مان قيرائي "سکيا" ڪيو ويو، ۽ "فن براي زندگي" جو نئون اصول جاري ڪيو ويو، يعني فن جو مقصد آهي زندگيءَ کي پيش ڪرڻ ۽ سڌارڻ. انگريزي شاعر ۽ نقاد مئٿو آرنولڊ وري نيون اصول ٻڌايا ڪيو: "فن براي اخلاق"، يعني فن جو مقصد آهي اخلاق سيکارڻ. آرنولڊ تہ انهيءَ اصول کي اهڙيءَ حد تي ڪٺي ويو، جو مرڳوئي شعر بابت بہ چيائين: "شعر آهي زندگيءَ جي نڪتہ چيني." هاڻي، جيڪڏهن شعر جهڙي تصوري ادب ۾ پڻ زندگيءَ کي سڌارڻ لاءِ ان جي نڪتہ چيني ڪرڻي پئي، تہ ادب جي ٻين نثر وارين شاخن جهڙوڪ ناول، ناٽڪ، آکاڻيءَ وغيرهہ ۾ تہ جائيتي زندگيءَ جي نڪتہ چيني ڪرڻي پوندي. پر شرط اهو آهي تہ اها بہ جيڪڏهن فنائتي نموني نہ ڪئي ويئي، تہ وري بہ ادب کي پرچار ۾ مٽائي ڇڏڻ جو انديشو آهي. تنهنڪري سچو اصول انهن ٻن حدن جي وچ ۾ آهي؛ يعني ادب جو ٻنو مقصد آهي فرحت سان گڏوگڏ سکيا ڏيڻ ۽ جيوت کي سڌارڻ جي ڪوشش ڪرڻ.

تحقيق، حياتيءَ جا الجهن اڄ اهڙا گهاٽا ٿي ويا آهن، جو جديد ادب مان فرحت تہ خير ڪاٿي حاصل ٿئي. پر ايندڙ زمانيءَ ۾، جڏهن زندگي لياءَ ۽ نيتيءَ جي پايي تي قائم ٿي ويئي، تاڏهن نئين ساهت مان بہ هن کي اصلوڪي فرحت اوس حاصل ٿيندي. باقي سکيا جي ضرورت پوي، تہ اها بہ اهڙي خشڪ طريقي نہ ڏيڻ کپي، جئن ماستر يا ملان وعظ ڪندو آهي؛ پر اڻ سڌيءَ طرح، فنڪاريءَ جي نوع ۾ ڏيڻ کپي، جئن پڙهندڙن ۾ دلچسپي پيدا ڪري. اهڙي سکيا پريل ساهت دواران ئي، عمر خيام جي اکرن ۾: "زندگيءَ جي هن بيڪار سرشتي کي چيهون ڪري، نئين ڪارب ۾ وجهي، زيادهہ دلچسپ بنائيندا سون."

جهمٽ مل خوبچند ڀاوناڻي

رس ۽ ڀاو

(هڪ پراچين هندي پُستڪ تان ورتل)

پنڊت برج موهن ڪالي هڪ اردو ادبي عالم چيو آهي ته "سخن جو ميدان هڪ اهڙي جڳهه آهي جتي مسجد ۽ مندر، گبر ۽ مسلمان، شيخ ۽ برهمڻ - سڀ برابر آهن!"

اهڙا ويچار ته اسان سنڌين جي نس نس ۾ سمايل آهن. وقتي ورهاڱي جو واءُ جيڪو لڳو، سو لڳو. هاڻ جيڪي جيتي آهيون سي تيتي، ٿڌي سيني سان سوچي، محسوس ڪريون ٿا ته اسين سنڌي، تعصب کان ٻاهر آجا آهيون. نامراد ڪو سنڌي هندو هوندو، شاهاڻو شاهه عبداللطيف، جنهن جي دل جو دائمي بادشاهه نه هوندو. اڃا اهڙو ڪو سنڌي مسلمان اديب ڪونه سڃاڻان، جنهن جي دل ۾ ساميءَ جي سلوڪن ٻڌندي، آمنگ نه آئيا. دلپت هرهڪ سنڌي مسلمان جي دل ۾؛ روحل هرهڪ سنڌي هندوءَ جي رڳ ۾. سونهاري سچل اهو جو چيو ته

"ٻي هرڪائي، ماءُ ٻيءَ ڄائي،
هيرَ عشق دي جائي".-

سو، اسين سنڌي سڀ، هيرَ مثل، سڪَ منجهان ڄائي ميرجيٺل آهيون. پاڪستان سان اوهين اتي جا وفادار؛ ڀارت جا اسين هتي وارا راڄ ڀڳت. اهو هرهڪ جو اهم فرض ۽ مکيه ڳڻ: پر، توهين به سنڌي، اسين به سنڌي. ساهت ۾، اوهان جو يا اسان جو، آني جو يا هتي جو، آهي ئي ڪين. جي جتي سي تتي؛ پر سنڌي ٻولي سڀن جي، سنڌي ساهت سڀن جو. جيڪي ڀاو اوهان جي هردن اندر، سي ئي آمنگ اسان جي دلين اندر. اوهان جا سعيا، اسان جا سڄايا. اسان جو، سوئي اوهان جو. سنڌي ادبي بورڊ اسان جو، سنڌي ساهت سڀلن اوهان جو.

سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت بنسبت، جيڪو آدر اوهان پاسي ڏٺي پيو، ان سان، اسان هتي وارن سيني جي گهڻي دلچسپي آهي. ادب جي پاڪ درگاهه تي اسان جو ناقص نذرانو، ساهت جي اوچ آستان تي اوهان جي ڀيٽ پيٺا - منجهن رتيءَ مانر به ڀيد ڪونهي. سنڌي

مهراڻ

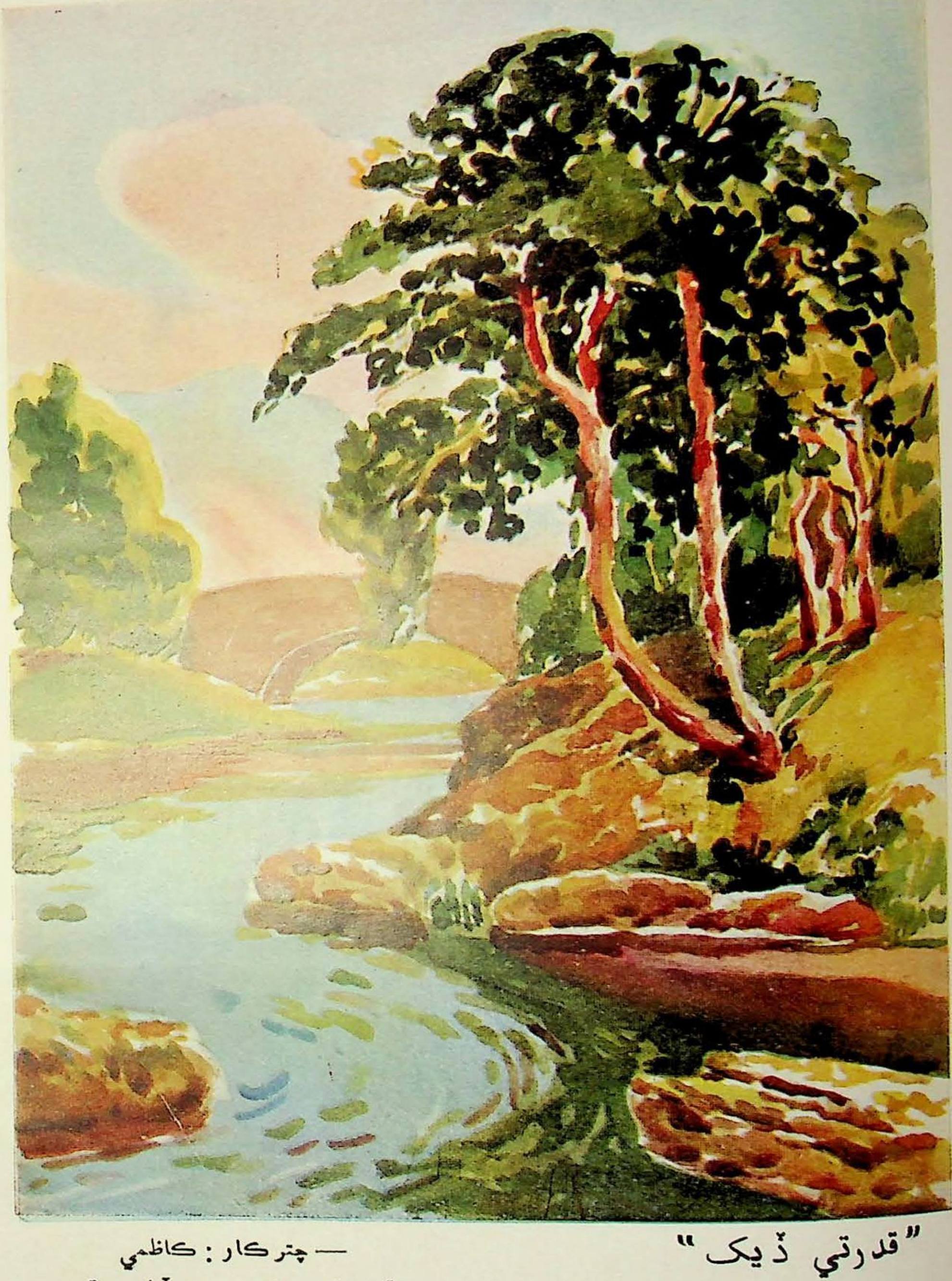

"قدرتي ڏيک"

— چترڪار: ڪاظمي

سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ.

ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت کي مالا مال ڪرڻ جي سامگري، اوهان کي يا اسان کي، جتان جُڙي، جيڪا جڙي سا ڪارگر. عربيءَ يا پارسيءَ مان جيڪي ٻڙ ٻوٽا ٻوٽڻ، سو سُهاءِ؛ سنسڪرت يا هنديءَ مان جيڪي حاصل ٿيندو سو نيڪ. اوهان کي ۽ اسان کي نيتُ اها اونَ ته شل اسان جي سنڌي زنده رهي. ساڳئي وقت، سنڌي ساهت کي مالا مال ڪرڻ ڪاڻ، جيڪا سامگري اوهان کي ۽ اسان کي هٿ اچي، سا هڪ ٻئي جي حوالي ڪرڻ ۾ اهو آمنگ اچڻون، جو، پاڻُ سک ونڊيندي حاصل ڪن!

مٿين ويچارن جي مدنظر، ڀارت جي هڪ پراچين ساهت ڪلاڪار، "رَس ۽ ڀاو" بنسبت جيڪي چيو آهي، ان جو ترجمو پيش ڪجي ٿو. شاعر جي دل اندر جيڪي آمنگ آڻن ٿا، جيڪي ڀاو آتپن ٿين ٿا، تن جو اڀياس ڪري، وڪيانڪ نموني ۾، انهيءَ پراچين ساهت ڪلاڪار، پنهنجي پُستڪ - نالي "ڪاويه پرڪاش" يعني "شعر جو نور" - منجهه، جيڪي ڄاڻايو آهي، ان وشيءَ تي، انگريزيءَ ۾ گهڻوئي پڙهيو هوندوسين، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ اِن وشيءَ تي ڪجهه به موجود نه آهي. عربي يا پارسيءَ ۾، شعر جي نقادن، انسان جي دل جي آمنگن بابت، عالماڻي نموني ۾ ڪجهه لکيو آهي يا نه، تنهن بابت ڄاڻ نه اٿم. پر، جئن مٿي چيم، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ساهت کي مالا مال ڪرڻ جي سامگري جتان ٻڙ ٻوٽڻ اِهان سُهاءِ. البت، سنڌيءَ ۾ اهڙن وشين تي لکندي، اکرن جي اڻاٺ محسوس ٿئي ٿي. هن ترجمي ڪندي، مرحوم پرمانند ميوا رام جي ڊڪشنرين کان ڪجهه مدد ورتل آهي - ته به، اکرن جي اڻاٺ اڌو هئي، جنهن سبب، ڪيترا هندي لفظ ڪتب آندل آهن. سمجهڻ ۾ ڪجهه سهوليت ٿئي، ان لاءِ، سندن هم معنيٰ لفظ انگريزيءَ ۾ ڏنا ويا آهن.

لڳ ڀڳ هڪ هزار ورهيه اڳي، ڀارتي ساهت جي سَمَان ۾، هڪ مها جوتي سورج پرگهٽ ٿيو، جنهن پراچين اِتهاسڪ ستارن کي تيج - هيڻو بنائي ڇڏيو. هماليه جي گود ۾، برهمڻ ڪُل منجهه، "پنڊت مَمَٽ" جنم ورتو. اهو سمو هو جڏهن ساهت ڪلاڪارن جي پَدوي اُوچ هئي. جيئن عربستان ۽ ايران ۾، مُلڪن جا مالڪ، اديبن جا مريد هئا، تيئن ڀارت ۾ پڻ، ڪوين ۽ ساهت ڪلاڪارن اڳيان، راجائن ۽ مهاراجائن جو نياز هو. پنڊت مَمَٽ کي ته چولدائي هئا "راجانڪ" ممٽ، يعني، "راجا مثل" ممٽ. سندس مکيه پستڪ آهي "ڪاويه پرڪاش". شاعر، پنهنجي شعر ۾، ڪهڙا ڪهڙا ڀاوَ پرگهٽ ڪري ٿو، ۽ انهن سبب، منجهانئس ڪهڙو ڪهڙو رَسُ پيدا ٿو، اهو مضمون پَرَ ڪاريگريءَ سان نباهيو اٿس. چوي ٿو ته

"شاعر جي دل اندر، جيڪي به استائي ڀاوَ*، يا بنيادي امنگ آهن، سي هيٺين لسن جا ٿين ٿا:

*Primary or Basic Emotions.

١- رتي، ٢- هَسيي (مذاق)، ٣- شوڪُ (ڏک)، ٤- ڪروڌ (غصو)، ٥- اُتساهه،
٦- ڀَوَ، ٧- ڪراهت، ٨- وِسمَيه (عجب)†.

"انهن ڀاون پٺاندر، شعر منجهه هيٺين علحدن قسمن جو رَسُ†† ٿئي ٿو:
١- شرنگار رس، ٢- هاسيه رس، ٣- شوڪ رس، ٤- ڪروڌ رس، ٥- وير رس،
٦- ڀيانڪ رس، ٧- مَڪروهه رس، ٨- اَدڀُت رس (اچرج)†

شرنگار رس1:

"شرنگار رس ٻن ورگن 2 جا ٿين: هڪڙا جيڪي سنجوڳ (وصال) مان اُٿن، ٿين ۽ ٻيا جيڪي ويوڳ (فراق) مان اُٿن ٿين. سنجوڳي شرنگار رس جا وري 'وڀاوَ' 3 اهن. آهي ايترا آهن، جو ڪٿن، سندن خاصيتن پٺاندر، اُپ-ورگن 4 ۾ ورهائڻ ڪٺن آهي. تنهنڪري، چنجي ڪٿي ته اهي مڙيئي هڪ عام نموني جا آهن ۽ رڳو پانت پانت جي رڱن ۾ پرکهڻ ٿا ٿين-جئن ته جهاتي پائڻ، سَهلائڻ 5، سيڻيون آڇڻ، ۽ ٻيا. سنجوڳي شرنگار رس ۾ ڀِل ڪوتائن جا ٻه مثال هي آهن:

١- اِستري وڀاوَ"6:

"سيج پلنگ تي سُتي ٿي.
هيءَ آئي. ليڻ هيڏانهن، ليڻ هوڏانهن، ليڻ ڀُتني.
سانت سانت ۾، ڀَبُ ڀَبَ سان، اچي پلنگ پيڙي ٿيي.
آڪڙين سان ڪوچ وڌائين ڀيءَ جي چهري ۾.
ٻر هن جو گيگٽ اهڙو، چڻ ته هجي اکهور لنڊ ۾.
مُکُ پيکيڙيائينس مُکَ سان، ڀوڙن نيڊرتا 7 سان.
هُن جي چهري تي آسالڪ آئي ڪنپ8، ٻر جهيڻيي؛ لالائي، ٻر آتلکي.
هيءَ ٿي ويئي لج ۾ لالُ، ۽ ڪنڌُ ڀيُس ڍرڪي.
ٻوءِ، موٽ ۾ وسڪارو، چا جو؟"

"٢- پُرش وڀاوَ 9

"١اي مرکهه نيڻي! وجهيئي چوليي 10، وجهه چنيٻن،'- ايترو چئيي، چنڀيءَ سان ڇهيائينس چوليءَ جي ڪنهيُن کي. سندر ناريءَ جي ڳان تي ٻرکهڻ ٿيي هرش 11 جيي لالائي: سا

---

†.١ The Erotic .٢ The Comic .٣ The Pathetic .٤ The Furious .٥ The Heroic .٦ The Frightful .٧ The Disgustful .٨ The Marvellous.

†† رس = Flavour

1. The Erotic 2. The Classes 3. Excitants 4. Sub-divisions 5. Caresses 6. Female Excitant 7. Boldness 8. Tremour 9. Male Excitant 10 Bo dice 11. Rapture.

ڏيي سگهن؛ سو، مشڪراهٽ سندن مُکَ تي، پير سندن پٽتي، ڪنهن ڏنو بهالو، ڪا ڪِسڪيي–ميڙ بئيي ٽيون آلوپ ".

وبوگِيي شرنگار رَس [1] جن وڀاون [2] رستي آئين ٿئي، سي پنجن اپ–ورگن [3] منجهه وراهيل آهن، جي آهن :

١- اُڪلاشا [4] ٢- وڇوڙو ٣- ڏويش [5] ٤- پرين پرديس ٥- وپَد. [6]

ڪاوِيَہ، جنهن ۾ اهي رَسَ سمايل آهن، تن جا مثال هيٺيان آهن :

١- اُڪلاشا

"استريءَ سندو سنيهہ [7] آهي سندس سَتُ [8]،
سو، سنيهہ اربن ڪرڻ ۾ ڪيڏو نہ آهي آنند!
سنيهہ جيي رهي سار ۽ سار ۾ سدا آئي اُمنگ.
شل سندس دل بہ منهنجيءَ سڪ ۾ سدا رهي سجاڳ!
او، شل سندس پرير جو ناتو مون سان نيهہ رهندو اچي!"

٢- وڇوڙو

"'اڃا نہ آيو!
پيو ڪو انس ڪٿن؟
اُئين ڇا هوندو!
ڪهڙي مِتر وٽ ويندو؟
پُرشَ تہ موئي مون لاءِ پريشان،
سو، مِترُ ڪو هوندس بہ ڇا؟
پوءِ، اڃا نہ آيو ڇو؟
آها! ڪهڙي نہ آئيي پراپدا! ...'
انهن گُڻين بئي گيڻُس،
پاسا ورايو پاسا ورائي،
ليٽن ننڊ نہ ڪائي!"

٣- ڏويش [9]

"اڄ پتيءَ جو پهريون ئيي وشواس–گهات [10] پرکيائين،

1. Erotic Sensation arising out of Separation 2. Excitants 3. Sub-divisions 4. Longing 5. Jealousy 6. Calamity 7. Love 8. Chastity 9. Jealousy 10. Treachery

موهه منهنجيءَ پياريءَ سڪيءَ سان.
ڏُڙهل هردي ۾ ڪين ساڙيءِ اِيرکا1؟
ساڙي به ته نه، ۽ ڪُڇي به ڪين؟
ٽُنڪا2 ٿي نه سِڪِي هئي، سو ڪَرڙا واڪ ڪين ڪيئي؟
منهن ورائي ڇڏيائين. ڏنو ڪيائين آنءَ ڏنو.
پوءِ، هڙ جي سندس ڪمل نين، تن مان آڇي ڦِسيا آنسو،
سي، ڳلن تان وهيا ڏارانون ڪري،
ڀنڀريل3 ڪي ٿي ڇڏيائونس ڀڪوني.“

۴- پرين پرديس

”دل وارا ويا دور،
پانهنجو ته هاڻ ڳهنا ڪين پاسندم، سو وڏو مانءِ ڀَنَ.
مَنُ ڏولاني ۾، جوي ته ’اڳتي هل‘.
مَنَ جو ڏيرجُ به پيو ڏوڙ ۾.
دل وارا ويا،
سُٺيان ڳهنا ويا، مَنُ ويو، مَنَ جو ڏيرج ويو.
ته پوءِ منهنجا ساس4، تون وري منهنجي سيني ۾ ڇا ڪاڻ؟
وڃ، تون به وڃي مُڪالو ٿيءُ!“

۵- وِپَد5

”هينئر هُن جي هنيءَ تي ڇپيل آهي تصوير.
مُک تي چيتَ-ورتِ6 ڇپي مانءُ مَدُرُ7 آشانتيءَ جي،
۽ جڏهن پريتَنُ8 ڪيم ته پاڻُ تنهنجن چرنن ۾ نيميل ڇپيان،
ته لُڙڪن جي لاڙن، دِرشيت تي وِڌو ڏُڪڙ؛
هاڻ، ڪين ڏسان، ڪين ڇپيان؟
هاءِ ڪٺور پرالبڌ! تصوير ۾ به اسان جو سنجوڳ نه سِٺهي سگهيو!“
مٿيان مثال هئا شرنگار9 رس جي ورڪن ۽ اپ-ورڪن جا. باقي رس جيڪي آهن تن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

1. Jealousy 2. Mild taunts 3. Dishevelled tresses

4. Breath of Life 5. Calamity 6. Mood 7. Sweet Discontent 8. Persistent Endeavour 9. The erotic sensation

هاسيہ رس 1

"'ڪهڙي ڪري ڪونيانس!
اهو شوڪُ نہ اٿم تہ مُنهنجون لوڪيائينم؛
اهو بہ شوڪ نہ اٿم تہ لڪَ تي لوڪيائينم؛
۽ اهو بہ شوڪ نہ اٿم تہ پيڙهي پٽ ڪري لوڪيائينم.
پر، ڪهڙي ڪري ڪونيالس! گندي پاڻيءَ ۾ پُڏلَ مُنهنجون!
وري ٿيي ٻوڪُ ڇڏي تہ 'امبرت ٻرڪيو ٿيي مانءُ'!
مٿان وري ڪچُ ائين ٻيٺي مٽي، جڻ تہ منتر آچاري موڪشُ 2 ٿيي ارپيو!'
ائين ٿئي رتُ رُنو وشنوءَ شرما."

شوڪ رس 3

"'امي! او امي! ڪيڏانهن ويئينءَ؟
اڙي ديوتائون، ڪاڏي ويئون اوهان جون آسون؟
ڌڪ 4 اسان جي هيءَ جيوڻ!
هاءِ! اسان جي ڳوڏ وارا انگ، تن تي آڳ ٻرڪي رهي آهي.
هي سندس نيرمل نيڻ، ٻجهري رهيا آهن!
هيءَ مينڙو مُسڪَ، او، هيءَ ... ملڙو ... مک ... او، او ...'
ڪهڙو نہ دل ڏاريندڙ رودن!
ٻُڌي، پُرنمائون 5 بہ جيڪر روئي ڇڏين،
ديوارون ٿي پُرزا پُرزا ٿي پون!"

ڪروڌ رس 6

"اري حيوانن جهڙا مهتا دُشٽ، هٿيار بند انسانو!
هيءَ آگر آتياچار ڪنهن ڪيو؟
ڪير آهي جنهن سُنيڪار ڪيو؟
ڪير، ڪير آهي جنهن ايهڙي آڪين سان ڏٺو!
ترسو تہ آءٌ تو چنن ٿيي ذيساڻن ڏي، ڪٺو ڪٺو ڪريانو،
اوهان ميڙ پٽنيئي جو، ۽ ٻڌ ڀيم جو، ارجن جو ۽ ڪرشن جو،
خُونُ، هڏُ، ماسُ، تتُ!"

---

1. The comic sensation or flavour 2. Deliverance from worldly mares
3. The pathetic flavour 4. Fie on 5. Statues
6. The Furious Sensation

ويـر رس[1]

“ٻانڌروا اوهين جيتاميڙا جيئو! اوهين تہ آلڪو نہ ڪريوا ڏسو، ڏسو، هي منهنجا ٻاڻ، جن اندر-ديوتا جي ڪنج جو منڊر بہ ڇيهون ڇيهون ڪري ڇڏيو، سي اوهان جي مٿين 2 تي وسجن، سو ڏيندو ٻاڻن جو ايمان. اي سمترا جا ٻنيرَ، تون بہ آخر ۾ نہ آهين؛ جيتي آهين آني آيو ئي رهہ. آءٌ ميگهناد، منهنجي شانَ وٽان شڪار ڪو آهي تہ رڳو راڙ، جنهن اک ڇنڀ ۾ هيءَ سارو ساگر ئي ٻڏي ڇڏيو آهي!”

ڀيانڪ رس[3]

“ڏسُ، ڏسُ! هيئنَ ڇال ماريندو، ٻڄندو وڃي، ڇو؟
ٻوڙيون ڇنڪيون، ڇتڻ، پيٽ منجهہ اڙائي، سامهيئن سان ئي سمڄيندو وڃي، ڇو؟
اڃو هاڻ ٻيهي رهيو.
مٽڪي جهڙي موڙ، ڪهڙي نہ موهيندڙ!
هيڪ اک آڏي ڪري، ٻئيان ڏنائين هيڪ ئي جهلڪ،
۽ سورج جو هيڪُ ئي ڪرڻو ڪيريس انهيءَ آڏيءَ اک تي.
۽ ڏيو تيج تجلو، انهيءَ آڏيءَ اک ۾.
ڏٺءِ؟ ڪنهن ٻاري دُردشا 4 جو ٻرياءُ 5، هوس سمايل انهيءَ اک ۾.
ڇا ڏنائين هڪ ئي جهلڪ ۾، جو هيئن ڇرڪُ ماري، وري ٻوٽ اڏائو؟
اوهيو! ويچاري ٻسونءَ ٻئيان، رَتَ کي سمڄيندو اچي، هيڪُ ڇتر 6 نيشان سار ئي 7.
انهن هٿن ۾ واڳ ۽ انهن ۾ ئي مها گهاتڪ ٻاڻُ.
ويچارو ميرگُهہ!”

سڪروهہ رس[8]

“اوّل، لوٿ 9 جي چمڙي ليڙون ليڙون ڪيائين.
وءِ، ڪلها، سٿرون ۽ ٻيا سرير جا اهڙا انگ،
ٿن ۾ ڇٽيا وڄهي، سڃيل ۽ ڏپ واري ماس جا ڇاٽا ڪُرڙي ويو ڪرڪائيندو.
ٻلبيت ٻريت! ڇوڦير نهاري، ڏند ڏيکاري، ڏيمي ڏيمي،
سندس گود ۾ پيل لوٿ جي هڏن ۽ سنڌن تان.
رهيو کُهيو بہ ڪُرڙي ٻيو، ڪيرڪائي ٻيو، ڳرٻل ماسُ. ڇي، ڇي!”

---

1. The Heroic Sensation 2. corpses
3. The Frightful Sensation 4. calamity 5. Expression of Emotion
6. Clever shot 7. Charioteer
8. The Disgustful Sensation 9. corpse

آدبت رس†

"کهڙي نه وچتر سروپ!
مکک متها جوتيءَ،
آچنتب ٻرتاپيءَ،
آکنت آکاري،
ھهڙي سندر ناري!
آها! ڪنهن ڏٺي نه ٻڌي!"

ٻن سروپ ڀاوَ (a)

مٿين اٺن آستائي (b) ڀاون يا بنيادي اُمنگن جا وري علحدا علحدا روپ آهن، جن کي گڏي چون ٻن سروپ ڀاو. اهي ڪل ٣٣ آهن.
[ھڪ ھندي ڪويءَ اهي ٣٣، هيٺين نن دوهن ۾ وڏا آهن:
نروبرون 1، شنڪا 2، گرب 3، چنتا 4، موهه 5، وشاد 6،
دئنيه 7، آسويا 8، مرتيه 9، مد 10، آلس 11، شرم 12، اُنماد 13؛
آڪرت گوپن 14، چپلتا 15، آپسمار 16، ڀيه 17، گلان 18،

---

†. The Marvellous sensation

(a) Variant or accessory emotions (b) Basic or Primary Emotions

(a) The Accessory Emotions:

10– Intoxication	مد	1– Self-disparagement	وئراگ
11– Indolence	آلس	2– Apprehension	شنڪا
12– Lassitude	وسرام	3– Arrogance	گرب
13– Mental Derangement	اُنمت	4– Painful Reflection	چنتا
14– Dissembling	ڍونگ	5– Distraction (from the real)	موهه
15– Unsteadiness	چنچلتا	6– Despondency	مايوسي
16– Dementedness	آپسمار	7– Depression	اُدا سينتا
17– Alarum	ڀو	8– Envy	ايرکا
18– Debility	جهوري	9– Demise	مرتيو

وِرِيڙا 19، جڙتا 20، هرش 21، ڌرت 22، مت 23، آويگ 24، بتکان (c)؛
آتڪنٺا 25، ندرا 26، سوپن 27، ٻوڌ 28، آگرتا 29، ٿايه (d)،
وِياڌ 30، آمرش 31، وِترڪ 32، سِمرت 33، يه تيتيس گِنايه (e)]

* * * * *

شعر جو پدويون

راجانڪ پنڊت ممٽ، ڪاويه يعني شعر جون ٽي پدويون ڄاڻايون آهن:

١- اُتم ڪاويه، يعني اعليٰ درجي جو شعر

٢- مڌيم ڪاويه، يعني وِچولو شعر.

٣- آڌم ڪاويه، يعني گهٽ درجي جو شعر.

رساوت ڪاويه، يعنيٰ اهو شعر جنهن منجهه شاعر پنهنجا جذبا ڦوڪيا هجن، اهو ئي آهي اُتم ڪاويه. اهڙي شعر ۾ النڪارن يعني صنعتن جو استعمال نه به ٿيل هجي، ته به منجهائنس بيحد رس پيو ايندو. اهڙي اُوچ ڪوتا جنهن ۾ صنعت اصل استعمال ٿيل نه هجي، اُن جو هڪ مثال هيٺيون ڏنو اٿس:

"هيءُ منهنجو پتي ديوتا، آهي ته اِج به تهڙو ئي،
جهڙو هو تنهن رات، جڏهن اچي ڪُنئارپڻ چورايائين؛
هي راتيون چيٽ جون، ڏسجن ته ساڳيون مها سندر؛
ڪا دمب-ڪُنج هار ڪان، مالتي ڦُلن جي سُگنڌ سان ڀرپور،
هيءَ جا لڳي ٿي هير، سا به ته ساڳي؛
۽ آءٌ به ته جهڙي هُيس اَڳ، تهڙي آهيان اَڄ؛
ته به نو جيءُ تڙڦائيم ته ريوا ڪناري وارن ليپسُو ڪُنجن منجهه
وڃي، اُتي ڪي پريم آلويون ڪريان."

(c) Appear (d) Become, are (e) Are counted 33.

19- Shame	شرم	27- Dreaming	سُپنَ
20- Stupefaction	وِساڻ	28- Awakening	سُرت
21- Rapture	هوش	29- Sickness	ڏُکار
22- Equanimity	سَنڀاڙ	30- Stern-ness	آگراڻ
23- Resolve	پهه، هوڏ	31- Impatience	وِڪاند
24- Flurry	ڪتهو	32- Debate	واتا ورڏ
25- Longing	آڪير	33- Recollection	سارَ
26- Sleep	ننڊ		

رساوت ڪاويه ڪي ٻين ودوانن "ڌُن ڪاويه" به ڪوٺيو آهي، ڇاڪاڻ جي هردي اندر ڀاؤ تڏهن آڻن ٿا، جڏهن هُو ڌُن لڳائي ٿو. آتم ڪاويه يا ڌُن ڪاويه ۾ شوليءَ يا عبارت ڪي، رَس ۽ ڀاؤ جهڙي اهميت ڏال آهي، ۽ جي منجهس ڪو ڀاؤ پرکهڻ ٿيل نه آهي ۽ فقط النڪارن يا صنعتن سان جهنجهيل آهي، ته اهڙي ڪاويه يا شعر کي ٻوئين ٻدوي ڌي نصيب ٿيل آهي. مڌيم ڪاويه يا وچولي درجي جو شعر انهيءَ قسم جي شعر کي چيو اٿن، جنهن منجهه ڀاؤ ڪِي ڪجهه سمايل آهن، پر عبارت کي وڌيڪ اهميت ڏنل آهي.

*　　*　　*　　*　　*

شاهه لطيف جي شعر جو اڀياس، رَس ۽ ڀاوَ جي مٿين اصولن پٽاندر ڪبو، ته ڏسبو ته سندس سمورو شعر آتم ڪاويه آهي. هُن مهاڪويءَ جي هردي اندر، ڀانت ڀانت جا دک دائڪ توڙي آنندت آمنگ پيدا ٿيندا هئا، جي سندس شعر جي سِٽَ سِٽَ ۾ پرکهڻ ٿيل آهن. ڪين پرکهڻ ڪرڻ لاءِ، ڪيس طرح طرح جي النڪارن ۽ ٻين سوڀيائن استعمال ڪرڻ جي بيحد مهارت هئي. ڀارت ۾ آئي بعد، مون به گهڻن ئي هندي ڪوين جي ڪرتائن جو اڀياس ڪيو آهي، پر رس ۽ ڀاوَ جي لحاظ کان شاهه لطيف پنهنجو مٽ پاڻ آهي.

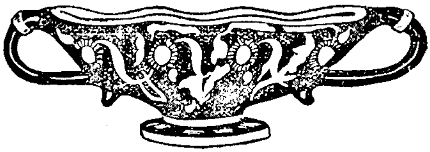

بيهڪ جون نشانيون

ٻولي، انسان جي خيالن، احساسن، امنگن ۽ جذبن جي اظهار جو بهترين طريقو آهي. انهيءَ اظهار لاءِ انسان، ٻوليءَ کي ٻن صورتن ۾ ڪتب آڻي ٿو: هڪڙي ڳالهائڻ واري صورت، ۽ ٻي لکڻ واري صورت. ڳالهائڻ وقت هرڪو ائين چاهيندو آهي ته ٻڌندڙ سندس هر جملي مان اهوئي مقصد ۽ مراد ڪڍي، جيڪا خود ڳالهائڻ وقت هن جي ذهن ۾ آهي. انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ، هن کي جملي جملي کي علحدي علحدي ڍنگ سان ڳالهائڻو پوندو آهي. هر جملي جي مطلب ادا ڪرڻ وقت، ڪنهن هنڌ ڍرو، ۽ ڪنهن هنڌ تکڙو ٿي ڳالهائڻ؛ ڪٿي ٿورڙو، ته ڪٿي گهڻو بيهي، وري ڳالهائڻ شروع ڪرڻ؛ ڪن لفظن تي خاص زور ڏيڻ؛ ڪنهن فقري کي ٻين سڀني فقرن کان نرالو ۽ جدا ڪري پيش ڪرڻ؛ عجب ظاهر ڪرڻ يا سوال ڪرڻ - انهن سڀني مطلبن ادا ڪرڻ لاءِ، هن کي آواز ۽ منهن جي تاثر جا ڪيترا ڍنگ استعمال ڪرڻا پوندا آهن: ڪجهه لفظن جي معنيٰ سان ڏيندي آهي ۽ ڪجهه ادائگيءَ جا طريقا مدد ڪندا آهن، تڏهين وڃي مقصد ساب پوندو آهي. ساڳيءَ طرح هرڪو لکندڙ به ائين چاهيندو آهي ته پڙهندڙ هن جي لکيت مان مقصد اهوئي ڪڍي، جيڪو هو چاهي ٿو يا جيڪو هن جي ذهن ۾ آهي. ان ڪري جڏهين مٿين سمورين ڳالهين کي ٻوليءَ جي لکڻ واريءَ صورت ۾ آڻڻو پوندو، تڏهن لازمي طرح، انهن ادائگيءَ جي نمونن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪو اثرائتو قدم کڻڻو پوندو - نه ته رڳا لفظ ته اهو مقصد ۽ اها مراد پڙهندڙ تائين (جنهن جي حالت ان وقت ساڳي ٻڌندڙ جهڙي نه هوندي آهي) پهچائي ڪين سگهندا. ٻولي جڏهين لکڻ ۾ اچي ٿي، تڏهين اهي ادائگيءَ جا نمونا ڪن نشانين جي صورت ۾ استعمال ڪرڻا پون ٿا، جن کي "بيهڪ جون نشانيون" يا "دَمن جون نشانيون" چئجي ٿو.

هر بيهڪ جي نشاني ڪانه ڪا مراد ادا ڪرڻ لاءِ مقرر آهي. لکڻ وقت، جڏهين اهي نشانيون ڪم آڻجن ٿيون. تڏهن نه لفظ، جملن جي جوڙجڪ الدر، پنهنجو اصل مقصد ۽ صحيح مواد پڙهندڙ کي ڏين ٿا. ڳالهائڻ وقت انسان کي ڪنهن فقري، يا جملي کان پوءِ ساهه کڻڻو پوندو آهي، ۽ ڪجهه وقت بيهڻو پوندو آهي - ڪٿي ٿورڙو وقت بيهڻو پوي ٿو،

ته ڪٿي وڌيڪ - بيهڻ جي انهن منزلن کي ڪن خاص نشانين ذريعي لکيت ۾ آڻڻ سان
ٻوليءَ جي لکيت ۽ ڳالهائڻ وارين صورتن ۾ ويجهڙائي ۽ هڪ جهڙائي پيدا ٿئي ٿي.
انهن بيهڻ جي نشانين کي، ان ڪري، سڏيو ٿي ويو "بيهڪ جون نشانيون". رفتي رفتي ٻوليءَ
۾ بيهڪ جي هرڪا نشاني گهڻي استعمال ٿيڻ ڪري، "بيهڻ" جي ڪارج کان سواءِ، هڪ
خاص اثر پيدا ڪرڻ ۽ معنيٰ کي زياده صاف ڪري ٻڌائڻ ۾ پڻ مدد ڪرڻ لڳي. جهڙيءَ
طرح ڪو شخص لڳا تار ويهه پنجويهه منٽ، بنا ساهه کڻڻ جي يا بيهڻ جي، ۽ هڪ ئي طرز
۾، مشين وانگر، ڳالهائڻ بيهي رهي، ته اسين ان کي هڪ بي مقصد "بڙ بڙ" سمجهي، خيال
۾ ئي ڪين آڻينداسون: تهڙيءَ طرح لکڻ وقت به جيڪڏهن اهي نشانيون استعمال نه ڪجن،
ته اها لکيت فقط لفظن جو ڍير بڻجي پوندي، جنهن مان ڪو به مقصد ۽ معنيٰ نه نڪرندي
- ۽ اها لکيت "لکي عيسيٰ پڙهي موسيٰ" واري ئي ڪا ڳالهه ٿي پوندي. انهن بيهڪ جي
نشانين کي غلط جڳهن تي استعمال ڪرڻ سان ته هيڪاري اگرا نتيجا ٿا نڪرن - سموريءَ
لکيت جي معنيٰ ئي بگڙي ويندي آهي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته مرڳو صفا ابتي معنيٰ اڪري
پوندي آهي. ڳالهه ٿا ڪن ته انگلنڊ جي پارليامنٽ ۾ هڪڙو بل پاس ٿيو - اهو بل
جڏهن ڇپجي تيار ٿي ويو ته ان ۾ ڪا هڪڙي بيهڪ جي نشاني - "ٿورو دم" (ڪاما)- غلط
جڳهه تي ڇپجي ويئي. بل جو سچو مقصد ئي الٽو ٿي ويو - ۽ جيڪڏهين اهو ماڻهن تائين
پهچي ها ته بغاوت ٿي پوي ها - ان ڪري، اهو بل پيهر ڇپائي ظاهر ڪيو ويو.

اسان جي سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترا لکندڙ انهن نشانين جو بنهه خيال ڪونه ٿا رکن..
نتيجو اهو ٿو نڪري، جو اهي ساڳيون چيزون، جيڪي هوند انهن نشانين سان بي مثال حسن
واريون ٿي پون، انهن نشانين نه هئڻ ڪري يا غلط استعمال ڪري ڪجسيون ۽ بي اثر ٿيو
پون. عام طرح ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهيءَ غلطيءَ جو شڪار عام لکندڙ - شاگرد، منشي،
اخبارنويس - ته گهڻي انداز ۾ آهن، پر خود چوٽيءَ جا ڪيترا اديب ۽ ليکڪ به انهيءَ
ڏس ۾ بنهه ڪين ٿا سوچين ۽ انهن نشانين جي اهميت کي نظرانداز ڪريو ڇڏين. چڱا چڱا
علمي مضمون، افسانا، ڪهاڻيون ۽ شعر، بيهڪ جي نشانين نه هئڻ ڪري يا سندن غلط
استعمال هجڻ ڪري، پنهنجي سموري معنيٰ، افاديت ۽ اهميت وڃايو ڇڏين.

جيئن مٿي چيل آهي ته ٻوليءَ ۾ اهي نشانيون ڪنهن فقري يا جملي کان پوءِ ڪجهه
وقت بيهڻ يا دم پٽڻ جو مقصد رکن ٿيون - سنڌيءَ ۾ به انهيءَ اصول تي درسي
وياڪرڻ ۽ گرامرن ۾ - ٿورو دم (،)، اڌ دم (؛)، دم (:)، پورو دم (.)، سوال جي
نشاني (؟)، ۽ عجب جي نشاني (!) سمجهايون وينديون آهن. انهن وياڪرڻن ۾ انهن
نشانين جو فقط اهو ڪارج ٻڌايو ۽ سمجهايو وڃي ٿو، جنهن مان ڪجهه وقت بيهڻ جو مقصد
ورتو وڃي. پر هاڻي انهن مان هر نشاني "بيهڻ" کان سواءِ پيا به ڪي مطلب پورا ڪري
ٿي، ۽ انهن نشانين کان سواءِ، هاڻي، پيون به ڪي نشانيون ڪم اچڻ لڳيون آهن، جن جو

استعمال ڏورو منجهائيندڙ ۽ پيچيدو آهي. دراصل اها به حقيقت آهي تہ انهن نشانين جي ڪنهن خاص استعمال جي مقرر هجڻ جي دعويٰ به اٿي ڪري سگهجي - پر ڪهڙي تجربي ڪان پوءِ، ايترو سو نهايت پروسي سان چئي سگهجي ٿو تہ ڪهڙين حالتن پر سندن استعمال غلط ٿو ٿئي.

ٻوليءَ جي ماهرن انهن سمورين نشانين کي ٽن قسمن ۾ ورهايو آهي - ڀهريون، ابتدائي؛ ٻيون، ثانوي؛ ٽيون، ٻٽيون يا مرڪب نشانيون. هر هڪ قسم ۾ هيٺينءَ ترتيب موجب نشانيون ڏي وڃن ٿيون.

١- ابتدائي: (١) ٿورو دم ، Comma

(٢) اڌ دم ؛ Semi colon

(٣) دم : Colon

(٤) پورو دم . Period

٢- ثانوي: (١) ليڪ – Dash

(٢) ڳنڍيندڙ ليڪ - Hyphen

(٣) ڏنگيون ( ) Brackets

(٤) سوالي نشاني ؟ Question mark

(٥) عجب جي نشاني ! Exclamation mark

يا ندا جي نشاني

(٦) (ايڪوئيون)واڪجون نشانيون ‘ ’ Single inverted commas

(٧) ٻٽيون واڪ جون نشانيون " " Double inverted commas

٣- ٻٽيون يا مرڪب: (١) ٻڙي ٻڙي ٻڙي ... Hiatus.

(٢) ٻہ ٻڙيون ليڪ :- Pointer

(٣) ڏنگين ۾ سوال جي نشاني (؟) Brackted Question mark

(٤) ڏنگين ۾ عجب جي نشاني (!) Bracketed sign of Exclamation

انهن نشانين کي سمجهڻ لاءِ هر هڪ جي استعمال ۽ استعمال جي جڳهہ جو خيال رکڻو آهي. هيٺ، ترتيب وار هر هڪ کي مختصر طور بيان ڪجي ٿو.

ابتدائي نشانيون

گهڻو ڪري، عام لکندڙ کي گهڻي ۾ گهڻي تڪليف ابتدائي نشانين جي استعمال ڪرڻ وقت ٿئي ٿي. ابتدائي چار نشانيون- ٿورو دم، اڌ دم، دم ۽ پورو دم- ٿي جملن جي جوڙجڪ ۾ گهڻي ۾ گهڻو استعمال ٿين ٿيون، ۽ جملن کي پنهنجي معنيٰ صاف ڪري بيهارڻ ۾ مدد ڏين ٿيون. انهن نشانين جي استعمال ۾ احتياط رکڻ لازمي آهي.

بيهڪ جي نشانين ۾ ٽوري دم جو استعمال سڀ کان وڌيڪ ٿئي ٿو. جملن کي لکڻ وقت، هڪ ٻئي کان الڳ ڪري بيهارڻ ۾، ٽورا دم گهڻي مدد ڏين ٿا - خاص ڪري جملي جي جدا جدا حصن کي هڪ ٻئي سان ڳنڍڻ وقت، سندن اهميت کي قائم رکڻ ۾ ٽورو دم ڏاڍو ڪارائتو آهي. ٽوري دم جي ڪتب آڻڻ لاءِ به خاص قانون خيال ۾ رکڻ گهرجن: پهريون، ٽورو دم اتي ڪتب آڻڻ گهرجي، جتي ٻي ڪا به نشاني ڪم نه اچي سگهي، ۽ جتي ٽوري دم کان سواءِ معنيٰ پوري صاف يا اثرائتي حاصل ٿي نه سگهي؛ ٻيو، ٽورو دم اتي ڪتب آڻڻ گهرجي، جتي هوند ڳالهائڻ وقت ٽورو بيهڻو پوي. اهي ٻئي قاعدا هڪ ٻئي سان لاڳاپيدار آهن - ٽوري دم کان ڪم وٺڻ وقت، ٻنهي قاعدن کي هڪ ئي وقت خيال ۾ رکڻ گهرجي. هيٺين مثال ۾ مجموعي طرح ٽوري دم جو استعمال مٿين قاعدن تي ٻڌل آهي:

- سچ پچ ته ريڊيو، ٻوليءَ جي مختلف اچارن ۽ صورتن، ۽ سيتا جي مختلف جڏهن پهلوئن ۾ هم آهنگي، هڪجهڙائي ۽ دائميت پيدا ڪرڻ جو ڪارائتو وسيلو آهي.

ٻه يا ٽي جملا "۽" حرف جملي سان ڳنڍيا آهن، تڏهن "۽" جي اڳيان ٽورو دم اڪثر ڏنو ويندو آهي. ان لاءِ فقط هڪ ڳالهه خيال ۾ رکڻ جوڳي آهي ته جتي ڳنڍجڻ وارن جملن جو مقصد ۽ خيال هڪ ٻئي کان مختلف هجي، ته بلاشڪ ٽورو دم استعمال ڪجي؛ پر جتي پويون جملو فقط اڳين جملي جو هڪ وڌاءُ هجي، اتي "۽" جي اڳيان ٽورو دم ڏيڻ فضول ۽ غير ضروري آهي. مثال طور هيٺين جملن ۾ ٽورو دم ڏيڻ نه گهرجي:

- آءٌ حيدرآباد ويندس ۽ جلد ئي موٽندس.
- ڪلهه شام هو آيو ۽ ڪتاب کڻي ويو.

پر، جتي پهرئين جملي لکڻ کان پوءِ ڪجهه بيهي، ايندڙ خيال کي وضاحت ڏيڻي هجي، اتي ٽورو دم ضرور استعمال ڪرڻ گهرجي. مثال طور:

- هن دڪاندار کي ڏهه رپيا ڏنا، ۽ پاڪستان ۾ مهانگائيءَ جو ماتم ڪندو هليو ويو.

هن جملي ۾ "۽" جي اڳيان ٽورو دم ڏيڻ مان مقصد آهي ايندڙ خيال جي وضاحت ۽ نرالائي ظاهر ڪرڻ. اهڙيءَ ٽوري دم جي ڪري، پوئين جملي ۾ اثر ڪيترو نه گهرو ٿيو وڃي!

جڏهن ٻه جملا ڪنهن حرف جملي سان ڳنڍيا هجن، تڏهن ڏسجي ته جملن جو خيال ڪهڙي قسم جو آهي. جيڪڏهن خيال ساڳئي رخ ۽ نوعيت جو هجي، ته اتي ٽورو دم نه ڏيڻ گهرجي؛ پر جيڪڏهن خيال جو رخ مٽيل هجي ۽ نوعيت بدليل هجي، ته ٽورو دم ضرور ڏيڻ گهرجي.

- هو حيدرآباد ويو ۽ نمائش ڏسي موٽي آيو

هن جملي ۾ ڏسڻ ۾ ايندو تہ خيال جو رخ سڌو سنئون آهي، انهيءَ ڪري ٿورو دم ڏيڻ فضول آهي؛ پر جيڪڏهن جملو هيئن هجي:

- هو حيدرآباد ويو، ۽ موٽر جي حادثي ۾ اچي مري ويو -

تڏهن، چاڪاڻ تہ هن جملي ۾ خيال جو رخ اوچتو مٽجي ٿو وڃي - خيال جي نوعيت ۽ رخ ۾ تبديلي اچي وڃي- ان ڪري آن ۾ ٿورو دم ڏيڻ لازمي آهي.

جڏهن جملي ۾ ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ صفتون ڪم آيل هجن، تڏهن هر صفت جي پويان ٿورو دم ڏيڻ لازمي آهي - پر آخري صفت ۽ ان جي پويان ايندڙ اسم جي وچ ۾ ٿورو دم بلڪل نہ ڏيڻ گهرجي. مثال:

- غلام محمد هڪ گدلو، بدفضيلت، ڇيڙاڪ ماڻهو آهي.

جڏهن ٻہ صفتون "۽" حرف جملي سان ڳنڍيل هجن، تہ انهن جي وچ ۾ ٿورو دم ڪم نہ آڻڻ گهرجي. مثال:

- غلام محمد هڪ گدلو ۽ بدفضيلت ماڻهو آهي.

جڏهن جملو ڪنهن لاڳاپو ڏيکاريندڙ لفظ يا ظرفي فقري سان شروع ٿئي، تہ انهيءَ لفظ يا فقري کي اصل جملي کان جدا ڪري بيهارڻ لاءِ، ان جي پويان ٿورو دم ڏيڻ گهرجي. مثال:

- اڄ کان پوءِ، هو ڪڏهن بہ دير سان نہ ايندو.

- هن دفعي بہ، منهنجو اچڻ بيڪار ثابت ٿيو.

ڪن جملن جي جوڙجڪ، صفاتي ۽ مداري جملن ۽ فقرن جي استعمال جي ڪري، پيچيدي ٿي پوندي آهي. اهڙن جملن کي ٿوري دم جي استعمال جي مدد سان صاف ۽ واضح ڪري بيهاري سگهجي ٿو. هيٺين جملي ۾ ٿوري دم جي ڏسو تہ ڪيتري نہ ضرورت آهي! مثال:

- اديب لکن ٿا پر انهن جي امنگن جي اظهار جا ذريعا جن بہ صاحبن اسان کي ميسر ڪري ڏنا آهن تن جا بہ اسان آڀاري آهيون.

هن جملي ۾ ٿوري دم جي استعمال نہ هئڻ ڪري، معنيٰ صاف نہ ٿي بيهي- معنيٰ اخذ ڪرڻ ۾ مشڪلات ٿئي ٿي. پر انهيءَ ۾ هيٺين طريقي سان ٿورن دمن جي ڪتب آڻڻ ڪري، معنيٰ هڪدم صاف ٿي بيهي ٿي. مثال:

- اديب لکن ٿا، پر انهن جي امنگن جي اظهار جا ذريعا، جن بہ صاحبن، اسان کي ميسر ڪري ڏنا آهن، تن جا بہ اسان آڀاري آهيون.

هن جملي ۾ جملي جو مکيہ ۽ قراري جملو "اديب لکن ٿا" آهي- ان کان پوءِ لکڻ واري جو ذهن يا خيال هڪ موڙ کائي ٿو، ان ڪري ٿورو دم ضروري ٿيو ٿو پوي. اڳتي هلي، 'ذريعا' کان پوءِ ٿورو دم انهيءَ ڪري استعمال ٿيو، جو انهيءَ ايندڙ جملي

۽ فاعل کان اڳ مفعول آيل آهي- انهيءَ جملي ۾ فاعل آهي 'جن به صاحبن'، جو هوندن اڳيان اچڻ گهرجي ها، پر هن جملي جي ترڪيب ۾، انهيءَ کي اچا به وڌيڪ خيالن کي ظاهر ڪرڻ جي مقصد سان، جملي جي مفعول 'انهن جي امنگن جي اظهار جا ذريعا' کان پوءِ ڏو اچڻو پيو; ان ڪري فاعل کي مفعول کان الڳ ۽ نمايان ڪري ڏيکارڻ لاءِ، 'ذريعا' جي پويان ٿورو دم ڏنو ويو; ۽ وري ضمير جواب موصول "تن" جي اڳيان به ڏنو ويو آهي- اهو ان ڪري جو اڳيان آيل ضمير موصول "جن" پنهنجي جواب موصول "تن" کان پنهه الڳ ڪري، پري بيهاريو ويو آهي.

مٿين مثال مان مراد اها آهي ته ٿوري دم جي استعمال ۾ احتياط جي گهڻي ضرورت آهي- خاص ڪري جڏهن ڪو جملو گهڻن مداري جملن ۽ فقرن سان پريل هجي. اهي مرتب ۽ مداري جملا ڪڏهن اصل يا تراري جملي جي ختم ٿيڻ کان پوءِ شروع ٿين ٿا، يا فاعل جي اچڻ کان هڪدم پوءِ اچن ٿا; انهن کي جدا ۽ واضح ڪري بيهارڻ لاءِ ٿوري دم ڪم آڻڻ گهرجي. اهي مداري جملا صفتي هجن ظرفي هجن، يا اسمي هجن- انهن کي ٿوري دم جي ڪم آڻڻ سان وڌيڪ واضح ۽ صاف بيهارڻ ۾ مدد ملي ٿي.

جڏهن ڪنهن جملي ۾ هڪ ئي فعل جا فاعل گهڻا هجن، تڏهن انهن فاعلن کي به ٿورن دمن سان الڳ ڪري بيهارڻ گهرجي. مثال:

- مهراڻ ۾ افسانا، مضمون، گيت ۽ غزل چڱي پائي جا ٿا ڇپجن.

هن جملي ۾ فاعل هڪ کان وڌيڪ آهي، انهيءَ ڪري ٿوري دم جي ڪم آڻڻ سان انهن کي جدا جدا ڪري بيهاريو ويو آهي.

ٿوري دم جا مٿي ڄاڻايل استعمال جملن کي زينت ٿا بخشين ۽ معنيٰ کي صاف ۽ واضح ڪري بيهارين ٿا. اهي سمورا اصول هن هڪ ئي جملي ۾ گهڻو ڪري ڪم اچي ويا آهن. مثال:

- هڪوار، ڪو انسان جي شاه پڙهي ڏسي، ۽ سچل، سامي، دلپت، بيڪس، بيدل، روحل، سالڪي، خاڪي ۽ بيوس کي پڙهي ڏسي، ته ڪپاٽ کلي وينس، ۽ کيس اهڙو ڏٺي ته اسان جو ادبي ورثو، هندستان جي ڪنهن به ٻيءَ ٻوليءَ جي ادبي ورثي کان، ڪنهن به ريت، گهٽ نه آهي.

اڌ دم (؛)

ٿوري دم کان ڪجهه زور پري بيهڪ جي نشاني آهي "اڌ دم". جڏهن لکڻ وقت هڪ کان وڌيڪ جملا لکيا پوندا آهن، تڏهن انهن مان ڪي ته مداري جملا هوندا آهن، ته ڪي خود اصل جملي جهڙائي زور پريا ۽ الڳ خيال رکندڙ جملا هوندا آهن. اهڙن زور پرين ۽ الڳ خيال رکندڙ جملن کي جدا ڪري بيهارڻ لاءِ اڌ دم استعمال ڪرڻ گهرجي. جڏهن به بنيادي جملي جي جوڙجڪ ۾، ڪو ثانوي جملو هجي ته ساڳي ئي خيال ماتحت چيل، پر خود انهيءَ ثانوي جملي جي جوڙجڪ جيڪڏهن اهڙي هجي، جو الڳ ۽

جدا جملو ٿي ڀڃ ٿيهي سگهي، ته اتي ڏوري ڏم ڪان ڪجهه طاقت پري نشاني-اڌ ڏم-جي ضرورت آهي. مثال:

- انقلاب سان اها جذباتي وابستگي قابل قدر ته آهي؛ پر سماجي زندگيءَ جي عڪاسيءَ لاءِ رڳو جذبو به ڪافي نه آهي.

- محبت جو طوفان به طوفان آهي؛ مگر ان جو اندازو بي انداز آهي.

مٿين مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته انهن جملن ۾ خيال ته ساڳيو آهي، پر حرف جملن سان ڳنڍيل جملن جو رخ اڳين جملن کان ڪجهه مڙيل آهي، ۽ اهي پنهنجي الڳ جاءِ وٺيو بيٺا آهن. انهيءَ ڪري، انهن ۾ ڏوري ڏم جي بدران اڌ ڏم ڪم آندو ويو آهي.

جڏهن جملي ۾ ڪي مختلف خيال ترتيب وار جملن يا فقرن جي صورت ۾ اچن، يعني جڏهن ڪنهن بنيادي جملي جي تفصيل طور پيا ڪي ثانوي جملا يا فقرا ترتيب سان اچن، تڏهن انهن ڪي اڌ ڏم سان ڳنڍڻ گهرجي. مثال:

- اڄ ڪلهه، اسان جي ٻوليءَ جا مکيه مسئلا هي آهن: ٻوليءَ ۾ هندي، عربي ۽ فارسيءَ جي اڻ سهائيندڙ لفظن جو استعمال؛ ٻوليءَ جي صورتخطيءَ ۾ مرڪزيت آڻڻ جي ضرورت؛ ٻوليءَ جي لپيءَ جو مسئلو؛ ۽ ڌارين لفظن ۽ محاورن کي سنڌي رنگ ۾ رنگڻ.

هن مثال ۾، اسان ڪي اڳين جملي جي تفصيل ۾ ڪي جملا لکيا آهن؛ انهيءَ ڪري انهن کي اڌ ڏم جي ذريعي الڳ ڪري بيهارڻ گهرجي. ڪڏهن ته انهيءَ تفصيل کي فهرست جي نموني ۾ نمبروار بيهارڻو پوندو آهي. ان حالت ۾ به اڌ ڏم جي استعمال جي ضرورت آهي. مثال:

- اسان جي هن نظام ۾ ٽي بنيادي خاميون آهن:

(١) دولت جي غلط ورهاست؛

(٢) انسانن جي طبقاتي ورڇ؛ ۽

(٣) مذهب جي انڌي تقليد.

هن مثالي جملي ۾ اسان ڪي "خامين" جي تفصيل لاءِ نمبروار ٽي فقرا ڏنا پيا. انهيءَ ڪري انهن کي هڪئي جملي جا جزا ڪري رکڻ لاءِ اڌ ڏم ڪم آڻڻو پيو سون.

اڌ ڏم اڄ ڪلهه تمام گهٽ استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان جو سبب رڳو اهو آهي ته خود انهن هنڌن تي، جتي اڌ ڏم جو استعمال ٿيڻ گهرجي، اتي ڏوري ڏم ڪي استعمال ڪيو وڃي ٿو. ان مان ٻه ڳالهيون نتيجي طور ظاهر ٿين ٿيون: اڌ ڏم جي اهميت گهٽجيو وڃي؛ ۽ پيو، ڏوري ڏم جو استعمال وڏيڪ پيچيدو ٿيو پوي. انهيءَ مونجهاري کي ختم ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته جتي اڌ ڏم جي استعمال جو موقعو هجي، اتي اڌ ڏم کان ڪم وٺڻ گهرجي.

دڙ (:)

اڌ دڙ کان پوءِ وڏيڪ زور ڀري نشاني "دڙ" آهي. پوري دڙ کان ڪجهه گهٽ زور اٿس. اصل ۾، هيءَ نشاني فقط پٺيان ايندڙ ڪنهن تفصيل يا وضاحت جي ڪري ڏني ويندي هئي؛ پر گهڻي استعمال جي ڪري انهيءَ مان ٻيا به ڪارج ملڻ لڳا. جيئن ته دڙ، پوري دڙ کان ٻئي نمبر تي طاقت ڀري بيهڪ آهي، ان ڪري دڙ اتي استعمال ڪجي، جتي خيال ته ساڳيو ڪم آيل هجي، پر هر جملو پنهنجي جاءِ تي مڪمل هجي ۽ منجهس الڳ ٿي بيهڻ جي صلاحيت هجي. خيال جي هڪجهڙائيءَ جي پيش نظر، دڙ جي استعمال سان جملن جي لاڳاپي ظاهر ٿيڻ سان گڏ، انهن ۾ زور ۽ وضاحت پيدا ٿئي ٿي. هيٺئين مثال ۾ ٻن هنڌ دڙ ڪم آيل آهي - ڏسبو ته انهن جي استعمال جي ڪري خيال جي پيچيدگي گهٽ ٿيو پوي، ۽ جملو مجموعي طرح زورائتو به ٿيو پوي. مثال:

- اوائلي سنسڪرت بدلجي، وچولي درجي واريءَ سنسڪرت ۽ پوءِ آخرين قسم جي سنسڪرت جو روپ اختيار ڪيو: ان کان پوءِ، پراڪرت جي مختلف قسمن مان هڪ قسم يعني اپڀرنش پراڪرت جي بگڙيل صورت، جنهن کي وراچڊ اپڀرنش چيو وڃي ٿو، وجود ۾ آئي: وراچڊ اپڀرنش ۾ وڌيڪ جو بگاڙو ۽ ڦيرو آيو، تنهن، اٽڪل يارهين صدي عيسويءَ ۾، اسان جي، موجوده سنڌيءَ کي جنم ڏنو.

دڙ استعمال تڏهن ڪبو آهي، جڏهن جملا تمام وڏا هوندا آهن ۽ ڪيترن ئي مداري جملن جي ذريعي ڳنڍيل ۽ ڳتيل هوندا آهن. ڪنهن پيچيدي خيال کي بيان ڪرڻ ۾ لازمي طرح ڏکيا جملا ڪم آڻڻا پوندا آهن: انهن کي صاف ۽ واضح ڪري بيهارڻ ۾ دڙ گهڻي مدد ڏئي ٿو.

دڙ جو ٻيو مکيه استعمال گفتگو کي ظاهر ڪرڻ وقت ايندو آهي؛ يا جڏهن جملي ۾ پريان ڪو تفصيل يا وضاحت ظاهر ڪرڻي هوندي آهي، تڏهن به دڙ ڪم آڻبو آهي. مثال:

- هن چيو: "منهنجي زندگيءَ جي آخري آرزو به زماني جي بيدرديءَ جي نذر ٿي ويئي!"

- هو سوچي رهيو هو: 'ڇا منهنجي لاءِ زندگيءَ جي جهولي ايڏي خالي ٿي چڪي آهي، جو مون کي ڪجهه به نٿو ملي!'

- پوليس لاءِ، ڪامورن لاءِ، ڪارخاني وارن لاءِ - بس ونس اهوئي هڪڙو جملو هو: "ڪتي جا ڦر."

مٿين جملن مان پهرئين جملي ۾ دڙ انهيءَ ڪري ڪم آيو آهي، جو پويان گفتگو ظاهر ڪرڻي آهي. ٻئي جملي ۾ به 'سوچڻ' جي وضاحت ظاهر ڪرڻ لاءِ دڙ ڪم آيو آهي. ٽئين جملي ۾ 'جملي' جي وضاحت ڪرڻ لاءِ دڙ ڏيئي، پوءِ چيل فقرو آندو ويو.

ڏگهن جملن کي الڳ ڪري بيهارڻ ۽ ڪنهن فعل جي وضاحت ڪرڻ لاءِ دم جو استعمال ضروري آهي. انهيءَ ڪري نه رڳو جملو پڙهڻ وقت سهنجو ٿي پوي ٿو، بلڪ ان جي معنيٰ به صاف ٿي بيهي ٿي.

پورو دم (.)

سڀني نشانين کان سولي نشاني آهي "پورو دم"، جنهن ۾ ڪو به مونجهارو نه آهي. جتي جملو ختم ٿئي ٿو، اتي پورو دم ڏنو ويندو آهي. جملي مان مقصد آهي ته جڏهن به ڪو خيال مڪمل طرح سان لفظن ۾ لکجي، ته خيال جي مڪمل ٿيڻ تي، ان جملي جي پڇاڙيءَ ۾ پورو دم ڏنو وڃي ٿو. مثال:

-سنڌ کي ڪو به ختم نٿو ڪري سگهي.

-سنڌي ٻولي هڪ مڪمل ٻولي آهي.

مٿين جملن مان هر هڪ ۾ هڪ خيال مڪمل ٿئي ٿو. خيال جي انهيءَ تڪميل جي ڪري ان کي پورو دم ڏيئي، جملي کي بند ڪيو وڃي ٿو.

جڏهن ڪنهن وڏي لفظ کي مخفف صورت ۾ لکبو آهي، تڏهن ان جي پويان به پورو دم ڏيئي ڇڏبو آهي. مثال طور "سنڌي ادبي بورڊ" کي اسين مخفف طور لکنداسون "س.ا.ب"؛ "هيڊ ماستر" کي عام طرح لکيو ويندو آهي "هه. م". گهڻا لکندڙ مخفف کان پوءِ ليڪ (ڊئش) ڏيندا آهن، پر ليڪ جو اهو استعمال غلط آهي. ليڪ کي پنهنجا ٻيا ڪارج آهن، جي اڳيان پيش ڪيا ويندا.

پوري دم جي وضاحت کان پوءِ، لازمي آهي ته پئرا جي مراد به سمجهجي. "پئرا" جو مطلب آهي لکڻ جو نئون سلسلو شروع ڪرڻ. اسان ڏٺو ته جڏهن جملي ۾ خيال جي تڪميل ٿئي ٿي، ته پورو دم ڏجي ٿو؛ پر جيڪڏهن ڪو خيال هڪ کان وڌيڪ جملن کان پوءِ پورو ٿئي، ۽ ان کان پوءِ وري نئون هڪ خيال هڪ کان وڌيڪ جملن ۾ ايندڙ شروع ڪرڻو هجي، ته انهن ٻن خيالن کي جدا ڪيئن ڪجي؟ ان لاءِ طريقو "پئرا" ڏيڻ جو آهي؛ يعني جتي پهريون خيال ختم ٿئي، اتي پورو دم ڏيئي، اها سٽ ئي ڇڏي، وري نئين سٽ شروع ڪجي. نئين سٽ شروع ڪرڻ ۾ به، ٻن ٽن لفظن جيتري جاءِ ڇڏي، پوءِ لکڻ شروع ڪجي. هن مضمون ۾ اوهان کي مختلف پئرائون نظر اينديون-اهي به انهيءَ اصول ماتحت ڏليون ويون آهن. جتي ڪو نئون خيال شروع ٿيو آهي، اتي نئين پئرا شروع ڪئي وئي آهي.

پئرائن استعمال ڪرڻ سان لکيت ۾ زور ۽ وضاحت اچي ٿي وڃي. خاص طرح سان جڏهن لکندڙ کي ڪنهن خاص نُڪتي ڏانهن پڙهندڙ جو ڌيان ڇڪائڻو هجي، ته پئرا ذريعي ئي اهو مقصد حاصل ڪري سگهجي ٿو. پڙهندڙ جي اها نفسيات هوندي آهي ته جيڪڏهن مضمون يا لکيت جو ڪو ٽڪرو دلچسپ نه هوندو آهي، ته ڪَڪُ ٿي پوندو آهي؛ پر جڏهن

پٽرا لڳڻ شروع ٿيندي آهي، تڏهن وري هن جي پڙهڻ ڪي ٽيڪ اچي ويندي آهي - انهيءَ خيال ماتحت ته مٿان انهيءَ پٽرا ۾ لکندڙ ڪا دلچسپ ڳالهه ڪئي هجي. ان هوندي به اهو ڌيان لازمي طرح رکڻ گهرجي ته پٽرائون هرو ڀرو گهڻيون نه ڪجن؛ نه ته مضمون ڊگهو ۽ خيالن جو سلسلو بي جوڙ ٿي پوندو.

ثانوي نشانيون

ابتدائي نشانين جي بحث کان پوءِ، ثانوي نشانين جو بحث آسان ٿيو پوي؛ ڇاڪاڻ ته ابتدائي نشانيون ئي گهٽي ۾ گهٽ استعمال هيٺ اچن ٿيون - ۽ اهي ئي مکيه نشانيون آهن جي جملي جي مفهوم کي صاف ۽ واضح ڪري بيهارڻ ۾ بنيادي ڪم ڪن ٿيون. ثانوي نشانيون ابتدائي نشانين کي، خيال جي وضاحت ۽ اهميت ظاهر ڪرڻ ۾، مددگار ٿين ٿيون.

ليڪ (-)

ثانوي نشانين ۾ سڀ کان اهم نشاني آهي "ليڪ". خيال جي وضاحت ۾ ليڪ تمام وڏو ڪم ڏيئي سگهي ٿي. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ ليڪ تمام گهٽ استعمال ڪئي ويندي آهي؛ پر حقيقت ۾ جيڪڏهن ليڪ کان ڪم ورتو وڃي، ته جملن جي بيهڪ جي سونهن ٻيڻي ٿي وڃي ٿي، ۽ خيالن جي اهميت جو اندازو به وڌي وڃي ٿو.

ليڪ جو پهريون مکيه استعمال آهي ٿوري دم جي بدران ان جو استعمال. رواجي طرح جڏهن جملي ۾ خيال جي رخ ۾ ٿورو موڙ ايندو آهي، ته اتي ٿورو دم ڏبو آهي؛ پر جيڪڏهن انهيءَ موڙ کي ٿورو نمايان ڪرڻو هجي ۽ زور ڏيڻو هجي، ته ليڪ ڪم آڻجي. مثال:

- هو راتوڙ لڳو پيو هو - ٽنگون ڄڻ ته ٿنڀا، ٻانهون وڏيون ۽ وار ٿلها.

مٿين مثال ۾، جيڪڏهن "پيو هو" فعل جي پٺيان ٿورو دم ڏجي ها، ته به مقصد نڪري ها؛ پر ليڪ اچڻ سان پويان ايندڙ خيال ۾ هڪ وزن پيدا ٿي پيو آهي ۽ اڳيئن خيال کي ڪافي پڙاءُ ملي پيو آهي. خيال جي موڙ کي نمايان ڪرڻ لاءِ منهنجي خيال ۾ ٿوري دم کان ليڪ وڌيڪ ڪارائتي آهي. مثال:

- اهو سوال پنهنجي پاڻ کان پڇندي، هن کي ڄڻ ته ڪو صدمو رسيو- ۽ هو ائين سمجهڻ لڳو ته هن جو اهو ويچار به هڪ گناهه کان گهٽ نه هوا

جملي ۾ خيال کي وضاحت ۽ پڙاءُ ڏيڻ لاءِ، ليڪ جو استعمال تڏهن موزون آهي، جڏهن پڙهندڙ کي خيال جي انهن ماڳين منزلن جو سير ڪرائڻو هجي، جتي خود لکندڙ پهتو هجي.

پڙهندڙ جي خيالن جي روانيءَ ۾ اهوئي موڙ پيدا ڪرڻ لاءِ- جيڪو خود لکندڙ چاهي ٿو- ليڪ وڏو ڪم ڪري ٿي. مثال:

— هن پنهنجون اکيون بند ڪري ڇڏيون — جيئن آس پاس کي ڏسي، وري نه هن جو ذهن ڀٽڪڻ لڳي!

مٿين جملي ۾، ”اکين بند ڪري ڇڏڻ“ جي تصور کان ڪجھ هٽي، لکندڙ پنهنجي پڙهندڙ کي ڪنهن اوچتي خيال ڏانهن، جنهن جو هن کي رواجي طرح وهم گمان به نه هجي، ڌيان ڇڪائڻ لاءِ ليڪ 'استعمال ڪري ٿو. انهيءَ ليڪ جي استعمال سان پڙهندڙ جي ذهن کي اوچتو سٽ اچي ٿي ۽ هو لکندڙ جي خيال جي گهرائيءَ ڏانهن پنهنجي ڌيان کي نئي ٿو. مثال:

مڪر هوءَ اڄ لٿين رنگ ۾ هئي — سماج جو هڪ بدنما داغ هئي!

ليڪ جو استعمال ڪنهن لفظ يا خيال جي سمجهاڻيءَ لاءِ ڏاڍو ڪارگر آهي. جڏهن به جملي ۾ ڪنهن لفظ يا فقري جي تشريح يا سمجهاڻي ڪرڻي هوندي آهي، تڏهن انهيءَ سمجهاڻي واري جملي جي اڳيان ۽ پويان ليڪ ڏبي آهي. ساڳيءَ طرح جڏهن ڪو جملو ڪنهن اڳيان آيل لفظ يا فقري جي صفت طور ڪم ايندو آهي، تڏهن به ان جي منڍ ۽ پڇاڙيءَ ۾ ليڪ ڏبي آهي. انهيءَ استعمال سان ليڪ به ساڳيو ڏنگين وارو ڪم ڏئي ٿي — پر، ڏنگين ۽ ليڪ جي انهيءَ استعمال ۾ به ڪافي فرق آهي، جو هن استعمال سمجهائڻ کان پوءِ بيان ڪبو. مثال:

گذري ويل زمانو — رنگين زمانو، جوانيءَ جو زمانو، مستيءَ پريو زمانو — جنهن ۾ ڪيف ۽ سرور هوا!

مٿين مثال جملي ۾ ”گذري ويل زماني“ جي صفت ۽ تشريح طور جيڪي لفظ آيا آهن، انهن جي اڳيان ۽ پويان ليڪ ڏنل آهي. اهي ٻئي ليڪون انهيءَ گذريل زماني جي صفت طور ايندڙ خيال کي ظاهر ۽ نمايان ڪري بيهارڻ لاءِ ڪم آيل آهن. ايترو خيال رکڻ ضروري آهي ته اتي ليڪون ٻه ڏيڻيون پونديون: هڪ اڳيان ۽ ٻي پويان. جيڪڏهن اهي ٻه ليڪون ڪم نه آڻيون، ته جملي جو مفهوم ئي ڦري ويندو. جيڪڏهن هن جملي ۾ پوئين ليڪ جي بدران ٿورو دم ڏجي، ته مطلب جي ستياناس ٿي ويندي. صفت جي بدران ان جو مطلب اهو ٿيندو ته گذريل زماني جو مذاق اڏائڻ ۽ ان تي دانسته ٽوڪ ڪرڻ لاءِ ان جي تعريف ڪئي وئي آهي. ليڪ جو اهو به هڪ استعمال آهي — جڏهن ٽوڪ ظاهر ڪرڻي هوندي آهي ته انهيءَ صفاتي فقري جي اڳيان ليڪ ڏني ڇڏبي آهي، جنهن جي ذريعي ٽوڪ ۽ طنز ڪرڻ جو مقصد هوندو آهي. ان ڪري اهو لازمي آهي ته جتي به سمجهاڻيءَ جو جملو يا صفاتي جملو يا فقرو ڪم آڻو هجي، ته ان جي اڳيان ۽ پويان ليڪ ڏجي. هيٺين مثال ۾ هڪ ئي خيال جي تشريح ۽ سمجهاڻيءَ لاءِ ٽي خيال ڏنا ويا آهن، انهيءَ ڪري انهن کي ليڪن جي وچ ۾ ڏنو ويو آهي. مثال:

هن کي اها رات، جا سندس گناهن وانگر ڪاري هئي، ياد اچڻ لڳي — جنهن رات هوءَ پنهنجي ماءُ کي خيرباد چئي، هن سان وڃڻ لاءِ نڪري آئي هئي — جنهن رات هن

دنيا کي ڇڏيو، پر هو دنيا کي ڇهني پيو - جنهن رات هن سماج جي ڪا پرواهه نه ڪئي، مگر هو سماج کان ڊڄي ويو.

مٿي ڏيو ويو آهي ته هن استعمال ۾ ليڪون ساڳيو ڏيکين وارو ڪم ڏين ٿيون. ڏيکيون به ڪنهن لفظ يا خيال جي تشريح ۽ سمجهاڻيءَ طور استعمال ڪيون آهن؛ پر فرق رڳو اهو هوندو آهي ته خيال جي سلسلي ۾ ليڪن جي اندر بيهاريل جملو خيال جي مضبوطيءَ ۽ اهميت سان اهڙيءَ طرح ڳنڍيل هوندو آهي، جو ان کي ٽوڙي نه سگهبو، ۽ نه ئي انهيءَ سمجهاڻي ڏيندڙ يا صفاتي جملي کي نظر انداز ڪري سگهبو. جيڪڏهن نظر انداز ڪبو ته جملي جو خيال ئي فوت ٿي ويندو. پر ڏنگين جي حالت ۾ ائين نه آهي. ڏنگين ۾ جيڪو جملو يا فقرو ڏنو ويندو آهي، اهو هوندو ته سمجهاڻي طور ئي آهي، پر ان کي جيڪڏهن نظر انداز ڪري ڇڏبو، ته خيال جي سلسلي کي نقصان نه پهچندو. ڏنگين ۾ ايندڙ لفظ، فقري يا جملي جي اهميت ايتري اڻ لکي هوندي آهي، جو جيڪڏهن انهيءَ کي پڙهڻ وقت ڇڏي وڃجي، ته خيال جون سلسلي وار ڪڙيون نه ٽٽنديون. ڏنگين ۾ اهڙي ئي معمولي سمجهاڻي ڏني ويندي آهي، جو ان مان جملي کي تقويت ملندي ته سهي، پر ان جي نه هئڻ ڪري ڪو نقصان نه ٿيندو. مثال:

انهيءَ سال - جنهن سال ملڪ ۾ ڏڪر پيو هو - ملڪ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد تيز ٿي ويئي.

انهيءَ سال (شايد اهو سال ۱۹۴۳ع هو) ملڪ جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد تيز ٿي وئي.

مٿين ٻن مثالن مان پهرئين مثال ۾ سمجهاڻيءَ جي جملي کي ليڪن جي وچ ۾ رکيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جملي جو اصل خيال سان ڪافي گهرو ۽ واضح تعلق آهي، جنهن کي ڪيئي ٽٽو سگهجي؛ پر ٻئي مثال ۾ - جتي ڏنگيون ڪم آنديون آهن - ڏنگين ۾ بيٺل جملو جيڪڏهن نظر انداز ڪجي، ته جملي کي ڪو خاص نقصان ڪونه پهچندو.

جڏهن جملي ۾ هڪ کان وڌيڪ فاعلي لفظ يا فقرا ايندا آهن، تڏهن خيال کي صاف ڪري بيهارڻ لاءِ ليڪ ڪم آڻبي آهي. مثال:

سائنس جا ڪرشما هجن، يا علم ادب جا ذخيرا هجن، بت تراشي جا بهترين نمونا هجن يا موسيقي جا رقت انگيز سُرَ هجن - سڀ ئي انسان جي عظمت جو دليل پيش ڪن ٿا.

جڏهن جملي جي شروع ۾ ليڪ ڏني ويندي آهي، تڏهن مقصد اهو هوندو آهي ته ڪو نئون خيال پيش ڪرڻو آهي. ڪڏهن ته وري ڪو جملو لکي، ڪنهن مڪمل نشانيءَ سان ان کي بند ڪري، پويان وري به ليڪ ڏيئي خيال جو سلسلو قائم رکبو آهي. ان مان جملي ۾ نه رڳو زور پيدا ٿئي ٿو، بلڪ خيال ۾ هڪ قسم جي لواڻ يا ندرت اچي وڃي ٿي. مثال:

ادا، اکرن تي ڪلجو لئا ڏيکا ڦڏا آهن ته ڇا! - پوءِ به سنڌ باٺي آهيان؛ سنڌي لکيا اثر، ويندي ٿهال جي اندريس تائين!

ڏسو ته انهيءَ پڻي لمبر عجب جي لشانيءَ کان پوءِ ليڪ خيال ۾ ڪيڏي نه گهرائي، معنويت ۽ لدرت پيدا ڪري ڇڏي آهي! ساڳيءَ طرح سان جڏهن جملي جي بلڪل شروع ۾ ليڪ ڏني ويندي آهي، تڏهن مقصد رڳو اهو هوندو آهي ته لکندڙ ڪنهن اڳئين ڳالهه يا ڪنهن اڳئين خيال کي ڇڏي ڪري، ڪو نئون عنوان، يا ڪا نئين ڳالهه ڪرڻ ٿو چاهي. مثال:

- ياءَ ايڊيٽر، "مهراڻ"؛ ... سوچيان ٿي، هي افسانه نگار اديب آهن، مي ڪيئن ٿا افسانا لکن!

منهنجي خيال ۾ ڪارج جي لحاظ کان ليڪ کي ٽوري دم کان پوءِ ٻئي نمبر ۾ تمام مفيد ۽ ڪارائتا ڪارج آهن - جيتونيڪ ان جو استعمال ٿورو پيچيدو آهي. اها پيچيدگي رڳو گهٽ استعمال سبب آهي. جيڪڏهن اسان جا اديب ليڪ جو صحيح ۽ موزون استعمال ڪرڻ لڳن، ته هو انهيءَ نشانيءَ مان گهڻو لاڀ حاصل ڪري ٿا سگهن. نه رڳو سندن لکيتون معنوي لحاظ کان صاف ۽ واضح ٿي پيهنديون، بلڪ آءٌ يقين سان ٿو چوان ته جملن جي ظاهري جوڙجڪ به اهڙي ٿي بيهندي، جو پڙهندڙ جو هڪدم ڌيان ڇڪائيندي. انهيءَ سان اهو مقصد ر اثر ته اديب ۽ قلمڪار ليڪ کي جا بيجا استعمال ڪندا وتن. هر نشاني ضرورت آهر ڪم آڻڻ پهريون اصول هئڻ گهرجي!

گنڍيندڙ ليڪ (-)

جڏهن به ڪو مرڪب لفظ ٺاهڻو هوندو آهي، تڏهن انهن ٻن لفظن جي وچ ۾ ننڍڙي ليڪ ڏبي آهي. ان کي چئبي ٿو "گنڍيندڙ ليڪ". انهيءَ جو استعمال فقط اهوئي آهي ته جتي مرڪب لفظ اهڙن لفظن مان ٺاهڻو هجي، جن جو تعلق ايترو ظاهر نه هجي، تڏهن ليڪ وچ ۾ ڏيئي اهو مقصد حاصل ڪيو ويندو آهي. مثال:

مٺي جو ماهه-پهريون سومر هو، ڪراچيءَ جي صدر واري حصي ۾، ڪوريءَ آس ۾، هڪ فقير کي دانهون ڪندو ڏٺم.

هن مثال ۾ "ماهه-پهريون" معنيٰ مهني جو پهريون سومر. انهن ٻنهي لفظن جو ظاهر ڪو تعلق ڪونهي، پر معنيٰ جي ضرورت طور ان کي مرڪب بنائڻ لاءِ وچ ۾ گنڍيندڙ ليڪ ڏني وئي آهي. گنڍيندڙ ليڪ فني لفظن جي مرڪب لفظن ۾ گهڻي ڪم آندي ويندي آهي. مثال: "برقي-ريڊيائي اثر"؛ "معاشي-عمراني علوم"؛ وغيره.

ڏنگيون ( )

"ڏنگين" جي باري ۾ "ليڪ" واري بحث ۾ اڳئي ڪجهه چئي چڪو آهيان. ڏنگيون جملي جي انهن لفظن يا ڪنهن فقري کي بند ڪرڻ لاءِ ڏيون آهن، جو خيال جو حصہ

هولدي ته ايترو اهم نه هوندو آهي - ۽ جيڪڏهن ان کي رهڻ ڇڏجي، ته به مفهوم تي ڪو خاص اثر نه پوندو. انهيءَ ڪري اهو مولجهارو ضرور پيدا ٿيندو ته ڪهڙي سمجهائيءَ جي فقري جي جملي کي ليکن جي وچ ۾ آڻجي ۽ ڪهڙيءَ کي ڏنگين ۾؟ دراصل اهو خود لکندڙ جي ذهني قوت تي ڇڏيل آهي. جيڪڏهن هو انهيءَ فقري يا جملي کي مجموعي خيال جو ناگزير ۽ اٽوٽ حصو سمجهي، ته ليکن جي اندر رکڻ گهرجيس، پر جي رواجي ۽ غيراهم حصو سمجهيس، ته پوءِ ڏنگين ۾ رکڻ گهرجيس. مثال:

- هن ڪتاب ۾، سنڌ جي فقط ادائي صدين (١٠٩٢ع کان ١٨٤٣ع تائين) جي اقتصادي تاريخ کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

ڏنگيون، گفتگو (ڊائلاگ) کي لکيت ۾ آڻڻ وقت ڏاڍيون ڪارائتيون آهن. ڳالهائيندڙن جا جذبا، عمل، اشارا ۽ خطاب ڏنگين ۾ ڏنا ويندا آهن. اهو رڳو انهن شين کي اصل گفتگو کان الڳ ڪري ڏيکارڻ جي لاءِ ڪيو ويندو آهي - ڇاڪاڻ ته اهي اشارا ۽ جذبا، يا مخاطب ٿيڻ جا نمونا ۽ طرف گفتگوءَ ۾ نه ايندا آهن. ان ڪري لازمي طرح انهن کي لکڻ وقت اصل گفتگوءَ کان نرالو ۽ جدا ڪري ڏيکارڻو پوندو. مثال:

زينت (محمد کي) - تڏهن هيڏانهن آءُ!

محمد (حيرانيءَ ۾) - آءٌ سمجهي نٿو سگهان، پر تون جٿي چئين تٿي ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.

انهيءَ طرح ڏنگين جو سڀ کان مکيه استعمال ناٽڪ نويسيءَ وقت ٿئي ٿو. ناٽڪ لکڻ وقت اهي منظر، اهي عمل، ۽ اهي جذبا، جي وقت بوقت، ناٽڪ ۾ ظاهر ڪرڻا هوندا آهن، انهن کي ڏنگين ۾ رکيو ويندو آهي. مثال:

محمد (سندس هٿ ۾ هٿ وٺي) - اکين سان. الله گهريو آهي ته قيامت ڏينهن ملنداسون، ۽ آخرت ۾ هڪ ٻئي جا ٿي رهنداسون ۽ وري ڪڏهن ڪين ڌار ٿينداسون.

زينت - آمين! تڏهن هلي آءُ.

(درياهه ڏانهن منهن ڪن ٿا، هوءَ ٻانهن ڳلي ۾ وجهيس ٿي، ۽ پوءِ ٻئي اچانڪ ماري درياهه ۾ ٽپي پون ٿا. هيٺان پاڻيءَ جي ڇنڪار جو آواز ٻڌجي ٿو، ۽ ڪجهه پاڻي ڦوهاري وانگر ٺڪر تي چڙهي ٿو اچي.)

مٿين ناٽڪي ٽڪري ۾ پڇاڙيءَ جو سڄو منظر ڏنگين ۾ ڏنو ويو. ساڳيءَ طرح ان کان اڳ ۾ محمد جو هڪ عمل "هٿ ۾ هٿ وٺڻ" به ڏنگين ۾ ڏنو ويو آهي. ان ڪري جو انهن شين کي گفتگو ۽ مڪالمي کان الڳ ڪري ڏيکارڻ ضروري آهي.

سوال جي نشاني (؟)

هيءَ نشاني ته نهايت سولي آهي - جنهن جو ڪم خود نشانيءَ مان ظاهر آهي. جڏهن ا- جملي ۾ ڪنهن سوال پڇڻ جو ارادو هوندو آهي، تڏهن سوال جي نشاني ڪم آندي ويندي آهي. مثال:

- تنهنجو نالو ڇا آهي؟ ڪٿان جو ويٺل آهين؟

جڏهن ڪو سوالي فقرو يا جملو فاعل طور استعمال ٿيندو، ته ان ۾ سوال جي نشاني نه ڏيڻ گهرجي. مثال:

- مذهب ڇا آهي، انڌي تقليد ڇا کي چئبو آهي، هرڪو انهيءَ ڳالهه کي سمجهي نٿو سگهي.

هن جملي ۾ اڳيان ٻه سوالي جملا آهن، پر ڇاڪاڻ ته اهي پٺيءَ پوئين جملي جي فاعل طور ڪم آيا، ان ڪري سوالي نشاني ڪم نه آندي ويئي. سوال جي نشاني استفهامي ضميرن جي وقتي معنيٰ تي به گهڻو دارومدار رکي ٿي - ساڳيو ضمير سوال به پيدا ڪري سگهي ٿو ۽ بيان به. انهيءَ مفهوم جي پيش نظر سوالي نشاني ڪم آڻڻ گهرجي.

عجب جي نشاني (!)

سوال جي نشانيءَ وانگر عجب جي نشاني به نهايت سادي نشاني آهي. جڏهن ڪنهن ڳالهه تي عجب يا افسوس ظاهر ڪرڻو هوندو آهي، تڏهن عجب جي نشاني ڪم آڻبي آهي. خود عجبي لفظن جي پويان به اڪثر عجب جي نشاني ڪم آڻبي آهي. مثال:

- افسوس! پڇاڙيءَ ۾ سندس محبوب مکڙو به ڏسي ڪين سگهيس!

ڪڏهن ته وري جملي ۾ ٽوڪ ظاهر ڪرڻ لاءِ، يا جملي ۾ ڪنهن خاص زور پيدا ڪرڻ لاءِ به عجب جي نشاني ڪم آڻبي آهي. مثال:

- سنڌ جي 'سروري' نائيپ نقادن جي تنقيد جون ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن!

ڪٿي ڪٿي صاف سوالي جملن کي عجبي جملا بنائي، سندن اهميت کي وڌائبو آهي. مثال:

- "ڪڏين ٿو ڏوڪڙ ٻاهرا يا وڃي ٿي. ٿيءَ کي سڏي اچان! ۽ ڪرايانءِ ڪا تعدي!"

رواجي طرح سڏ ڪرڻ لاءِ ندا جي نشاني ڪم نه آڻجي ته چڱو؛ پر جيڪڏهن سڏ ڪرڻ جو ڪو خاص مفهوم هجي، ته پوءِ ان حالت ۾ عجب جي نشاني ڏيڻ بهتر آهي. مثال:

- صاحب! هن گاڏيءَ ۾ هڪ فقير بنا ٽڪيٽ ويٺو آهي!

ٻٽيون ۽ ايڪوٽيون واڪ جون نشانيون (" ' ")

واڪ جون نشانيون ڪم آڻڻ سان جملي جي مفهوم کي واضح ۽ صاف بيهارجي ٿو. واڪ جون نشانيون ٻن قسمن جون آهن - ايڪوٽيون ۽ ٻٽيون. هڪڙو اصول انهن ٻنهي لاءِ ياد رکڻ گهرجي ته جڏهن به ڪٿان واڪ جون ايڪوٽيون يا ٻٽيون نشانيون ڏجن، انهن کي وري ساڳين نشانين سان بند ضرور ڪرڻو آهي؛ گفتگو جي حالت ۾، واڪ جي نشانين کان اڳ ٽورا دم (يا دم) ڏنا ويندا آهن. مثال:

- انهيءَ ڏينهن، زال کي چيائين، "مون کان هاڻي پاڻي به نه گهرجانءِ. ٻنهين ٽوڪي پاڻهي پاليندو."

مٿين مثال مان ڏسڻ ۾ ايندو ته جيڪو حصو گفتگو ۾ ڪنهن شخص جي واتان نڪتو آهي ته ان کي واڪ جي نشانين ۾ بند ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح نه رڳو گفتگو ۾ ڪو خيال ۽ ويچار به واڪ جي نشانين ۾ آڻي سگهجي ٿو. مثال:

- هو سوچڻ لڳو: "انسان ڪيڏو نه ذهني طرح ڪِري چڪو آهي!"

هن جملي ۾ سوچڻ جو نتيجو واڪ جي نشانين ۾ ڏيئي نمايان ڪيو ويو آهي.

جڏهن ڪنهن گفتگوءَ جي دوران ۾ ٻي گفتگو اچي وڃي، يا ڪو فقرو دهرايو وڃي، ڪو ٿورو يا ڇوٽي آندي وڃي، ته ان حالت ۾ گفتگوءَ کي ته ٻٽين واڪ جي نشانين ۾ رکيو ويندو آهي؛ پر وچ ۾ آيل گفتگو، ڪو خيال، ڪو فقرو يا ٿورو اڪيلين واڪ جي نشانين ۾ رکيو ويندو آهي. مثال:

- هن پنهنجي دوست کي سمجهائيندي چيو، "مون کي انهيءَ ڳالهه تي ڀٽائيءَ جو هڪ شعر ياد ٿو اچي: 'متو آهين مچ، ٿلهو ٿو ٿونا هڻين'- اهو شعر بلڪل هن تي لهي ٿو اچي!"

هن مثال ۾ ڀٽائيءَ جي شعر کي گفتگوءَ جي وچ ۾ اچڻ ڪري، اڪيلين نشانين ۾ رکيو ويو آهي؛ ڇاڪاڻ ته اهي لفظ گفتگوءَ ۾ اچن ته ٿا، پر خود ڳالهائيندڙ جا پنهنجا لفظ نه آهن. اهو محض هڪ حوالو آهي. اهڙن گفتگو جي وچ ۾ ايندڙ حوالن کي اڪيلين نشانين ۾ رکڻ گهرجي.

جڏهن رواجي لکيت ۾ ڪنهن خاص لفظ تي توجهه ڇڪائڻو هوندو آهي ۽ ان لفظ کي نمايان ڪري ڏيکارڻو هوندو آهي، ته به ٻٽين واڪ جي نشانين کان ڪم ورتو آهي. مثال:

- اوچتو "ڇم ڇم" جي آواز سندس خيالن کي ٽوڙي ڇڏيو.

مٿين مثال ۾ "ڇم ڇم" لفظ کي خصوصيت ڏيڻ ۽ نمايان ڪري ڏيکارڻ لاءِ واڪ جي نشانين ۾ آندو ويو آهي.

خاص طور، جڏهن ڪي لفظ يا ٽالا سندن رواجي معنيٰ ۾ نه پر ڪنهن خاص فني، علمي يا ٻيءَ ڪنهن غير رواجي معنيٰ ۾ ڪم آڻيا هوندا آهن، ته گهڻو ڪري پهريون پيرو اهڙن لفظن کي واڪ جي نشانين ۾ آڻيو آهي. مثال:

- سموري ريڊيائي قوت جو دارو مدار "اٽي" جي ٻن مثبت ۽ منفي طاقتن جي هڪ ٻئي جي چوڌاري گردش ڪرڻ تي آهي.

ٻٽيون يا مرڪب نشانيون

ٽالوي نشانين کان سواءِ ٻٽيون نشانيون به ڪجهه قدر استعمال ڪيون وينديون آهن. ٻٽين نشانين جو مقصد فقط عارضي آهي. انهن مان سڪيه نشاني آهي "؛- ؛- ؛-". هيءَ نشاني گهڻو ڪري خالص ادبي لکيتن ۾، ڪٿي ڪٿي خيالن ۾ نفاست جي گهرائي پيدا ڪرڻ لاءِ ڪم آندي ويندي آهي. مثال:

هو سوچيندو رهيو ـ هي دنيا ۽ سماج جا بدنما داغ، ڪارنهن جا ٽڪا ـ مگر......
سندس دل ٻيهجي ويئي.
جڏهن جملي جي شروعات يا وچ ۾ هيءَ نشاني ڪم آڻڻ سان لکندڙ معنيٰ ۾ گهرائي پيدا ڪرڻ سان گڏ پڙهندڙ جي ذهن کي ڪجهه سوچڻ ۽ انهيءَ ڇڏيل "ڳڙي ڳڙي ڳڙي" جي جاءِ کي پنهنجي فهم سان پُر ڪرڻ لاءِ مجبور ڪندو آهي، تڏهن ائين محسوس ٿيندو آهي، ته لکندڙ ڪجهه اڌورو ڇڏي ويو آهي ـ جنهن کي لفظن کي ڇاٽي واٽي ڪاڍو ويو آهي ـ پر خيال اڌورو هوندي به مڪمل هوندو آهي؛ لفظن نه هوندي به لفظن جي موجودگي ذهن ۾ پاسا ورائڻ لڳندي آهي. مثال:
ـ ها... اي غريب، مون توکان ڀيک ٿي... ڀيک! ... تو ڇا ڏنو؟ ... تنهنجو متاع حيات! ... تنهنجو سڀڪجهه ... دل، دماغ، ايمان، اعتقاد ... سڀڪجهه ...
ـ غريب ڇوڪري ... نوجوان ... مگر نوجوان!
مٿين ٻن مثالن مان ظاهر ٿيندو ته انهيءَ نشانيءَ جي ڪري نه رڳو معنيٰ ۾ گهرائي پيدا ٿئي ٿي، نفاست پيدا ٿئي ٿي، پر ساڳئي وقت پڙهندڙ لکندڙ سان گڏ ڪجهه سوچڻ تي مجبور ٿيو پوي ـ اهو ڪجهه سوچڻ لاءِ، جيڪي لکندڙ انهن ٻڙ ين جي وچ ۾ لڪائي ويو آهي!
ان کان پوءِ ٻي پيٽي نشاني آهي "ٻه ٻڙيون ليڪ". هن نشانيءَ جو فقط هڪڙوئي استعمال آهي ۽ اهو آهي ڪا چيز شمار ڪرڻ يا ڪنهن شي جو تفصيل ڏيڻ. مثال:
ـ ٻار جي صحيح تعليم لاءِ هيٺيون ڳالهيون ضروري آهن:ـ
(۱) صحيح تربيت؛ (۲) صحت مند ماحول؛ (۳) همدردي ۽ محبت جو رويو.
هن نشانيءَ جو اهو استعمال دم کان به ورتو ويندو آهي. بهتر به اهو آهي ته تفصيل جو اهو ڪم، جڏهن دم اسان کي ڏئي ٿو، ته پوءِ اسين هن ٻنيءَ نشانيءَ تي گهڻو نه ڀاڙيون.
ان کان پوءِ آخري ٻه نشانيون آهن: ڏنگين ۾ سوال جي نشاني، ۽ ڏنگين ۾ عجب جي نشاني.
جڏهن ڪنهن ڳالهه ۾ شڪ هوندو آهي، يا ان جي مڪمل معلومات نه هوندي آهي، ته اتي ڏنگين ۾ سوال جي نشاني ڏني ويندي آهي: ڪڏهن ڪڏهن ٽوڪ ظاهر ڪرڻ لاءِ به ڪم آندي ويندي آهي. مثال:
ـ الحمرا جا داستان (؟) ڏند ڪٿائن کان وڌيڪ اهميت تاريخي اعتبار کان نه ٿا رکن.
هن مثال ۾ الحمرا جي داستانن متعلق ڪنهن شڪ جو اظهار ڪيو ويو آهي.
ڏنگين ۾ ڪم آيل عجب جي نشانيءَ جو به گهڻو ڪري ساڳيو استعمال آهي، جهڙو ڏنگين ۾ سوالي نشانيءَ جو آهي. هن نشانيءَ جي استعمال سان ته ڀاڻ طنز گهري ٿي ويندي آهي. مثال:

-الله توکي تنهنجي نيکيءَ (!) جا پارا ڏيندو!

هن جملي ۾ نه رڳو نيڪيءَ جي حالت شڪي ٿي پئي، پر ساڳئي وقت هڪ گهري طنز به ٿي ويئي.

اسان جا سنڌي اديب ۽ ليکڪ جيڪڏهن بيهڪ جي نشانين جي صحيح استعمال جي اهميت کي سڃاڻندا، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ مٿي بيان ٿيل چند ڳالهين تي ڌيان ڏيندا، ته نه رڳو هنن جون تحريرون ٻوليءَ جي جوڙجڪ جي لحاظ کان سهڻيون ٿينديون، پر ساڳئي وقت هو پنهنجو صحيح مقصد به پڙهندڙن تائين پهچائي سگهندا. دراصل نشانين استعمال نه ڪرڻ ڪري ايترو نقصان ڪونه ٿو ٿئي، جيترو نشانين غلط استعمال ٿيڻ ڪري ٿو ٿئي. اسان وٽ هڪ خاص بدعت آهي ته عجب جي نشاني ۽ سوال جي نشاني ڪن ڪن هنڌ مطلب کي گهري ڪرڻ جي خيال کان هڪ کان وڌيڪ پيرا ڪم آندي ويندي آهي. پر انهن نشانين جو اهو نهايت ئي غير موزون استعمال آهي. ان ڪري ڪڏهن به هڪ کان وڌيڪ عجب جي نشاني يا هڪ کان وڌيڪ سوال جي نشاني هڪ ئي هنڌ ڪم نه آڻڻ گهرجي.

بيهڪ جي نشانين ڏانهن جوڳو ڌيان ڏيئي، سندن صحيح استعمال، ۽ پڻ ٻوليءَ جي سادگيءَ ۽ سلوڻائيءَ، لفظن جي صحيح چونڊ، ۽ خيالن جي اڏائڻ ۾ ورج جي ذريعي اسان جا اديب ۽ شاعر پنهنجي ٻوليءَ کي اهو تاب ۽ زينت بخشي سگهن ٿا، جا سندن لکڻين کي مقبول عام ۽ لاثاني بنائي سگهي ٿي. هن قسم جي خبرداريءَ ۽ احتياط سببان اسان جي ٻولي نه رڳو سونهن ۽ سوڀيا ۾ وڌندي، بلڪ انهن علمي بنيادن تي اڀرڻ سان انهيءَ ڏس ۾ ٻين ترقي يافته ٻولين سان همسري پڻ ڪري سگهندي.

پروفيسر لطف الله بدوي

سيف الملوڪ

منظوم قصن ۾ سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جي قصي کي وڏي اهميت آهي. سنڌ جي ٻن تاريخي تصنيفن - تاريخ طاهري، ۽ تحفة الڪرام - مان هن قصي جي تاريخي پس منظر تي ڀڻ روشني پوي ٿي.

تاريخ تحفة الڪرام جي مصنف مير علي شير قانع، سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جو ذڪر ڪجهہ تفصيل سان ڏنو آهي*. اهو هيئينءَ ريت آچي ٿو:

-"آن ظالم (دلوراءِ) جو عجيب ظلمي رواج هو، تہ جو بہ سوداگر، هندستان کان سندس شهر (الور) ۾ ايندو هو، آن کان محصول جي عوض، سندس سامان جو آڌ پنهنجي قبضي ۾ وٺندو هو، ۽ هر شخص جي خوبصورت زال تي زبردستيءَ سان تصرف ڪندو هو. سندس حڪومت جي دور ۾ هڪ وڏو عزت ۽ رسوخ وارو سوداگر سيف الملوڪ، جو اصل ۾ شهزادو هو، پر سوداگر جي لباس ۾ حج جي زيارت لاءِ ٿي ويو، آلور کان اچي گذريو. جيئن تہ شهزادي کي دلوراءِ جي ظلمي ڪاروائن جي واقفيت نہ هئي، سندس پيڙيءَ اچي مهراڻ جي ڪناري تي الور وٽ پڳهہ هنيو. شهزادي سان گڏ سندس محبوبہ بديع الجمال بہ هئي. بديع الجمال جي غير معمولي حسن جي ساراهہ ٻڌي، ناعاقبت انديش راجا مٿس غائبانہ فريفتو ٿي پيو. هن حالت کان سوداگر مجبور ٿي، بديع الجمال کي سپرد ڪرڻ لاءِ ٽن ڏينهن جي مهلت ورتي. آن وچ ۾، سوداگر سڄي رات هن ستمگر جي چنبي کان ڇڄڻ لاءِ، خدا جي درگاهہ ۾ ٻئي ٻاڏايو. خواب ۾ کيس حڪم ٿيو تہ قابل سنگتراشن کي گڏ ڪري، جبل جي ڏري کي، جو پاڻيءَ کي روڪيو بيٺو آهي، کوٽايو وڃي. آن اِلهامي ارشاد موجب، سنگتراشن کي وڏو آجورو ڏئي، شهزادي ڪم تي لڳايو. ظاهر ۾ هيءَ ڪم بيحد ڏکيو هو، پر غيب جي تائيد هئي. راتو رات مهراڻ پنهنجو رخ بدلايو. اڳئين وهڪري کي ڇڏي، بکر جي طرف رخ رکيائين، اِهڙيءَ ريت سوداگر آن ظالم جي چنبي کان نجات لهي، پنهنجي منزل مقصود ڏانهن روانو ٿيو. صبح سان

* تحفة الڪرام: ٣: ٣٣.

هيءَ خبر دلوراءِ کي ٻڌائي وئي؛ هن گهڻوئي تدارڪ ڪيو، پر جا عبارت قضا ۽ قدرت جي طرف کان منجي چڪي، سا وري ساليم ٿي نہ سگهي. درياھ جي هن تبديليءَ آخر الور جي تباهي آندي.

"چون ٿا تہ سيف الملوڪ پنهنجي محبوبہ بديع الجمال سميت ڪعبي جي سفر کان پوءِ، ديري غازي خان ۽ سيت پور جي وچ ۾ وچي رهيو، جتي باقي حياتي، خير سان گذاري، اجل جي سڏ کي لبيڪ چيائين. هتي ئي ڪيس بہ ٻٽ، رَتو ۽ چَنو نالي پيدا ٿيا. رتي ڪوٽ ۾ سيف الملوڪ، بديع الجمال ۽ سندس ٻن جون تربتون موجود آهن."

خبر نہ آهي تہ تحفة الڪرام جي هن روايت ۾ ڪيتري قدر صداقت آهي. مون الور کي ڏٺو آهي؛ مهراڻ جي پراڻ ۾ بہ ڦيريو آهيان: خبر نہ آهي تہ درياھ جو اهو ڪهڙو دَرو هو، جنهن کي سيف الملوڪ صاف ڪرايو هو. الور جي ڏکڻ ۾، ٻهاڙين جو سلسلو ضرور آهي، جو ڪالڪان جي آستان تائين ۽ اُن کان بہ دور وڃي ٿو؛ مگر اُن طرف درياھ جي وهڪري هئڻ جو اعتبار ئي نہ ٿو اچي سگهي.

تاريخ طاهريءَ جي روايت تحفة الڪرام جي عبارت جهڙي آهي، مگر اُن ۾ سيف الملوڪ جو نالو نہ ٿو اچي. مصنف نسياني فقط "سوداگر" ٿو لکي، مگر بديع الجمال جو نالو ضرور اچي ٿو. رتي ڪوٽ جو ذڪر بہ موجود آهي. بهرحال هي تاريخي حقيقتون آهن، جي هن قصي سان تعلق رکن ٿيون. هنن افسانوي روايتن جو اصلي ماخذ ڪهڙو آهي، اُن جو ذڪر مٿين تاريخن ۾، نہ ڏيکاريو ويو آهي.

هن تاريخي "حقايق" کي ڇڏي، جيڪڏهن اسين قصہ گو شاعرن جي طرف رجوع ٿيون ٿا، تہ وقت جي تعين ۾ وڏو تضاد نظر ٿو اچي. هُو سيف الملوڪ جي ڪهاڻيءَ کي وڃي حضرت سليمان عليہ السّلام جي واري سان ملائين. مولوي لطف علي جنهن هن قصي کي ابتدا ۾ سرائڪي شعر ۾ قلمبند ڪيو آهي، هن واقعي جي زماني بابت لکي ٿو:

آس مرسل دي واري ها، هڪ والي ملڪ مصر دا ـ
عاصم نام بلند مراتب بن صفوان سِڪندر دا،
مرسل مير سليمان وانگر داد عدل سب ڪر دا.

مولوي لطف عليءَ جي تائيد ۾، سنڌي سيفل نامي جي ٻن مصنفن بہ ساڳي حقيقت پيش ڪئي آهي:

هيون تابيني تَنهنجي واري سليمان،
هاشم شاھ مصر ۾ هو عاقل سان احسان،
جابر سڀ زبون ڪيا، ڪِنو ڪٿي خان،
سورهيہ پٽ سفيان، عدل ڪان امير ٿيو. ـ بہار پير

١ـ تاريخ طاهري مسوّدہ: ١٩

سڀ ڪجھ سائينءَ ڪيو، تابعي سليمان،
هاشم شاهه مصر ۾ هو عادل ۽ ڪشوان،
چار سؤ ڪوٽ مصر جا زير سندس احسان،
چوڻ ڪان چشوٽي ٿي، سيرت تنهن سلطان،
سورهيه پٽ سفيان، منجهان عدل امير ٿيو.   — جهاسنداس

خبر نہ ٿي پوي تہ شاعرن هيءَ روايت ڪٿان ورتي. جيڪڏهن قبول ڪجي تہ دلوراء وارو سيف الملوڪ ڪو پيو هو، تہ بديع الجمال جو نالو چو آيو. هيءَ هڪ منجهائيندڙ حقيقت آهي، جنهن بابت ڪوبہ قطعي رايو ڏئي نہ ٿو سگهجي. ٿي سگهي ٿو تہ شاعرن ديون ۽ پرين جي ذڪر ڪي اعتبار ۾ آڻڻ لاءِ حضرت سليمان جي عهد کي خصوصيت سان ورتو هجي، چو تہ هيءَ حقيقت مشهور آهي تہ حضرت سليمان جي ماتحت ديو ۽ پريون بہ هيون. مسٽر محمد اسماعيل عرسانيءَ ٿر جي هڪ مقام جو ذڪر ڪندي، سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جي طرف اِشارو ڪيو آهي، جو پڻ معني خيز آهي. بهرحال هي صدين جو واقعو، تحقيق جي دائري ۾ هيئنر پوريءَ طرح اچي سگهي، مشڪل آهي. مون پنهنجي طرفان ڪوشش ڪئي آهي تہ اُن جي تاريخي پس منظر جو صحيح نقش پيش ڪري سگهان.

جئن مٿي ڏيکاريو اٿم، تہ مولوي لطف علي آهو پهريون شاعر هو، جنهن تفصيل سان هن قصي کي سرائڪي زبان ۾ لکيو آهي. جيتري قدر مون تفتيش ڪئي آهي، فارسي يا اُردو ۾ 'سيف الملوڪ' جي قصي کي نظم خواهه نثر ۾ ڪنهن بہ ٻئي اديب يا مصنف نہ لکيو: هن مان معلوم ٿيندو تہ هي قصو سنڌ جي پيداوار آهي. هي قصو مسوّدي جي صورت ۾ منهنجي سامهون موجود آهي، جو خالص سنڌي صورتخطي ۾ لکيل آهي. هي مسوّدو "بياض خادمي" جو حصو آهي، جنهن کي قبلہ حاجي امام بخش "خادم" سنہ ١٨٨٦ع ۾ لکيو آهي، جنهن کي قريباً مني صدي گذري. جئن "خادم" لکي ٿو، تہ هي مسوّدو مصنف جي دستخط تان ورتو اٿس.

مولوي لطف علي.

مولوي لطف علي سرائڪي زبان جو بلند پايہ شاعر ٿي گذريو آهي. مولوي نوروز جنهن جي سرائڪي ڏوهيڙن کي وڏو مقام حاصل آهي، مولوي صاحب موصوف جي شاگردن مان هو. آءٌ جڏهن قادرپور ۾ هوس، تہ منشي امام بخش خان * جو قادرپور جاگير جو مهتمم هو، اڪثر نوروز ۽ لطف عليءَ جي صحبتن جو ذڪر ڪندو هو ۽ سندن عشق مجازيءَ جي پڌيل ڪهاڻين جي رهاڻ ڪندو هو.

* منشي امام بخش خان جي عمر هن وقت اسي ورهيہ لڳ ڀڳ ٿيندي. هُن نوروز جي صحبتين سان صحبت ڪئي هئي.

مولوي لطف علي مٺو مبارڪ جي وسنيءَ جي پرسان بهادرپور جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. هي ڳوٺ ڪوٽ سمابي (رياست بهاولپور) جي سٽيشن جي پرسان آهي. سندس ولادت جي سال بابت ڪا مستند روايت ڪانه آهي، پر قياسي طرح چئي سگهجي ٿو، ته هُو سنه ١١٥٥ هجري ۾ تولد ٿيو هوندو. ڇاڪاڻ ته هن جنهن وقت پنهنجي مشهور تصنيف مڪمل ڪئي هوندي، اُن وقت سندس عمر جوانيءَ کان مٿي چُڪي هوندي. هُن سيفل نامو سنه ١١٩٥ هجري ۾ مڪمل ڪيو هو - جئن پاڻ لکي ٿو :

روز خميس ختم ٿيا، دفتر سَنَ تاريخ لکيوي،
بارهوين صدي تون جو هڪ پنجڪ چا کهنيوي،
ماه مبارڪ رجب دي، ستاويهين کر ڳڻيوي،
ٿيا فيصل ايہ سيفلنامہ يارو کول ڏسيوي.

جئن نو روز جي روايت آهي، ان وقت مولوي صاحب جي عمر ڪاني وڏي هئي. قياسًا سندس عمر ان وقت چالهين ورهين جي لڳ ڀڳ هوندي. سيفلنامي ۾ سندس شعر جي پختگي ڏسي پڻ اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. بهرحال "ڪليات حمل" جي هيءَ روايت تصديق طلب آهي ته مولوي لطف علي، حمل فقير جو همعصر هو. حمل فقير سال ١٢٢٥هجري جي لڳ ڀڳ پيدا ٿيو هو. حمل جي سال پيدايش وقت مولوي موصوف جي عمر ٧٠ ورهيہ جي قريب هوندي. زباني روايتن موجب چيو وڃي ٿو ته مولوي صاحب ان ساڳئي سال وفات ڪئي هئي، جنهن سال نواب محمد بهاول خان ثانيءَ وفات ڪئي. نواب موصوف سنه ١١٦٦ هجري ۾ تولد ٿيو هو ۽ سنه ١٢٢٣ هجري ۾ وفات ڪيائين. جيڪڏهن مٿين روايت صحيح آهي، ته پوءِ مولوي لطف عليءَ جي وفات جو سال ١٢٢٣ هجري ٿي سگهي ٿو.

مولوي صاحب جو دور

مولوي صاحب جنهن دور ۾ رهيو ٿي، تاريخ ۾ اهو دور نهايت پرآشوب هو. سنه ١١٥٩ هجري ۾، امير صادق محمد خان دائود پوٽو، شڪارپور جي ڪوٽ جي ٻاهران ڪلهوڙن ۽ افغانن جي گڏيل فوج سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سندس فرزند بهاول خان اول پنهنجي لئين حڪومت رياست بهاولپور جي لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو، مگر ان هوندي به ڪلهوڙن جي ڪوشش ٿيندي رهي. ٻئي طرف ملتان جي نواب حيات الله خان جي مخالفت هئي. هن سخت ڪشمڪش جي زماني ۾، امير بهاول خان وفات ڪري ويو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ امير محمد مبارڪ (١١٣٣ - ١١٨٦ ھ) تخت نشين ٿيو. دورانديشيءَ ڪسي سامهون رکندي، هو افغانستان جي مشهور تاجدار احمد شاه ابداليءَ جي حلقين ۾ داخل ٿي ويو، جنهنڪري ڪيس سنڌ ۽ ملتان جي خطري کان سڪون حاصل ٿيو. سندس وفات کان پوءِ سندس پائٽيو، نواب محمد بهاول خان ثاني (١١٨٦ - ١٢٢٣ ھ) مسند نشين ٿيو. هن نواب جي زماني ۾، ميان

عبدالغني ڪلهوڙي جي چرچ تي، ٻي دفعا، تيمور شاهه ابداليءَ جو فوجون بهاولپور تي چڙهي آيون.
سنه ١٧٨٥ع ۾ سردار احمدخان نورزئي، بهاولپور جي شهر کي اجاڙي برباد ڪري ڇڏيو*.
۽ رياست بهاولپور جي ماڻهن کي ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا. هن آشوب ڀريل زماني کي
مولوي لطف عليءَ ڏٺو. جنهن مردانگيءَ ۽ مستقل مزاجيءَ سان، امير بهاول خان ثانيءَ اِنهن
لاڳاپن کي منهن ڏنو، آن ڪشمڪش کي مولوي صاحب ڏسندو رهيو. مولوي صاحب
امير بهاول خان جي مداحن مان هو ۽ هُو پنهنجي بهادر حاڪم جي هئڻ تي ساراهه ڪري:

نُصرت جنگ نبي دا نائب اهل ڪرم اخواني،
عالي قرب عباسي افضل، مرد مبين مباني،
خان بهاول خان معظم مغز رکسي سلطاني،
روشن بخت بلند بهادر، خاص رُکن خاقاني،
فلڪ رڪاب عقاب علي دا ماري ڪفرستاني،
مردانا ميدان اتي هي راوت رستم ثاني.

سيفلنامي ۾ جابجا مولوي صاحب، پنهنجي محبوب مخدوم جي تعريف ڪندو آيو آهي،
۽ سندس دلاوري ۽ رعيت پروريءَ جو ذڪر دل کولي ٿو ڪري. فرمائي ٿو:

عالي شان جوان بهادر، خان بهاول غازي،
بالادست زورآور بازو عظمت ناڪ نيازي،
دانشمند بلند ڪيتي، هر فند هنر دي بازي،
سخي طريل هميشه بخشين سين تازندا تازي،
تو والي دي واري جو مين ڪيتي شعر طرازي،
ها شاعر تي شايان تيڏي صفت ڪرڻ صف سازي،
آهون حرف ادائي ڪيتم تون پي ڪرين فيض سازي؛
يا رب بخش "لطف" کون ٻهرا مسروري ممتازي!

روايت آهي ته مولوي صاحب مجاز جو زخم کاڌل هو، جنهن سندس ڏوهيڙن مان خبر
پوي ٿي. خبر نه آهي ته هن حقيقت ۾ ڪيتري قدر صداقت آهي. مگر هيءَ حقيقت آهي ته
شعر ۾ ايڏو سوز ۽ درد، ڪنهن درد جي ڏيندڙ کان سواءِ پيدا ٿي نٿو سگهي. هڪ ڏوهيڙي
۾ پنهنجي پُرسوز آرزو کي هئن ٿو لفظن جي فصيح حلقي ۾ آڻي:

رلمل چليان سهج ڪنون، او ناز پريان ڪر حلقي؛
آچلن دست دماغ سيتي، سر لوڏ چلاون هلڪي؛
دردمندان دا ويکڻ سيتي، دهل وجي هانءَ هلڪي؛
سهڻي صورت حور جيهي، پيا نُور ڏيندا هي جهلڪي؛
گورا بار برهه دا "لطفا"، ڪنهن احمق ليکي هلڪي!

---

* صبح صادق: ٩.

هيڏو سوز ۽ گداز مجازي محبت کان سواء سخن سنج کي ڪٿي ٿو حاصل ٿي سگهي.

مولوي صاحب سهروردي طريقي جو هو. پنهنجي تصنيف سيفلنامي ۾، ان طرف هئن ٿو اشارو ڪري:

پير بهاولدين سيڏا، جنهن لسور ظهور ڏکايا؛
مرشد ڪون غوثيہ منصب لقب حضورون آيا؛
ذاڪر مَلَڪَ مُرِيد ڪيتي آس نوري فلڪ لوايا؛

معلوم ٿو ٿئي تہ هن حضرت محڪم الدين سيراني (ولادت ۱۱۲۹ هجري) جي بيعت ڪئي هئي ۽ سندس ارادتمندن ۾ داخل هو. سيراني صاحب سهروردي ۽ قادري، ٻنهي طريقن ۾ بيعت ٿيل هو.

مولوي لطف علي، پنهنجي دور جو وڏو شاعر ٿي گذريو آهي، ان سان گڏ وڏو عالم بہ هو. فارسي زبان ۾ بہ کيس وڏي دسترس حاصل هئي. سيف الملوڪ ۾ سندس فارسي شعر جي جهلڪ هئن ٿي معلوم ٿئي:

وه زربفت بهشتي پردي نقش نقاش ڪشيده؛
با يک ديد ملوک معظم ازوي دور رسيده؛
دل پُر درد تغيّر طلعت خون روان گرديده؛
شد بدنام مدّغ نامي دامنِ عشق بريده؛
مجنون مثل سبب مجذوبي، سعد ازو پرسيده؛
باز آواز نيامد سالک سلک سکوت گزيده،
روز آزل آواز آلستي هر مشتاق شنيده؛
"لطف علي" هر عاشق مستان سرگردان گرديده.

مٿين فارسي نظم تي نظر ڪرڻ سان خبر پوي ٿي تہ لطف علي فارسي شاعري جي اصناف سخن کان هٽي، پنهنجي گهڙ يل راه اختيار ڪئي آهي- جنهنڪري اجنبي زبان ۾ بہ سندس سادگي ۽ شيريني سرائڪي شعر جهڙي قائم رهجي وئي آهي. مولوي نورمحمد جاچڙ (ديهہ خام) مرحوم هڪ دفعي ٻڌايو هو تہ مولوي صاحب جون فقہ ۾ ڪي تصنيفون بہ هيون.

عمر جي آخري دور ۾، شاعر، وطن کان هميشه لاءِ موڪلائي، اچي بهاولپور رهيو. جٿي تہ نواب بهاول خان ثانيءَ جون مٿس بيحد نوازشون هيون، ان ڪري، سندس حياتيءَ جو پويون عرصو اطمينان ۽ آرام سان گذريو. پنهنجي آخري وطن، بهاولپور جي هئن ٿو تعريف ڪري:

آهي ديس بهاولپور دا پي اِٿ اسر منيوي؛
شالا رهي آباد سدائي هردم شاه وسيوي!

سيف الملوڪ جو قصو

جئن مٿي ڏيکاريو اٿم، لطف عليءَ جي تصنيفات ۾ سيف الملوڪ جي قصي کي وڏي اهميت حاصل آهي. مصنف هي قصو، نواب بهاول خان ثانيءَ جي فرمايش تي لکيو هو- جئن لکي ٿو:

شوقون اِهين شغل وچ، سائل سال تمام لکهايا؛
خالص خون جگر دا مين اِٿ مسکين کمايا؛
جي وَت کري پسند نہ کوئي ميڏا شعر بنايا،
غير سيتي کيا غرض ميکون مين اپنا شاه منايا:
خام کلام غلام "لطف" دي کر مقبول خدايا!

شاعر جي مٿين التماس مان صاف نظر اچي ٿو تہ هُن سيف الملوڪ جي قصي کي، نواب صاحب جي ارشاد موجب ٻي قلمبند ڪيو هو ۽ هڪ سال جي اندر هن کي مڪمل ڪري، نواب صاحب جني خدمت ۾ پيش ڪيائين. جنهن سوز ۽ گداز سان هيءَ قصو لکيو اٿس، ان لاءِ کيس پڪ هئي تہ سندس نالو هميشه زنده رهندو. ان جذبي جو هئن ٿو اظهار ڪري:

سر وصف شاداب ڏسي، شاهہ عالمگير غلامان،
رَهسي "لطفُ" حيات سدا، جنهن جوڙيا سيفل نامان.

فردوسي پنهنجي مشهور تصنيف 'شاهنامي' کي مڪمل ڪندي بہ ساڳي دعوىٰ ڪئي هئي:

بنا هاي آباد گردد خراب، ز باران و ز تابش آفتاب؛
پي افگندم لظم زکاخ بلند، کہ از باد و باران نيابد گزند.

سرائڪي زبان

لطف علي هن 'حسن و عشق' جي ڪهاڻيءَ کي پنهنجي آباڻي ورثي ۾ مليل زبان سرائڪيءَ ۾ لکيو آهي، جنهن جو سنڌي زبان سان گهرو تعلق آهي. لطف علي پنهنجي حياتيءَ جو ڪجهہ عرصو اگرچ بهاولپور ۾ گذاريو هو، مگر هيءَ حقيقت آهي تہ هُو سنڌ جي هڪ حصي جي پيداوار آهي، جو حصو بدقسمتيءَ سان، انگريزي حڪومت جي تشدد سبب سنڌ کان ڇڃي وڃي بهاولپور جو حصو بڻيو. سومرن جي صاحبيءَ کان وٺي، مير علي مراد خان جي حڪومت جي دور تائين، سبزل ڪوٽ، ماڇڪو ۽ سيت پور جو علائقو، سنڌ جي حڪومت جو حصو هئا. مئو مبارڪ جي پرسان، جو لطف عليءَ جو وطن هو. هڪ کوهہ موجود آهي، جنهن جي ڪاڻي ڪندي هڪ پٿر هٿ آيو هو، جنهن تي سرائڪيءَ ۾ هيٺيون شعر لکيل هو*.

---

* ذکر کرام: ٢٨

سيلان سلبند ٿيان ڦکيا لنار لصير،
ڪوهه ڪنٽايا پتر ڳامڻ دي انڙ نام حمير،
وقت سڪندر بادشاه ملڪ ڏٿي پهلوان،
رعيت راضي جنهن جو پيدا لت جوان،
هڪلڪ سيلان لڳ چڪين ٿيا ڪوهه تمام،
تيري سئو بوٽي باغ دي راڏي نڙ چار.

هن شعر کي پڙهندي معلوم ٿئي ٿو تہ هيءُ قديم ڪوهه، چار سڪندر (سمي خاندان) جي وقت ۾ ڪوٺيو ويو هو، ۽ چار آنڙ (سمو خاندان) هن ڪوهه تي هڪ باغ پوکايو هو، جنهن ۾ ٿي سئو وڻ وکايا هئائين. هن ڪتبي مان معلوم ٿئي ٿو تہ سمن جي حڪومت جي دور ۾ بہ هي ملڪ، سنڌ جي حڪومت جو حصو هو ۽ ان وقت ۾ بہ سرائڪي، سنڌيءَ سان گڏ ٿي هلي. رياست بهاولپور جي بنياد پوڻ سان ملڪ جو هيءُ حصو، سنڌ کان ڇڄي ڌار ٿي ويو. مير علي مراد جي زماني ۾، انگريزي سنڌ جي حد ريتي اسٽيشن تائين محدود ٿي وئي. مير علي مراد جي حڪومت يعني ابتدائي خيرپور رياست جون حدون سبزل ڪوٽ ۽ ولهار جي سٽيشن تائين وسيع هيون. مگر نونار * جي عهد نامي ۾ تغير ۽ تبدل ڪرڻ سبب سنہ ١٨٥٠ع ۾ مير علي مراد خان جي خلاف انگريزي حڪومت هڪ ڪميشن ويهاري: سنہ ١٨٥٢ع ۾ مارڪئس آف ڊلهائوسي، ان وقت جي گورنر جنرل، رياست خيرپور جي حدن ۾ ڦيرو آڻي، سبزل ڪوٽ وارا حصا رياست بهاولپور کي ڏيئي ڇڏيا. هن ڦيرڦار جي سبب، اگرچہ، سرائڪي زبان جا مستقل ڳالهائڻ وارا حصا سنڌ کان علحدا ٿي ويا، مگر ان هوندي بہ روهڙي ڊويزن جو حصو، جنهن ۾ اباوڙو، ميرپور ماٿيلو، گهوٽڪي ۽ پنوعاقل تعلقا اچي وڃن ٿا، سرائڪي کان متاثر رهيا. عموماً اتان جي رهندڙن جي گهرو زبان سرائڪي آهي.

گريرسن پنهنجي مشهور تصنيف "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا" جلد آٺين جي پهرئين حصي ۾ ٻن جاين تي سرائڪيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. هڪ هنڌ لکي ٿو: †

"اسان ڏسي آيا آهيون تہ سنڌ ٽن حصن ۾ وراهيل آهي: لاڙ، وچولو ۽ سرو. وچولي ۾ جا زبان ڳالهائي وڃي ٿي، ان کي امتياز حاصل آهي. اهائي زبان، پڙهيل طبقي جا ماڻهو ڳالهائين ٿا ۽ ان ۾ ادب جا ڪتاب لکيا وڃن ٿا - هن کي ئي شستہ زبان سمجهيو وڃي ٿو. سري جي معنيٰ آهي مٿيون حصو. 'اپرسنڌ' جي معنيٰ آهي، لديءَ جو مٿاهون حصو. هن ملڪ جي حصي ۾ سنڌو نديءَ جي پر وارا مٿاهان حصا آچن ٿا. هن ۾ سنڌيءَ جا لهجا ڳالهائيندڙ اچي ٿا وڃن. 'سرو' سان سرائڪي نڪتل آهي، جا اتر سنڌ وارن جي زبان

* "خيرپورنامہ" فارسي: ٢٧
† تمهيد: ٩

آهي. هيءَ زبان مغربي پنجاب سان تعلق ٿي رکي ۽ آءٌ ان کي ٻن حصن ۾ وراهيندس، هڪ لهانـڊا سرائڪي ۽ ٻيو هـِندڪي سرائڪي. بهرحال اتر سنڌ جي ڪُجهه حصي ۾، لهانڊا سرائڪي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي".

ساڳيو مصنف، ساڳيءَ تصنيف ۾ ٻئي هنڌ لکي ٿو: *

"ڊاڪٽر ٽرمپ پنهنجي سنڌي گرامر ۾ لکي ٿو ته 'سنڌ جي اترين حصي جي زبان سرائڪي آهي ۽ چوي ٿو تـه هيءَ مٿين زبان جـو خالص نمونـو آهي.' هيءَ راءِ ملڪ جي رهڻ وارن جي ٻڌ آهي. ڇاڪاڻ ته مشهور قول آهي تـه، لاڙ جـو ماڻهو سري جو ڏڳو. ٿرپارڪر کان سواءِ ٻين سڀني سنڌ جي حصن سان سرائڪيءَ جا نمونا ملي چڪا آهن. †

هيءَ اگرچه سنڌي زبان نـه آهي پر لهانڊا جو قسم آهي، جا ديري غازي خان کان سنڌ کي ملي آهي. هتي هڪ وڏو مغالطو پيدا ٿئي ٿو ته ڇا اپر سنڌ ۾ فقط سرائڪي ڳالهائي وڃي ٿي يا ٻيا ٻه اُئين نـه آهي. هتي جا ماڻهو گهڻو ڪري سنڌي ڳالهائين ٿا. جنهن کي آءٌ سرائڪي سنڌي چوندس، ۽ ٻيءَ کي لهانڊا سرائڪي."

مٿين ذکر کان پوءِ، سر گريرسن، سرائڪي ۽ سنڌي ڳالهائيندڙن جو انداز هيٺ ٿو ڏئي:

ضلعو	سرائڪي سنڌي (سري جي سنڌي)	لهانڊا سرائڪي
ڪراچي	...	٥٠٠٠
حيدرآباد	...	٣٠٠٠٠
شڪارپور	٨٢٤٠٠٠	٢٠٠٠٠
خيرپور	١١٩٠٠٠	٣٦٠٠
ٿرپارڪر	...	٣٤٢٧٥
اپر سنڌ فرنٽيئر	١٠٠٠٠٠	١٢٠٠٠

منهنجي نظر ۾ گريرسن جا شڪارپور، خيرپور ۽ اپر سنڌ جا سرائڪيءَ بابت انگ اکر مشڪوڪ نظر اچن ٿا. جو ته ملڪ جي اِنهن حصن ۾ سرائڪي هرهنڌ سمجهي ويندي آهي، اِهوئي سبب آهي جو خود گريرسن اترسنڌ جون ٻه زبانون ورتي ٿو، هڪ سنڌي ٻي سرائڪي، جنهن جي تائيد ٽرمپ صاحب ڪري ٿو. ††

---

* صفحو ٣٥٩

† نمونن لاءِ ڏسو صفحو ٣١٢ - ٣٥٣ ۽ ٢٧٣ پيا،

†† ٽرمپ جو سنڌي گرامر: ١١

اسين هن ڳالهه جو به انڪار ڪري نٿا سگهون ته ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دور ۾، جتي فارسي ۽ درباري زبان هئي، اتي سرائڪيءَ کي وڏي اهميت حاصل هئي. سرائڪي سنڌن گهرو زبان هئي. هن زبان کي سنڌ ۾ ايڏو ته فروغ حاصل هو، جو اڪثر سنڌي شاعرن اُن زبان ۾ پنهنجي ڪلام کي قلمبند ڪيو آهي. آهي نامور شاعر هيءَ آهن: سرمست سچل، نانڪ يوسف، بيدل، بيڪس، روحل، مراد، درياخان، حمل، خليفو نبي بخش، خيرمحمد، عثمان، سيد خيرشاه، غلام حيدر ۽ ٻيا. هندو شاعرن ۾ دلپت ۽ موهن سرائڪيءَ ۾ گهڻو ڪلام چيو آهي. موجوده دور ۾ فقير، مسرور، محمد فقير، نجفي، غمدل ۽ ٻين جو ڪلام اسان کي سرائڪي زبان ۾ افراط سان ملي ٿو. سنڌ وارا ايڏيءَ تصنيفات کي ڪڏهن به نظر انداز ڪري نه سگهندا.

مٿين حالتن جي مدنظر اسين سرائڪي زبان کي بيگاني زبان چئي نه سگهنداسون. مولوي لطف علي جنهن زبان ۾ پنهنجي غيرفاني تصنيف پيش ڪئي آهي، سا سرائڪي آهي. اهڙي تصنيف کي «بيگاني تصنيف» جي سڏڻ جي خوف کان مون سرائڪي زبان جي اهميت کي، هن مضمون ۾ بحث هيٺ آندو آهي. مولوي لطف عليءَ، پنهنجي قصي کي ٻالڻهار جي تعريف سان هيٺن ٿو شروع فرمائي:

مختصر ڪهاڻي

آک آدا ڪر بندا هردم جملي صفت سبحاني؛
صدق سيتي ڪر صاف صدر ڪر ياد ذڪر يزداني؛
فَاذْڪُرُونِي اَذْڪُرْڪُمْ اي دل سمجهه رموز لهاني؛
رب غفور يگانا واحد هي صاحب لاثاني؛
هي هر شي تي حاضر ناظر هس خاطر هر باني؛
رکي شاهه شمار اندر، ڪُل قطري ريگستاني:

... ...

وچ جڳ دي هي جيوڻ ٿورا آپ جوڙيس جڳ فاني؛
يوڳ وچي هر بندا، جو ڪجهه لکيا قلم رباني؛
قدرت تي قلزم وچ ڪُل دا گم عقل انساني؛
هي فارغ هر عيب ڪنون، لاريب جمال حقاني؛
«لطف علي» ڪون ڪول وڪايس، گوهر ڪنج معاني.

مولوي لطف عليءَ جي، ابتدائي ڪلام ۾ هڪ عجيب رواني آهي. جنهن جي مقابلي ۾ «بهار ٻير» جا ابتدائي بيت، جنهن سنڌيءَ ۾ سيفلنامو لکيو آهي، بلڪل ڦڪا پيا نظر اچن:

سارا هہ تنهن صاحب جي، جو آهي رب تعاليٰ؛
مالڪ آهي ملڪن جو، جنهن جو عرش آهي بالا؛
مينهن ڪشالا، ٻار لنگهائي پاڻهي.

قصي جي ترتيب تي جيڪڏهن نظر وجهبي، ته سنڌي شاعرن - ٻهار ٻير ۽ منشي جهامنداس جي ترتيب ۾ ساڳي نظر ايندي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هنن ٻنهي قصہ گو شاعرن، پنهنجي تصنيفات جو بنياد، مولوي لطف عليءَ جي قصي تي رکيو آهي. مولوي صاحب حمد بعد نعت ۾ هيئن ٿو فرمائي:

گُل گلزار شرع دا حضرت سَرو سهي فردوسي؛
حوران رهن حضور ابي دي، ملڪ ڪرن پابوسي؛
زلزل روز قيامت دي جت سب خلقت پئي روسي؛
ڪارڻ هر مجرم دي حامي، مير محمّد هوسي؛
نالي آب شفاعت دي، رخ هر مومن دا ڌوسي؛
ٻهرا بخش اُمت ڪون سائين، ساقي قدح قدوسي؛
"لطف" تيا شاد جڏان، درباروں خير ڏيوسي.

"شوقون سيفلنامہ جو هڻ لطف علي نوجوڙي" هيئن ٿو لکي ته حضرت سليمان عليہ السّلام جي حڪومت جي دور ۾، عاصم بن صفوان، نالي مصر جو والي هو، جو پنهنجي عدل ۽ انصاف ۾ مشهور هو، سندس وزير صالح بن حميد نالي نهايت زيرڪ شخص هو. لطف علي اُن جي تعريف هيئن ٿو لکي:

صالح بن حميد آها، منظور وزير نظر دا؛
صالح مير وزير وڏا ها سرناماں هر دفتر دا.

عاصم سنر ورهيہ جو آڇي ٿيو، پر ڪيس اولاد نرينہ نہ ٿيو. اُن غم ۾ هُو پنهنجي محلات ۾ وڃي گوشہ نشين ٿيو. جڏهن هيءَ خبر، اميرن ۽ وزيرن ٻڌي، تڏهن بيحد پريشان ٿيا. سڀئي گڏجي صالح وزير وٽ آيا ته شاهہ جي بيقراريءَ باعث ڪا تدبير ڪئي وڃي، جو تيغ ۽ تبر جي قبضي ڪي ڇڏي، وڃي فقط تسبيح ڪي وٺي ويٺو آهي. صالح اُن حقيقت کي ٻڌي شاهہ وٽ حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيائين تہ

ڪنهن سبب تو ڪيتي قبلا، تخت ڪنون مک موڙي؛
اهين ڏتي ڪنهن ملڪ تيڏي ڪُون دشمن ڪن مروڙي؛
فرخ فتح فيروزي حاصل، دلسيا دولت ڏوڙي؛
ناوت خاص خزانا گهنيئي، ڪرين دل آتي سوڙي!

شاهہ جواب ڏنو:

گهٽي عمر وھا، ھاڻ باقي آخر دم حياتي؛
ڏيک مراد پنهنجي 'عاصر' نهين جمعيت ھاتي؛
بند ميڏا دل رھي فڪر وچ بن فرزند صفاتي؛
ملڪ ميڏا ھي ملڪ پنهاندا وقت قريب مماتي.

... ...

سڀ ويان گيان ڪون ڪون سنيالي، ھڻي جڏ آڻ حياتي؛
لڪيا ڏيک بٽايا قيصٽا "لطف علي" ڪلماتي†.

هيءَ ڳالھ ٻڌي سياڻي وزير نجوميءَ کي گهرايو، جنهن زائچو ڪڍي، گهڙيءَ سوچ ڪان پوءِ ٻڌايو تہ 'سلطان يمن جو، جي پنهنجي ڌيءُ شاهہ عاصر جي نڪاح ۾ ڏئي، تہ اُن مان ڪيس فرزند پيدا ٿيندو.' هيءَ خبر ٻڌي، شاهہ، پنهنجي ليک تدبير وزير صالح کي، ڪيترن لائق تحفن سان، خط ڏيئي، يمن جي سلطان ڏانهن موڪليو. وزير، سفير جي حيثيت ۾ وڏي فوج وٺي، پنهنجي مهم تي روانو ٿيو — اُن فوج جي وڃڻ جو نظارو شاعر هئن ٿو ڪڍي:

رک نگاھہ يمن ڏون چڙهي، گهت گهوکهات لک گهوڙي؛
ڏوڙ ڪنون جگ ڏوڙ چڙهي، جهڙ گرد سپاھ ڪنوري،
وہ جهلڪار نشانان دي جهڙ جهل مل جهلڪ جهڪوري؛
گوناگون نشانان ٿيون، ٿئي سرخ سياھہ جهلوري؛
لرزش کاءِ زمين وجي، جان سوجان ڏيون ڏموڙي؛
حڪمت نال حڪيم ڪٿان، ڪٿ جفت موافق جوڙي؛
"لطف علي" ول تيز وڃن، رک دل وچ مطلب ڏوڙي.

صالح يمن جي قريب وڃي پهتو. يمن جي سلطان کي هن حقيقت کان آگاھہ ڪيو ويو تہ ڪو غنيم چڙهي آيو آهي. صالح نهايت دانشمنديءَ سان سلطان کي — جنهن جو نالو 'قحطان' هو — پنهنجي سفارت جي خبر ڏني. وقت مقرر ٿيو. صالح ۽ قحطان جي ملاقات ٿي. مصر جي بادشاهہ کي داماديءَ جي شرف ڏيڻ لاءِ يمن جي سلطان، مشاورت جي مجلس ڪوٺائي. آخر بحث کان پوءِ هي فيصلو ڪيو ويو تہ مصر جي بادشاهہ کي شهزاديءَ جو سڱ ڏنو وڃي.

مشرقي شاعرن جي پيرويءَ ۾ مولوي لطف علي، شهزاديءَ جي حسن ۽ جمال تي طبع آزمائي ڪئي آهي، ۽ بهترين مثنوي گو شاعرن سان وڃي ٿو نڪر کائي. لکي ٿو:

---

† هينئر ستت مان شاعر متعلق معلوم ٿئي ٿو تہ، هن پنهنجي تصنيف کي ڪنهن ٻئي ڪتاب تان ورتو آهي: افسوس جو هاڻ اُن تصنيف جو نالو نہ ڏنو آهي. پڻ ائين بہ معلوم ٿئي ٿو تہ هي ڪلماتي پروچ هو، جن جو تعلق سنڌ سان آهي.

وه گلفام عجائب صورت، حور بهشتون آئي؛
آهو چشم، صنوبر قامت، صورت صفت خدائي؛
چشمش خنجر خون ڪيتي، سي سوئي چنچل دريائي؛
خجل هويا، ياقوت درخشان، لب دي ڏيک لالائي؛
داغ جگر دا لالا کون، جو ڦيردا مثل سودائي؛
لالا خوني ذبح ٿيا، نافرمان زبان ڪيائي؛
سرو سهي بيتاب ٿيا، جان صحيح ڪيتس رعنائي؛
بخمل تي گل نرم نادر، ڏيک بدن نرمائي؛
سر آنگلين دي سرخ بٽي، چا ريزش رنگ حنائي؛
بدر هلال برابر يڪجا، وه قدرت مولائي؛
چنچل چالون چوڙ ٿئي، هنس آئوندي سيس نوائي.

بهرحال، صالح وزير ڪامياب ٿي، اهڙيءَ بي بها شهزاديءَ جي ڏوليءَ سميت اچي مصر پهتو. عاصم شاهه کي هن خوش خبريءَ کان دلي سرور حاصل ٿيو - شاعر ان خوشيءَ جو نقش هئن ٿو ڪڍي:

من دي آس پجايس قادر دور ٿئي دلسوزي؛
رکيس تاج مرصع سر تي، گل جامان زردوزي؛
ڪهني مرد پرائي کون، رب داد ڪيتي نوروزي؛

عاصم کي يمن جي شهزاديءَ مان فرزند تولد ٿيو، جنهن جو نالو "سيف الملوڪ" رکيائين، ساڳئي وقت وزير صالح جي گهر به پٽ ڄائو، جنهن جو نالو "سعد" تجويز ٿيو. آن خوشيءَ جي تقريب جو ذڪر شاعر هئن ٿو ڪري:

مير وزير، عزيز اقارب، هر هڪ شاهه سڏايا؛
عاصم اسم پسر دا گڻ ڪر "سيف الملوڪ" رکايا؛
صالح دي گهر تنهن ڏهاڙي، 'سعد' مبارڪ جايا؛
هڪي ڏينهن ڏوهين گل جاني، ارادي ايو بن لکايا؛
ڦلي ڦير درخت برائي، قادر ڪيتا سايا؛
نانڪ پٽ تي دادي چارڻ، بهت ڪتبت سڏايا؛
پڳتي پند تي نقلي نٿوي، آڪر سالگ رسايا؛
سال جمع خوشحال ٿيا، شته بيحد مال لٽايا؛
"لطف علي" ميدان آتي، هڪ جهنڊا مار وکايا.

بادشاهي دستور موجب نجومين کي حاضر ڪيو ويو ته ننڍڙي شهزادي جي طالع کي ڏسن، نجومين ڏاري کي زائچي تي رکي، ستارن ۽ برجن جو حساب لڳايو - هڪ آواز ٿي چيائون

ته اُچوڏهن ورهين جي عمر ۾، شهزادي کي هڪ وڏي سفر جو ڪشٽ ڪڍڻو پوندو. هُو چوڏهن سال پنهنجي وطن کان دور رهي، غريب الوطنيءَ جو مقابلو ڪندو. آن ڪشالي کان ڪامياب ٿي آچڻ بعد، هو وڏي ڏام ڏوم سان حڪومت ڪندو.' نجومين جي هن راءِ کان پوءِ بادشاه کي وڏو فڪر ٿيو. هن حڪم ڏنو ته زير زمين هڪ محلات تعمير ڪيو وڃي، جنهن ۾ شهزادي کي رکيو وڃي، ۽ ساڻس گڏ سعد جي پرورش به ٿيندي رهي. چئن سالن جي عمر تي پهچڻ بعد عاصم، شهزادي ۽ وزير زادي جي تربيت لاءِ هڪ لائق آستاد جو انتخاب ڪيو. علم جي حاصل ڪرڻ ۾، پنهي نينگرن ڪمال حاصل ڪيو. سندن عمر به آچي چوڏهن ورهين جي قريب پهتي. قضا هينئر پنهنجي راند ڪيڏڻ شروع ڪئي - شاعر سچ لکيو آهي:

چڪ حڪمي تقدير ڪنيدي، توڙي پهون چُپائي؛
روز ازل دا «لطف علي» اِٿ، لکيا ڪون مٽائي!

هڪ ڏينهن شهزادو سيف الملوڪ جڏهن شڪار تان موٽيو ۽ پيءُ جي دربار ۾ پهتو، ته شاه عاصم خوشيءَ سان ڪيس سليماني منڊي ۽ هڪ ريشمي ڪپڙو سوغات طور ڏنو. چيائينس ته "هي ناياب سوکڙيون پاڻ وٽ چڱيءَ طرح حفاظت سان رکج". سون ۽ جواهرن سان جڙيل هڪ حسين صندوق ۾ اِهي سوغاتون سانڍي، شهزادي جي سپرد ڪيون ويون. شهزادو پيءُ کان موڪلائي، پنهنجي ماڳ تي آيو ۽ دوستن جي محفل گرم ٿي. وهاڻ جي وقت دوستن موڪلايو. مگر شهزادي ڪي لنڊ نه آئي. تنهائي ۾ هُو آئيو ۽ مليل سوغاتن کي چڱيءَ ريت ڏسڻ لاءِ دلڪش صندوق جو پڙ کوليائين. تنهن ٿيل ڪپڙي کي کوليائين. ڪپڙي تي هڪ حسين پريءَ جو نقش ۽ لکار موجود هو. هڪڙيءَ ئي نگاه سان شهزادو آن عجيب صورت کي ڏسي پنهنجو هوش ۽ حواس وڃائي ويٺو. شاعر آن جو ذڪر هئن ٿو ڪري:

همه آيا صندوق اندر هڪ ڪپڙا خوب زري دا؛
واهه تصوير ڏٺس هڪ تس تي شعلامار پري دا؛
هئي صورت مهتاب طرح تن نازڪ ناز-پري دا؛
چپ گيا شهزادي ڪُون او جلوه جادوگري دا،
شوقون شاه پيالا پيتا بيوس بي خبري دا؛
شهزادي شهباز لقب ڪون چا دست لگا بحري دا.

مولوي لطف عليءَ جي حسن طبيعت جو هي نمايان ڪارنامو آهي، جو قصي جي هر نظاري ۽ هر بيان کي اهڙي ته دلڪش لمولي تفصيل سان پيش ڪري ٿو، جو اهو نظارو ۽ واقعو اکين اڳيان مڪمل طرح ڪڇي ٿو اچي. شاعريءَ جو هي اسلوب بيان، سچ ته فيضان اِلاهي آهي. حسن جي ان شهبازي بَحري جي چُنگ ۾ اچڻ کان شهزادي جي حالت بدلجي وئي. نه اهو آرام رهيو نه راحت. محبت جو اهو راز مخفي رهي نه سگهيو. عاصم هن دهشت پريءَ خبر کان دهلجي ويو. لطف علي، پيءُ جي غمزده حالت جو نقش هئن ٿو پري:

ڏوڙ چليا فرزند فرخ ڏانهن، شاهه جلدا ڪر جلدي؛
ٿيا غمناڪ شهنشهه، ٻي غم ڏيک طرح سيفل دي؛
رتي رت نه رهيس موزون ٻاہل دٻي دل ٻلدي؛
ٻچ ڪچ حال بيحال ٿيا، ڪجهه ڳالهه نه آکي ولدي؛
ڏني آکر ابض طبيبان، لاڙي سول نه هلدي؛
ٿيس مريض مزاجُ منڍون آتش جاءِ لهين در ملدي؛
"لطف علي" علاج ڪتان جت ٻرم دي رَسُ رلدي!

سعد وزيرزادي کان سموري حقيقت معلوم ڪئي وئي. بادشاهه ان سهڻيءَ صورت جي ٿالي کان، سيف الملوڪ کي خبر ڏني ته "هوءَ پري گلستان اِرم جي بادشاهه شهپال جي ڌيءَ 'بديع الجمال' آهي!" - بهرحال، سيف الملوڪ ان پريءَ جي تلاش ۾ غربت کي اختيار ڪري دربدر ڦرندو، ديون ۽ راڪاسن جا مقابلا ڪندو، شهزاديءَ 'ملڪان' جي مدد سان - جا شهزاديءَ بديع الجمال جي رشتيدار آهي - وڃي گلستان اِرم ۾ پهچي ٿو. نصيب جي ياوريءَ سان بديع الجمال سان سندس شادي ٿئي ٿي. ڪاميابيءَ بعد مصر موٽي اچي، پيءُ جي وفات بعد عدل ۽ انصاف سان حڪومت ڪري، هن فاني سراءِ مان موڪلائي ٿو وڃي.

"سيف الملوڪ جو داستان" هڪ عجيب سفرنامو آهي، جنهن ۾ هجر ۽ وصال کان سواءِ، مشرقي قصه گوين وانگر سندس شجاعت جي ڪارنامن کي مٿاهين جاءِ ڏني وئي آهي. لطف علي هن ۾ لطف داستان جي نگارش ۾ واقعي ڪمال ڏيکاريو آهي. فن داستان گوئيءَ جي سڀني اصولن کي بهترين نموني ادا ڪيو اٿس. سيرت نگاريءَ سان ته حد ٿو ڪري - سيف الملوڪ سفر ۾ زنگين جي هٿ اچي ٿو وڃي. زنگي بادشاهه کيس پنهنجي ڌيءَ جي حوالي ڪري ٿو، جا شهزادي جي صورت تي موهت آهي - لطف علي ان زنگياڻيءَ جو ڪردار هيئن ٿو پيش ڪري:

هيءَ بدحال هاٿياڻي ڪاٺي زنگياڻي منهن ڪالي؛
سَرِ بَدَ ڏول قدآور ڪِنا وات عظيم ڪَناڻي؛
پيني گرم دُکان ڏسي هَسِ هرهڪ ناس ڪَناڻي؛
ڏيک ڏراڪُل ڏند آن دي خود ٿيوي خجل ڏندالي؛
دَهلي هنيالو غربيان دا، جان ڏاڻهن ڏيوي ڏيکالي؛
ٻَهن هزار مکيان دي منهن تي، ڏيک ان دي بدچالي؛
هيَ تڪرار جنهين دي ناني يا سر روهين والي.

سيف الملوڪ جي هن سير ۽ سياحت کي پڙهندي، "گليور جي مسافرين" ڏانهن ذهن منتقل ٿيو وڃي. پوءِ ان جي بادشاهه سان شهزادي جي ملاقات ٿئي ٿي، جنهن کي هُو دشمن کان سليماني منڊيءَ جي زور تي نجات ڏئي ٿو - لطف عليءَ جي واقع نگاري ڏسو:

غم ڪاوندا ڪرلاوندا جاندا، جان آءٌ گيا ڪتائين؛
ڏوروُن سرد هوس ڏيکي، خوب مڪلف جائين؛
ڪيتي شاهہ تڪبيري ڦيري، ڦيتا جڏان اتائين؛
ساڪن آس شهر دي ڏٺس، باندر بوز بلائين؛
شهہ کون ترت پڪڙ ڪر باندر گهن گئي صاحب تائين؛
جيوڻ توُن هٿ ڏوتي، هي هي، روڪر سيفل سائين.

جنهن مٿي ڏيکاريو ويو، منظر ڪشيءَ ۾ ڪيس وڏو ڪمال آهي. گلستان اِرم جي شهر جو نظارو هئن ٿو ڪڍي:

ڪوٹ عظيم اِرم دي گردون وچ محلات مناري؛
درماندا در اتهي نہ ڪوئي، پيا ڦرندي عمر گذار
حڪمت نال حڪيمان تس دا، زرڪش محل آتاري؛
دَرَ دَرُ دار دريچي پشمين طاق عقيقي ڀاري؛
حوض حسين بلوري گردون نهڪڻ لعل هزاري؛
چار چمن چوطرف آتي ڦُل جلوه‌دار ڦوهاري؛
موسم گرم نہ سرد ڏسي آٿ هردم باغ بهاري.

اِرم جي رهندڙن جي خوش‌فعلين جو ذڪر هئن ٿو ڪري:

عشرت نال گذاري جو آٿ، هر هڪ پري ڏهاڙي؛
جوش جشن موجود مهيا، لت اوروز پساري؛
لت غم سوز سرود سڻن، سُر بلبل طور پڪاري؛
ٿيون اول چڪار عطر دي، مشڪ ڏيوي مهڪاري؛
وه رم جهم جهم جهالي جهُڙ مڙ وه جهلمل جهلڪاري؛
چنگ‌او پنگ همرنگ‌ڏو هين ڪيا دف مرڏنگ دُوتاري؛
وه سُر ساز عتاب تبسم، وه وت ناز نظاري.

شاعر جي حسن بيان جو هن کان زياده دلڪش مثال ٿي نہ ٿو سگهي. هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ سندس هيءَ تصنيف، جنهن پاڻ لکيو ائس، جڳان جڳ جيئري رهندي.

[۲]

سنڌي زبان ۾ هن قصي کي، پهريائين "بهار" نالي هڪ سکڙ، جو ذات جو ڀير هو، سنہ ۱۸۹۶ع ڌاري لکيو، جنهن جي تصحيح آخوند عبدالرحيم محمد وفا عباسيءَ ڪئي. ٻيو مصنف، جنهن هن قصي کي بيتن ۾ لکيو، آهو سرگواسي ماستر جهامنداس هو. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ جهامنداس، بهار جي بيتن جي تقليد ڪئي آهي، جنهن جا مثال سندس تصنيف ۾ گهڻا موجود آهن. جنهن مٿي لکيو اٿم - بهار، پنهنجي سامهون لطف عليءَ جو سيفل نامو رکيو

آهي، جو تہ مٿس ان شاعر جو گھڻو اثر ٿو ڏسجي. سنڌي منظوم قصن ۾ "شاھ عاصم" جي بجاءِ، "شاھ هاشم" جو نالو ٿو اچي، ۽ "صفوان" جي بجاءِ "سفيان" ٿو اچي.

بهار جي شعر ۾ مولوي لطف عليءَ واري رواني ۽ شستگي موجود نہ آهي، مگر پنهنجيءَ اٽر ۾ هن قصي جي بيان ڪرڻ ۾ چڱي ڪوشش ڪئي آهي- حسن بيان خدا جي ذات آهي، جنهن تي هرڪو پهچي نٿو سگهي- صالح وزير جي يمن وڃڻ جو ذڪر هنن ٿو ڪري:

گهوڙا ڪنيائون گهوٽ ليءِ، چار سَوَ ۽ چار،
جن جا پير پڪين ڪان آڳرا، آڏامڻ ۾ الغار،
زنگي فرنگي حبشي، خوجا خدمتدار،
پيا پي تن سان ڪيترا، هٿا ڪمڪون ڪمدار،
اچي اپي سي پار، ٿيا ولايت ويجهڙا.

۲

تڏهن جاسوس جيهين، سُڌ سٺائي شاھ کي،
تہ ڪنڪ ڪارونپار آچي ٿو ايهين،
ڪوٺن کي ڪيهين، جهلي محڪم ڪوڙ يو محاسبا.

سيف الملوڪ جي پيدا ٿيڻ تي، بهار، بادشاھ جي خوشيءَ جو هنن ٿو ذڪر ڪري:

پسو پهرين رات، سنڱا ٿي صورت ڪي،
لو مهينا لَو ڏينهن پيشي جا پريات،
تہ ڏاتر منجهان ذات، پٽ ڏنو بادشاھ کي.

۲

شادي طبل شروع ٿيا، پيون پٽايون.
'هاشم' اڳي مجيون سهسين سڳايون،
خزانا خيرات ڪري، لکين لٽايون،
ورتيون هي وايون، تہ غازيءَ فقير غني ڪيا.

مولوي لطف عليءَ جي تخيل جي زور اڳيان بهار جو شعر پي لمڪ پيو نظر آچي. ڏسڻ ۾ ائين آچي ٿو تہ اسان جي سڳهڙ، مولوي لطف عليءَ جو سيفل نامو، پنهنجي سامهون رکيو آهي؛ ۾ آن جي انداز بيان کي، پنهنجي ڪلام جي آندر آڻي نہ سگهيو آهي. بديع الجمال جي تصوير ڏسڻ جو واقعو هنن ٿو بيان ڪري:

تڏهن ڪامل کي ڪپڙن جي، ڪا تَنَ ۾ هٿي تات،
لازڪ لنبد وھ ٿي، آڻيو سو آڌ رات،
پٽيائين پاسي ڪري، چوري چپ چپات،
پالڪي ڏٺي پات، تنهن ۾ صورت سٽقري!

٢

تنهن ۾ صورت سڦري، هئي ٻرين جي ٻاري،
عاشق آلهيءَ ذي ٻيو، ليڪين لهاري،
روئي زاروزار ٿيو، هيءَ هنجون هاري،
سيفل سولهاري، ليڪين لنب حرام ٿي.

اگرچ بهار جو شعر، لطف عليءَ جي سيفل نامي جو ثاني نه آهي، مگر ڪٿي ڪٿي هُو به پنهنجي اسلوب بيان جي جلوي ڪي ڏيکاري ٿو وڃي - سيف الملوڪ پنهنجي ماءُ کان موڪلائي ٿو، هتي ماءُ جي محبت ۽ ان جي جذبات جو نقش هئن ٿو ڪڍي:

چي ’مادر موڪل ڏينم، ته وڃي ڳچان ٻرُڪي،
منجهان روح راضي ٿي، دم دم دعا ڪرينم،
تنهن ٻرور ڪي ٻرنينم، تان وڃي ديکان دوس ڪي‘!

٢

ٻالهه روئي ٻٽ سان، ٻڙ ٻاڪر ٻاٻون،
’جي مون سڪايون مڃيون، سي اميد نه آيون‘،
دالن ۾ دايون، روڄ وڏو ٿي روس ڪيو.

٣

جرجلو ۾ ڳوٺ، سيفل توريءَ سڄ ٿيو،
هيءَ ڪڇهريون ۽ ڪوٽ، مڙيئي مون ماتام ٿيون!

ٻيءَ جي غمناڪ حالت جو ذڪر هئن ٿو ڪري:

آيو روئي ٻاڻ، ٻٽ سين ٻيلو ٻاتشاهه،
راڄو راڄن جو ڏئي، سيڪو روءِ سپاهه:
’توريءَ ماندو ساهه، سيفل تون وَڄ مُ سَڄ ڏي‘!

سيفل جي جهاز جو نظارو هئن ٿو ڪڍي:

سورهه ساڻ سهٽ، ٿو مال مهائن ڪي ڏئي،
چڙهيا جوان جهازن، ٻڌي جهوڙ جهٽ،
آذا عاج ٻندي ٿيا، ڪرٿا، ڪُل ڳنبٽ،
سڙهه سڄا سقلات جا، لاڄون لاڳي ٻٽ،
سولا ڦُل ڦرهن ٿي، ڪُتا ساڻ ڪرٽ،
سمنڊ ڪٿوريءَ واسيو، ساڻ سَرهائي چِٽَ،
شان ويڻا سرڪٽ، جهلي چٽ چڳير ٿي.

سکھڻ کيڏو نہ سنڌي لفظن جو آنوکو استعمال کيو آهي. بهرحال، بهار جي تصنيف پنهنجي رنگ ۾ بي مثال آهي. سرڳواسي جهامنداس جي تصنيف بهار جي ڪلام جو تتبع آهي، جنهن جي اندر بهار وارو رس ۽ مزو موجود نہ آهي. مثال لاءِ، ملاکان کي سيف الملوڪ آزاد ڪري ٿو- هوءَ پنهنجي ملڪ موٽي اچي ٿي- سندس رشتيدار ۽ عزيز گلستان ارم کان اچن ٿا- سندس رهائيءَ جي سبب لاءِ پڇن ٿا- بهار ان جو ذڪر هيئن ٿو ڪري:

خوبان کان خبرون، ٿيون پريائيون پڇن:
'آدي تنهنجو آلکو هو، جيڪس آبي جن،
مڪا هتاسون ملڪن تي جارون جاسوسن،
خبر پئي ڪانہ ڪا تہ دغا ڪئي ديون؛
توکي آندو ڪن، پر بحر خشڪي مان وٺي؟'

سرڳواسي جهامنداس ساڳيو ذڪر هيئن ٿو ڪري:

ملاکان کان مڙني پڇيو، هيءَ حقيقت حال:
'ڪئن هلي تون ڪوٽ ۾ آئينءَ سان اقبال،
دغا ديون جي هئي، ڪئن ڇنينءَ کان ڪال،
نازڪ نونهال، ڪر حقيقت هجر جي!'

ڪٿي ڪٿي تہ جهامنداس جي شعر ۾ بهار جي ڪلام سان نهايت ويجهڙائي نظر ٿي اچي- مثال لاءِ:

خيما خوشيءَ سان هٿي، پيتائون شراب،
نازن سان سر ٿيا، رانديون رنگ رباب،
تہ سامهون ٿيو سوجهرو، مشعلي مهتاب،
پڇيو مير وزير کان تنهين جاءِ جواب،
'تہ ڪهڙي اچ حساب، ٻاهه ٻري ٿي باغ ۾'! — بهار
تنبو لڳا تيز مان، ڪليا خوب شراب،
دورن مٿان دور ٿيا، لڳا رنگ رباب،
ٿيما ۽ ڪباب، طرح طرح طعام ٿيا. — جهامنداس

مٿيون هڪ مثال منهنجي راءِ قائم ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. پنهي تصنيفن کي سامهون رکڻ سان زياده خبر پئجي سگهي ٿي.

مضمون گهڻو طويل ٿي ويو آهي، مگر مون کي خوشي آهي تہ آءٌ ادبي شهپارن کي تفصيل سان پيش ڪري سگهيو آهيان.

جان وِنن ڊُون سائوٿ ورٿ
سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو

انسان، ۽ سنڌس دنيا

سنه ۱۹۵۳ع ۾، هڪ آمريڪي عالم، ڊاڪٽر رالف سوليڪي، عراق جي ملڪ ۾ ويو، ۽ اتي هن فرات–دجله دوآبي جي اترئين پاسي ۾ شانيدر نالي هڪ قديم غار جي ويهي کوجنا ڪئي. ٿوريءَ تپاس کان پوءِ، اندازو ٿيس ته ان غار ۾ هزارها ورهين کان وٺي، هڪڙا نه ٻيا ماڻهو ائين ئي رهندا پئي آيا هئا: خود اُن وقت، هن پنهنجي اکين، اتي ڪرد قبيلي جا چاليهارو کن ڪٽنب آباد ڏٺا.

غار جي پٽ تي ڏوڙ، مٽيءَ ۽ گند ڪچري جا ايترا ته تهن جا تهه چڙهي ويا هئا، جو ائين پئي ظاهر ٿيو ته اهي تهه ڪن قديم ايامن کان وٺي پئي اتي جمع ٿيا آهن. پوءِ، ڊاڪٽر سوليڪيءَ ڇا ڪيو، جو اُن غار جي پٽ ۾ پيهي هڪ همچورس ۱۶ فٽ اوڻو کڏو کوٽايائين. کوٽائي شروع ٿي، ته مٿان ئي مٿان، پهرين ٿورڙن انچن واري تهه ۾، پڪل ٺڪر ۽ ٻيا اهڙين ڪن ٻنهه تازين رهجي ويل شين جا نشان ڏٺائين. اٽڪل اٺن انچن جو اهو پهريون تهه، جنهن ۾ رڳو الهيءَ قسم جو گند ڪچرو، ڏوڙ ۽ شين جا ٽڪرا ڏٺا ويا، سو اتي تقريبًا حضرت عيسىٰ جي ڄمڻ واري زماني کان پوءِ جوئي جمع ٿيل هو. ڊاڪٽر سوليڪيءَ جي کوٽائي هڪ فٽ به اڃا مس هيٺ وئي، ته اتي ايراني سلطنت شاهيءَ واري زماني جي لوهي هٿيارن جا ٽڪرا ۽ ٻيا اهڙا نشان لڀڻ لڳا: ۽ انهن کان هڪدم پوءِ، اسيريائي زماني جا نشان يعني ٽامي جون مختصر شيون ۽ انهن جا ٽڪرا ڏسڻ ۾ آيا. اٽڪل ٻه فٽ هيٺ کوٽائي ڪرڻ تي، ڊاڪٽر سوليڪيءَ کي "نئين پٿر واري دور" جا سنوان سڌا، لسا، هڪ ساريڪا ترڇيل پٿر جا اوزار هٿ آيا.

اهڙيءَ طرح آهستي آهستي، کڏو هيٺ اونهي کان اونهو ٿيندو پئي ويو. اٽڪل ڇهن فٽن تي، "نئين پٿر واري دور" جي اوزارن بدران "پراڻي پٿر واري دور" جا کهرا، اڏا ابتا گهڙيل پٿر جا اوزار ڏٺا ويا. پنجين ۽ ڇهين فٽ جي وچ ۾ اهڙا اڏ گهڙيا پٿر جا اوزار لڌا ويا، جيڪي "پراڻي پٿر واري دور" جي اوزارن کان به قدري مختلف هئا، جنهن مان ڊاڪٽر سوليڪي هن نتيجي تي پهتو ته اهي اوزار "ڪرومئگنان" نسل وارن فنا ٿي ويل ماڻهن کان به اڳ ڪنهن ٻيءَ ذات جي ماڻهن جا اتي ڇڏيل هئا. لڳ ڀڳ ۱۲ فٽن

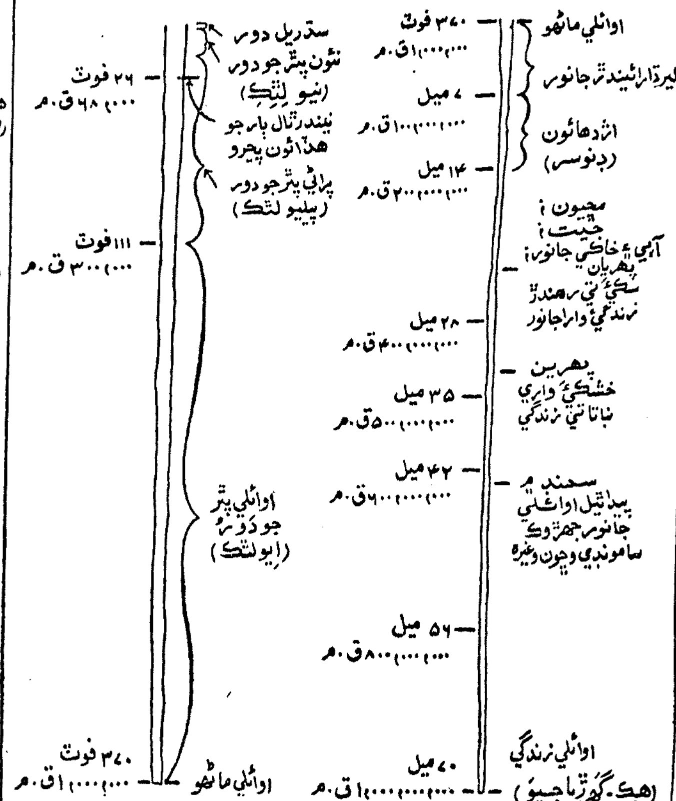

ڊاڪٽر سوليڪيءَ واري ڪڏي جو خيالي وَڏاءُ

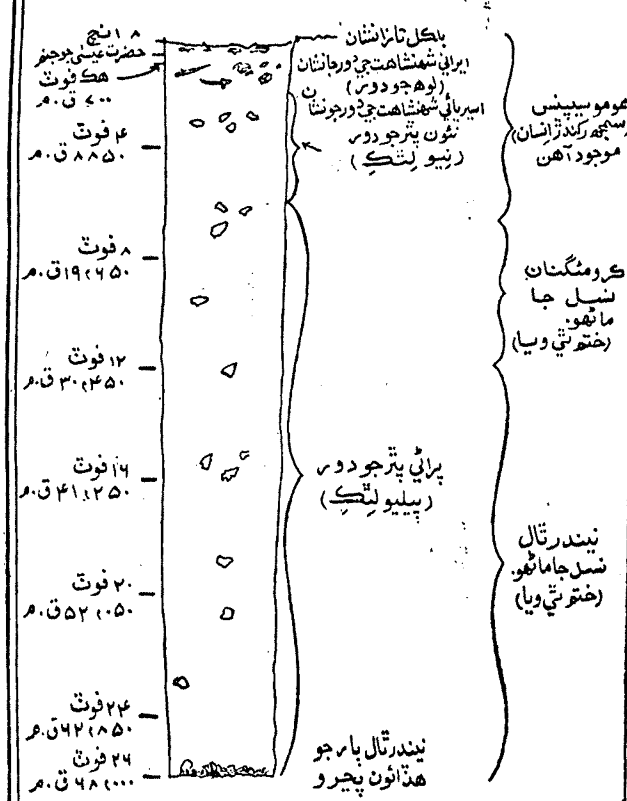

شانيدر غار ۾ ڊاڪٽر سوليڪيءَ وارو ڪڏو

جي اولهائيءَ تي هٿ آيل لشان ۾ اچا ئي وڌيڪ اختلاف ڏسڻ ۾ آيا، جنهن مان معلوم ٿيو ته انهيءَ وقت غار ۾ ماڻهن جو مرگهوٽي پيو ڪو نسل- جنهن کي اڄ جا سائنسدان "نيندر ٿال ذات" ڪري ٿا ڪوٺين- رهندو هو. آخر ۾، ٢٦ فٽ هيٺ، ڊاڪٽر سوليڪيءَ هڪ نيندر ٿال ٻار جو هڏائون پڃرو لڌو، جيڪو حساب ڪيائين ته اٽڪل ٧٠،٠٠٠ (ستر هزار) ورهيه اڳ جو هو.

هيءَ ١٦ فٽ همچورس ۽ ٢٦ فٽ اونهو کڏو، گويا هڪ لاڳيتو رڪارڊ هو، انسان جي تازين گذريل ٧٠٠ صدين جي زندگيءَ جو. ڊاڪٽر سوليڪيءَ جو هيءَ کڏو وچي غار جي ٻنهه تري تائين پهتو هو، ۽ جيڪڏهن اچا به ان کي هيٺ کوٽيو وڃي ها، ته اتان مٽي مان ڪيل انساني هڏائين پڃري کان زياده قديم ڪا شي يا ڪو نشان شايد هٿ ڪين اچي سگهي ها.

ٻر، جيڪڏهن هيءَ غار، ماڻهن جي بستيءَ جي لحاظ کان زياده قديم هجي ها، ۽ ان جو اصل ترو اچا به هيٺ اونهو هجي ها، ۽ سندس انهيءَ تر ۾ ڌرتيءَ جي ڌڏڻ يا ٻئي ڪنهن اهڙي سبب کان ڪنهن قسم جي ڪا ڦيرگهير نه آئي هجي ها، ۽ جيڪڏهن شروعات کان وٺي، غار جي پٽ تي مٽيءَ ۽ ڌوڙ هڪ ئي رفتار سان جمع ٿيئي ٿي ها، ۽ جيڪڏهن اهو کڏو سڄي جمع ٿيل تهن جي آرپار اچا ئي هيٺ کوٽي سگهجي ها، ته ان حالت ۾ اسان کي ابتدا کان وٺي اڄ تائين، سڄي زمان جي عمر جو گويا هڪ مڪمل نقشو ملي وڃي ها.

هن غار جي پٽ تي، اٽڪل ٢٧٠٠ سالن ۾، مٽيءَ جي تهه جو هڪ فٽ ٿي جمع ٿيو هو. انهيءَ حساب سان جيڪڏهن کڏي کي ١١١ فٽ هيٺ کوٽجي ها، تڏهن ڪو وڃي "پراڻي پٿر جي دور" جي شروعات واري زماني تائين پهچجي ها، جنهن کي اٽڪل ٣٠٠،٠٠٠ ورهيه گذري چڪا آهن. هن دنيا تي، انسان جي پهريائين تشريف فرمائڻ جو زمانو ته تنهن کان گهڻو گهڻو اڳي ٿيو! هن کڏي کي ٢٥٩ فٽ اچا به هيٺ کوٽينداسون، ته به اسان کي "اوائلي پٿر جي زماني" جا نشان پيا ملندا؛ تان جو جڏهن ٣٧٠ فٽن تي هيٺ پهچنداسين، تڏهن وڃي دنيا جي اوائلي انسان جي زندگيءَ جا نشان ملنداسين. ياد رکڻ گهرجي ته اوائلي انسان کي هن ڌرتيءَ تي آئي اٽڪل ڏهه لک ورهيه گذري چڪا آهن!

ڪو زمانو هو، جو اسان جي هن ڌرتيءَ تي انتهائي غير معمولي وڏا ۽ خوفناڪ جانور رهندا هئا، جن کي "ڊنوسر" يا اژدهائون چيو ٿو وڃي. انهن ڊنوسرن کي دنيا منجهان ختم ٿي وڃي به ڪروڙين ورهيه گذري ٿي چڪا آهن. جيڪڏهن انهن اژدهائن جي زماني تائين پهچڻ گهرو ٿا، ته هن کڏي کي ٣٧،٠٠٠ فٽ يعني اٽڪل ست ميل هيٺ وٺي وڃڻو پوندو. ظاهر آهي ته جيڪڏهن انهيءَ زماني تائين پهچو آهي، جڏهن ڌرتيءَ تي زندگيءَ جا پهريان آثار نمودار ٿيا هئا، ته کڏي کي اچا ئي وڌيڪ هيٺ کوٽڻو پوندو. ڪيڏانهن ڊنوسر ۽ اژدهائون، ۽ ڪيڏانهن زندگيءَ جا مختصر ابتدائي آثار! جيڪڏهن انهي زماني جا نشان

اوهان کي گهرجن، ته ڪڏي ڪي اچا ئي وڏيڪ ڪونيو، ۽ ٧٠ ميل هيٺ ڪونيو! ۽ ياد رکندا وڃجو ته ڪڏي جو سڄو هڪ فٽ ٿلهو ته ٢٧٠٠ ورهين جي عمر جو آئـو!

٢١٠ صفحي تي، ڊاڪٽر سوليڪيءَ جي انهيءَ سموري خيالي ڪڏي جا ٻه نقشا پيش ڪيا ويا آهن. ڪاٻي هٿ واري خاڪي ۾ اوهان ڏسندا ته "نئين پٿر واري زماني" جي پوري ٿيڻ ڪان وٺي اڄ تائين وارو "سڌريل زمانو" بنسبت انهن اڪٽ زمانن جي، جڏهن ويچارو اڻ سڌريل انسان محض پٿر جا اوزار پيو ڪم آڻيندو هو، ڪيترو نه انتهائي مختصر زمانو آهي! اوهان چوندا ته پٿر وارن زمانن جي جملي عمر ٻه ڏهه لک ورهيه ته هئي! ائين برابر آهي؛ پر انهيءَ مان اوهان کي ائين سمجهي ويهڻ نه گهرجي ته انسان هن ڌرتيءَ جو ڪو پراڻو ۽ اصلوڪو رهواسي آهي! جيڪڏهن انسان جي اها جملي ڏهه لک عمر اوهان کي غير معمولي ڊگهي لڳي، ته پوءِ اوهان کي صفحي جي ساڄي پاسي واري نقشي ڏانهن نهارڻ گهرجي - اوهان ڏسندا ته جملي اٽڪل هڪ سو ڪروڙ ورهيه ڌرتيءَ تي زندگي موجود رهي آهي. انهيءَ جي ڀيٽ ۾، انسان ويچاري جي ڌرتيءَ تي جملي عمر اٽڪل ڏهه لک ورهيه، يعني هڪ سو ڪروڙ ورهين جي هزارين ڀتي ٻه مس رهي آهي! حقيقت هيءَ آهي ته غريب انسان هن ڌرتيءَ جو پراڻو پاپي نه پر هڪ نئون نويلو، بنهه هڪ تازو آيل معصوم ٻار آهي!

اوائلي انسان

تاريخ لکجڻ شروع ٿي، ان کان گهڻو گهڻو اڳ، انسان هن ڌرتي تي موجود هو. گهڻن ماڻهن لاءِ انهيءَ حقيقت کي سمجهڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. هو سمجهن ٿا ته انسان جي تاريخ هڪ نهايت قديم چيز آهي، ۽ ان تاريخ جي شروع ٿيڻ کان ڪجهه ٿورو ئي اڳ، هڪڙي قسم جا اڻ سڌريل وحشي ماڻهو غارن ۾ رهندا هئا، ۽ ترت ئي پوءِ ۽ هڪدم اچوڪو سڌريل انسان دنيا ۾ تشريف فرما ٿيو! انسان جي پيدائش متعلق جيتوڻيڪ مروج ۽ مقبول عام عقيدو اهوئي آهي، پر افسوس آهي، جو اهو عقيدو سڌو سنئون غلط ۽ بي بنياد آهي. حقيقت هيءَ آهي ته انسان دنيا ۾ پنهنجيءَ جملي عمر مان گهڻي ۾ گهڻو حصو، غارن ۽ جهنگلن ۾ ئي گذاريو آهي.

جيتوڻيڪ عالم ۽ سائنسدان، سالن جي ڪنهن خاص عدد متعلق متفق نه آهن، پر جيڪي ٻه عملي شاهديون ۽ نشان موجود آهن، تن مان معلوم ٿئي ٿو ته انسان جي هن ڌرتيءَ کي پنهنجي موجوده شڪل ۾ آئي، ۽ سج کي چوڌاري ڦرندي، گهٽ ۾ گهٽ ٢٠٠ ڪروڙ سال گذري چڪا آهن. پهريان اٽڪل ١٠٠ ڪروڙ سال، ڌرتيءَ تي ڪابه جاندار چيز موجود نه هئي. شروعات ۾، ڌرتي فقط هڪ عظيم ٽهڪندڙ ٽڪرائون گولو هئي، پر نيٺ آهستي آهستي ٿڌي ٿيندي وئي، ۽ ان جي فضا ۾ جيڪا گهم هئي، سا برسات جي صورت ۾ هيٺ ڪرڻ لڳي.

هيٺاهين ٺڪرن ۾ پاڻي ڪٺو ٿيڻ شروع ٿيو، ۽ اهڙيءَ طرح ڍنڍون، سمنڊ ۽ مهاساگر ٺهيا. بارش ۽ طوفاني هوائن جي دائمي لڳڻ سبب، ڌرتيءَ جو سخت پٿرائون تهه پور پور ٿي هڪ قسم جي نرم مٽيءَ جو تهه بڻجي پيو. آهستي آهستي نيٺ ڌرتي ان حالت کي اچي پهتي، جو منجهس زندگيءَ جو پيدا ٿيڻ ۽ زنده رهڻ، ممڪن ٿي سگهيو.

اوائلي جاندار چيزون اٽڪل ١٠٠ ڪروڙ سال اڳ ڌرتيءَ تي وجود ۾ آيون. پهريائين اهي جاندار چيزون، نهايت ننڍڙيون، ڪمزوريون، ساديون هڪ گهرڙيون (Single cell) ٿيون، پاڻيءَ ۾ پيون ترنديون هيون. وقت گذرڻ تي، ٿورا وڏيرڙا ٿيا ۽ ٻيون جاندار ٿيون، اڳئين کان بهتر صورت ۾، ظاهر ٿيون. انهن مان ڪي ته پاڻيءَ ۾ رهنديون ايون، ۽ ڪن وري ڌرتيءَ تي رهڻ شروع ڪيو. تنهن کان پوءِ، عجيب عجيب شڪلين جا بي شمار جيت، مڇيون، جانور، وڻ ۽ ٻوٽا پيدا ٿي پيا. اهڙيءَ طرح ٿيندي ٿيندي، ڏهه ڪروڙ کن ورهيه اڳي، ڌرتيءَ تي هڪڙا غير معمولي وڏا جانور رهندا هئا، جن کي "ڊاوسر" چيو وڃي ٿو: انهن مان ڪي ته هڪ سو فٽ ڊگها جانور هئا! رفتي رفتي، اهي گم ٿيندا ويا، ۽ انهن جي جاءِ وري هاڻوڪن نمونن جي جانورن ورتي- انهن ۾ گرم رت وارا جانور به اچي وڃن ٿا، جن کي اسين "کير ڌارائيندڙ جانور" سڏيون ٿا- پوءِ اٽڪل ڏهه لک ورهيه اڳ، پهريون سچو پچو انسان نمودار ٿيو.

ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته ڌرتيءَ تي ماڻهو اٽڪل ڏهن لکن ورهين کان رهندا ٿا اچن. انهيءَ انساني دور جو ڪجهه حصو تاريخ کان اڳ جو آهي. انهيءَ جو مطلب هيءَ آهي ته ماڻهو ويچارا نه لکي ڄاڻندا هئا، نه پڙهي؛ انهيءَ ڪري هنن ڪوبه لکيل رڪارڊ يا تاريخ نه ڇڏي آهي. ان جي هنن کي ڪا گهٽتي به ڪانه هئي. ڪين انهيءَ حقيقت جي بنهه ڄاڻ ٿي ڪانه هئي ته ڪا تاريخ به ٿيندي آهي. هونئن ته زندگي هنن لاءِ به ايتري ئي حقيقي ۽ اهم هئي، جيتري اسان جي لاءِ آهي؛ زندگيءَ جا مسئلا پنهنجيءَ پر ۾ هنن لاءِ به اهڙائي منجهائيندڙ هئا، جهڙا اسان لاءِ آهن: هو کائيندا هئا، سمهندا هئا ۽ پورهيو ڪندا هئا؛ پيار محبت ۽ نفرت جذبا به منجهن هئا؛ پنهنجا ڪٽنب سنڀاليندا هئا، ۽ انهن کي زنده رهڻ ۽ زندگيءَ کي بهتر بڻائڻ لاءِ اهي ترڪيبون ۽ حرفتون سيکاريندا هئا، جيڪي پاڻ پنهنجي وڏن کان سکيون هئائون، يا پنهنجي حياتيءَ جي دوران ۾ نئينءَ طرح پرايو هئائون- سندن مرڻ کان پوءِ، انهن طريقن ۽ حرفتن کي سندن اولاد اختيار ڪندو هو. لکيو ڪجهه نه ويندو هو؛ ان ڪري اهڙا ڪي ڪتاب يا ڪو رڪارڊ رهيو ٿي ڪونه، جنهن ۾ هنن جو "علم" محفوظ رهي ۽ ايندڙ پيڙهين تائين پهچي. جڏهن ڪا ڳالهه سيکارڻي هوندي هين؛ ته ڪو ظاهر ظهور مثال ڏيئي، ڪجهه اشارن ۽ ڪجهه آوازن سان سمجهائيندا هئا. آخر جڏهن هڪ نه ٻئي قسم جي ڪا ٻولي ڳالهائڻ ۾ آئي، ته هڪ ٻئي کي اهڙيون چيزون زباني طرح سمجهائيندا هئا. اهڙيءَ طرح، "علم" هري هري ٿي گڏ ٿيندو ويو، ۽ آهستي آهستي انهيءَ گڏ ٿيل "علم" مان، انسان پنهنجي حياتي وڌيڪ سهنجي بڻائيندو ويو.

ڇهن هزارن ڪان به گهٽ ورهيه ٿيا آهن، جو ماڻهوءَ لکڻ سکيو، ۽ انسان جي "تاريخ" جو تاريخي دور شروع ٿيو.

هاڻ اچو ته وقت جي انهن مکيه دورن جي اصلي حقيقت ۽ معنيٰ کي ڪنهن طرح سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون. فرض ڪريو ته هڪڙو گهڙيال آهي، جنهن جو هڪ منٽ برابر آهي هڪ سو سالن جي. هن وقت منجهند آهي ۽ پورا ٻارنهن لڳا آهن. ٻه منٽ اڳ يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا جو ملڪ وجود ۾ ئي ڪونه هوا رڳو پنج منٽ اڳ ڪولمبس آمريڪا جو کنڊ ڳولي لڌو هوا ويهه منٽ اڳ، حضرت عيسيٰ عليه السلام اڃا ڄائو ئي ڪونه هو! مصر جا اهرام (پرئمڊس) پنجاهه منٽن کان به گهٽ عمر جا آهن - ۽ دنيا جي پهرين پهرين سچي تهذيب، مصر ۽ فرات-دجله جي واديءَ ۾، بنهه هڪ ڪلاڪ اڳ اڃا مس سرجڻ شروع ٿي هئي! انسان جي هن عظيم گهڙيال تي، انسان جي سموري تهذيب جي شروعات ۽ ارتقا، انهيءَ گذريل هڪ ڪلاڪ ۾ - يعني يارهين بجي کان ٻارهين بجي تائينءَ واري جهٽ پلڪ ۾ ئي ٿي آهي!

اچا ته پنهنجي هن عظيم گهڙيال کي (جنهن جو هڪ منٽ برابر آهي سو سالن جي) ڪم آڻيندي، اچو ته گذريل وقت ڏي وڌيڪ نظر ڪريون. تاريخ کان اڳي وارن ماڻهن - (جن ڏانهن اسين، "تاريخي دور وارا انسان"، ڪڏهن به ڪو خاص ڌيان ڪونه ڏيندا آهيون!) هن ڌرتيءَ تي، انسان جي مٿين گهڙيال موجب، جملي ١٦٨ ڪلاڪ يعني پورو هڪ هفتو حياتي گذاري آهي. (انهيءَ سان انسان جي تاريخي وقت جي "هڪ ڪلاڪ" جي ڀيٽ ته ڪري ڏسو!) ان حساب سان ڊلوسر اڄ ڪان ١٩٦ ڏينهن - انڪل طور پورا ٻه سال - اڳ موجود هئا! ڌرتيءَ تي "پهرين زندگي" اوڻيهه سال اڳ نمودار ٿي؛ ۽ ياد رکجو ته اهو عرصو وقت جي انهيءَ پيماني جي حساب سان آهي، جنهن موجب انسان جي سموري (تاريخي) تهذيب هڪ ڪلاڪ ڪان به ننڍيءَ عمر جي آهي، ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جو ملڪ ٻن منٽن ڪان به گهٽ ڄمار جو آهي!

اوائلي پٿر وارو زمانو

قديم ترين ماڻهن بابت ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن، جن جي انسان کي بنهه خبر ئي ڪانهي. جيڪي ڪجهه هو ڪندا هئا، ان بابت انسان وٽ ڪو به لکيل رڪارڊ ڪونه آهي؛ ڇاڪاڻ ته لکڻ جو هنر ته اڃا به لکين ورهيه ڪانئن پوءِ ايجاد ٿيڻو هو. انهيءَ ڪري، جدا جدا قسم جي گذري ويل ماڻهن ۽ سندن ڪارگذارين بابت انسان کي ڪو خاص علم ۽ ڄاڻ نه آهي. پر ان هوندي به، سائنسدان، تاريخ ڪان اڳ جي هنن انسانن بابت، مجموعي طور، گهڻو ڪجهه پروڙي ويا آهن. جن غارن ۽ جهنگلن ۾ انسانن حياتي گذاري، ته سندن انهيءَ زماني جا ڪي اوزار ۽ هٿيار اتان دستياب ٿيا آهن. الهن قديم ماڻهن مان ڪن ٽورن جا هڏاوان پڃرا

۾ لڌا ويا آهن، جن مان سندن قد بت ۽ شڪل شبيھ بابت ٻڻ چڱي موچاري ڄاڻ ملي ٿي. هن ڌرتيءَ تي مٽي ۽ ريتي، تهن جي صورت ۾، ڪڏ ٿينديءَ ٿي رهي. سائنسدان انهن تهن جي اهڙيءَ طرح جمع ٿيڻ جي رفتار جو حساب لڳائي چڱيءَ خاطريءَ سان ٻڌائي سگهن ٿا ته انسان، جنهن جا هڏا يا ٻيا اهڙا نشان جنهن تهه مان ملن ٿا، انهيءَ تهه کي جمع ٿئي ڪيترا سال گذريا آهن. انهن ساڳين تهن مان جانورن جي هڏن جا پڃرا به ملن ٿا، ۽ اهي پڃرا وري ان حقيقت جو ڏس ڏين ٿا ته ان وقت ڌرتيءَ تي انسان کان سواءِ ٻيا ڪهڙا ساهه وارا جيوَ موجود هئا. اهي اڻ ڳڻيون ثابتيون گڏجي، اسان جي قديم ترين ابن ڏاڏن جي ارتقا جي چڱي موچاري مڪمل تصوير چٽين ٿيون.

شروعاتي انسان، اڄ ڪلهه جي معيار مطابق، مهانڊي جا موچارا ڪين هئا. هو قد جا ٺندرا، بت جا ٻريل هئا؛ عضوا مضبوط ۽ ويڪرا هئن؛ هو ڪبڙا ٿي هلندا هئا ۽ مٿو زمين ڏانهن لڙيل هوندو هئن. هنن جي منهن ۾ ڪاڏيون ته بنهه ٿالهي ماتر هيون؛ سندن اراڙ، تيرچڙي لموني ۾، ٻوٿي مڙيل هوندا هئا. سندن کوپريءَ ۾ اکين جي مٿان هڏاوان ڪوپا ٻاهر نڪتل هوندا هئا. ڪپڙو ڪونه ڍڪيندا هئا. وٽن ڪي اوزار يا هٿيار به ڪين هئا. پنهنجي کاڌي لاءِ ننڍن ننڍن جانورن جو شڪار ڪندا هئا؛ پروڙن مرن کان نهي، لڪي پڇي ويندا هئا؛ چاڪاڻ ته انهن سان وڙهڻ ۾ پڇي ڪين سگهندا هئا. ان هوندي به طاقتور کان طاقتور جانور تي به ٻن قسمن جون فوقيتون ڪين حاصل هيون: پهريون ته انسان وٽ دماغ هو - اهو دماغ، جنهن جي ذريعي تجربا ڪري هو ڪجهه سکي سگهيا ٿي، ۽ اهو ”علم“ آئيندي ڪم آڻڻ لاءِ هنن وٽ محفوظ رهي ٿي سگهيو؛ ٻيو ته هنن کي ڄاڙيون، ۽ نڙيءَ ۾ آواز پيدا ڪرڻ جون ڏوريون هيون، جن جي وسيلي هو ڳالهائڻ لاءِ مختلف آواز پيدا ڪري ٿي سگهيا؛ ٽيون ته هنن وٽ هٿ هئا. انساني هٿ، چيتي جي تيز ننهن واري چنبي وانگر چيرڻ ڦاڙڻ لاءِ برابر ايترو ڪارگر نه آهي، ۽ نه وري گهوڙي جي سنب وانگر هڻڻ لاءِ ايترو ڪارائتو آهي، ۽ لڪي وري عقاب جي پير وانگر ڪنهن چيز کي چنبي ۾ مضبوط جهلي بيهڻ لاءِ ايترو مفيد آهي. ٻئر رواجي طرح، انساني هٿ نه فقط انهن سڀني ڪمن لاءِ، پر اهڙن ٻين بي شمار ڪمن لاءِ ٻڻ، ضرورت سارو، نهايت چڱو ڪم ڏئي سگهي ٿو. ان کي ڪنهن خاص هڪڙي ڪم لاءِ نه، پر مختلف نمونن ۽ اليڪ حالتن ۾ نهايت ڪارائتي انداز ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح، ڳالهائڻ جي قوت ۽ هٿن ۽ دماغ جي مدد سان، آهستي آهستي، انسان ٻين سمورن جانورن تي قابو پائيندو ويو.

اها حقيقت آهي ته اسان وٽ ان ماڻهوءَ جي ڪائي سڃاڻپ ڪانهي، جنهن اول اول ڪنهن اوزار يا هٿيار ٺاهڻ لاءِ پنهنجا هٿ ڪم آندا هجن. شايد هُن زمين تان ڪا وڻ جي ٽاري ڪنئي هوندي ۽ ان کي ڪن جانورن کي مارڻ لاءِ لٺ ڪري استعمال ڪيو هوندائين! ڪنهن چيتي يا رڇ جي ڊپ کان ڪنهن مٿاهين ڪنڌيءَ ڏانهن ڀڄندي اتفاق

سان ڪو پٿر هن جي ٺوڪر سان ٽڙي هيٺ ڪريو هوندو، ۽ جانور کي لڳو هوندو ۽ جانور عجب ۽ خوف وچان بيهي رهيو هوندو يا ڀڄي ويو هوندو! هن مڙس جڏهن اها حالت ڏٺي، تڏهن ٻئي ڀيري، جاٺي ٻڌهي، اهڙو ٻيو پٿر کڻي، ساڳيءَ ريت پنهنجي ڪنهن دشمن کي اڇلائي هٽي ڪڍيو هوندائين! جڏهين هو ڪائڻ ويل، ڪنهن وڏي پر سخت ٿريءَ جي هڏي منجهان مٿي گودي ڪڍڻ ۾ ناڪامياب ٿيو هوندو، ته ڪيس هڪ نئون خيال آيو هوندو- پٿر کڻي هن کي ڀڳو هوندائين! اهي برابر رڳو قياس آرائيون يا ڏڪا آهن - ماڻهوءَ جي اوائلي خود-سکيا جي انهن ۽ اهڙن ٻين ٻارائن طريقن ۽ سوالن جا صحيح جواب ۽ احوال شايد اسين ڪڏهن به معلوم نه ڪري سگهنداسين!

جڏهن انسان کي اها ڄاڻ حاصل ٿي وئي ته پٿر ۽ ٻهڻ دشمن کان بچاءَ يا شڪار جي هٿ ڪرڻ لاءِ ڪارائتا ٿي سگهن ٿا، تڏهن هنن اهي پٿر ميڙڻ شروع ڪيا، جيڪي قدرتي طرح اڳيئي اهڙيءَ طرح گهڙيل ٺهيل هئا، جو الهيءَ ڪم لاءِ ضرورت آهر زياده مفيد نمونې ۾ ڪم اچي ٿي سگهيا. هن منزل تي، مناسب مقدار ۽ بناوت وارا ٻهڻ چونڊيا ته برابر ويندا هئا، پر ماڻهن اجا الهن ٻهڻن کي وڌيڪ ڪارآمد بنائڻ لاءِ پنهنجي هٿ سان پاڻ گهڙي ڪاهي گهربل صورت ۾ آڻڻ شروع نه ڪيو هو. هن زماني کي "پٿر جي زماني کان اڳ جو زمانو" يا "اوائلي پٿر جو زمانو" سڏيو وڃي ٿو. اهو زمانو تقريبًا ڏهه لک سال اڳ واري زماني کان وٺي تقريبًا ٽي لک سال اڳ واري زماني تائين، جملي اٽڪل ستن لکن ورهين جو عرصو چالو رهيو!

انهيءَ شروعاتي پٿر واري زماني ۾ ئي، ڪنهن منزل تي، انسان "باهه" تي قبضو ڪيو! شايد هن کو اهڙو هنڌ ڏٺو، جتي وڄ ڪرڻ سبب، ڪٺي ٻيلي جي ڪنهن حصي ۾ اچي باهه ورتو هوا پوءِ باهه جي مدد سان، هو سياري ۾ پنهنجي جسم کي گرم ڪرڻ، جهنگلي جانورن کي پاڻ کان ڏيڇاري پاڻ کان پري رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو؛ ۽ هلندي هلندي باهه تي پنهنجو ڪاڌو رڌڻ پچائڻ به سکي ويو! ٿوري وقت کان پوءِ باقاعدي پٿرن کي گسائڻ سان، يا ڪنهن ڌاتوءَ جي ٽڪر کي پٿر تي زور سان هڻڻ سان باهه پيدا ڪرڻ جي اٽڪل به حاصل ڪري ورتائين.

انهيءَ اوائلي پٿر واري زماني ۾ ئي انسان ڳالهائڻ سکيو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڳالهائڻ جو هنر هن ۾ هري هري ٿي پيدا ٿيندو رهيو. ڪيترا جانور، ڪنهن چتاءَ ڏيڻ خاطر، مختلف قسم جا آواز ڪيندا آهن. ماڻهو به ائين ڪرڻ لڳو هوندو- پوءِ هن جڏهن ماڻهن جي ڪنهن ميڙ جي اوسي پاسي ۾، وڻ جي اوٽ ۾ يا ٻوڙي جي پاسي ۾ لڪل ڪو جانور ڏٺو هوندو، تڏهن هن کي آوازن سان اندازو لڳائڻو پيو هوندو ته اهو ڪو تيز ڏندن وارو چيتو ٿي سگهي ٿو، جو ماڻهن تي حملي ڪرڻ لاءِ لڪو آهي؛ يا ته ڪو هرڻ آهي، جنهن کي ماڻهو شڪار ڪرڻ جي ٻرياڻ آهن. اهي خيال ظاهر ڪرڻ لاءِ، هن کي

ڪيترن ئي قسمن جا آواز استعمال ڪرڻ پيا هوندا ! انهن آوازن مان ئي لفظ پيدا ٿيا، ۽ نيٺ ڳالهائڻ جي فن ترقي ڪئي!

پراڻو پٿر جو زمانو

اوائلي پٿر واري زماني ڪان پوءِ "پراڻو پٿر وارو زمانو" آيو. انهيءَ زماني ۾، السائن پٿرن مان اوزار ۽ هٿيار ٺاهيا- هڪڙي پٿر جي ٽڪر جي منهن کي پٺي پٿر سان گهڙي گهڙي، ان کي ڪهاڙيءَ مثل هڪ تکي ڌار واري هٿيار جي شڪل صورت ڏيندا هئا، جنهن کي پوءِ هٿ ۾ جهلي وهائڻو پوندو هون. انهن هٿيارن ۽ اوزارن لاءِ ڪاٺ جا ڳن ۽ هٿيا، هزارين ورهيه پوءِ ايجاد ٿيا.

سوين هزارين سال اڳ، انهيءَ پراڻي پٿر جي زماني ۾، دنيا جي آب هوا ۾ هڪ قسم جي بنيادي ۽ اهم تبديلي پيدا ٿي. دنيا جي اترين حصن ۾ وڏيڪ ٿڌ پکڙجڻ لڳي- انهن حصن ۾ سياري جي موسم جيئن پوءِ تيئن سخت ٿڌي ۽ ڏکهي ٿيندي ويئي، ۽ برف جون پربت جيڏيون زبردست چادرون اتر ڪان هيٺ رڙهڻ لڳيون ۽ نيٺ اتر يورپ ۽ اتر آمريڪا جي اترئين حصي کي ڍڪي ڇڏيائون. ماڻهو، انهن برفن ڪان بچڻ لاءِ، زمين جي ڪنهن گرم ٽڪرجي ڳولا ۾، ڏاکڻي حصي ڏانهن ڀڳا. شڪار ٿيڻ جهڙا جانور به برف کان بچڻ لاءِ ڏکڻ ڏانهن وڌڻ لڳا. ماڻهو، جيڪي انهن برف سان ڍڪيل حصن ۾ رهجي ويا، تن پاڻ کي ٿڌ ۽ پاري ڪان بچائڻ خاطر جانورن جون کلون اوڍڻ شروع ڪيون- ۽ انهيءَ طرح ڪپڙن ڍڪڻ جو اوائلي طريقو وجود ۾ آيو. اهڙيءَ طرح، دنيا جي آب هوا ۾ ڪل چار برفاني دور آيا، جن جي وچ وچ ۾ وري گرم آب هوا جا دور به ايندا ئي رهيا.

اهي بندرا، جهڪي هلندڙ، مضبوط جسم جا ماڻهو، جي يورپ ۾ انهيءَ برفاني دور ۾ رهندا ئي آيا، "نيندرٿال" ماڻهو سڏبا آهن. اسان جا قدير ابا ڏاڏا اهي ماڻهو ڪونه آهن- انهيءَ ڪري، جو پراڻي پٿر واري دور ختم ٿيڻ ڪان اڳ ۾، اهي ماڻهو قريب قريب فنا ٿي ويا. شايد اهي ماڻهو، انسانن جي پٺي هڪ طاقتور نسل هٿان شڪار ٿي، ختم ٿي ويا. اهي پٺي نسل جا ماڻهو چوٿين برفاني دور ۾، اٽڪل ۲۰،۰۰۰ سال اڳ، اتر آفريڪا ڪان ڏکڻ يورپ ۾ آيا.

انهن نون ماڻهن کي "ڪرو- مئگنان" ذات وارا انسان سڏيو ويندو آهي. انهن جي، نيندرٿال ماڻهن جي ڀيٽ ۾، هاڻوڪن ماڻهن جي مهانڊي سان وڌيڪ هڪجهڙائي هئي. هو، قد جا ڊگها ۽ سڌا، هاڻوڪن ماڻهن جي قد بت جيترا هئا- هنن کي ڪاڏيون، ۽ گهٽي قدر سنيون سڌيون پيشانيون هيون. هاڻوڪن منگول نسل وارن ماڻهن والگر هنن جي ڳلن جا هڏا مٿي اڀريل هئا. هنن جون کوپڙيون هاڻوڪي ماڻهوءَ جي کوپڙيءَ کان به وڏيون هيون- انهيءَ مان ظاهر آهي ته نيندرٿال ماڻهن جي ڀيٽ ۾، هنن جو دماغ وڌيڪ سڌريل حالت ۾ هو.

ڪرومئگنان ۽ ان کان پوءِ اچڻ وارا ماڻهو گهڻو ڪري "هوموسيپئنس" سڏبا آهن، هيءَ لاطيني ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "سمجهه رکندڙ" يا "سياڻپ وارو" ماڻهو. جلدئي اهي "سمجهه رکندڙ ماڻهو" سڄيءَ دنيا ۾ پکڙجي ويا - ۽ اڄ، گهڻو ڪري، السانن جا سمورا نسل ۽ ذاتيون انهيءَ انساني قسم سان تعلق رکن ٿيون. ممڪن آهي ته آسٽريليا جي ماڻهن جي هڪ جهنگلي ذات انهن منجهان نه هجي - سائنسدانن جو اهو خيال آهي ته آسٽريليا جا اهي ماڻهو شايد نينڊرٿال ماڻهن جي ڪنهن رهجي ويل ڪڙم جو اولاد آهن.

"ڪرومئگنان" ماڻهو، يورپ ۾ آخري برفاني دور جي زماني ۾ آيا، ۽ ظاهر آهي ته ان وقت کين نينڊرٿال ماڻهن وانگر غارن ۽ ڇپرن ۾ پنهنجا گهر ٺاهي رهڻو پيو هوندو. شايد انهن غارن کي بچائڻ ۽ هٿ ڪرڻ جي ئي ڪشمڪش هجي، جنهن ۾ نينڊرٿال ماڻهن جي شڪست ۽ خاتمو آيو هجي. ڪرومئگنان ماڻهن به پاڻ کي ٿڌ کان بچائڻ لاءِ، ٻاهر ۽ جانورن جون کلون ڪتب آنديون. پر پٿر جي اوزارن ۽ هٿيارن ٺاهڻ ۾، جيڪي سو، هو بهتر طريقا اختيار ڪرڻ لڳا. پٿر کي گهڙڻ جي بدران، هنن پٿر جي ڌار تي، خبرداريءَ سان دٻاءُ ڏيئي، غير ضروري ته ڪرڙي ئي ورتا - انهيءَ طرح سان سندن اهي پٿر جا اوزار ۽ هٿيار وڌيڪ لسا، سڌا سنوان، تکا ۽ ڪارگر بنجي پيا. ڪرومئگنان ماڻهن هٿيارن جا ڪيترا نوان ۽ بهتر قسم پڻ ايجاد ڪيا: جهڙوڪ سوئا، هڏن ۽ عاج جون سيون، ڪاٺ جي ڳن سان ڀالا ۽ ليزا وغيره. پٿر جي تراڪڙين ٿالهين ۾ جانورن جي چربيءَ سان ونيون ٻاري هنن ڏيا پڻ ٺاهيا.

ڪرومئگنان ماڻهو دنيا جا پهريان فنڪار هئا. هنن جي غارن جون ڀتيون انهن جانورن جي سهڻين ۽ شاندار تصويرن سان ڇٽيون پيون هونديون هيون، جن کي هو پنهنجي روزاني پيٽ قوت لاءِ شڪار ڪندا هئا. انهن ۾ خطرناڪ جهنگلي مينهن، جهنگلي گهوڙن، ٻربت جيڏن هاٿين ۽ ٻالهن جيڏيءَ پشم سان ڍڪيل نهايت وڏن سانبرن جون تصويرون هيون. اهي تصويرون رڳو ڀتين جي آرائش ۽ زيبائش لاءِ نه هيون. انهيءَ ڳالهه جي ثابتي موجود آهي ته هو اهي تصويرون الهيءَ ڪري ڪيئندا هئا، جو سندن اهو عقيدو هوندو هو ته انهن تصويرن جي اثر کان، اهي جانور جتي هوندا، اتان هلي سندن شڪارگاهن ۾ اچي جمع ٿيندا ۽ پڻ گهڻو وڌندا ويجهندا، ۽ اهڙيءَ ريت هو الهن جانورن کي آسانيءَ سان شڪار ڪري سگهندا!

اهو به ظاهر آهي ته ڪرومئگنان ماڻهوئي هئا، جن اول اول "مذهب" کي وجود ۾ آندو. جڏهن هنن ۾ ڪو ماڻهو مرندو هو، ته ان جو ماتمي جلوس ڪيئندا هئا - ۽ ان کي ڍڪيل نهيل، سندس اوزارن ۽ هٿيارن سميت، زمين ۾ پوري ڇڏيندا هئا. ائين ٿو ڀانئجي ته شڪار کي وڌائڻ لاءِ ۽ پڻ پنهنجي زندگيءَ جي پين حالتن کي سڌارڻ لاءِ، منجهن ڪي پيون سڌيون ساديون مذهبي رسمون به رائج هيون.

نئون پٿر جو زمانو

جهڙيءَ طرح ڪرو مئگنان ماڻهن اڳي نينڊرٿال ماڻهن کي فنا ڪري ڇڏيو، تئن اٽڪل ١٢٠٠٠ ورهيه اڳ ماڻهن جي هڪ ٻئي گروهه، اتر آفريڪا ۽ ڏکڻ يورپ ۾ اچي، ڪرو مئگنان ذات کي ختم ڪري ڇڏيو. اهي نوان آيل ماڻهو ئي اسان جا ابا ڏاڏا هئا: موجوده انسان، ماڻهن جي انهيءَ ذات منجهان ئي آهي.

”نئون پٿر وارو زمانو“، انهن نون انسانن جي اچڻ سان شروع ٿيو. هنن، پٿر مان اوزارن ۽ هٿيارن بڻائڻ لاءِ بهتر طريقا اختيار ڪرڻ شروع ڪيا. هو پٿر کي ڪُٽڻ يا تيرڇڻ بدران، ان کي گسائي گهڙي، ان مان مختلف شڪلين جا لسا ۽ سڌا اوزار بڻائڻ لڳا. نئين پٿر واري دور جي ماڻهن جا ٺاهيل پٿر جا اوزار ڏيکارين ٿا ته انهن اوزارن کي تمام سٺيءَ ڪاريگريءَ سان ٺاهيو ٿي ويو. ڪاٺ، عاج ۽ سڱن مان به شيون ٺهڻ لڳيون. انهيءَ نئين پٿر جي دور ۾ ئي، ماڻهو، تير ۽ ڪمان ذريعي، پري کان ڌڪ هڻڻ جو هنر سکيو.

نئون پٿر جو دور، پٿر جي ننڍي دور کان ننڍو دور هو: پر انهيءَ دور ۾ ئي انسان پنهنجي زندگيءَ جي طريقن ۾ گهڻو سڌارو آندو. ڪِر جي ٺاهڻ ٺاهڻ جو هنر ايجاد ڪيو ويو- جنهن جي مدد سان ڪاڌي جي شين ۽ پاڻيءَ کي سهوليت سان جمع ڪري رکڻ، ۽ ڪاڌي جي رڌڻ پچائڻ جا بهتر طريقا اختيار ڪرڻ ممڪن ٿي پيا. جهنگلي بگهڙن جهڙا ڪتا، جيڪي گهڻو ڪري ماڻهن جي رهائش جي آس پاس پيا ڦرندا هئا ۽ ڪاڌي جي اوبر سوبر پيا کائيندا هئا، تن کي به انسان پالي تاتي پنهنجو مددگار بڻائي ورتو. انسان، ٻج پوکي فصل پيدا ڪرڻ به هن دور ۾ سکيو. ماڻهن جڏهن جانورن جي وارن ۽ وڻن ۽ ٻوٽن جي تندن کي وٽي لوڙيون ٺاهڻ سکيون، تڏهن انهن مان وري هنن کي سٽ ڪتڻ، ۽ ٻُڻڻ اُڻڻ جو هنر به اچي ويو. اڳي جو ماڻهو جانورن جون کلون ڪپڙن طور ڍڪيندا هئا، تن جي بدلي هاڻي آهستي آهستي اهي سچا پچا اڄيل ڪپڙا استعمال ٿيڻ لڳا.

جهنگلي جانورن کي پالي گهريلو بڻائڻ، ۽ جهنگلي ٻوٽن کي پنهنجي مرضيءَ موجب پوکڻ ۽ لڻڻ- انهن ٻن هنرن انسان جي روزمره جي زندگيءَ ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون انقلابي تبديليون آنديون، تن جو رڳو پورو اندازو به شايد مشڪل سان اسين ڪري ٿا سگهون! پنهنجن هنن ٻن عظيم ڪاميابين سبب، هاڻي، انسان کي پنهنجي ۽ پنهنجي ڪٽنب جي گذران لاءِ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ ڀٽڪڻو ڪونه ٿي پيو- هاڻي، ڪاڌي لاءِ، هو پنهنجا فصل پوکي ٿي سگهيو، ۽ پنهنجا جانور پالي ٿي سگهيو؛ ۽ انهيءَ سهوليت هن کي هڪ هنڌ ٽڪاءُ ڪري رهڻ جو موقعو ڏنو. اهو انسان لاءِ پهريون موقعو هو، جڏهن هن پنهنجي اجهي کي بهتر بڻائڻ ۾ دلچسپي ورتي، جٿي اهي اجها ڪو وقت جٽاءُ ڪري سگهن. عمارت سازيءَ جو هنر تڏهن پيدا ٿيو، جڏهن نئين پٿر واري زماني جي ڪن ماڻهن- جيڪي هالوڪي سئٽزرلئنڊ

ملڪ جي ابراضيءَ ۾ رهندڙ هئا- هڪڙي ٽئين قسم جو گهر ٺاهيو- جنهن کي اسين هاڻي شايد "ڇنڊ" سڏينداسون: ڇا ڪياٺون جو ڪپر کان ٿورو اندر، ۽ ڏنل مثال واٽيءَ ۾ لڪڙا ڪوڙي، انهن تي ڪٺي اڏاوت بيهاريائون، جنهن ۾ نهايت ڪاريگريءَ سان اڏيل ڪاٺ جا چونڪ هئا، هوا ۽ روشنيءَ جي گذر لاءِ دريون هيون، باهه جي دونهين جي نيڪال لاءِ ڇت ۾ سوراخ هئا، ۽ اڳيان دروازي لاءِ به ايا لڳڙا، چائنٺ ۽ سرائيءَ وارين ٻن ڪاٺين جي آڌار تي مضبوط رکيل هوندا هئا. ان وقت تائين، اهي گهر پنهنجي قسم جا زياده ۾ زياده سهوليت ۽ سلامتيءَ وارا اجها هئا!

قديم زماني ۾، جڏهن ماڻهن جو گذارو شڪار تي هوندو هو، تڏهن پنهنجي سلامتيءَ لاءِ ۽ وڏن جانورن کي شڪار ڪرڻ ۾ سهوليت خاطر، ماڻهو ڪٽنبن جا ڪٽنب گڏجي ۽ ٽولين جون ٽوليون ٿي سفر ڪندا هئا. اهڙين ٽولين مان هر هڪ ٽوليءَ کي قبيلو سڏيو ويندو هو. هر ڪنهن قبيلي جو هڪ سردار هوندو هو، جو قبيلي کي ضابطي ۽ انتظام ۾ رکڻ ۽ سندس قبائلي ڪارگذارين جي ڪاميابيءَ لاءِ ذميدار هوندو هو. ۾ پوءِ، مٿي بيان ڪيل تبديلين سبب، جڏهن ماڻهو مستقل طرح هڪ هنڌ رهڻ لڳا، ۽ منجهن نيون نيون جماعتون ۽ راڄ پيدا ٿيڻ لڳا، تڏهن هنن کي ڪنهن بهتر تنظيم جي ضرورت پيش آئي. ان ضرورت ماتحت اوائلي مختصر قسم جون حڪومتون وجود ۾ آيون، جن جا اڳواڻ (جن جي جاءِ، ڪهڙو گهڙو پوءِ، اچي بادشاهن والاري)، انهن جماعتن ۽ راڄن جا سردار هئا؛ ۽ انهن سان ڪم ڪار ۾ مدد ڪرڻ لاءِ، وري "سياڻن" ماڻهن جون صلاحڪار جماعتون هيون. قبائلي رسمون ۽ پابنديون (جيڪي اسان جي موجوده قانونن جون پهريون صورتون هيون) عمل ۾ آنديون ويون، جئن ماڻهو اڻ وڻندڙ ۽ نقصانڪار ڳالهين کان پرهيز ڪن، ۽ زندگيءَ جي انهن طريقن جي همت افزائي ٿئي، جي سڀني لاءِ چڱا هجن. "مذهب" جي تنظيم ۽ ان جي تفصيل ۾ زياده واڌارو ٿيو. قبائلي پروهت ۽ ويچ مذهب جون ريتيون رسمون ۽ ڪريا ڪرم ادا ڪرڻ لاءِ وڌي اڳتي ميدان ۾ آيا. مذهب جون ريتيون رسمون ۽ ڪريا ڪرم ان زماني ۾ واقعي نهايت پيچيده ۽ رعب تاب وارا هوندا! مثال طور، قديم انگلنڊ جي عظيم مندر "سٽون هينج" جي وسيع کليل ميدان ۾ جيڪي بي شمار پربت جيڏا وڏا ۽ ڳرا پٿر چوڌاري گهيري ۾ رکيل هوندا هئا، جن جا نشان اڄ تائين به سرزمين تي موجود آهن، تن مان پتو پوي ٿو ته انهيءَ ٽئين پٿر واري زماني ۾ مذهب جي ڪيڏي نه اندازي کان ٻاهر اهميت هئي!

اسان پٿر جي مختلف زمانن بابت اهڙي نموني ۾ بيان ڪيو آهي، ڄڻ ته ڪنهن ناٽڪ جي منظرن وانگر هڪ دور، هڪ خاص وقت ۽ مقام تي پورو ٿيو ٿي، ته وري ٻيو دور ٽئين ڍنگ سان هڪدم اتان شروع ٿي ويو. دراصل، انساني ارتقا جي انهن دورن ۾، زمان ۽ مڪان جي لحاظ کان، ايتري باقاعدگي موجود ڪانه هئي. جيڪڏهن هڪڙن

انسان هڪ حد ﭘنهنجن اوزارن ٺاهڻ لاءِ اوان طريقا ﭘڻ اختيار ڪيا، ته سندن ڀاڙيسري وري ﭘڻ حد قدامت ﭘرستيءَ جي ڪري ﭘيڙهين تائين انهن ﭘراڻن طريقن کي ڇهڻا رهيا، جن تي هو اصل هريل هئا، ۽ جن جو ونن شروع کان رواج ﭘنجي ويو هو. رواج ۽ رسمون ٻ هڪ حدتان ﭘڻ حد نهايت آهستي آهستي ٿي ﭘکڙيون. ائين ڇيو وڃي ٿو ته ٿئين ﭘٿر وارو دور، ڏاتن جي اوزارن ۽ هٿيارن جي ايجاد ٿيڻ تي ﭘورو ٿيو. اهو ڪڏهن ٿيو؟ ايشيا جي ذڪڻ اولهه وارن ڪن ڀاڱن ۽ آفريڪا جي اتر اوڀر وارن ڪرن ۾، ٽامي جا اوزار ۽ هٿيار ٥٠٠٠ ورهيه قبل مسيح واري زماني ۾ ٻه ڪتب آندا ويندا هئا. ۾ عام طرح انسان جي زندگيءَ ۾ ﭘٿر جي ﭘدران ٽامي جو استعمال انهيءَ کان سوين سال ﭘوءِ رواج ۾ آيو! انهيءَ وچ ۾ يورپ جا ماڻهو، ان وقت تائين ﭘٿر جا اوزار ۽ هٿيار ڪتب آڻيندا رهيا، جيسين اٽڪل ٢٠٠٠ ورهيه ڪن ﭘوءِ ٽامي جي دور جي سيپتا وٽن ﭘهتي. الهيءَ کان ٻ ٥٠٠٠ ورهيه ﭘوءِ يورپ جا ماڻهو سمنڊ ﭘار ڪري، ان زمين تي ﭘهتا جنهن کي آمريڪا سڏيو وڃي ٿو. جڏهن هو اتي ﭘهتا، تڏهن ڏٺائون ته آمريڪا جا ماڻهو "ڳاڙها هندستاني" اڃا تائين ﭘٿر واري دور ۾ ٿي هئا، ۽ ﭘٿر جا هٿيار ﭘڻ ڪم آندائون. حقيقت ۾ انهن "هندستانين" مان ڪي ته اڃا ٻه قديم "ﭘراڻي ﭘٿر جي دور" مان لنگهي رهيا هئا، جو هنن کي اڃا ﭘٿرن کي گسائي لسو ڪري، هٿيارن ٺاهڻ جو ڏانوئي ڪونه آيو هو: اڃا تائين اڳئين وانگر ﭘٿر کي کهڙي يا ترڇي ﭘنهنجا اوزار ﭘڻ ٺاهيائون. اڄ ٻه ڏکڻ آمريڪا ۽ آسٽريليا جي ڪن مخصوص لڪل هنڌن تي، ماڻهو ﭘٿر جي انهن ٽنهي دورن مان هڪ يا ﭘڻ دور ۾ ٿي آهن. اهي مثال ڪافي چڱيءَ طرح ڏيکارين ٿا ته تاريخ جا دور ايترا چٽائيءَ ۽ باقاعدگيءَ سان هڪ ﭘڻ ﭘٺيان سلسليوار ڪونه ٿا اچن، جيترو عام طرح هرو ڀرو سمجهيو ويندو آهي!

پروفيسر واءِ. ايس. طاهر علي

ابو العلاءِ المعري

ابو العلا احمد بن عبدالله المعريءَ جو جنم ٩٧٢ع ۾ معره جي ننڍي شهر ۾ ٿيو، جو حلب (شام) جي ڏکڻ ۾ واقع آهي. سندس خاندان ڪيترا قاضي ۽ شاعر پيدا ڪيا، جن جون لياقتون احترام جي لائق هيون؛ پر ابو العلاءِ لياقت ۽ قابليت ۾ سڀ کان گوءِ کڻي ويو، ۽ پنهنجو مٽ پاڻ هو. سندس والد، سندس چاچي ۽ سندس سوٽ - انهن مان ڪنهن به بيت الله جو حج ادا ڪونه ڪيو. هيءَ حقيقت خاص طرح ذهن نشين ڪرڻ ضروري آهي، ڇو ته معريءَ جي راءِ موجب رسم ۽ تقليد کي مذهبي عقيدن ٺاهڻ ۾ وڏو دخل آهي.

معري اڃا چئن سالن جو مس ٿيو هو ته مٿس ٻهرين ۽ وڏي ۾ وڏي مصيبت نازل ٿي - يعني ماتا جي بيماريءَ ڪري اکين جو نور، ٻهرين ٿورو، پوءِ آخرڪار سڄو هليو ويس. جڏهين چوڏهن ورهين جو ٿيو ته سندس والد وفات ڪئي. ان بعد، علم حاصل ڪرڻ جي ارادي سان، هن پنهنجو گهر ڇڏيو، ۽ شام جي مشهور شهرن جهڙوڪ حلب، انطاڪيه وغيره جا سفر اختيار ڪيا، ۽ اتي جي نامور عالمن جي سبقن مان فيض حاصل ڪيو. ڏسو سندس حافظي جو ڪمال، جو اتي جي ڪتبخانن ۾ جيڪي به قلمي ڪتاب هئا، تن کي برزبان ياد ڪري ورتائين! پنهنجن خطن ۽ پنهنجن تصنيفن ۾ ٻين مصنفن ۽ عالمن جا بيشمار قول ۽ عبارتون حوالي طور آنديون اٿس. عجب آهي ته هڪ نابين ايتريون عبارتون ڪيئن ياد ڪيون! ٩٩٣ع ۾ تعليم ختم ڪري، پنهنجي وطن ڏي واپس ٿيو. شايد ٻهريائين ارادو هوس ته مدحي قصيدا چئي، پئسو ڪمايان - پر جيڪڏهن انهيءَ طرف ڪشش ٿي به اٿس، ته به جلد اهو خيال لاهي ڇڏيائين، ڇو ته مدحي قصيدن چوڻ جو پيشو هڪ شريف ۽ با ضمير انسان جي شان وٽان نه هو. پنهنجي شعر جي ٻهرئين ديوان جي ديباچي ۾ چوي ٿو ته "مدحي قصيدن روڻ مان منهنجو غرض پئسو ڪمائڻ ڪونه هو. مطلب هوم ته طبع آزمائي ڪريان ۽ انهيءَ فن ۾ مهارت حاصل ڪريان".

٩٩٣ع کان ١٠٠٨ع تائين واري زماني ۾ معريءَ جو گذران ساهوار ٽيهن دينارن جي هڪ پينشن تي هو. نابين هئڻ ڪري نوڪر کي به مجبوراً انهيءَ پينشن ۾ ڀائيوار ڪرڻو پيس. شايد پڙهائڻ مان به ڪجهه نه ڪجهه ملندو هجيس. هن عرصي ۾ سندس مشهوري شهر جون

ڌون اورالڪهي پاهر پکڙڻ لڳي، ۽ سندس خيال ۽ امنگ بغداد ڏي پرواز ڪرڻ لڳا-
چو ته بغداد ان وقت بهترين ۽ اعليٰ دماغن جو مرڪز بڻجي چڪو هو. چنانچه ۱۰۰۸ع ۾ فرات ندي
جهاڳي، بغداد پهتو. دلي خواهش هيس ته بغداد کي مستقل قيامگاه بڻايان ۽ اتي پنهنجا پير
کوڙيان. بغداد ۾ جيتوڻيڪ بعضي وقتن تي سندس هلڪائي پئي ٿي، پر عالمن ۽ اڪابرن
طرفان جا آجيان مليس ۽ جا خاطري پئي ٿيس، سا انهن وقتي هلڪاين جي ڪافي تلافي ڪندي
آئي. آتي سندس روزگار جو بندوبست به خاطر خواه هو، پر انهيءَ هوندي به هن ستت محسوس
ڪيو ته "بغداد ۾ مستقبل ڪو روشن ڪونه ڏيندم". آخر، ۱۸ مهينا بغداد ۾ رهڻ بعد هن
کي پنهنجي وطن ڏي واپس ورڻو پيو. هن موٽ جو فوري سبب يا ته سندس والده جي بيماري
هئي، ۽ يا ته شريف الرضيءَ جي پاءُ طرفان ڏيل سندس پنهنجي بي عزتيءَ! حقيقت ڇا به هجي،
پر بغداد ڇڏڻ ۾ راضي اصل ڪين هو. گهٽيءَ رد بدل بعد اهو قدم کنيائين ۽ هميشه انهيءَ
تي افسوس ڪندو رهيو. معره پهچڻ کان ڏورو اڳ، معره وارن ڏي هڪ خط لکيو ائين،
جنهن مان پتو پوي ٿو ته ڪيڏيءَ نه ناڪاميءَ ۽ مايوسيءَ جي جذبن سان هن بغداد کي
الوداع چيو هو. لکي ٿو ته "منهنجي جوانيءَ جو خاتمو اچي ويو آهي. موسم بهار کان موڪلائي
رهيو آهيان. هاڻي اڪيلائي اختيار ڪرڻ کان سواءِ پيو ڪو رستو نه رهيو اٿم. دل لئي گهريو
ته بغداد مان موٽان؛ پر ٿي وچن ڪري، دل کي مس مس موٽڻ تي راضي ڪيم: هڪ ته
اڪيلو گذاريندس؛ پيو ته دنيا کان ائين پري رهندس جيئن پکي هڪ دفعي آلي مان ڦٽڻ بعد
آلي جي ڪل کان پري رهندو آهي؛ ۽ ٻيون ته هرحالت ۾ معره ۾ رهندس- جيتوڻيڪ معره
جا پيا سڀ شهرواسي يونان وارن جي ڊپ کان ڪڏهن شهر خالي به ڪري وڃن!" هنن
لفظن بيان اسان کي ابوالعلاء جي مايوس خياليءَ (جنهن کي اج ڪلهه جي اصطلاح ۾ "قنوطيت"
سڏجي ٿو)، ۽ سندس "رهبانيت" ۽ سندس "جبريت" (يعني هر شي تقدير کان سمجهڻ) جو
اهو مواد ملي ٿو، جنهن مان ابوالعلاء جو پويون شعر پر پور آهي. "معقوليت" به سندس شعر
۾ ڪافي انداز ۾ آهي؛ اها به بغداد جو تحفو آهي.

معريءَ جي شاعرانه مسلڪي جي نشو نما جي نقطي نگاه کان، بغداد ۾ قيام وارو عرصو
وڏي اهميت رکي ٿو. مڪان ۽ ماحول جي تبديل، علمي بحث مباحثا، مختلف قومن ۽ مذهبن
جي ماڻهن سان تبادله خيالات، پراڻن متن ۽ نون خيالن جي وچ ۾ ڪشمڪش جا نظارا، هڪ
وڏي ۽ شاندار شهر جي سوسائٽيءَ سان اوچتو سيلاپ، ۽ ان سان گڏ سندس سڏن ۽ امنگن جي
خاموشي ۽ اڪيلائيءَ ۾ پائمالي ۽ برباديءَ - هي سڀ اهڙيون حقيقتون هيون، جن سندس طبع
تي گهرو اثر ڪيو ۽ ان کي خاص رخ ورتايو ۽ سندس تخيل کي جاڳائي جنبش ۾ آندو. هن
لحاظ کان سندس بغداد وڃڻ ۽ اتان مايوسيءَ ۾ موٽڻ هڪ مبارڪ واقعو هو. جيڪڏهن
ائين نه ٿئي ها، ته ياد پي دنيا سندس بينظير ديوان "لزوميات" کان محروم رهي ها، ۽ معريءَ
کي ايڏي شهرت نصيب نه ٿئي ها.

بغداد مان واپسيءَ بعد، معري ٥٠ سال زنده رهيو، ۽ ١٠٥٨ع ۾ وفات ڪيائين. اهو سمورو عرصو هن گوشي لشينيءَ ۾ گذاريو. مغرور، حساس، شڪي، انسانن کان متنفر ۽ دنيا کان بيزار— هيءَ آهي سندس تصوير، جا سندس شعر مان ملي رهي آهي. هڪ نابين ۽ پيو گوشہ لشين- گويا هڪ ئي وقت ٻن بنديخانن ۾ بند هو! پر تصوير جو ٻيو پهلو به ڏسو: پروفيسر مارگوليٿ چوي ٿو ته "جڏهين معري بغداد ۾ هو، ته اتي جا وڏا عالم کيس ڀاڳ جهڙو ڪري سمجهندا هئا. بغداد جو اثر اتان موٽڻ بعد فورا" ظاهر ٿيڻ لڳو. گرامر، شعر ۽ عربن جي قديم علمن تي سندس تقريرون ٻڌڻ لاءِ شاگرد هر طرف کان وڏي تعداد ۾ اچڻ لڳا. معريءَ جو ننڍو گهر هڪ چڱو والڪي هو، سو معره جو اهم ترين مڪان بنجي پيو، ۽ معري ڀاڳ شهر جو اول نمبر شهري ٿي پيو. سندس خطن مان معلوم ٿيندو ته هو راهب يا تارڪ دنيا اصل ڪين هو. ڏسڻ ۾ پيو اچي ته ڪيترن سان دوستيءَ جا ناتا هئس ۽ دنيوي معاملن سان گهري دلچسپي هيس."

معره ۾ تعليم جي مشغلي کان سواءِ هو پنهنجو وقت "لزوميات" نظم ڪرڻ ۽ ٻين تصنيفن لکائڻ ۾ صرف ڪندو هو. انهن تصنيفن مان گهڻيون ضايع ٿي ويون آهن، ۽ هاڻي فقط ناﻻ وڃي باقي رهيا اٿن.

معري ۽ سندس خيال

جيتوڻيڪ معريءَ جي خلوت نشيني ۽ رهبانيت سان دل هئي، پر تنهن هوندي به زماني جي واقعن جو گهريءَ نظر سان مطالعو ڪندو هو، ۽ ان زماني جي ماڻهن جو چڱيءَ طرح واقف هو. انهيءَ ڪري سندس شعر ۽ سندس تصنيفون انهيءَ وقت جي سياسي ۽ معاشرتي نظام جو آئينو آهن. معري ڪي نيت ڪئي هئي ته سچ ۽ حقيقت چوندس- ۽ سچ ۽ حقيقت جو اظهار به هڪ خاص انداز سان ڪيو اٿس. سندس خيال هو تہ سچ هڪ اسرار آهي، جو پردن ۾ لڪل آهي. تڪليفن جي حياتي گذارڻ ۽ دماغ سوزي ڪرڻ سان معريءَ ڪوشش ڪئي ته اهي پردا هٽائي. سندس گفتا، جي سوز سان پريل آهن؛ ۽ اشارا ۽ استعارا، جي دردن ۽ دکن جو هڪ ڀيانڪ منظر پيش ڪري رهيا آهن- سي انهن جسماني ۽ ذهني تڪليفن جي عين مطابق آهن، جي معريءَ کي برداشت ڪرڻيون پيون. پنهنجن خيالن کي رومال ۾ ويڙهي ظاهر ڪيو اٿس، ۽ ڏاهپ ۽ سياڻپ سان گرفت کان پاڻ بچائي ويو آهي- جيتوڻيڪ جن جاين تي وڏو ڪفر چيل آهي، سي گهڻو مبهم ڪين آهن. سندس طرز بيان يا ڍنگ مان سندس شخصيت پڌي ظاهر ٿئي، ۽ ائين پيو ڏسڻ ۾ اچي ته هو هڪ وڏو عالم هو. گرامر، علم عروض ۽ علم البديع سان جيڪو عشق اٿس، سو به هر هنڌ ظاهر آهي.

معريءَ جا نظريا ۽ سندس عملي حياتي ۽ سندس تجربا سندس تصنيفن مان معلوم ڪري سگهجن ٿا. مجاز گهڻو استعمال ڪيو اٿس ۽ ڪن جاين تي تشريح جي ضرورت پوي ٿي.

خدا ۽ تقدير، وقت ۽ مڪان، روح ۽ مادي بابت سندس نظريا ڇپيا ڪين آهين. انهيءَ هوندي به سندس تصنيفون لطف سان پُريل آهن. ستارن جي اثر جي مسئلي تي ۽ روح جي لافاني هجڻ تي روشني وڌي اٿس. هنن سڀني مسئلن تي جو ڪجهه چيو اٿس، سو معلوم ڪرڻ سان اسان ۾ شوق پيو پيدا ٿيندو ته وڌيڪ کوجنا ڪري، هنن مسئلن متعلق وڌيڪ معلومات حاصل ڪجي.

انساني سوسائٽيءَ بابت ڏسو ته ڇا ٿو چوي: "ممڪن آهي ته هن حياتيءَ ختم ٿيڻ بعد، تون هميشه لاءِ وڃي بهشت ۾ رهين؛ پر يقين سمجهه ته هن دنيا کي ڇڏيئي ته ڄڻ ته دوزخ مان آزاد ٿئين!" جيڪڏهن معري لاڀين ۽ مفلس نه هجي ها، ته به شايد انساني زندگيءَ کي هن طرح سورن پُربل سمجهي ها — جو ته مايوس خيالي يا قنوطيت انساني طبع جو جز آهي ۽ ٻاهرين حالتن تي ايترو مدار ڪانه ٿي رکي — پر ساڳئي وقت شايد ائين نه به ٿئي ها: ڇاڪاڻ ته معريءَ جو زندگيءَ بابت جو فلسفو آهي، تنهن ۾ ٻن شين جو وڏو هٿ آهي: هڪ اهي مصيبتون جي معريءَ تي نازل ٿيون، ۽ ٻيو اهي خرابيون، بدڪاريون ۽ ظلم، جي ان وقت ملڪ ۾ ٿي رهيا هئا ۽ جن جي کيس خوب خبر هئي. هنن ٻنهي سببن ڪري معري هن نتيجي تي پهتو ته جيڪڏهن "وجود" جي زحمت کان بچي نٿو سگهجي ته گوشه نشيني اختيار ڪجي. خرابيون ۽ ظلم ڏسي، کيس يقين ٿيو ته انسان سڀ ذليل، شرارتي، ڪوڙا ۽ منافق آهن. حقيقت ۾ ان وقت جا سڀ ماڻهو اهڙا ڪين هئا، جهڙا سندس تحرير ۾ ڏيکاريل آهن. پر معريءَ جي نقطه نگاه کي سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته ان وقت جي سياسي حالت جو جائزو وٺجي. اچو ته ڏسون ته ڏهين صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ۽ ٻارهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ اسلامي حڪومت جي عام طرح، ۽ شام جي خاص طرح ڪهڙي حالت هئي.

عباسين جي حڪومت حقيقي معنيٰ ۾ ختم ٿي چڪي هئي، ۽ سندن حيثيت فقط روحاني پيشوائن جهڙي وڃي رهي هئي. بغداد ۾ بويهي نالي هڪ ايراني خاندان مختارڪل بڻيو، ۽ خراسان ۽ ماوراءالنهر وارن علائقن تي ساماني خاندان وارن قبضو ڪيو. ١٠٥٥ع ۾ يعني معريءَ جي وفات کان ٻه سال اڳ سلجوقين بغداد هٿ ڪيو، ۽ ان کان پنجاهه سال پوءِ دمشق ۽ حلب سندن قبضي ۾ آيا. معريءَ، سلجوقين جو اهو دور ڪونه ڏٺو. جنهن شيءِ سان معريءَ جو واسطو هو، سا هئي قاهره جي سياست ۽ ان جون طوفاني لهريون ۽ لاها چاڙها. ٩٦٩ع ۾ قاهره جو بنياد پيو ۽ ان ئي ڏينهن کان قاهره فاطمي خليفن جو آئينده لاءِ پايهءِ تخت بڻيو.

معريءَ جي ولادت وقت شام جو شمالي حصو ـ حلب ۽ معره سميت ـ سيف الدوله حمدانيءَ جي هٿ هيٺ هو؛ پر سدائين اهو خطرو رهندو هو ته ڏکڻ طرفان فاطمي خليفا حملو ڪري ملڪ تي قبضو نه ڪن. سيف الدوله ۽ فاطمين جي ڪشمڪش ويهه سال هلي. سوپ ڪڏهين ڪنهن جي، ته ڪڏهين ڪنهن جي. حلب تي ته سخت خوني لڙايون لڳيون. واري واري سان ان تي حمداني ۽ فاطمي ۽ بنو مرداس وارن جو قبضو پئي ٿيو.

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته معري سڄي حياتي جنگ جي ڇانوَ ۾ گذاري، ۽ جنگ جي تباه ڪاريءَ کان خوب واقف هو. ١٠٠٧ع ۾ معره تي گهيرو ٿيو، ۽ معريءَ پنهنجي سر صلح ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. هن سياسي انڌ ڌنڌ ڪري، ڪيتريون خرابيون پيدا ٿيون، ۽ وقت بوقت بي قانونيءَ جا طوفان کڙا ٿيندا رهيا؛ بدامنيءَ جي حالت ته هن حد تي پهتل هئي، جو ٩٨٢ع کان ٩٩٠ع تائين، ۽ ١٠٠٢ع ۽ ١٠٠٨ع ۽ ١٠١٠ع، ۽ ١٠١٧ع کان ١٠٢١ع تائين وارن سمورن سالن ۾ ڪوبه حج ادا ڪري نه سگهيو — ڇو ته قرمطي ۽ بدوي، ٽوليون ڪري قافلن جون واٽون وٺيو ويٺا هوندا هئا، ۽ مسافرن کي ڦريندا هئا. سنه ٩٨٣-٨٤ع ۾ عراق ۾ ڪڻڪ جا اگهه چوٽ چڙهي ويا، ۽ ڪيترا بک وگهي موت جو شڪار بڻيا. ٩٩٢ع ۾ بغداد ۾ مانيءَ جو اڌ سير چاليهن درهمن کي وڃي لڳو. اهڙيءَ طرح ١٠٠٧ع ۾ موصل ۽ عراق ۽ بغداد ۾ هولناڪ قحط نازل ٿيا. ١٠٠٢-٣ع ۾ عواصم ضلعي ۾ — جنهن ۾ معره جو شهر هو — ۽ شام جي سرحدي علائقن ۾ هڪ زلزلو آيو، جنهن هزارين جانيون ورتيون. ١٠٣٣-٣٤ع ۾ هڪ زبردست زلزلو آيو، جنهن رمله جو ٽيون حصو ڊاهي ڇڏيو. سمنڊ جو پاڻي ٽي فرسخ مٿي چڙهي آيو؛ ايتري قدر جو ڪيترا ماڻهو مڇي مارڻ لاءِ جڏهن سمنڊ ۾ هيٺ لٿا، تڏهن اوچتو پاڻي مٿي چڙهيو، ۽ جيڪي ويچارا ترڻ ڪين ڄاڻندا هئا، سي سڀ ٻڏي مئا — دينارو، تبريز، تدمر ۽ بعلبڪ ۾ پڻ ساڳئي قسم جا واقعا ٿيا.

بغداد ۽ عراق جي ٻين شهرن ۾ جيڪي خونريز مذهبي فساد ٿيا، تن جو تفصيل ڏبو ته هڪ پناڙي داستان ٿي پوندو. اهڙا واقعا رعيت ۽ ملڪ کي تباهه ڪندا رهيا. معريءَ جي نقطي نگاه کان هنن سمورن مرضن جا اصلي ۽ صحيح ڪارڻ هئا: هڪ ته غلاميءَ جو رواج، ٻيو گهڻين زالن پرڻجڻ جو رواج، ۽ ٽيون مذهب مان صحيح ۽ اصلي روح جو گم ٿيڻ، ۽ چوٿون دولت جي غير مساوي تقسيم. مسلمان مورخن کان وڌيڪ معريءَ جي تصنيفن مان اسان کي هنن خرابين بابت معلومات ملي ٿي. اهي ٿي خرابيون هيون، جن معريءَ کي انسانن کان بدظن بڻايو، ۽ مٿي ڄاڻايل خيال سندس دل ۾ وڌا.

حڪمران طبقي مان ڪوبه سندس مذمت کان ڪونه بچيو آهي، ۽ ڪين خوب سڃيو اٿس. عجب آهي ته هن قسم جي ڪلٽي ڪلاڻي ۽ نفرت خيز طعنه زني هوندي به، هو ڪيئن گرفت کان بچي ويو. عالمن سان به چڱي جٽ ڪئي اٿس. چوي ٿو: "مذاهب جعلوها من معاشهم، من يعمل الفكر فيه تعطيه الارتقا —" يعني ته "مذهب کي معاش جو ذريعو بڻايو اٿن. هن باري ۾ وڌيڪ غور ڪبو ته افسوس ۽ بي آرامي ٿيندي!" علم نجوم وارن تي به خوب چوهه چنبا اٿس — ڇو ته اهي انسانن جي بيوقوفي ۽ وهم پرستيءَ جي هٿيارن سان انسانن جو شڪار ڪندا آهن. شاعرن کان پاڻ کي الڳ شمار ڪندي چوي ٿو ته 'شاعر خسيس ۽ بدڪار آهن.' الغرض ته ان وقت جي سوسائٽي ۽ مختلف پيشي وارن جي روش تي خاصي روشني وڌي اٿس. جن خرابين جو ذڪر ڪيو اٿس، سي واقعي موجود هيون، ۽ انهن جون پاڙون

گهريون ۽ مضبوط هيون. شراب خوري ۽ شهوت پرستيءَ جو ذڪر هر هر آيل آهي. ڪثرت ازدواج ڪي زالن سان بي انصافي ڏيکاري، ان کي خوب نند يو اٿس. حرمون ڏارين قومن جي غلام عورتن سان پريون پيون هيون، ۽ انهيءَ ڪري هڪ ڳاڏڙ نسل پيدا ٿي رهيو هو. عربن جو اقتدار ختم ٿي چڪو هو. عربي زبان ڇٽ ٿي وئي هئي. يهودين ۽ عيسائين جو رسوخ ايترو ته وڌي ويو هو، جو ڪيترن وقتن تي هڪ مسلمان کي الهن غير مسلمن جي حفاظت جو محتاج ٿيڻو پوندو هو. مذهب جي تہ نالي کان بہ نفرت ٿيڻ لڳي هئي. هي آهي معريءَ جي همعصر سماج جي حالت جو صحيح نقشو، جنهن جي مدنظر معري انسان ۽ انساني زندگيءَ بابت پنهنجي راءِ قائم ڪئي.

معري ۽ سندس رهبانيت

معريءَ پاڻ کي گهر جي چوديواريءَ ۾ بند ڪيو، ۽ ائين ڪرڻ سان گويا هو انهيءَ دنيا کان وير وٺي رهيو هو، جنهن کيس تڙي ڇڏيو هو. ظاهر آهي تہ اها نويڪلائي ۽ گوشي نشينيءَ ثواب حاصل ڪرڻ لاءِ اختيار نہ ڪئي هئائين. صحيح معنيٰ ۾ تارڪ دنيا ۽ گوشہ نشين راهب اهو آهي، جو دنيا جي خوشين ۽ مزن کي خيرباد چئي، نويڪلائي اختيار ڪري. معريءَ جي چپن تي مقدر ڪوبہ اهڙو دلڪش پيالو رکيو ئي ڪونہ هو، جنهن کي معريءَ اڇو ڪري راهب هئڻ جي دعويٰ ڪئي هجي. سندس ديانتداري ۽ صاف گوئي ڏسو، جو خلوت نشينيءَ لاءِ ڪوبہ داد يا جس ڪونہ ٿو گهري- چوي ٿو تہ "سمجهو ماڻهو مون کي تارڪ دنيا سڏين ٿا، پر سندن تشخيص غلط آهي. جيتوڻيڪ پنهنجن خواهشن ۽ سڌن کي ضابطي هيٺ آندو اٿم، پر تڏهين بہ مان ائين چوندس تہ دنيا جي مزن ۽ خوشين کان انهيءَ ڪري دستبردار ٿيس، جو بهترين مزا ۽ خوشيون مون کي نصيب ٿي سگهڻ وارا نہ هئا." ويچارو نابين عالم، جنهن‌جو گذر ٿيهن دينارن جي پينشن تي هو، سو دنيا سان دوستيءَ ۽ پيار جا ناتا ڪهڙيءَ طرح قائم ڪري ٿي سگهيو! دنيا جي مزن ۾ سندس ڪوبہ حصو ڪونہ هو، پر سوسائٽيءَ جي خرابين تي خيال جو گهوڙو ڊوڙائڻ لاءِ وٽس ڪافي وقت هو. حقيقت ۾، بغداد وڃڻ کان پوءِ معري پنهنجي انساني پاٿرن متعلق راءِ قائم ڪري چڪو هو، ۽ اها ساڳي راءِ هن اڳتي هلي پنهنجي شعر ۽ تصنيفن ۾ وڌيڪ چٽي ڪئي. سندس رهبانيت سان مذهبي نمڪ تہ مليل هو، پر اها رهبانيت معريءَ جي فلسفي جو ناڪاري ۽ شخصي پهلو ڏيکاري ٿي. هن گنديءَ دنيا کان دور رهڻ مان غرض هوس دلي اطمينان ۽ آرام حاصل ڪرڻ. سندس هن بيت مان بہ ساڳيو ئي آواز پيو اچي:

اولو الفضل في اوطانهم غرباء‌ـ تشذ و تنائ عنهم القرباء.

[سڄيا وارا پنهنجي وطن ۾ ڌاريا آهن، ۽ سندن عزيز بہ ڪانئن پري ڀڄندا آهن.]

معريءَ جو خيال هو تہ سوسائٽي انسان جا اخلاق بگاڙي ٿي؛ ۽ جن سان پيار ۽ نفرت جا لاڳاپا هوندا آهن، تـن سان سمجهہ ۽ عقل جي قانونن پٺاندر گڏ رهڻ مشڪل هوندو آهي. انهيءَ ڪري ئي هن رهبانيت جي راه اختيار ڪئي.

معري ۽ سنڌس شاعري

معريءَ جي شعر جا ٻه ديوان آهن، هڪ "سقط الزند"، جو بغداد وڃڻ کان اڳ لکيل آهي، ٻيو "لزوميات"، جو بغداد مان موٽڻ بعد نظم ڪيل آهي. "سقط الزند" ۾ وقت جي رسمي شاعريءَ جو تتبع ڪيو ويو آهي، ۽ "مُتَنَبِّي" لاءِ جا عقيدتمنديءَ هيس، تنهن جو اثر ظاهر ڏسڻ ۾ پيو اچي. مشرق وارن وٽ اهو ديوان "لزوميات" کان وڌيڪ مقبول آهي، ڇو ته "لزوميات" ۾ ظاهر ڪيل خيال مسلمانن کي ناپسند آهن. ازانسواءِ مشرق جي شاعراڻي معيار سان "لزوميات" ٺهڪي نٿو. "لزوميات" ۾ قصيده گوئيءَ جو جهونو ڍنگ ترڪ ڪيو ويو آهي، ۽ ان جي عيوض هڪ غير رسمي لظم آندو ويو آهي.

پنهنجي شعر ۾، معري، سواءِ ڪنهن خوف يا خوشامد جي، وقت جي تصوير چٽي آهي. ان ۾ سنڌس پنهنجي تصوير به چٽي ڏسڻ ۾ اچي رهي آهي. شعر ۾ خاميون به آهن، جن مان هڪ هيءَ آهي ته هڪ ئي ڳالهه کي وري وري دهرايو اٿس. ڪيترين جاين تي خيال خسيس ۽ معمولي اٿس. پر انهن خامين هوندي به معريءَ جو ڍنگ دلڪش آهي. ڪٿي پيار جا، ته ڪٿي ڏڪار جا جذبا جاڳائي ٿو. ڪٿي ولولهانگيز آهي، ته ڪٿي وري تنگ ڪيو ٿڪايو ڇڏي. ڪٿي موهيندڙ آهي، ته ڪٿي وري اڻ وڻندڙ ۽ اَکرو. پر، انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونه آهي ته "لزوميات" هڪ جاذب شخصيت جي تصوير پيش ڪري ٿو، ۽ ان ڪري هميشه زنده رهندو.

معري ۽ سنڌس نثر

معري نثر نويس به آهي. نثر ۾ سنڌس وڏي اهميت واري تصنيف آهي "رسالة الغفران". ڪتاب تي اهو نالو ان ڪري پيو آهي ته جڏهن "ابن القارح" ڪنهن بهشتيءَ سان ملي ٿو ته کانئس پڇي ٿو ته "بما غفر لڪ؟" يعني "تنهنجا گناه ڪيئن بخش ٿيا"؛ ۽ جڏهين ڪنهن دوزخيءَ سان ملي ٿو ته چويس ٿو ته "ليما لَمْ يغفر لڪ" يعني "توکي معافي ڇو نه ملي"! ڪتاب جا ٻه حصا آهن — پهريون حصو هڪ جملو معترضه آهي، ۽ ٻيو حصو "ابن القارح" جي سوال جو جواب آهي.

ڪتاب پڙهڻ سان اندازو ڪري سگهبو ته معريءَ کي زبان تي ڪيڏي دسترس حاصل هئي. ڪتاب ۾ لفظن جي ڪيڏ واه جي آهي! هر لفظ ٺيڪ ٺيڪ مفهوم ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. استعارا زوردار آهن، ۽ تخيل جا ڦيرا عجيب ۽ پرلطف. طرز بيان جادوءَ سان پربل آهي. ڪٿي هيٺ ٿو لهي، ته ڪٿي ٿو مٿي چڙهي. ڪٿي ظرافت سان پربل، ته ڪٿي طعنزنيءَ سان رڱيل. جيڪڏهن بيخياليءَ سان ۽ سَتاڙي نموني پڙهبو، ته مصنف جي شخصيت جو پتو ڪونه پوندو. پر جيڪڏهين غور سان پڙهبو ته ان ۾ مصنف چٽو نظر ايندو. قرآن شريف جي آيتن ۽ نبي ڪريم جي حديثن جي پردي هيٺ پنهنجا خيال ڏڪي، ڪيڏيءَ نه حرفت سان ويهي ٺوڪبازي ۽ طعنزني ڪئي اٿس! ازانسواءِ هن ڪتاب ۾ ڪيترن نحوي ۽ لغوي سوالن تي روشني وڌي اٿس.

مطلب تہ عربي ادب ۾ معري بي‌نظير حيثيت جو مالڪ آهي. ماکي، کير ۽ گوشت کان پرهيز ڪندو هو، ۽ ڀاڄيءَ تي گذران ڪندو هو. هي سڀ حقيقتون ۽ ان سان گڏ سندس شخصيت ۽ رهڻي ڪهڻي ۽ سندس زندگيءَ جو فلسفو اسان جي دلين ۾ لاڪس اها عزت ۽ وقار پيدا ڪن ٿيون، جو دنيا جي مشهور نابينن يعني 'هومر'، 'ملٽن' ۽ 'رودڪي' کي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي حاصل آهي.

> — اداره "مهراڻ" طرفان هيٺ ابوالعلاءِ المعريءَ جو ٿورو چونڊ ڪلام "مهراڻ" ۾ پڙهندڙن جي واقفيت لاءِ عرض رکجي ٿو. — ادارو

* جڏهن ماڻهو منهنجي تعريف ڪن ٿا،
تڏهن اها مون کي ڏاڍي ڏکي ٿي لڳي —
۽ آءٌ شرم کان ڀڳهر ۾ ٻڏيو وڃان:
منهنجو جسم پليت آهي —
۽ آءٌ نٿو چاهيان تہ ان کي عطر جي مالش ڪئي وڃي.

* تون قيدي ٻنجين يا آزاد — مگر ڪائنات تہ هڪ نظام جي پابند آهي —
۽ هڪ خاص انداز سان هلائي پئي وڃي —
هتي چڱي ڳالهہ آهستي هڪ پٺي سان ڪن ۾ ڪرڻي ٿي پوي؛
۽ برين ڳالهين لاءِ پليٽفارم بنايا وڃن ٿا:
تون سڀني کان پاڻ بچائيندو رهہ — آءٌ سڀني کي چڱيءَ طرح ڄاڻان سڃاڻان —
ضرورت وقت ڪمزور نہ ٿج؛
جڏهن سگهيو ٿين، تڏهن هٺيلو نہ ٻنج.

* هي شخص ملڪ جي انتظام ۾ عقل کان هرگز ڪم نٿا وٺن —
تڏهن بہ انهن جا ملڪ ۾ حڪم پيا هلن!
۽ ڪين سياستدانن ۾ شمار پيو ڪيو وڃي!

* آءٌ هنن ماڻهن سان ڪڪ ٿي پيو آهيان —
ڪيستائين وٺن رهان!
سندن حاڪم بي قاعدگيون ڪندا رهن ٿا؛
رعيت تي ظلم، ۽ عوام سان ڌوڪيبازي سندن ڌنڌو آهي؛
هو رعيت جا پگهاردار ملازم آهن،
— پر رعيت جي ڀلائيءَ سان هميشہ ڪين چڙ آهي!

* اسان جي ابن ڏاڏن، پنهنجن وڏن جي طريقي تي زندگيون گذاريون،
۽ سندن تقليد ڪندي جيڪو دين انهن کان مليو،
سو اسان جي مٽي ۾ مڙهي ويا؛
اهوئي سبب آهي، جو جيڪي ٻڌو پيو وڃي،
ان تي ڪو بہ ويچار نٿو ڪيو وڃي:
۽ حد اها آهي جو بيوقوفيءَ سببان اهو بہ نٿو سوچيو وڃي،
تہ پنهنجو سٺو ڪنهن پٺي جي پيرن تي رکي ڇڏيو اٿئون!

* عقل حيران آهي!
جو تہ سمورا مذهب ۽ سندن قانون روايتن تي ٻڌل آهن،
۽ انهن کي ڪو بہ جاچي پرکي نٿو.
ڪجهہ مجوسي آهن، ڪجهہ مسلمان، ۽ هڪ ٽولو عيسائي، ۽ انهن کان اڳ يهودي؛
هو بندگيءَ لاءِ پاڻ جي مندرن ۾ وڃن ٿا،
۽ هي مسجدن ۽ ديولين ۾ —
ڪجهہ "صابئي" آهن، جي ستارن جي عظمت جا قائل آهن —

پر، هي سڀ هڪڙيءَ ڳالهه ۾ هڪ جهڙا آهن-
۽ اها هيءَ آهي تہ
سڀني جون طبيعتون براين ۾ پريون پيون آهن.

* اي فريب ۾ آيل!
توکي اجائي سودا آهي تہ تون ديندار آهين.
آءٌ خدا جو قسم کڻي ٿو چوان
تہ "تنهنجو ماڳهين ڪو دين ئي ڪونهي-
تون عبادت ۽ قربانيءَ خاطر ڪعبة الله تائين
وڃين ٿو،
پر تنهنجا غمگين پاڙيسري ۽ پريشان حال دوست
تنهنجي اڳيان پنهنجي مصيبتن تي روئي رهيا آهن،
سي تون ڏسين ئي نٿو!"

* مخلوق مان سڀ کان وڏيڪ شرارت ڀڪيڙيندڙ
اهو حاڪم آهي،
جو خلق کي پنهنجي اڳيان جهڪڻ تي مجبور ڪري!

* رعيت بي اطميناني، پريشان حاليءَ ۽ فتني فساد
۾ ڀيل آهي؛
۽ حاڪمن شراب خوريءَ ۽ ناچ ۽ تفريح جي محفلن
جو سلسلو کڻي شروع ڪيو آهي؛
۽ وڏا وڏا آفيسر ماڻهن کان نت نيون ڍلون
اڳاڙڻ ۾ مشغول آهن-
آءٌ اهڙن حاڪمن کي ڀيو ڏسان،
جي رعيت جي آرام جو ڪو بندوبست نٿا ڪن-
ڀوءِ ڀلا هي ڍلون ۽ ٽيڪس آخر ڇا لاءِ ٿا
اڳاڙيا وڃن؟
-ڇا، هنن اونداهين ۾ ڪنهن کي ڪو حق بہ آهي،
جنهن کي شمعن وسيلي ڳولي سگهجي؟

* ماڻهو هڪ امام برحق جا منتظر آهن،
جو اچي سندن اڳوائي ڪندو!
ڪيڏا نہ سادا آهن هي ماڻهو-
سچو امام تہ صرف "عقل" آهي،
جو هر وقت انسان کي صحيح مشورو ڏئي ٿو
۽ صحيح رهنمائي ڪري ٿو-
جڏهين تون ان جي تابعداري ڪندين،
تڏهين هو ديس خواه پرديس ۾
تو لاءِ خدائي رحمت جو باعث بڻبو!
آءٌ جڏهين دنيا مان مرندس،
تڏهين منهنجو عقل کان سواءِ ٻيو ڪو بہ امام
نہ هوندو!

* چڱائي نہ روزو آهي، جنهن ۾ روز بيدار گذري ٿو؛
نڪي نماز ۾، نڪي صرفي ٻنجڻ ۾-
اصل چڱائي آهي هر حال ۾ برائيءَ کي پري
اڇلائڻ، ۽ سيني کي ڪيني ۽ حسد کان پاڪ رکڻ!

* چڱائي فقط انهيءَ لاءِ ڪر،
تہ اها چڱائي آهي-
۽ ائين متان چوين
تہ "خدا هن جو عيوض ڏيندو!"

* ٻين سان اهو سلوڪ ڪر، جو تون پاڻ لاءِ
انهن کان گهرين؛
سياڻي ۽ ٻرينهن لاءِ رزق لڪائي نہ رک-
جو هر ڪو ڏينهن پنهنجي لاءِ رزق آڻي ٿو!
پنهنجو ماڻٽانو مال ورهائي ڇڏ،
تنهنجي مرڻ کان پوءِ، هي تو لاءِ لڙڪ
نہ وهائيندو!
حيف آهي انهيءَ شخص تي،
جو ڪاڏي جي محبت ۾ ذليل بڻيل آهي!
جيڪڏهين زمانو توکي پريشان ڪري،
تہ انهيءَ تڪليف کي صبر سان سهہ؛
۽ اهڙي تہ مرجات واري زندگي گذار،
جو جڻ تہ توکي پريشان ڪيو ئي نہ ويو آهي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

درويش راضي شاهه لڪياري

[ست اٺ سال ٿيا جو درويش راضي شاهه جا هڪ ٻه بيت ڪنين پيا، مگر سندس ڏس پتو ڪونه ٿي پيو. تان جو ٣٠- آگسٽ ١٩٥٢ع تي ميٺي (ٿرپارڪر) ڏانهن ويندي، سنيشن لٺين ڪوٽ جي ڀريان، راضي شاهه جي ميلي ۽ مقبري پسڻ جو اتفاق ٿيو. ان موقعي تي راضي شاهه جا ڪي بيت اتان جي سگهڙن وٽان مليا. اٽڪل ڏيڍ سال بعد، محترم رئيس حاجي علي محمد خان ٻناڻ (تعلقو سامارو) جي مدد ۽ مهربانيءَ سان ساماري، ٽنڊي باگي، جيمس آباد ۽ ڊگهڙي تعلقن جو گشت ڪندي، ١٨- نومبر ١٩٥٤ع تي، "دولهائي" (تعلقو جيمس آباد) جي لڪياري سيدن جي ڳوٺ ۾ جناب ميان علي اڪبر شاهه وٽ اچڻ ٿيو. ڪانئن معلوم ٿيو ته درويش راضي شاهه سندن خاندان مان هو. ميان علي اڪبر شاهه ۽ سندس ننڍي ڀاءُ ميان نورمحمد شاهه کان هن بزرگ بابت جو احوال معلوم ٿيو، لکيو ويو. ميان نورمحمد شاهه وٽ درويش راضي شاهه جي بيتن جو ڪجهه ذخيرو گڏ ٿيل هو، جنهن مان مستند بيت قلمبند ڪيا ويا. راقم الحروف مٿين بزرگن ۽ دوستن جو شڪرگذار آهي، جن هن مضمون جي مواد هٿ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي - نبي بخش]

ٿر جي پٽن جي ڪنار جي دامن ۾، ٽالپور اميرن جي اڏايل "نئين ڪوٽ" واري قلعي کان ذرا اولهه ڏکڻ طرف ۽ ڊوري جي اپرندي طرف (تعلقي مٺي) مُهراڻي جي هڪ موهيندڙ ماڙيءَ ۾ درويش راضي شاهه جو مزار آهي- ۽ الهيءَ ڪري عام طرح هن درويش کي "مهراڻي جو مير" ڪري چون. راضي شاهه جي حياتيءَ جو وڏو عرصو ميرن جي عهد ۾ گذريو؛ مگر غالباً هو انگريزن جي اوائلي دور تائين حيات هو. سندس سنه وفات معلوم ناهي، پر شايد مهيني ذوالحج جي پهرئين ڏهي ۾ وفات ڪيائين، جو اڃا تائين سندس ساليانو ميلو، مهيني ذوالحج جي نائين تاريخ تائين لڳي ٿو.

راضي شاهه سنڌ جي مشهور لڪياري سادات جي هڪ خاندان مان هو. سندس ڏاڏو موليڏنو شاهه ڪلهوڙن جي آخري دور ۾ هو؛ ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي تصادم ۾ سندس همدردي ٽالپور اميرن سان هئي، جن جي مدد ۽ معاونت سان هو لڪيءَ طرفان لڏي اچي ڳوٺ خانپور

۾ ويٺو- اها 'خالپور' هاڻي "ڪَنَ" سڏجي ٿي، ۽ ان ناليءَ سان. ديهه ڪَن، تعلقي ساماري ۾، اسٽيشن 'صالح پٽيري' کان ٿي ميل اتر طرف آهي.

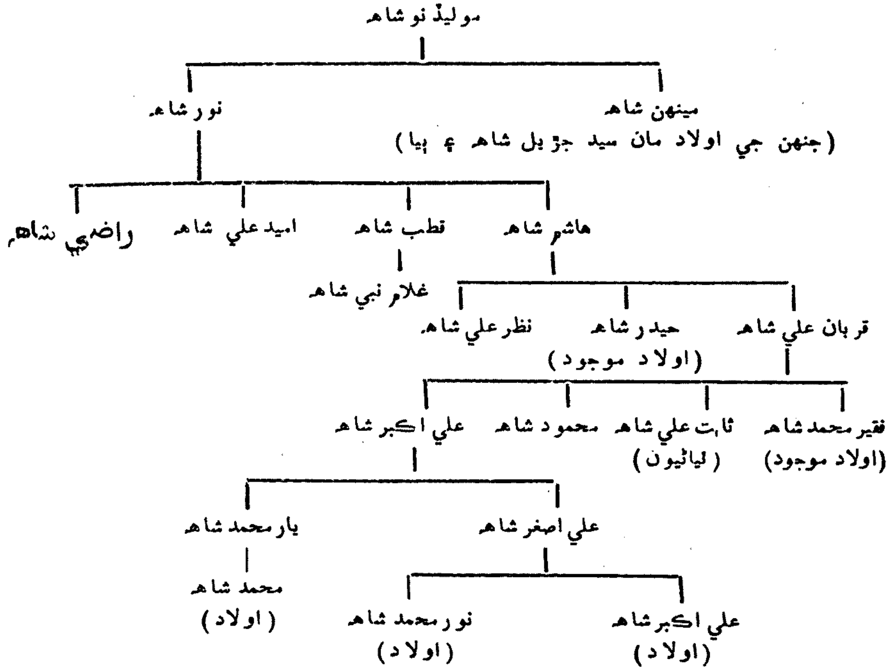

مولوي نو شاهه کي خالپور ۾ لڏي اچڻ بعد ٻه فرزند مينهن شاهه ۽ نور شاهه ڄاوا. مولوي نو شاهه ۽ سندس ٻنهي فرزندن اتي وفات ڪئي ۽ مخدوم عبدالرحمان جي مقام ۾ رکيا ويا. مخدوم عبدالرحمان ذات جو "جاگو" هو، ۽ پنهنجي وقت جو عالم ۽ درويش هو. اتي سندس هڪ مدرسو هو ۽ چوڏاري ٻنيون هيون، جن جي پيدائش مدرسي لاءِ وقف ٿيل هئي. ٽرپارڪر جي ٺڪرن انهن زمينن جي ڏل گهري ۽ گڏ ڪيل پيدائش هٿ ڪرڻ لاءِ ڪرن تي چڙهي آيا، مگر ميدان صاف ڏٺائون؛ جنهن تي مخدوم صاحب جن جا معتقد ٿي پيا ۽ چيائون ته اوهين اسان جا 'رام' آهيو؛ اهڙيءَ طرح "رام مخدوم" يا "رام جاگو" نالو مشهور ٿيو، ۽ اهوئي نالو مخدوم مرحوم جي مقام تي اڄ ڏينهن تائين هلندو اچي. ٿي سگهي ٿو ته "رحمان جاگو" زبان زد عام ٿي "رام جاگو" مشهور ٿي ويو هجي. سيد مينهن شاهه جي اولاد مان سيد عالي شير ٿيو، جو پڻ هن مقام ۾ مدفون آهي ۽ مٿس ساليانو ميلو لڳندو هو، جو "رام جاڳي" جي نالي سان مشهور آهي. مينهن شاهه جي اولاد مان سيد جڙيل شاهه هن وقت هڪ معزز ۽ پڙهيل زميندار آهي.

نور شاه کي چار فرزند ٿيا، جن مان هڪ راضي شاه هو. راضي شاه ننڍي هوندي کان ئي درويش صفت هو. جڏهن پنهنجي سؤٽن (مينهن شاه جي اولاد) کان سڱ گهريائين، تڏهين جواب ڏنائونس ته "تون فقير آهين-سڱ کي ڇا ڪندين؟" اهو جواب ٻڌي، اتان قطع تعلق ڪري روانو ٿيو، ۽ سندس موجوده مزار واريءَ جاءِ تي اچي پنهنجو فقيراڻو ڊيرو قائم ڪيائين. پاڻس اميد علي شاه به ساڻس گڏ جي لڪتو ۽ ويندي آخر عمر تائين ساڻس گڏ رهيو، ۽ ساڻس گڏ مدفون آهي. راضي شاه جي ٽئين ڀاءُ قطب شاه کي غلام نبي شاه نالي فرزند ٿيو. سندس چوٿين ڀاءُ هاشم شاه کي ٽي پٽ ٿيا، جن مان قربان علي شاه جو اولاد موجود آهي. قربان علي شاه، سندس ٻه فرزند محمود شاه ۽ علي اڪبر شاه، ۽ سندس پوٽو علي اصغر شاه، وڏا نيڪ دل ۽ نيڪ سيرت درويش ٿي گذريا آهن. مرحوم علي اصغر شاه جا ٻه فرزند- ميان علي اڪبر شاه ۽ ميان نور محمد شاه- حيات آهن ۽ اولاد وارا آهن. ميان علي اڪبر شاه هڪ وڏو زنده دل مرد آهي، ۽ تواضع سندس طبع جو سينگار آهي. ميان نور محمد شاه به هڪ نيڪ سيرت ۽ لائق انسان آهي.

درويش راضي شاه، ٽئين ڪوٽ لڳ پنهنجي قائم ڪيل ڊيري تي وڃي منڊل مچايو. مليءَ توڙي ڏيلي ڏانهن ويندڙ رستا سندس ڊيري جي پران گذرندا هئا، ۽ انهيءَ ڪري سندس تڪيو ڇئن ٿر جي دروازي تي هو. ٿر جا ماڻهو جڏهين سنڌ ۾ پورهيي لاءِ ايندا هئا، ته وٽانئس ٿيندا ايندا هئا، ۽ ويندا هئا ته به وٽانئس ٿي پوءِ ويندا هئا. ٽالپور اميرن، سنڌ جي زراعت کي وڌائڻ لاءِ، نون واهن کوٽائڻ جو سلسلو هڪ عظيم الشان پيماني تي شروع ڪيو هو، ۽ ملڪ جي پورهيتن لاءِ ڪمائيءَ جو رستو کلي پيو هو. راڄن جا راڄ ٻري ٻري کان ڪاني ڪڍڻ لاءِ ايندا هئا، جن کي نقدي رقمون اڳوات ڏنيون وينديون هيون. ڪڇ جا سيد به پنهنجي ماڻهن ساڻ واهن جي کاٽين جي ڪم تي ايندڙ هئا. راضي شاه سان سندن ڏيٺ ويٺ هئي. هڪ سال ونن سرڪاري پئسا رهجي ويا، ۽ جڏهين ٻئين سال وري سنڌ ۾ آيا، تڏهين راضي شاه کي چيائون ته اسين اوهان کي سڱ ڏيون ٿا ۽ اوهين اسان کي پئسن جي مدد ڪريو ته رهيل بقايا ڏيون، ۽ سرڪار ۾ به اسان جي سفارش ڪريو. راضي شاه جي به سيدن سان محبت هئي، انهيءَ ڪري سندن اها آڇ قبول ڪيائين ۽ سندن مدد ڪيائين. سندس شادي انهن ڪڇ وارن سيدن جي نيائيءَ سان ٿي- چون ٿا ته ان شاديءَ جي موقعي تي راضي شاه جي هڪڙي فقير، گولي فقير ولهاري، خوشيءَ مان هيءُ بيت ڏنو:

ڪڪوريا ڪڇيءَ ۾، سڀ سيد جا سنگتي،
ڀاريو ڀارين ڊيري تي، مٿي سيج سٿي،
آهيان جالب جي جٿي، پائي هلندم پير ۾.

راضي شاه جواب ڏنو ته

١- ميان! تون موچين کان وڃي ٻرانچ ٻاه،
ساٿيءَ ۾ محبت جي پوري ڏينٿي ٻاه،

روڙي روح رڳن سان، ڪن چست منجهارا چاه،
چوڏا چوڏيون چتريون منجهان ڪَل ڪماءِ،
رانبي جا رهاڻ جي لڳي صيقل ساءِ،
پوءِ ٿيءِ جتي جانب لاءِ، ته ڀوري هلنئي پير پرا.

٢- پرپرين جا ڀوري هليا، تنهن جتيءَ نه جيهاس،
ڪٿي خاڪ چسي گهٽو سر چشمين پاياس،
اڏما اوز عجيب ري اندر پر آياس،
تنهن جتيءَ جيار پاس، هئي جا هيزار جي.

ميرن صاحبن وٽ راضي شاهه جي وڏي عزت هئي ۽ مٿس نهايت ئي مهربان هئا. راضي شاهه هڪ وڏو بي رياءِ ۽ سخن جو سچو مرد هو. خود ميرصاحبن کي به سچ چئي ڏيندو هو. انهيءَ ڪري ميرصاحب جن خاص طرح سائس خوش طبعيءَ طور مذاق ڪندا هئا، ۽ سندس چيو دل پر ڪونه ڪندا هئا. هڪ دفعي راضي شاهه مير صاحبن وٽ آيو. ڪيس وڏي عزت ڏنائون ۽ چانديءَ واري ڪٽ ڏيارپائونس. ان موقعي تي ٻيو هڪ ايرو سيد به آيو، جنهن کي رواجي ڪٽ ڏيارپائون. ان بعد ڪچهري ٿي. راضي شاهه اهل سنت جماعت جو هو، ۽ ڪيس چيڙائڻ لاءِ مير صاحب جن پڇيس ته "راضي شاهه! مروان ڪنهن کي چئجي؟" راضي شاهه جواب ڏنو، "وڏا مروان اوهين آهيو، جو به اڪيائي ڪئي اٿو: مون ڪي چانديءَ جي ڪٽ ڏياري اٿوَ ۽ هن غريب سيد کي رواجي ڪٽ!" مير صاحب جن نهايت خوش ٿيا ۽ راضي شاهه کي ٻئيدار چهنبدار ترار تحفي طور ڏنائون. راضي شاهه موڪلائي روانو ٿيو. اها ترار سندس ماڻهو ڪنيو پئي آيو، جنهن ڪان اتفاق سان ترار هيٺ ڪري پئي. راضي شاهه ترار ڪٿڻ ڪان منع ڪيس ۽ اها ترار اتي جو اتي ڇڏي هليا آيا- راضي شاهه جي زندگيءَ جو دستور هوندو هو، ته ڪربل شيءِ ڪڏهين به نه ڪڻندو هو.

راضي شاهه کي پنهنجن فقيرن جو گروهه هوندو هو، جن سان گولو فقير ولهاري، حمزو فقير، ايماني فقير، ۽ ڪنجڪي فقير مشهور هئا- ڪنجڪي فقير جو نالو پيو هو، مگر جئن ته راضي شاهه جي گهوڙي جي ڪنجڪ جهلي هلندو هو، انهيءَ ڪري مٿس "ڪنجڪي" نالو پئجي ويو. اهي فقير به شاعر هئا. "ايماني" فقير جو هيٺيون معاصرانه بيت ثابت ڪري ٿو ته راضي شاهه پنهنجي وقت جو هڪ سخي مرد هو جنهن جي اوتاري پر ايندن ويندن سان پئي ترب ٿيا. غريبن مسڪينن جو اجهو هو. پاڻ مجازي رنگ پر رڱيل هو. محبت جا ونس سڻ هئا، ۽ پنهنجي طالبن کي شريعت ۽ طريقت جي تلقين ڏيندڙ هو-

ڏولگر، ڏک، ڏاڪڙا مون کي قسمت ٿي ڪاري،
لال لڪياري لال کي ساهه سڪي ساري،

جنهن کي وصيت لاهي ورو جي، تنهن کي پيرل ٿو پاري،
کيئن پيئن ٿا کيترا، ان جي اوتاري،
مثس مچ مجاز جا، دنيا نہ ڏاري،
اُٿي وڌائين لاهہ جيئن، جيڪي آيس اظهاري،
مُيون دليون محبت سان، ٿو جڏيون جياري،
مرشد منهنجو مُهر ۾، آهي نر سان نظاري،
شريعت، طريقت، معرفت، حقيقت ڏَسَ اهو ڏياري،
پاڻي حوض ڪوثر جو سون کي پاڪ پياري،
امن سان، ”ايماني“ چوي، شل اهو ڏيهہ ۾ ڏيکاري،
سيد ان ساري، سون تان لاٿا حرف حساب جا.

درويش راضي شاهہ جو ڊيرو، تڪيو ۽ تلاءُ سندس طالبن ۽ معتقدن لاءِ هڪ زيارتگاهہ هئا. ٿر جي چئني ڪنڊن کان ايندڙ مسافر بہ سندس ڊير جي ڊائي رکندا هئا، ۽ اتي اچي هڪ ٻئي سان گڏبا هئا. انهيءَ ظاهري حقيقت کي طريقت جي رنگ ۾ راضي شاهہ هن طرح اظهار ڪيو آهي:

پيري ڪنيو پير، عالَم منجهان اڪي:
پير لہ چڏيندو پالهنجا توڙي ڏڏ ڏئير،
ڊيئي اٿن ڊير، رسيا ”راضي شاهہ“ چئي.

سندس تڪيو ۽ تلاءُ هڪ ماڙيءَ ۾ آهن، جنهن جي رونق جو ذڪر خود راضي شاهہ پاڻ هن طرح ڪيو آهي تہ:

تڪيي جي تلاءُ تي هاديءَ ڪئي هَري،
مٿي ڊير ڊري، رحمت ”راضي شاهہ“ چئي.

ان وقت ٿئين ڪوٽ واري طرف مهراڻي ۾ راضي شاهہ هڪ وڏي اثر ۽ رسوخ جو مالڪ هو. پنهنجي سواءِ تي ڪيس ڪُلي توڪل هئي، جنهنڪري ٻئي ڪنهن جي بہ ڪيس ڪاڻ ڪال هئي.

مُهر ۾ منهنجا ڏٺي آهي همت هاديءَ جي،
ڪاڻ ڪيان ڪنهن جي، ڊيئي اٿم ڊير تي.

مُهراڻي جي هن خوش نما ماڙيءَ ۾، راضي شاهہ جي ڊير تي هميشہ ريجهہ رهاڻ جا رنگ لڳل هئا. هڪ دفعي مينهن جي مند هئي، ۽ وسڪارن جي خوشيءَ ۾ سڀني جون دليون سرهيون هيون. سالجهيءَ جو وقت هو، جو اتر اوپر کان ڪنداٽتي ڪنوڻ تجلا لائي ڏنا، جنهن بعد مينهن وٺو. ٻئي ڏينهن سڄي سنگت ويٺي هئي. ساوڻ جي سولهن ۽ مند جي موٽ محبت وارن جي من تي مجاز جا مچ ٻاري وڌا هئا. راتوڪي ڪنداٽتي ڪنوڻ لَڏائي واري طرف کان هئي، جنهنڪري هڪ درويش ڪنوڻ جي تجلن کي مومل جي حسن سان تعبير ڪندي بيت ڏنو تہ:

رات ۾ رانول رنگ هئا، سانجهيءَ سج لٿي،
کنوڻين خوب خوشيون ڪيون، ڀاڻ ڪيئون ڀلٿي،
هٿي سومل محل مٿي، اهي رات تجلا هئا تنهن سندا!

راضي شاهه پنهنجي طالب کي مجاز ۾ غرق ڏسي، کيس حقيقت طرف متوجهه ڪرڻ لاءِ جواب ۾ بيت ڏنو ته

ڇا سومل ڇا ماڻاس، ڇا وس واڄائيءَ جو،
جنهن تي ڪلمون راس، اهي تجلا هئا تنهن سندا!

سيد شاهه محمد شاهه ڪو سخي مرد هو، جنهن وقت بوقت درويش راضي شاهه جي مدد ٿي ڪئي؛ جنهن تي خوش ٿي هيٺيان بيت چيائين:

١- رنگ ته ”راضي شاهه“ چئي، هڏ هالاري هوءِ،
مر ته ڏوهي ڏوءِ، ته ڀ لالي اهي نه لعل جي.

٢- رنگ ته ”راضي شاهه“ چئي، خوب ڏنوسون ڪولي،
آهيون سخي ’شاهه محمد شاهه‘ جي اڄهي ۽ اولي،
مهر ڪئي مولي، ته اسان تڪيو هو تار ۾.

٣- پٽري جا پٽوّ جي، سا هاديءَ ڪئي هٽري،
ويرن منجهه وّري، رسج ”راضي شاهه“ چئي.

راضي شاهه جي وفات بعد سندس فقير ۽ مريد، حمزي جو چيل هيٺيون بيت، راضي شاهه جي تڪيي ۽ تلاءِ، منزل ۽ مرتبي بابت معتقدانه جذبات جو حامل آهي:

تڪيي هيٺ تلاءِ، هو ’اڪياري‘ لال جو،
ڪنيو جن خوشيءَ سان، تن پاڻڏين آيو ڀاهه؛
”حمزو“ چوي، هاديءَ ڏي، منهنجو اڪيري ارواح،
سنڌ سڄيءَ ۾ ڀڏرو، هو رتل ”راضي شاهه“،
هو اڳي ڀڻ الله، ٻر ڏيو سيد ساماڻي سوجهرو.

راضي شاهه جو ڪلام

درويش راضي شاهه جو ڪلام غالباً ڪنهن به لکي گڏ ڪونه ڪيو. انهيءَ ڪري، هن وقت هڪ صديءَ کان زياده وقت گذرڻ بعد، فقط سندس ڪي بيت وڃي باقي بچيا آهن، جي مهراڻي طرف ڪن سگهڙن ۽ وڏي عمر وارن کي ياد آهن. راضي شاهه ليڪدل، بي رياءَ ۽ سڀڪنهن کي سچ چوندڙ هو- ۽ اها سچائي سندس بيتن ۾ ٺهي بيٺي بکي. ان طرف جا ڪلوئي بلوچ اڪثر سندس مريد هئا، ۾ سندن روش ڏسي هڪ بيت ۾ چيائين ته ”ڪلوئي ۽ ڪانءَ، ڏاڏا ڪين ڏيهه مان!“

ڪوڙ سان سندس ڪانه پوندي هئي - هيٺين بيت ۾ ڪوڙ ۽ ڪلفت جي شڪايت ڪندي، چيو اٿس تہ :

ڪوڙيءَ هن قلعيءَ جي آهي عالم منجهہ اڇاڻ،
سچ ويو سنگت سان، حيا لڏيو هاڻ،
محبت ماڻهن مان وئي، وڃي ويلا ويندي واڻ،
راڄن ۾، "راضي شاهہ" چئي، راڻيون ڪن رهاڻ،
شرع شفيع چار جي، تنهن ۾ قاضين وڌي ڪاڻ،
هادي بخشي هاڻ، محبت محمد چار جي.

ڪوڙن کي ڪنوار بندي چوي ٿو:

ڪوڙا ڪوڙيءَ ڪان، رهن نہ "راضي شاهہ" چئي،
اسان ڪيئو ويساهہ، هنن پٽ وڃائي پانهنجي.

هن بي بقا دنيا جي کيل جي باري ۾ چيو اٿس:

بابو هت بهوت هئا، لکين هئا لقمان،
مانجهي جي هن ملڪ جا ڪي وڏا خان،
ان جا رنگ، "راضي شاهہ" چئي، سون هئا سامان،
ڪل پوي ٿي ڪان، سڀ خاڪي وڃا خاڪ ٿي.

نبي صلعم جي محبت، اصحاب ڪرام جي عزت، ۽ اسلام جي پيروي پرلوچڻ ۽ وقت سجايو ڪرڻ، سندس تلقين جا مرڪزي نقطا معلوم ٿين ٿا- چوي ٿو:

قابو ٿي ڪلمي سين دل جا وهر وسار،
لِلّٰه ڪارڻ لوچ تون ڪوڻا ڏينهن م ڪار،
اول تنهن امام جي ڏس ڪامل سندي ڪار،
هو جي چڱا چارئي يار، سي ٿيندا مهاڙ مهند جي.

پانڻجي ٿو تہ راضي شاهہ موقعن جي مناسبت سان گهڻا ئي في البديهہ بيت چيا. عمداً ۽ ارادتاً، سُرن وار، ڪي ٿورا بيت چيائين- مارئيءَ جي سر جو سندس هيٺيون بيت مشهور آهي:

چوڙ تہ چيلا چاريان، پهرايان پهون،
سون جيڏيون ملير ۾، اتي پيل پهون،
راڄن ۾ "راضي شاهہ" چئي، ڪا جا رات رهون،
اسين ساعت لٿا سهون، تون ٿو سال جتائين سومرا.

رامڪلي ۽ پورب جي سُر ۾ جوڳين ۽ ڪاپڙين کي راضي شاهہ گهڻو ڳايو آهي؛ جاڪاڻ تہ جيءَ کي جفا ڏيڻ، جهد ڪرڻ ۽ منزل مقصود تي پهچڻ وارو مضمون، خود سندس پنهنجي حسب حال

هو، ۽ راضي شاه جو جيڪو حال هو سو ٺي سندس قال هو. هيٺ اسان الهيءَ سر جا ڪي بيت قلمبند ڪري، هن مضمون کي ختم ڪريون ٿا:

موت نہ ماريا ڪاڙهي، موت ٻہ مارياٺون،
ويا ويراڳي لڪري، ڪهر نہ گهارياٺون،
ٻُريا ٻورب ٻنڌ تي، سيد مارياٺون،
محمد مڃياٺون، رسيا ”راضي شاه“ چئي.

اچي اٺي، ٻنڌ کهٽو، سنپريا سيٺي،
تنين مان ڪيئي، رسيا ”راضي شاه“ چئي.

لڪي ڳولين ڳوٺ کي، اڪي ٻهر ٻجن،
نڪي سوجهن سُج کي، لڪي رج رهن،
اوطاقون اهناس ۾، اڏيون آديسن،
وينا سي ونجهلن، ورهيہ اِن وِرُونهہ ۾.

بيٺا بازر ڪول، ياد ڪرو ڪن ڳوڏڙيا،
لانڪا پنهنجي لاٽ تان، وڃن کهولا کهول،
جي پڏا آهن پول، سي چوتاچور بن ٿي ڪينڪي.

چوتا ٿا چورين، اچا ڪي البت،
مَتهو، مجر، ملڪ ۾ آهي ڪامل وڏي ڪُت،
ڳڏجي ٻنبو ڳُهتَرِ ۾، وئبو ڪام ڳنلي جو ڳت،
جنهن جي پاڻ رکندو پت، سي سرها ٿيندا ”سيد“ چئي.

نائين ڏهين لسنگ، جوڳي هليا جات تي،
سک پڏائون سندرو، توفيق پڏائون تنگ،
آديسن آرام ڪثو پاڻ لڳن ڪو پنگ،
رات ڏنوسون رنگ، آهن ريڏا ”راضي شاه“ چئي.

سيٺ وشنداس نهالچند

Born. 1843

Died. January 7, 1929

موتيرام ايس. رامواڻي

سنڌ جو شاهاڻو درويش

(سيٺ وشنداس نهالچند مانجهوءَ وارو)

اسان مان، جي سچ پچ ليکڻ ويٺي سٺيڪو کن سالن جي عمر جا آهن ۽ جن جي زندگيءَ جو چڱو حصو واپار، ٺيڪيداريءَ، زميندار يءَ يا سنگيت جي دلچسپيءَ ۾ صرف ٿيو هوندو، تن سيٺ وشنداس نهالچند مانجهوءَ واري جو نالو اوس ٻڌو هوندو. سمجهان ٿو ته هن وقت به، سونهاري سنڌڙيءَ ۾، ڪي بزرگ وسندا هوندا، جن مان، هڪوار، سيٺ وشنداس جي نالي جو ذڪر ڇورجي، ته هو سچ پچ اچي داستانن ۾ ڀلبا، ۽ سيٺ صاحب جي زندگيءَ جي حيرت انگيز ۽ عجيب و غريب ڪارنامن کي دهرائي، ٻڌندڙن کي حيرت ۽ عجب ۾ وجهي ڇڏيندا.

انهيءَ ۾، رتيءَ ماتر به شڪ شبهو ڪونهي، ته سيٺ وشنداس، پنهنجي زماني جو هڪ زبردست، شاندار ۽ اعليٰ شخصيت جو صاحب هو. ڇا پنهنجي ڏنڌي، واپار ۽ زميندار يءَ ۾؛ ڇا هنڪتي سڏاري ۽ سخاوت جي راهه ۾؛ ڇا سنگيت، ڪائڻ وديا، لرتيه ڪلا ۽ ساهت جي ڏس ۾؛ ڇا روحاني رازن ۽ رمزن پروڙڻ ۾؛ ڇا جيوت جي جدا جدا ۽ هر پهلوءَ ۾ - جا ڪماليت سيٺ وشنداس حاصل ڪئي، تنهن جو ويچار ڪندي، ائين چوڻ کان رهي نٿو سگهجي ته هو صاحب، هڪ انمول هستي هو.

سيٺ وشنداس جو جنم سنه ١٨٤٣ع ۾، ڪوٽڙي تعلقي جي، مانجهو ڳوٺ ۾ ٿيو. مانجهو ڳوٺ جو ڪهڙو بيان ڪجي! هڪ ننڍڙو ڳوٺ، جنهن جي ادمشماري، ڪنهن به وقت، ڪجهه سون جي تعداد کان وڌيڪ نه وڌي هوندي. پر، مانجهو ڳوٺ، اهي هستيون پيدا ڪيون، جن پنهنجي زندگيءَ ۾ اهڙا ڪم ڪري ڏيکاريا، جو اڄ به، سنڌ ۽ سنڌ واسي مٿن ناز ۽ فخر ڪري سگهن ٿا. ڪنهن اهڙي ننڍڙي ڳوٺ، ايترا ۽ اهڙي ڍنگ جا ڪم ڪندڙ پيدا ڪيا هجن، اهڙا مثال، دنيا ۾ ڇڏا ڇاڙا ملندا.

سيٺ وشنداس جو پتا، سيٺ نهالچند لکميچند، هڪ واپاري هو- پر ساڳئي وقت هڪ درويش ۽ شاعر هو. سندس، ڪيترا سارا هندو ۽ مسلمان، مريد هئا- سکر جو درويش ۽

شاعر بچل شاهه پڻ سيٺ لهالچند جو مريد هو- سيٺ لهالچند کي، سنڌس شش ۽ مريد، صدق وچان ڀڳت لهال لال ڪري سڏيندا هئا. سيٺ لهالچند جا ٻه پٽ، سيٺ وشنداس ۽ سيٺ ليلارام هئا. سيٺ وشنداس جو ذڪر هن ليک ۾ ٿي رهيو آهي. ۽ سيٺ ليلارام هڪ آدرشي انسان هو. دلياداريءَ ۾ رهي، دنيا جي ڌنڌن کي ڪندي به هو صاحب دليوي ڳالهين کان مٿي هو. وڏو گيان وان هو. خالق جي خلق سان ڪا لنؤ لڳل هئس. گهڻو وقت انسان ذات جي خدمت ۾ صرف ڪندو هو. راڳ جو به چاڻو هو ۽ سهڻي ڍنگ ستار وڄائي سگهندو هو. ديسي دوائن جو خاصو چاڻو هو. پنهنجا ڪم ڪاريون سنڀاليندي به، حڪمت ڪندو هو ۽ سندس هٿ ۾ شفا هئي. ڏکين جو درد دور ڪرڻ سندس سهڻي ولدر هئي. سندس جيوت جو انت به غريبن ۽ مسڪينن جي شيوا ڪندي ٿيو. سنه ١٩٠٠ع ۾، مانجهوءَ ۾ ڪالرا جي مرض منهن ڪڍيو. هوند ۽ هلنديءَ وارا ٽڙي پکڙي ويا. سيٺ ليلارام جي ڪٽنب جا ڀاتي ڪراچيءَ لڏي ويا، پر سيٺ ليلارام مانجهو نه ڇڏيو. ٻي وسيلن ۽ ٽڌر انسان جي وچ ۾ ويٺو رهيو ۽ سندن شيوا ۽ چاڪري ڪندو رهيو. قدرت کي اهو منظور هو، جو سيٺ ليلارام ڪالرا جو شڪار ٿيو ۽ بسڪ ٿيو. اهڙيءَ ريت، سرو ٻج سورمي جيان، سيٺ ليلارام هن دنيا کي ڇڏيو. سيٺ وشنداس کي ٽي پٽ هئا: هرچندراءِ، سريچند ۽ اوڌوداس. سيٺ هرچندراءِ وشنداس جو نالو سنڌين کان ڳجهو رهي نٿو سگهي. سنڌ جي گذريل ٥٠ سالن جي عرصي ۾، جو پارٽ سيٺ هرچندراءِ ادا ڪيو هو، سو سنڌ جي تاريخ ۾، نهايت اهم جاءِ والاريندو. سيٺ هرچندراءِ، سنڌ جي پبلڪ جيوت جو ابو هو. لڳاتار ٥٠ سال سنڌ جو نيتا ۽ اڳواڻ ٿي رهيو. ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ساندهه ڏهه سال پريزيڊنٽ ٿي رهي، هن جنهن ڪفائتي ڍنگ ۽ صرفي سان، ڪراچيءَ کي، هڪ ڳوٺ مان ڦيرائي هڪ ٺاهوڪو شهر بنايو، تنهن ڪيترن کي حيران ڪري ڇڏيو. سيٺ هرچندراءِ به، پنهنجي جان آزاديءَ جي راهه ۾ قربان ڪري، سنڌ جو شان اوچو ڪيو. سنه ١٩٢٨ع ۾ سئمن ڪميشن خلاف، هن اسيمبليءَ ۾ پنهنجي ووٽ داخل ڪرائڻ لاءِ، بيماريءَ جي بستري تان اٿي، ائمبولنس ۾ پاڻ ڪٽائي، رستي تان ويندي ويندي پران تياڳيا. سيٺ سريچند، ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ڪائونسلر هو. پنڪتي ۽ شهري سڌارن ۾ دلچسپي وٺندڙ هو. هو صاحب، انهيءَ وقت جي انگريزي اخبار "فينڪس" ۾ ليک ڏيندو هو. سندس هڪ ٽي پٽ، پرنسپال هيرالال پاروائي هو، جنهن جو نالو سنڌ ۾ چڱو وچيل هو. سيٺ اوڌوداس، سنڌ جو لڪل شاعر هو. هو صاحب، هڪ عمدي ۽ خاص ڪلام جو صاحب آهي. دوهرا، سورٺا، بيت، سي حرفيون، غزل ۽ ڪافيون، سندس ڪلام جا حصا آهن. سيٺ اوڌوداس جو وڏو پٽ، سيٺ سکديو به مانجهوءَ ۾ پيدا ٿيو. هي صاحب، گذريل ٢٥ سالن کان، سنڌ جي پبلڪ جيوت ۾ حصو وٺندو رهي ٿو. هو صاحب واپاري آهي، پر جڏهين، ديس جي آزاديءَ جو ٺاد وڄيو هو، ته پنهنجا ڌنڌا ڇڏي، ملڪ جي سڏ کي اوناسو هنائين. ٻه ٽي ڀيرا جيل ياترا نصيب ٿي هيس. ١٩٣٠ع

واري بائڪاٽ هلچل جو سنڌ ۾ هرتا ڪرتا هو. ملڪ ۾ انگريزن جي حڪومت هئي، ۽ ڪراچي شهر جي ڪپڙي جي واپارين تي سندس راڄ ٿي هليو. بائڪاٽ ڪاميٽيءَ جو فرمان نڪتو ته '٥١ ڏينهن ساندهه ڪپڙي مارڪيٽ صفا بند رهي، ڪوبه دڪان وغيره نه کلي، ڪپڙي جا گدام ڪانگريس پاران سيل ڪيا وڃن'، ته حڪم جي پوريءَ ريت تعميل ٿي ويئي هئي- مکيه مراد اها هئي ته ڌارينءَ حڪومت کي ذهن نشين ڪرائجي ته 'قومي شڪتين کي ملڪ ۾ ڪائنن وڌيڪ مڃتا آهي'. سيٺ سڪنديو، هن وقت به سنڌ ۾ وسي ٿو. پاڪستان کان اڳ، دهليءَ جي ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر هو، ۽ پوءِ پاڪستان دستورساز اسيمبليءَ جو به ميمبر هو. سندس تقريرون آزاد خياليءَ، بي ڊپائيءَ سان ڀرپور آهن. سو، ڏسبو ته مالجهو گوٺ، بيشڪ مالجهي مڙس پيدا ڪيا، جن پنهنجي قوم ۽ ديس جي خاصي خدمت ڪئي ۽ سنڌ جو شان اوچو ڪيو.

اوائلي جيوت

وشنداس ننڍپڻ کان، پنهنجي پتا، سيٺ نهالچند جهڙي ڪامل پرش جي سنگ ۾ رهندو هو. مالجهوءَ ۾ سندن هڪ باغ، "باغ بلاس" نالي هوندو هو. باغ بلاس ۾، ڪئي ڪئي جا سنت، مهاتمائون ۽ درويش سدائين ايندا رهندا هئا. باغ بلاس ۾ روزانو سنتن ۽ درويشن جون واڻيون پيون اچاريون هيون، گيان جون وارتائون پيون ٿينديون هيون ۽ راڳ ۽ سنگيت جون مجلسون پيون هلنديون هيون. انهن سيني نازڪ ڳالهين جو وشنداس تي، ساڳي سلي کان، اولهو اثر ٿيندو رهيو.

انهيءَ اثر، وشنداس جي جيءَ ۾ ڀختي جاءِ هٿ ڪئي. اُن جو نتيجو اهو ٿيو، جو اوڻيهن ورهين جي نوجوان اوسٿا ۾، سندس سيني ۾، هڪ عجيب قسم جي تبديل پيدا ٿي ۽ منجهس زبردست ويراڳ ورتي پيدا ٿيڻ لڳي. دنيوي ڳالهين تان چت کڄڻ لڳس ۽ سندس من جو لاڙو روحاني ڳالهين طرف مائل ٿيڻ لڳو. ننڍپڻ کان جو گيان جي ڀنڊار مان پرکون پڻ جو موقعو مليو هوس، سو هاڻ برهم گيان پائڻ ۽ پنهنجي سروپ کي سڃاڻڻ لاءِ، سندس اندر ۾ زوردار تمنا پيدا ٿئي ٿي.

١٩ ورهين جي ڦوهه جوانيءَ جي اوسٿا، شاهوڪاري ڪٽنب ۾ لاڏ ڪوڏ سان لاپيل نوجوان، تازو شادي ڪيل، ۽ ڪن مهنن جو پوريون پٽ چاول- اهڙين حالتن ۾ آسريل ۽ وڏيل نوجوان، رواجي طرح، عيش ۽ آرام واري جيوت پسند ڪندڙ هجي ها; يا ته پنهنجي ڌنڌي ۽ ڪرت جي مشغوليءَ ۾، رات ڏينهن ايترو ته رڌل هجي ها، جو ٻين ڳالهين جي ڪابه سڌ سماءَ نه هجيس ها. پر، چاڪاڻ ته قدرت کي هن لاءِ ٻيو ڪجهه رٿيل هو، تنهنڪري هن نوجوان ۾ هڪ نرالي ۽ الوڪي ڪشش- گيان پراپت جي چاهنا- پيدا ٿي.

انهيءَ وقت ۾ سندن پتا جو گرو، پرمهنس مهراج حيات نه هو. پرمهنس مهراج، ستگرو گلابداس جن جو شش هو، ۽ سنڌ جو رتن ڪنڌي، مالجهوءَ ۾ رهي پيو هو. سيٺ

لهالچند، پرمهنس مهراج جو شش هو. لهالچند پنهنجي گروء جي ساراهہ ۾ هيئن چيو آهي:

پرمهنس کلتار، تون کر لال نهال کا۔داتا تون داتار، آنند ڏيو ڏيڻ جو.

*　　　*

پرمهنس پرماتما، ستگر همرا شاهہ۔تانسون مل تشا پيا، نهال بي پرواهہ.

*　　　*

نهال پريتم پرمهنس، ستگر همرا يار۔انتر گياني مل رهيا، ديکن دو تن يار.

*　　　*

نهال پريتر پرمهنس، ستگرو همرا ميت: همري تپت بجهائکي، دان ديت همَي ليت.

انهيءَ زماني ۾، پرمهنس مهراج جو گرو، ستگرو گلابداس جن حيات هئا. سندن عمر، انهيءَ وقت ۱۳۹ سالن جي هئي. وشنداس هڪو فيصلو ڪيو تہ ستگرن جي چرنن ۾ رهي، اپديش وٺي، گيان جي پندار مان هڪون پي، روحاني رنگ ۾ پاڻ رڱائجي.

ستگرو گلابداس جو جنم ۱۷۲۳ع ۾ ٿيو، ۽ بارهين ورهين جي عمر ۾ گهر ۽ ڪٽنب تياڳي، سير سفر اختيار ڪيائون، ۽ ساڍھہ اسي سال، رمتن جوڳين والگر، دنيا جي دور ديسن جو سير ڪندا رهيا. چون ٿا تہ سندن ان سفر جي دوران ۾، سنڌ جي پٽائي گهوٽ، شاهہ عبداللطيف سان پڻ ملاقات ٿي هئي. شاهہ صاحب انهيءَ زماني ۾ ويراڳ۔ورتيءَ ۾ ورتل هو، ۽ ڀٽ جهڙي نويڪلي آستان ۾ ياد حق ۾ محو هو. ڪجهہ عرصو هنن ٻن ڪامل درويشن گڏ رهي روح رهاڻ ڪئي. ستگرو گلابداس جن جو ديهانت ۱۰۱ ورهين جي اوستا ۾ ٿيو. سندن دربار ۾، ذات پات جو ڀيد ڀاو لـ هو. سندن مکيہ شش هي هئا: سنت تارا سنگ، جو ذات جو مذهبي شريف (هريجن) هو: ٻيو هو سيد محمد شاهہ، جو لاهور جي دروازي وٽ هڪ مشهور حڪيم هو: ٽيون مکيہ سنت هئي ماتا پيرو، جنهن جو جنم بہ مسلماني گهر ۾ ٿيو هو. هي ٽيئي، ستگرن جا پيارا ۽ مکيہ شش هئا. وڏا عالم ۽ عارف هئا. چون ٿا تہ سنڌ جي هاڪاري شاعر، ڪنڊڙيءَ واري روحل فقير پڻ، ستگرو گلابداس جي دربار ۾ ڪجهہ عرصو رهي سکيا پرائي هئي.

ستگرن جي قدمن ۾

ستگرو گلابداس جن جي دربار، ڪوٽ چنيانوال، ضلعي ڪسور، پنجاب ۾ هئي. ڪٿي ڪونڙي، تہ ڪٿي ڪسورا زمانو بہ اهو هو، جنهن ۾ مسافريءَ جا وسيلا ۽ واهڻ، اهڙا سٺالڳا ۽ سهوليت وارا نہ هئا.

انهيءَ زماني ۾ ڪونڙي، سنڌونديءَ تي وڏو بندر هو. ريل گاڏي فقط ڪراچيءَ کان ڪونڙيءَ تائين هلندي هئي. ڪونڙيءَ کان ملتان تائين، مسافرن جي آمدرفت ۽ سامان سڙي جي آمدلي ۽ روانگي، سنڌونديءَ دواران، آگبوٽن رستي ٿيندي هئي. ۱ الڊس.

وڏي ڪمپنيءَ، ٻاران آگبوٽ هلندا هئا. ڏهن ڏهن ميلن جي مفاصلي تي، ڪمپنيءَ ٻاران ڊڪا ٺهيل هئا، جتي ڪمپنيءَ جون آفيسون هونديون هيون. ڊڪن تي آگبوٽ اچي بيهندا هئا. مال ۽ مسافر لهندا ۽ چڙهندا هئا. آگبوٽ، پنهنجي ڪتب لاءِ، ڊڪن تان ڪاٺيون به کڻندا هئا.

اها، سال ١٨٦٣ع جي شروعات هئي. سيٺ وشنداس پنهنجي ارادي کي عملي روپ ڏيڻ جو فيصلو ڪري، بنا گهرڪان موڪلائڻ جي، ڪوٽڙيءَ کان "انڊس" آگبوٽ ۾ چڙهي ويٺو. آگبوٽ جي ڪپتان سان اڳي ئي چڱو رستو هوس، سو ساڻس، سموري ڳالهه ڪري ڇڏي هئائين. ڪپتان سندس لاءِ سڀ انتظام ڪري ڇڏيو هو. اٺن ڏينهن جي مسافريءَ بعد، آگبوٽ اچي سکر بندر تي پهتو. سکر مان وشنداس هڪ خط پنهنجي پيءُ کي لکيو، جنهن ۾ سڄو راز ظاهر ڪيائين ۽ بنا موڪلائڻ جي هليو وڃڻ لاءِ معافي ورتائين.

آگبوٽ ملتان لاءِ روانو ٿيو ۽ ٻارهن ڏينهن جي سفر بعد، ملتان جي شيرشاهه بندر تي اچي پهتو. ملتان ۾ سندس هڪ پريتوان، سنت مالجهيرام رهندو هو، جنهن وٽ هفتو کن ٽڪيو. الهيءَ عرصي ۾، رٿا موجب، سندس سنگي هيرانند به ڪوٽڙيءَ کان اچي ملتان پهتو. سنت مانجهيرام به ساڻن گڏجي هلڻ جي تياري ڪئي.

هي ٽيئي ياتري، خشڪيءَ رستي، پيرين پنڌ، چٽيالوال ڏانهن روانا ٿيا.

ملتان کان چٽيانوال جو مفاصلو ٻه سو 'پنجابي ڪوهه' چوڻ ۾ ايندا هئا. پنجابي ڪوهه ننڍا ٿين، ۽ ٻن انگريزي ڪوهن ۾ ٽي پنجابي ڪوهه سمجهجن. روزانو، صبح ۽ شام، اٽڪل ڏهه ڪوهه پنڌ ڪندا هئا. رستي ۾ سڌوڪڙي (پڪيا ڪري کائڻ) ڪندا هئا. رات جو اوطاقن، ٽڪاڻن يا مڙهين ۾ سمهندا هئا. اهڙيءَ ريت منزلون هڻندا، ٢٠-٢١ ڏينهن ۾، اچي سنڪرن جي آستان تي پهتا.

دربار ۾ پهچڻ سان، وشنداس به، ٻين ششن جيان، دربار جي روز مره جي شيوا ۽ چاڪريءَ جي ڪمن کي لڳي ويو. شان ۽ مان جا سڀ خيال ۽ ويچار ترڪ ڪري، سچي سالڪ جيان، من کي ماري، ڪم ڪار ۾ جُنبي ويو. هڪ جوانيءَ سبب سرير ۾ زوردار ٻل، ۽ ٻيو سيني ۾ سچو صدق ۽ اوجل امنگ، سو دربار جي شيوا اهڙي ڍنگ ۾ ڪندو رهيو، جو سيني جي وات مان واهه واهه جي ورڪا پيئي نڪرندي هئي. محنت ۾ ايتري قدر پاڻ پتوڙيندو هو، جو جسم جي سمڪ به ڪانه رهندي هيس. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي ته سرون ڍوئيندي، سندس مٿي ۾ ڦٽ ٿي پيو هو. پر هن ذرو به پرواهه نه ڪئي: هي بي پرواهه، پنهنجي ڪم ڪار ۾، ذرو به ڍلو نه پيو. ڪنهن کي به لک نه ڏنائين. ليڪن ڦٽ پچي پيو ۽ ٻاس ڪرڻ لڳو. سنڪرن جي ويجهو وڃڻ وقت، کين ٻانس اچڻ تي پتو پيو، ته سندس مٿي ۾ وڏو ڦٽ ٿي پيو آهي! سنڪر، وشنداس جي شرڌا ۽ لياقت کي ته اڳيئي پروڙي ويا هئا؛ کيس سندس سچي صدق لاءِ ڏليواد ڏنائون.

وشنداس تي روحاني رنگ، پنهنجو اثر اوائل کان ڪرڻ شروع ڪيو هو. ويتر، ڪامل مرشد جي قدمن ۾ رهيو، سو ڪافي رڱجي چڪو هو. ستگرن جي روحاني رنگ نسبت پاڻ هينئن چيو اٿس:

آئي پهر عجيب جي، ارواح سان من لڳو،
سنگ ساڄن شاهه جي، پڙ پرم سڀ پولو پڳو.

سندس حافظو تمام چڱو هو. ٿوري ئي وقت ۾ پنجابي، هندي، ۽ ٿوري گهڻي فارسي پوليون سکي ويو. پنهنجي روحاني ابياس ۾، چڱي ترقي ڪري چڪو هو. سندس سينو صاف ۽ اوجل ٿي، پولڻ لڳو:

نا مئن هندو، نا مئن ترڪا، نا مئن پنڊت قاضي ري،
نا مئن سيد، شيخ، مسلا، اسا مئن پيا نمازي ري،
سچ بات هي اوران اوري، ٻيک بني سڀ بازي ري،
«وشنداس» جب آپ پڇانيا، سرو رنگ ۾ راضي ري.

وشنداس هاڻ الهيءَ منزل تي اچي پهتو، جو وڌيڪ اپديش وٺڻ جي ضرورت نه رهي. ستگرو مٿس گهڻو پرسن ٿيا؛ آسيس ڪري، موڪل ڏنائونس.

سچو ڪرم يوگي

لڳ ڀڳ ١٢ مهنن جي عرصي بعد، وشنداس اچي مانجهوءَ ۾ پهتو. سنڌ ۾ انهيءَ زماني ۾ پيريءَ ۽ مريديءَ جو زبردست دور هلندڙ هو. وشنداس به، رواجي طرح پنهنجي ساڌن ۽ سنتن جهڙي جيوت اختيار ڪري ها، ته ٿوري ئي وقت ۾، جهجهي تعداد ۾، سندس شش ۽ مريد بڻجي وڃن ها. پر، هن سچو گيان پرايو هو. ڀڳتن ۽ سنتن نسبت، سندس خيال ۽ ويچار بلڪل نرالا هئا. چي، ’ڀڳت اهو آهي جو دنيا جي ٻوڻن کان ڳت يعني پار ٿيو هجي - جنهن پاڻ سڃاتو هجي ۽ پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي، پريتم کي پاڻ ۾ ڏسيو هجي. ۽ سنت اهو آهي، جو پورن ريت، سانت روپ ٿي رهيو هجي، ۽ جنهن جي اندر مان اگيان ۽ اوديا پري ڪري آڏامي ويا هجن.‘

وشنداس جي ويچارن انوسار، سچا ڀڳت آهي آهن، جي پنهنجي کان نڪي پڌي ۽ نڪي پڌيان وٺن - آهي، جي پنهنجي رحم ۽ ڪرم تي نه رهي، پنهنجي ئي هڏن جي ڪمائيءَ ۽ ڪرت تي پاڙين ۽ گذر ڪن؛ جي گذران کان وڌيڪ حاصل ٿئين ته پنهنجي گهرج وارن ڏانهن به مدد جو هٿ ڊگهيرين.

اهڙي قسم جا ويچار ڌاريندڙ، ڪهڙيءَ ريت، رواجي سنت ۽ ساڌو بڻجي، پنهنجي آڌار، رحم ۽ ڪرم تي رهي ٿو سگهيو! وشنداس، پوءِ، سچو ڪرم يوگي بڻجي، "هنيون ڏجي حبيب کي، لڳ گڏجن لوڪ" واري ڪار اختيار ڪري، پنهنجي ڏنڌي ۽ ڪرت کي لڳي ويو. دلياداريءَ ۾ جنهن اصول کان ڪم ورتائين، سو سندس هيٺين بيت مان ظاهر آهي:

ٻوڙهيءَ ۽ ڏرر دل جي مان ڪمائڻ آهه جوڳ،
تنهن سنجهان کي ننگ ۾، ڪي پاڻ ڪائڻ آهه جوڳ،
کي يتيمن، گهرج وارن کي رسائڻ آهه جوڳ،
برهمڻ، سنتن، چڱن ڏي هٿ ورائڻ آهه جوڳ،
کي ضروري وقت لئي، پاڇي بچائڻ آهه جوڳ،
سک ملڻ لئي پاڻ کي ان ۾ هلائڻ آهه جوڳ،
"وشنداسا"! ريت اِن، ڪٿِڻ ڪپائڻ آهه جوڳ.

مالڪن سچ چيو آهي ته 'چوڻ هڪ ڳالهه آهي ۽ ڪرڻ ٻي'. انسان جي آزمائش ته عمل جي ميدان ۾ ٿئي ٿي. عملي ميدان ڪسوٽي آهي، جنهن مان ٻرڪ ٻنجي سگهي ٿي ته چولڊ ڪيتري قدر، پنهنجي چَوڻين تي عمل ڪري ٿو سگهي. سيٺ وشنداس، پنهنجي جيوت جي هلت چلت ۽ رهڻيءَ ڪهڻيءَ مان ثابت ڪري ڏيکاريو ته مٿين بيتن جي، اکر به اکر، پيروي ڪئي ڪجي!

سندس اهو چوڻ هولدو هو ته "مايا جو مريد ٿي نه رهجي، بلڪ شاهه ٿي رهجي. ليڪ ۽ چڱن ڪمن ۾ جيترو خرچ ٿي سگهي، اوترو ڪجي ۽ مايا کي چڱيءَ طرح ڪتب آڻجي"- چي:

"مايا کي سڀ لوڪ طالب، مينون نا ڪڇ چاهه هئي،
آوي آڙاد يون تسي، نا آوي، نا پرواهه هئي".

سو مايا جو شاهه ٻنجي هلت ڪندو هو. دنيا داريءَ ۾ ديانت ۽ سچائيءَ سان هلت ڪرڻ سبب، ٿوري ئي وقت ۾، سندس ناماچار ڦهلجي ويو. انهيءَ زماني ۾ هالن جو پير، مخدوم محمد امين صاحب، اڃا ننڍيءَ عمر جو هو. مخدوم صاحب جي والده ٻاران، وشنداس کي آڇ ٿي ته عام مختيار ٿي اچي سندن ڪاروبار ۽ زمينداري سنڀالي: وشنداس اها آڇ قبولي، اچي سندن ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. پوريءَ ذميداريءَ ۽ هڏمار محنتن سان، ٿوري ئي عرصي ۾، حالتن ۾ وڏو سڌارو آڻي ڇڏيائين. سندس محنتن جي قدرشناسي ڪرڻ ۽ پنهنجي راضپي جي ظاهر ڪرڻ لاءِ، مخدوم صاحب جي ماتا سڳوريءَ، وشنداس کي هڪ جوهردار تلوار، ميناڪاري مياڻ سان، تحفي طور ڏني.

ڪجهه عرصي کان پوءِ سيٺ وشنداس، مخدوم صاحب جو ڪاروبار ڇڏي، وري اچي پنهنجي وسائي، ۽ پنهنجي ڏالڏي کي زور وٺائڻ ۾ لڳي ويو. زمينن جا مقاطعا ۽ ڪائين جا ٺيڪا ڪٺڻ لڳو. مالڪ جي مٿس وڏي مهر ٿيندي رهي. جلد ئي وڏو شاهوڪار ٿي پيو. سندس ڪٽنب پنجن پيڙهين کان آسودو هو، ۽ ڪين سيڻون ڪري سڏيندا هئا؛ پر سيٺ ۾ رتيون ڪسر ويو - اهو سڀ روحاني سکيا تي عمل ڪرڻ جو اثر هو.

ڏينهون ڏينهن، واپار ۽ ڏالڏي ۾ ويو ترقي ڪندو. ١٨٦٩ع ۾، ڪراچيءَ ۾ هڪ ڪوئي ٻرپا ڪيائين، جتي اناج، ڪائين ۽ ڪوئلن جو وڏو ۽ ٻڌو واپار هلڻ لڳو: سندس

ٻيڙيون سنڌونديءَ تي هلنديون هيون ۽ ڏکڻيون، ايران، عربستان، ڪيٽي بندر، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي ۽ ملبار مان مال آڻينديون ۽ کڻي وينديون هيون.

لاڙڪاڻي ضلعي جي باڊهه ڳوٺ ۾، سارين ۽ چانورن جو ڪارخانو، انجڻ سميت چالو ڪيائين. نوابشاهه ۾ ڪپهه جو ڪارخانو ۽ چانورن جي انجڻ برپا ڪيائين. سنڌس ڳوٺ مانجهوءَ ۾، ٽئين ناڻن جو ڪارخانو هلندڙ هو- مطلب تہ واپار وڌائي، ٻين ڪيترن سارن جي، واپاري ڏس ۾، رهنمائي ڪيائين.

سنڌس زمينداري اٽڪل اٺ هزار ايڪڙ هئي، جنهن مان گهڻي زمين ٽان براج تعلق ۾ هئي. هارين ۽ نارين سان سنڌس هلت بلڪل سٺي هوندي هئي. ڪڏهين بہ ڪين تڪليف نہ ڏنائين. خراب فصل ٿيندا هئا، تہ سنڌن سڀ ڪٽئون ۽ قرض معاف ڪري ڇڏيندو هو، ۽ ٽئين سر، سنڌن حساب ڪتاب رکڻ جا حڪم جاري ڪندو هو. ٻج ۽ ڍور ڍڳو بہ مفت ڏياريندو هون. ڪين اولاد جيان سنڀاليندو هو. هاري ۽ ناري سڀ مسلمان هئا. سنڌن ڪيتريون ذاتيون هيون. سيٺ وشنداس کي سڀني جا نالا، ذاتيون ۽ سنڌن ڪٽنب جو احوال زبان تي ياد هوندا هئا. گشت تي نڪرندو هو ۽ هارين سان ملاقات ڪندو هو، تہ سائن خوب رهاڻيون ڪندو هو. سنڌن ڏک، سور ۽ اهنج، صبر ۽ تحمل سان سٺي، انهن کي دور ڪرڻ ۾ هرڪا ڪوشش ونندو هو. هاري ناري، سيٺ وشنداس تان ٻلهار پيا ويندا هئا.

سخاوت جو سائين

رواجيءَ ريت، ڏٺو ويو آهي تہ جنن ڪو السان، پئسي ۾ وڌيڪ واڌارو ۽ ترقي ڪرڻ لڳندو آهي، تہ منجهس آپ سوار ٿيڻ ۽ خود غرضيءَ جا جزا زور ٻوڻ لڳندا آهن، ۽ ڪائن السانيت جا نازڪ ۽ نفيس گڻ موڪلائڻ لڳندا آهن. ورلي ڪي سائينءَ جا سنواريا، مايا جي ست جهلي سگهندا آهن؛ باقي هرڪو مايا ساگر جي وهڪ ۾، لهوارو وهڻ شروع ڪندو آهي. سيٺ وشنداس، جنهن جو مايا نسبت اهوئي چوڻ هو تہ "هر تسيڪي شاه هي"، سو مايا جو شاه بڻجي، مايا ساگر جي ست سهي، اوپارو هلي، سخاوت جي راه ۾ خوب خرچ ڪندو هو.

هن شير دل ۽ دلير السان ۾، هڪ سپاجهي ۽ سدوري دل موجود هئي. درياه‌دلي تہ ڪو سيٺ وشنداس ڪان سکي! سنڌس دل درخت جي دستور هئي- جئن شاه صاحب فرمايو آهي:

دل ڪر درخت جي دستور،
ڇاڙپ لڳي، ڇڳا ڇڻن، ميوا ۽ ٻيو ٻور،
ڪهاڙو لڳي ڪوڪ نہ ڪري، درد نہ رکي سور،
وڍيندڙ سان وير نہ رکي، توڻي ٻجي ڪري چور،
پاڻ جلائي چانو ڪري، لت الهيءَ تي نور،
سرتيون "شاه لطيف" چوي، حاصل تن حضور.

سيٺ وشنداس ذات پات جي ڀيد ڀاو کان آجو هو. جو ونس آيو، سو اکيو. تڪليف ۽ مشڪلات ويلي، بنا ڪنهن ڀيد ڀاو جي، انسان ذات جي خدمت ڪرڻ ۾، هردم تيار ۽ اڳرو ٿيندو هو. سخاوت جو جنسي سائين هو. سندس ڪم جا رنگ ۽ ڍلگ ئي پنهنجا هئا. سخاوت به ايڏي پيماني تي ڪندو هو، جو ڏسندڙن ۽ ٻڌندڙن جا عقل چرخ ٿي ويندا هئا. سخاوت ۽ پراپڪار جا ڪارناما، سندس جيوت سان ڳنڍيا پيا هئا ۽ جيوت جي آخرين دم تائين هليا.

هڪ دفعي، محال ڪوهستان ۾ ڪي سال سالدهه برسات ڪا نه پيئي. ڪوهستاني سخت مصيبت هيٺ اچي ويا. ويچارا اڳيئي هولدا آهن ڏکن ڏڌل، ويتر هي قدرت جو ڦهر اچي مٿانئن ڪڙڪيو: سندن گذران صفا ڏکيو ٿي پيو. ڪين اهڙيءَ حالت ۾ هجندو ڏسي، سيٺ وشنداس ڪيئن ماٺ ۾ رهي سگهي؟ سندس پاران، آتي اناج جا دوڪان کوليا ويا، جتان سستي اگهن تي اناج ميسر ڪيو ويو. پيلن جي ڪاتن ۾ جهنگان جي ڪائين جا ٺيڪا هئس، تن تي غريبن ۽ مسڪينن کي مفت پاسون ڪيڍي ڏنائين، ته پيل اهي ويچارا ڪاٺيون ڪري، بازار ۾ وڪڻي، پنهنجو گذران ڪري سگهن. انسانن جي جڏهين اهڙي دکدائڪ حالت هئي، ته گگدام جانورن ۽ ڍورن سان ڪهڙو وئل وهيو هوندو! ويچارن گگدامن جي جان بچائڻ ۽ مسڪين مالدارن جي مشڪلات مٽائڻ خاطر، ڍورن جي چرڻ لاءِ، پنچريءَ جون مفت پاسون ڏنائين ـ اهڙيءَ ريت، ويچارن غريب ۽ مسڪين ڪوهستانين سان ڏکئي وقت ۾ پنهنجن وانگر همدرديءَ ۽ خير خواهيءَ جا پير پريائين.

ڏرپارڪر ضلعي ۾، جڏهين ميگهه ديوتا جي مهر نه ٿيندي هئي، ۽ سوڪ ٿيڻ سبب ڏڪر منهن ڪيندو هو، ته سيٺ وشنداس پاران، اتي سستي اناج جا دوڪان کوليا ويندا هئا: غريبن ۽ اناٿن کي، اناج مفت ڏيڻ ۾ ايندو هو.

سنه ١٨٩٧ع ۾، ڪراچي شهر ۾، پهريون دفعو ’پليگ‘ جي نُڪري مرض منهن ڪيو. انسان ذات سان جنسي وئل مچي ويو. سخت ڪال جو ويلو هو. ماڻهو سخت هراس هيٺ اچي ويا. هراس ۾ هيسايل انسان سڌ ٻڌ به وڃائي ويٺا. خودغرضيءَ جو انڌ ايتري قدر چانئجي ويو، جو ڪيترا ته پنهنجا گهر ٻار ۽ پيارا عزيز به ڇڏي آئي ڀڳا. ڪو ڪنهن جو نه ٿيڻ لڳو. انسان گهٽي قدر ڪيري پيو. اهڙي آفت ويلي، سيٺ وشنداس، مصيبت ۾ پيل دکي انسانن سان زبردست ساٿ ڏيئي، پنهنجي شاندار ۽ اعليٰ شخصيت جو ثبوت ڏنوا

مرض ۾ ورتلن جي علاج لاءِ، سرڪاري سول اسپتال موجود هئي. اهڙي سنڪٽ ويلي، انسان ذات سان زبردست همدرديءَ جي ضرورت هئي. اهڙي حالت سول اسپتال جي سرڪاري عملي ۾ ڪٿان اچي؟ تنهنڪري، سول اسپتال ۾ علاج ڪرائڻ کان هر ڪنهن چرڪ ٿي پريو: پر ڦهري مرض کي منهن ڏيڻ لاءِ، علاج ڪرائڻ بلڪل ضروري ۽ لازمي هو. سيٺ وشنداس آچل ڪائي، پنهنجي خرچ تي، خانگي پليگ اسپتال برپا ڪئي. اسپتال

جي سموري چارج ڊاڪٽر نظرت جي حوالي ڪئي ويئي، جو صاحب پنهنجي وقت ۾، ڪراچيءَ جو مشهور ۽ قابل ڊاڪٽر هو. اها اسپتال پير پوڙي ڪوارٽر ۾ وڏي آڪاڙي پرسان کولي ويئي.

اسپتال ۾ بيمارن لاءِ ٥٠ کٽون هيون. نرسون، ڀنگي ۽ ٻيا خدمتگار هڪيا حاضر رکيل هئا. کاڌي پيتي، ڪپڙي لٽي ۽ دوا درمل جو جوڳو بندوبست ٿيل هو. تنهن کان سواءِ، اسپتال ۾ ڀرپور پاڻ، شيوا ۽ قربانيءَ جو وايومنڊل موجود هو. هر ڪنهن لاءِ، خاطر خواهه نموني ۾، علاج جو يتن ڪيو ٿي ويو. ذات پات جو ذرو به ڀيد ڀاءُ نه هو. هر ڪنهن کي اسپتال ۾ داخل ڪيو ويندو هو. اسپتال جي ٻاهرين انتظام ۽ بيمارن جي سار سنڀال جو ڪم، سيٺ وشنداس جي ڀائٽي سيٺ ڪيشوداس، ۽ پٽ سيٺ هرچندراءِ تي رکيل هو. هي صاحب نت نيم سان، پنهنجي فرض ادائي ڪندا هئا.

مهراج ريواچند رتنچند، ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جي اڳين چيف آفيسر، هڪ تقرير ۾، انهيءَ اسپتال بابت، شخصي آزمودي جو ذڪر ڪندي چيو ته "ٻهرينءَ پليگ ۾، منهنجي گهر جا ٻه ڀاتي ٻنڪ ٿي چڪا هئا. انهيءَ بعد مان به، اچي انهي نيڪري مرض ۾ جهليس. مون کي سيٺ وشنداس واريءَ اسپتال ۾ ڪٺائي آيا. انهيءَ وقت ۾، ڪوبه سڄڻ ۽ مٽ مائٽ، پنهنجي ساهه جي ڊپ کان مريض جي ويجهو اچڻ نه چاهيندو هو. پر سيٺ هرچندراءِ، نت نيم سان، صبح ۽ شام، اسپتال ۾ ايندو هو ۽ بيمارن جي دل وٺندو هو. سپاجهي ۽ دل وٺندڙ ڍنگ ۾، سندس ٻُر ٻُر پريل مٺن ٻولن، منهنجي ڍُٺل جسم ۾ ٻيهر جان آندي، ۽ مان ڏينهون ڏينهن تندرست ٿيندو ويس. انهيءَ وقت ۾، مان ميونسپالٽي ۾ هڪ ڪلارڪ هوس."

پليگ جي وقت ۾، شهر جي حالت نهايت عجيب ٿي ويئي هئي: ڪيترا سارا گهر، هميشه لاءِ، بند ٿي ويا، گهڻا دوڪاندار شهر ڇڏي ڀڄي ويا. عام ماڻهن کي گذران لاءِ شيون ملڻ مشڪل ٿي پيون. مهانگائي به زبردست ٿي پيئي. سيٺ وشنداس، مانجهي مڙس بڻجي، انهن مسئلن کي به حل ڪيو. شهر جي جدا جدا پاڙن ۾، سيڌي پاڌي، ڪاٺين ڪوئلن ۽ ٻين ضروري شين جا پنهنجا دوڪان کولايا، جتي سستن اگهن ۾، اهي شيون ميسر ڪيون ويون. اهڙيءَ ريت، عام لوڪن جي مانسڪ پيڙا گهڻي قدر دور ٿي، ۽ سندن دل تان بوجهو هلڪو ٿيو. تنهن کان سواءِ، سندس پاران لنگر پڻ جاري رهيا، جتان ڪوبه بندو، ٻه ويلا، مفت روٽي کائي ٿي سگهيو.

ٻئي سال ١٨٩٨ع ۾، پليگ اڳين سال کان وڌيڪ قهري روپ اختيار ڪيو. سيٺ وشنداس پيهر به، اڳين سال وانگر، همت جي ڪمر ڪشي، پاڻ ملهايو.

انهيءَ وقت ۾، ڪراچي شهر جي بستيءَ ٻاهران، هڪ غفا ۾، هڪ درويش اچي رهيو هو. هن صاحب جي ڪنن تي جڏهين سيٺ وشنداس جي ڪارنامن جو پڙلاءُ پيو، ته هن کان رهيو نه ٿيو ۽ ڪهي سيٺ وشنداس کي ڏسڻ آيو. هڪوار ڏسڻ سان ڪشش وڌي.

ايئن سيٺ وشنداس جي اثر ـ ته "دنيا کان ڪنارو ڪرڻ ۾ ڪا بهادري ڪانهي، بلڪ دنيا ۾ رهي، دنيا کان مٿي رهڻ ۾ ئي سيڪجهه آهي" ـ، هٿي هنڌ ڪيو. هو درويش هاڻ جهنگلن ۽ غفائن کي ترڪ ڪري، اچي شهر ۾ رهيو ۽ دنياداري ٿيو. سندس نالو عبدالغني هو. هي صاحب اردو، فارسي ۽ عربي ٻولين ۾ ماهر هو. هڪ عمدو شاعر هو. سندس تخلص "سائين غني" هو. سائين غنيءَ تي وشنداس جي سنگ جو وڏو رنگ لڳو. هن صاحب، سيٺ وشنداس جي ڀَرَ ڀلي ۽ خير جي ڪارنامن کي پنهنجي ڪلام ۾ هيئن دهرايو:

جسدم 'وشن' ڪے فيض ڪا درياه روان هوا، جنگل بسي خاردار چمن گل فشان هوا.
خلقت ڪي آرزو ڪے هر ايڪ حوض پر ڪئے، ابر ڪرم 'وشن' ڪا جو باران فشان هوا.
ظلمات غم سے خانهء دل جنڪے تے سياه، فيض 'وشن' انهون ڪے لئے مهر جان هوا.
تا ڪس غضب ڪا قحط ڪ ملتا نه تا اناج، وشنو ڪا لنگر ايسے هي وقت آ روان هوا.
مرض وبا نمونهء قهر خدا ڪي بيچ، وشنو هي ڪا وه بيت شفا فيض جان هوا.
صد مرحبا ايسے ڌرمي وشن داس رنگيـ وشن، جاري سخن هر اڪ ڪے يهي سر زبان هوا.
"سائين غني" بدوره ڪانجگ جهان ڪے بيچ، وشنو ڪے مثل ڪوئي نه فياض جان هوا.

پليگ جي، ٻن سالن واري عرصي جي ڪٺن سمي ۾، سيٺ وشنداس، جنهن دليريءَ ۽ درياه دليءَ سان، انسان ذات جي خدمت ڪئي، انهن ڪارنامن کي دهرائيندي، جسم ۾ هڪ عجيب قسم جي لرزش پيدا ٿيو وڃي. انهن ڪارنامن جو احساس ۽ ذڪر، انهيءَ وقت جي اخبارن ۾ ٿيندو رهيو. ڪيترن شاعرن به پنهنجي ڪلام ۾، سيٺ وشنداس جا گڻ ڳايا. هيٺيون قصيدو مولانا احمد خان صاحب نورنگ زادي جو جوڙيل آهي. هو صاحب انهيءَ وقت 'سنڌ مدرسة الاسلام' ڪراچيءَ جي، سنڌي برانچ جو، انڪننگ، هيڊ ماستر هو.

هجي شال سرهو وشنداس سيٺ، رهي غم کان آجو وشنداس سيٺ.
غريبن جو غمخوار سختيءَ اندر، سخاوت ۾ پڌرو وشنداس سيٺ.
سخاوت ۾ اهڙو ٻيو ڪون ٿيو، سخي آهي جهڙو وشنداس سيٺ.
سندس درجو دربان 'حاتم' سونهي، چوان حال ڪهڙو وشنداس سيٺ.
ڪري حال ۾ ڪهل غربا آتي، ڪيو آن سهانگو وشنداس سيٺ.
سهانگو سڀني خلق خالق کي ڏي، سهانگو خريدو وشنداس سيٺ.
ڪروڙين ڪمائي ڪندو مون ڏٺا، سهي سر تي ٽوٽو وشنداس سيٺ.
نه ڏيندو ڪڏهين ان کي ٽوٽو خدا، هميشه ڪمايو وشنداس سيٺ.
فقط آن آني ۾ مدد ڪيائين چا؟ ڪرم ڪيا هزارين وشنداس سيٺ.
سڀني خلق خالق جي خوشنود ٿي، ٿيا سڀ دعاگو وشنداس سيٺ.
جڏهين ملڪ ۾ مرض منحوس پيو، تڏهين مهربان هو وشنداس سيٺ.
ڪري خرچ زر ڪيائين خاص هسپتال، علاج مرض ڪيو وشنداس سيٺ.
رکي ڊاڪٽر ۽ به نوڪر گهڻا، مريضن بچاءَ ٿيو وشنداس سيٺ.

دوا مفت ۾ پيو ٻه سڀ ڪجهه ڏلو، وچائو ۽ ڪاڏو وشنداس سيٺ.
پئي وقت سانجهي صبح ڪي غريب، ڏنائين ٽي ڪانو وشنداس سيٺ.
غريبن ڪيا شڪر خالق خدا، ٿيا سڀ دعاڳو وشنداس سيٺ.
جهين پورهيت ڪي نه پورهيو مليو، تهين ڪم لڳايو وشنداس سيٺ.
ڪراچيءَ مان جيڪي ويا ڪي انهن، ڏنو خرچ پتو وشنداس سيٺ.
گهرُان تنهنجي در ڪان خدايا سدا: ”رهي شاد سرهو وشنداس سيٺ“.

سنه ۱۸۹۸ع ۾، ڪوٽڙيءَ ۾ پليگ منهن ڪڍيو. سيٺ وشنداس اتي ٻه، ڪراچيءَ واڱر، حالتن کي منهن ڏنو: پليگ اسپتال برپا ڪئي ۽ پيا ٻه سڀ سهنج ڪيائين. پنهنجن ڪارنامن سان، ڪوٽڙي واسين جي جنسي دل وٺي چڏيائين. ڪوٽڙي نواسين، ۳۰ جولاءِ ۱۸۹۹ع ۾، سيٺ وشنداس کي مانپتر ڏنو- مانپتر مان ڪي ٽڪرا هي آهن:

”اسين ڪوٽڙيءَ جا رهندڙ، سائينءَ جن جي خدمت اقدس ۾، گهڻي ادب ۽ ڏاڍيءَ خوشيءَ سان ظاهر ٿا ڪريون، ته جڏهين ۱۸۹۸ع ۾، هت نحس پليگ پير پاتو هو، تڏهين حضورجن، پنهنجن ڪيل الطافن سان، اسان غريبن جي هر طرح سان، ايتري قدر پرگهور ۽ سنڀال ڪرڻ فرمائي هئي، جا ڪن حالتن ۾، هوند ٻيءَ ٻه پنهنجي اولاد سان نه ڪري سگهي، ۽ جنهن جو بيان جيترو ٻه لکجي، تيترو ٿورو آهي.

”اڄ ڪلهه ڏسجي پيو، ته هن زماني جا اڪثر ماڻهو خود غرضيءَ کي پيارو ڄاڻن ٿا. پر سائينءَ جن جي وجود ۾، الهيءَ خود غرضيءَ جي بوءِ ٻه ڪانهي. پنهنجو تن من ڌن ترڪ تي رکيو، مسڪينن ۽ اناٿن جي ڀلي لاءِ، ايتري قدر، ادم ۽ جهد ڪرڻ فرمايو ٿا، جو پنهنجن ڪارخانن جا لکين ڪم ڦٽا ڪريو، پراپڪار ۽ خيرخواهيءَ جي ڪم ۾، جانفشاني، تڪليف ۽ هرج سهڻ پاڻ گوارا ڪري، عام جو ڀلو چاهيو ٿا، جنهن جو ورڻن، هن ناطق زبان جي توفيق ڪان ٻاهر آهي ......“

سيٺ وشنداس جي سخاوت جو هٽ، سنڌ ڪان ٻاهر ٻه وڌيو هو. سنه ۱۸۹۷ع ۾، بمبئي جي احمدنگر ۽ شولاپور ايراضين ۾ اڃي ڏڪار پيو. سيٺ وشنداس جي سخاوت جي هاڪ، انهيءَ طرف ٻه پهچي ويئي هئي. ڪيس مدد لاءِ وينتي ڪئي ويئي. هن صاحب ٻه سندن سڏ آنايو: يڪدم اناج روانو ڪيائين. ڪي عيوضي ٻه موڪليائين. ڏڪر وارين ايراضين ۾، سستي اناج جا دوڪان کوليا ويا. غريبن ۽ اناٿن کي اناج مفت ۾ ڏنو ويو.

سيٺ وشنداس جي الهن قدمن تي، شولاپور ضلعي جي ڪليڪٽر، مسٽر ڊبليو. ٽي. موريسن، پنهنجي ۲۳ نومبر ۱۸۹۷ع واري خط ۾، سيٺ صاحب کي هيٺين ريت خط لکيو:

”شولاپور ضلعي ۾، ۱۵ سيپٽمبر ڪان، اوهان پاران سستي اناج جا دوڪان کوليا ويا. اوهان جا اهي شاندار قدم نهايت ساراهه جوڳا آهن. اوهان جي قربانيءَ ۽ شيوا لاءِ، مان شڪرادائي ٿو ڪريان.

"اوهان جي قدمن سبب، اسان وٽ اناج جي اگهن تي وڏو اثر ٿيو. اگهه چوٽ چڙهڻ کان روڪجي پيا. جي اها روڪ نه پوي ها، ته ضلعي جي غريب ۽ مسڪين لوڪن جو الائي ڪهڙو حال ٿئي ها! اوهان صاحبن جي مهربانيءَ، ڪين سخت مشڪلات ۽ مصيبت کان بچايو."

احمد نگر ميونسپالٽيءَ جي ۹۷-۱۸۹۸ع واريءَ انڊمنسٽريشن رپورٽ ۾، سيٺ وشنداس جي سخا ۽ قربانيءَ جو ذڪر ڪيل آهي ته "ميونسپالٽيءَ جي وائيس پريزيڊنٽ، مسٽر اپڌلجي رستمجيءَ جي وينتيءَ تي، سيٺ وشنداس آن جا انبار روانا ڪيا، ۽ سستي اگهن تي ڏنئي، عام لوڪن سان وڏو سهنج ڪيو. انهيءَ قدم سبب، سيٺ صاحب کي ڪافي مالي نقصان سهڻو پيو. احمد نگر ميونسپالٽي، سيٺ وشنداس جي شاندار قربانيءَ ۽ سخاوت جي قدمن کي ساراهي ٿي ۽ کيس ڌنيواد ٿي ڏئي".

سنه ۱۹۰۸ع جي ڳالهه آهي. جولاءِ مهني ۾، مانجهوءَ طرف سخت برساتون پيون. جبلن مان، وڏيون نيون ۽ ملهه زور شور سان وهڻ لڳا. درياهه جي به سخت اٿل ٿي. انهيءَ ٻوڏ ۾، مانجهو جو وڏو حصو پاڻيءَ هيٺ اچي ويو. سيٺ وشنداس جو وشن لگر سڄو پاڻيءَ هيٺ اچي ويو. ٽنين جو ڪارخانو ناس ٿي ويو. ڪيترا سارا قيمتي ڪاغذ پٽ ۽ دستاويز وغيره سڀ لڙهي ويا. پيو به گهڻو نقصان ٿيس. انهن سڀني حالتن کي ڏسندي به، شخصي نقصان ۽ ڳالهين کي پاسيرو رکي، سيٺ وشنداس اوائل ۾ عام لوڪن جي اهنجن، مشڪلاتن ۽ مصيبتن جو خيال ڪيو. پنهنجي ڪم ڪندڙن جي اڳالي ڪي، گهارن بند ڪرڻ جو حڪم ڪيائين، جو آمد رفت ۾ وڏي اڏڪ ٿي پيئي هئي ۽ واهڙن جي ٻڏي وڃڻ جو وڏو خطرو هو. اهو سڀ ڪم پنهنجي خرچ سان ڪيائين.

۱۹۰۹ع کان، سيٺ وشنداس حيدرآباد ۾ ٿليليءَ ويجهو زمين خريد ڪري، وشن نگر ٺاهيو. سيٺ صاحب جو هاڻ گهڻو وقت حيدرآباد ۾ رهڻ ٿيندو هو. حيدرآباد ۾، سندس پاران، ننڍا وڏا خير جا ڪم پيا ٿيندا هئا. سنه ۱۹۱۴ع ۾، اوين مهنن ۾، حيدرآباد ۾ پليگ جو مرض پيو. هولد ۽ علنديءَ وارا ته هيڏانهن هوڏانهن ٽڙي پکڙي ويا. سفيد پوش ۽ غريب ڪيڏانهن وڃن؟ سيٺ وشنداس، وشن نگر جا دروازا کولي ڇڏيا. پيون به لاڏيون اڏيون ويون. وشن نگر ۾ اسپتال برپا ٿي. سستي اناج جو دڪان کوليو ويو. غريبن ۽ اڻ هولد وارن کي مفت اناج ڏنو ويو. وشن نگر ۾، سڄو وقت سنگيت ۽ راڳ جو دور هلندو هو، جنهنڪري ماڻهو دکن کي هلڪو ڪري سمجهڻ لڳا.

سنه ۱۹۱٦ع ۾، سيٺ وشنداس پاران، وشن نگر حيدرآباد ۾، هڪ پرائمري سڪول ۽ هڪ خيراتي اسپتال برپا ٿيون. سڪول ۽ اسپتال کولڻ جو مهورت، ۱۰ اپريل ۱۹۱٦ع تي، سنڌ جي ڪمشنر صاحب، مسٽر ڊبليو. ايچ. ليوڪس ڪيو. موقعي تي، وشن نگر ۾ وڏو جلسو ٿيو، جنهن ۾ سنڌ جون مکيه ۽ مشهور شخصيتون شريڪ ٿيون.

مهورت جي رسم ادا ڪندي، ڪمشنر صاحب چيو:

"مان راءِ بهادر سيٺ وشنداس کي مبارڪبادي ڏيو ڏيان، جو جيتوڻيڪ، هن وقت ٧٢ ورهين جي عمر جو آهي، تڏهين به سنڌ سرير خير ۽ سخا جي ڪمن ۾ اهڙوئي لو ڏسان، جهڙو هن کان ٥٠ ورهيه اڳ ڏٺو هوم، جڏهين منهنجي ساٿس پهرين سڃاڻپ ٿي هئي.

"سيٺ صاحب جي ڪيل وڏن پراپڪار جي ڪمن لاءِ شڪرگذاري ٿو ظاهر ڪريان. سخاوت جي ڪمن سبب، ڪيس وڏو جس ۽ ناماچار رسيو آهي. مان چوان ٿو ته اهي ذري پرزي ظاهر ٿيڻ گهرجن، ته پڻ، ٻيا به عبرت پرائين.

"مهاڀاري لڙائيءَ جي زماني ۾، جڏهين ٻيا سڀ ٻيا ڏن ميڙين ۽ ڪٺو ڪن، تڏهين، سيٺ وشنداس پاڻ پيو خير جي ڪمن ۾، ڪشادهه دليءَ سان خرچ ڪري. سنڌ ۾ رکيو اهوئي هڪڙو سيٺ آهي، جنهن جو نالو، سخاوت جي ڪمن ڪري، گهڻن ئي ملڪن ۾ مشهور ٿيو آهي. هي صاحب، خير جا ڪم هميشه پاڻمرادو ۽ پنهنجي مرضي پٽاندر ڪندو آهي. سنڌ جي شاهوڪارن کي سيٺ وشنداس جو مثال وٺڻ گهرجي".

ڏسبو ته سيٺ وشنداس، ٢٠ ورهين کان ٨٥ ورهين تائين، پنهنجي زندگيءَ جي ٦٥ سالن ۾، نهايت حيرت انگيز ڪم ڪري ڏيکاريا. انهن ڪارنامن کي ڏسي، ڪيترا سخت حيرت ۾ پئجي ويندا هئا. سنڌ درياهه دليءَ جي منزل ايڏي اوچي هوندي هئي، جو ڪيترا سارا ائين چوندا هئا ته سيٺ صاحب وٽ پارس يا ڪيميا آهي، جنهن سان لوهه مان سون بنائي سگهي ٿو ۽ هيڏيون ساريون رقمون خرچي سگهي ٿو.

٨٥ ورهين جي ڄمار جي آخرين دم تائين، مايا جو شاهه بڻجي، نهايت فراخدليءَ سان، مايا اڏائي سگهيو. اهڙيءَ ريت مايا اڏائڻ لاءِ به دل، جگر، همت ۽ حوصلو کپي. اهڙا غير رواجي ڪارناما، اعليٰ ۽ اوچ انسانن جوئي ورثو آهن.

ڳنڍتي سڌارڪ

ڪٿا زميني، ٺيڪيداري ۽ واپار؛ ۽ ڪٿا ڳنڍتي سڌاروا پٺي صفا نراليون ۽ الوڪيون ڳالهيون آهن. زميندار، ٺيڪيدار ۽ واپاريءَ جو ڪيتر ئي پنهنجو. انهيءَ جي جنجالن ۽ جهنجهٽن ۾، انسان اهتري قدر رات ۽ ڏينهن رڌل ٿيو رهي، جو سنڌس چت ۾ پنهنجي ڪرت ۽ مطلب کان سواءِ، ٻي ڳالهه ڪٿان ٿي اچي؟

ڳنڍتي سڌاري جو ڪيتر، ڪا سولي سٺري وٽ نه آهي، جو هرڪو ان ۾ پير پائي سگهي! اها ڪا ڦلن ڇانئين واٽ نه آهي، جتان هلڻ لاءِ هرڪو سڌ ڪري! اهو پيچرو نهايت اٽانگو ۽ پيچدار آهي، جنهن جي راهه ۾، انيڪ لاهيون ۽ چاڙهيون آهن. هڪ عملي ميدان آهي، جنهن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ همت، حوصلي ۽ زبردست اخلاقي پختائيءَ جي ضرورت آهي.

سيٺ وشنداس ڳنڍتي ڪيتر ۾ اڻ پير پائو ۽ سر ٽوڙ ڪوشش وٺي، پاڻ پتوڙيو. سماجڪ سڌاري لاءِ، زبردست ادم ۽ لڳاتار محنت ۽ اورچائيءَ جي ضرورت آهي. اوائل ۾، عام

ماڻهن کي سڌارن جي ضرورت محسوس ڪرائڻي هوندي آهي ۽ سوءِ، سڌارن تي عمل ڪرڻ لاءِ ڪين همٿائڻو هوندو آهي؛ سماج ۾ اهڙو وايومنڊل پيدا ڪرڻو آهي، جو سڌاري جي ڏس ۾ قدم کڻڻ کي، هرڪو فخر ۽ ناز جي ڳالهه ڪري سمجهي.

هنڪتي ريتين ۽ رسمن سان، اڪثر ڪري، سنسار پرم ۽ وهم ڳنڍيا رهن ٿا؛ جنهنڪري سماج جو وڏو حصو، بنسن ۽ پرمن وس ٿي، هلندڙ رواجن ۾ درستيون ۽ ڦير ڦاريون آڻڻ لاءِ تيار نه رهندو آهي. اها به حقيقت آهي، ته هنڪت ۾ شاهوڪار، هلنديءَ ۽ پڄنديءَ وارا، لڪمين رسمن ۽ اڍنگن رواجن کي ڇهڻي هوڻ ۾، ۽ هٿ ڦاڙ خرچن ڪرڻ ۾، فخر وٺندا آهن. نتيجو اهو نڪرندو آهي، جو انهن کي ڏسي، لنڊي هستيءَ وارا، پنهنجي وت کان ٻاهر خرچ ڪري پاڻ کي پوهي ۾ وجهندا آهن.

سيٺ وشنداس، سماج ۾ وڏي هستي مڃيندو هو: سندس ڀاران سڌارن جي راهه ۾ ڪوشش جو وڏو اثر ٿيڻ لڳو. هن صاحب شاهوڪار طبقي کي محسوس ڪرايو ته ڏنڍي ۽ واپار لاءِ، موڙيءَ جو هردم کپ رهي ٿو. سماج جي اها حالت هئي، جو ڪٽنب ۾ ڪا شاديءَ جا ڪارج يا غميءَ جا موقعا ٿيا، ته اجاين لڪمين ريتين رسمن ۽ رواجن کي منهن ڏيڻ ۾ ئي، ميڙي چونڊي ۽ موڙي ختم ٿي ويندي هئي. ڪن حالتن ۾، ڪيترن کي قرض کڻي به ٻاهريون پتو رکڻو پوندو هو. نتيجو اهو نڪرندو هو، جو ڏنڍي ۽ واپار کي سخت شڪست اچي ويندي هئي، ۽ هٿ وٺي ڳڻتيون، فڪر ۽ ڏک خريد ڪرڻ ۾ ايندا هئا.

سماج سڌاري جي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ، اهو اوائلي ۽ ضروري قدم هو ته هنڪت جي چالو رواجن ۽ رسمن جو اونهو اڀياس ڪري، زماني آهر، ڳهربل ڦير ڦاريون ۽ درستيون سوچجن. سيٺ وشنداس ائين ڪيو. جنهن بعد، ”وشن وهنوارڪ اپديش“ نالي هڪ ڪتاب تيار ڪيائين. ڪتاب ۾، ڄمڻ کان مرڻ تائين موقعن تي جي رسمون ۽ رواج چالو هئا، تن جي تفصيلوار اپٽار ڪئي وئي ۽ ڳهربل سڌارا ڏسيا ويا. ”وشن وهنوارڪ اپديش“ ٢٥٣ صفحن جو ڪتاب، ليٿو ۾ ۽ سونهري مس سان ڇپائي، سنڌ جي پنچائتن ۾ مفت ورهايائين. هيءَ ڪتاب، ١٩ صديءَ جي پڇاڙيءَ واري عرصي جي سنڌ هندو سماج تي ڪافي روشني ٿو وجهي، ۽ هڪ اونهو اڀياس آهي.

”وشن وهنوارڪ اپديش“ پنهنجي جاءِ تي چڱو ڪم ڪيو. عام لوڪن جو انهيءَ مسئلي طرف ڌيان وريو ۽ ڳهربل وايومنڊل به پيدا ٿيو. جنهن بعد، سيٺ وشنداس پرچار لاءِ، دوري تي نڪتو. عام ماڻهن ۽ پاڙن سان لهه وچڙ ۾ آيو. جنهن بعد، ٽي پنڪتي ميڙ ڪٺا ٿيا: پهريون، سنه ١٨٩٨ع ۾، اڏيري لال تي؛ ٻيو، سنه ١٩٠٠ع ۾، حيدرآباد شهر جي اوڀر ۽ ڦليليءَ جي اولهه پاسي، ٽلاءِ ڪانگن ڪاڌي جي ڪناري تي؛ ۽ ٽيون، ١٩٠٦ع ۾، وشن لنگر حيدرآباد ۾. اهڙيءَ ريت، پنڪتي سڌارن ۽ واڌارن جي راهه ۾، سيٺ وشنداس جي لڳاتار ۽ اڻٿڪ ڪوشش، هٿي هٺڌ ڪيو. قوم ترقي ڪئي ۽ وڏڪ آسودي ۽ سکي ٿي.

سنگيت جو ڪوڏيو

ننڍپڻ کان ئيءَ جي سنگ ۾ رهڻ سبب، ڳائڻ وديا ۽ سنگيت جو به وشنداس تي اونهو اثر ٿيو. ٻاغ ٻلاس ۾، هري ڪيرتن ۽ ڀڄن ڀاو جي ڌم لڳي پئي هوندي هئي. ڪوين ۽ راڳيندڙن جو ميڙاڪو متو پيو هوندو هو. نامور ڪوين ۽ ڳائڻ وديا جي چڱن ڄاڻن سان چڱيءَ لهه وچڙ ۾ اچڻ سبب، سيٺ وشنداس، ڳائڻ وديا جو خاصو ڄاڻو ۽ پارکو ٿي پيو.

سگهرو گلابداس جن جي درٻار ۾ پڻ، اعليٰ درجي جا ڳويا، ڪوي ۽ شاعر ايندا هئا. نت، راڳ روپ ۽ سنگيت جون مجلسون لڳنديون هيون. تنهن کان سواءِ، درٻار ۾ نرتيه ۽ ناچ جو به سهڻو دور ٿيندو هو. ڪيتريون ناچڻيون اچي پنهنجو فن ڏيکارينديون هيون - انهيءَ زماني ۾ اهو رواج هوندو هو - انهي آزمودي جو به سيٺ وشنداس تي وڏو اثر ٿيو.

اهي ننڍپڻ ۽ جوانيءَ جا اثر توڙ تائين هلندا رهيا. سيٺ وشنداس، سنڌ ديس ۾ راڳ ۽ سنگيت جي هنرن کي زور وٺرايو ۽ همٿايو. ڪي چونڊ ۽ نامور ڳويا، سدائين، ونس پگهاردار ٿي رهيا پيا هوندا هئا.

جڏهين سگهرن جي درٻار کان موٽيو هو، تڏهين پنجاب مان، هڪ نوجوان ڪويو وٽي آيو هو، جنهن جو نالو هادو خان هو. هو هڪ عمدو ڳائيندڙ هو. ستار به سهڻي وڄائي سگهندو هو. هادو خان، سيٺ وشنداس وٽ زندگي گذاري. ڪيس مانجهوءَ ۾ پٽ ڄائو، جنهن جو نالو سينڌو خان هو. سينڌو خان به، سيٺ وشنداس جي سڀا جو هڪ سٺو شاعر، ڪويو ۽ ستار وڄائيندڙ هو. ڏهاڪو کن سال ٿيا آهن، جو سينڌو خان هالن ۾ گذاري ويو. سيٺ وشنداس بعد، هو مخدوم صاحب جن وٽ رهندو هو.

سيٺ وشنداس وٽ، راڳ روپ جون محفلون روزانو ٿينديون هيون. سنڌ ۾ ويندو هو، اتي به راڳ جي محفل چالو رهندي هئي. سندس يارنهن پيڙين تي، سنگيت ۽ مجري جو دائمي بندوبست ٿيل هو - هرهنڌ وڏو هال هوندو هو، جنهن کي "وشن سڀا" يا "راڳ محل" سڏبو هو. ڪوين، ناچڻين ۽ سازيندڙن جي رهڻ لاءِ جدا جاءِ هوندي هئي، جنهن کي "هادو خان واري ماڙي" نالو ڏنل هو. گشت وقت، "وشن سڀا" جو سڄو سارو اثالو - ڳويا، ڳائڻيون، سازيندڙ - ۽ سندن زيردست به هلندا هئا. سندس آگبوٽ هڪ سڄو ٻوٽ ڏکو هوندو هو، جنهن ۾ ناچ گهر، ڪوين، راڳيندڙن، ناچڻين، نوڪرن چاڪرن لاءِ رهڻ جون جايون ٺهيل هيون. تنهن کان سواءِ، گهوڙي گاڏيءَ جي رکڻ جو به آگبوٽ ۾ بندوبست ٿيل هو. آگبوٽ ۾ راڳ روپ ۽ ناچ جو دور چالو رهندو هو.

ڪراچيءَ ۾ ميري ويدر ٽاور پرسان، سندس رهڻ واري جاءِ ۾، هيٺ هڪ وڏو ٺاهوڪو ۽ سينگاريل "وشن سڀا" هال هو. هال جي وچ ۾، غاليچن تي، ڳويا ۽ سازيندڙ ويهندا هئا ۽ پاسن کان ڪرسيون لڳل هونديون هيون. راڳ محل جو ڪم شروع ٿيندو

هو، ته اوائل ۾ وشن سڀا جو شاعر، "وشن ڪنج" مان ڪي شعر پڙهندو هو، يا ڪو ٻيون ڏاهيل شعر چوندو هو. ان کانپوءِ بعد ڪو ٻاهريون آيل شاعر هوندو هو، ته هو صاحب شاعري سان سڀا کي وندرائيندو هو. جنهن بعد، مکيه شاعرن جا چيل ڪلام آچاريا ويندا هئا. اهڙيءَ ريت شاعريءَ جو دور ختم ٿيندو هو، ته پوءِ راڳ روپ جي محفل شروع ٿيندي هئي. گويا ۽ راڳيندڙ، پنهنجي آلاپ سان سڀا جو سواد سوايو ڪندا هئا. پڇاڙيءَ ۾ مجرو ٿيندو هو، جنهن ۾، ناليريون ڳائڻيون ۽ ناچڻيون اچي راڳ ۽ ناچ ڪنديون هيون.

ڪراچيءَ ۾ وشن سڀا جا دروازا، هر هفتي ۾ ٻه ڏينهن، عام لوڪن لاءِ کليل رهندا هئا. جن کي انهيءَ ڏس ۾ شوق هوندو هو، سي اچي لطف وٺندا هئا. اهڙي ڍنگ ۾، هر هنڌ وشن سڀا جو پروگرام ٿيندو هو ـ مانجهوءَ ۾ سندس باغ ۾، انبن جي وڻن هيٺان؛ ۽ وشن نگر، حيدرآباد ۾، ڍاڪ جي منهن هيٺ. هوليءَ جي موقعي تي، مٺيارين ويجهو، نيمائي وسين ۾، جتي گرو پرمهنس ۽ سيٺ لهالچند جون سماڌيون آهن، هر سال شاندار ميلو لڳائيندو هو. ميلي تي اعليٰ درجي جو سنگيت پروگرام ٿيندو هو.

سنه ١٩٠٩ کان وشن نگر حيدرآباد ۾، آڪاڙ مهني جي پڇاڙيءَ ۾ به، سنگيت ميلو لڳائيندو هو. موقعي تي سنڌ جا مشهور معروف گويا، راڳيندڙ ۽ سازيندڙ اچي شامل ٿيندا هئا. موقعي تي، سنڌ جا سنت ۽ درويش اچي شامل ٿيندا هئا، جي پڻ سنگيت ۾ بهرو وٺندا هئا. هڪ دفعي، سنڌ جا امر شهيد، ڀڳت صاحب ڪنوررام جن پڻ اچي شريڪ ٿيا ۽ موقعي جي رنگ کي سوايو ڪيائون. انهن موقعن تي، سنڌ جا عام لوڪ، ڪٿان ڪٿان کان ڪهي، اچي ميلن ۾ شريڪ ٿيندا هئا ۽ لطف وٺندا هئا.

وشن سڀا جا مکيه گويا هي هئا: هادوخان ۽ سندس پٽ سيندوخان ـ جن جو ذڪر مٿي ٿيل آهي ـ ٻيو مشهور گويو هو ڳامڻ خان پٽ شادي خان. ڳامڻ خان اصل فتح ڳڙهه جو ويٺل هو. سندس پٽ جو نالو آهي مبارڪ خان. ڳامڻ خان ۽ مبارڪ خان، سيٺ صاحب وٽ گهڻا سال رهيا. پوءِ وڃي شڪارپور ۾ وسيا. ٻنهي گوين، پنهنجي فن سان سنڌين کي ڏاڍو لطف رسايو. مبارڪ خان اڃا به جيئرو آهي. هن تازو حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن کلڻ جي مهورتي جشن ۾، حاضرين کي پنهنجي سنگيت سان لطف رسايو. ٽيون هاڪارو گويو، ميران بخش اٻڙوخان هو. هو امرتسر جو رهواسي هو. سندس پٽ پيارو خان، ۽ پوٽو اميد علي خان به وڏا گويا ٿيا. هي ٽئي وشن نگر ۾ چاوا. اهي گويا به سيٺ وشنداس وٽ سالن جا سال رهيا. پيارو خان هن وقت صفا پيرو ٿي ويو آهي، ۽ اميد علي خان سان لاهور ۾ رهي ٿو. وشن سڀا ۾ ڪيتريون ڳائڻيون ۽ ناچڻيون به هيون، جي ناچ جي فن ۾، ۽ پڪي راڳ ۽ سنگيت ۾ نهايت قابل هيون.

سيٺ وشنداس جي، ناچ ۽ سنگيت جي ڄاڻ ۽ قابليت جي هاڪ، هندستان ۾ ڦهليل هئي. اهوئي سبب هو جو هندستان جو ڪو به مشهور گويو، يا ناليري ناچڻي ڪراچيءَ ۾

ايندي هئي، ته "وشن سڀا" ۾ اچي، پنهنجو جوهر ڏيکارڻ ۾ شرف سمجهندي هئي. ڪامل استاد اڳيان پنهنجو فن ظاهر ڪرڻ، فنڪار جي طبيعت جو هڪ اهم جزو ٿيندو آهي.

هڪ دفعي، هندستان جي هاڪاري گوهر جان ڪراچيءَ ۾ آيل هئي. هڪ ٿيٽر ۾ سندس نرتيه ڪلا جو پروگرام رٿيل هو. دوستن جي زور ڀرڻ تي، سيٺ وشنداس انهن سان گڏجي ٿيٽر ۾ ويو. ناچ جو پروگرام ڪندي، هڪ هنڌ، نرتيه ڪلا جي اصولن کان ٻل ڪري ويئي. ويٺلن مان، اڻڄاڻائي سبب، ڪنهن کي به پتو نه پيو. سيٺ وشنداس، وڏو واڪو ڪري، گوهر جان کي روڪيو. گوهر جان روڪجي بيٺي. چوڌاري سناٽو ڇانئجي ويو. سڀ حيران ٿي ويا. گوهر جهان جو ڏاڍو ڏاڪو ڇميل هو. اهڙيءَ ريت، سندس پروگرام ۾ اٽڪ وجهڻ، ڪا رواجي ڳالهه نه هئي. پر اڳيان به سيٺ وشنداس جهڙي هستي هئي! گوهر جان ڀل قبول ڪئي. نه فقط ايترو، بلڪ ڇيائين ته سندس استاد جو چوڻ هوندو هو، ته سنڌ ۾ نرتيه ڪلا جو ڄاڻو آهي، ته اهو سيٺ وشنداس آهي.

اهڙيءَ ريت ڏسبو ته سيٺ وشنداس، پنهنجي سر، سنڌ ديس ۾ راڳ ۽ سنگيت جو پرچار ڪيو: عام ماڻهن لاءِ، وقت به وقت موقعا پيدا ڪري، منجهن راڳ جي فن جي پرجهه پيدا ڪئي ۽ شوق وڌايو. راڳ روح جي راحت آهي. اهڙيءَ ڏس ۾ انسان ذات لاءِ خدمت ڪرڻ، ڪا جهڙي تهڙي ڳالهه ڪانهي! اهو سنگيت جي ڪوڏين جوئي سڙڪ آهي!

ساهت جو شائق

راڳ روپ، ڳائڻ وديا، نرتيه ڪلا ۽ شاعري، سيتا جا نازڪ ۽ نفيس جزا آهن. انهن ڳالهين ۾ زبردست دلچسپي وٺندڙ، ساهت جو به اوس شائق ٿئي ٿو. سيٺ وشنداس، ساهت لاءِ پريم ۽ محبت جو اظهار ڪندي، پر قدم اڳتي وڌيو. عام ماڻهن ۾ ساهت لاءِ دلچسپي پيدا ڪرڻ لاءِ، هن صاحب عملي قدم به کنيا. سنه ١٨٩٦ع ۾، ڪراچيءَ ۾ پنهنجي لٿو پريس برپا ڪيائين. پريس ۾ هيٺيان ڪتاب ڇپايا ويا، جي ادب سان دلچسپي رکندڙن ۾ ورهايا ويا:

١- "قرآن شريف"- عربيءَ ۾، ۽ حاشيءَ تي اردو معنيٰ لکيل. جيڪو به مسلمان سڄڻ، سنڌ مان حج ڪرڻ لاءِ ويندو هو، تنهن کي گهُر ڪرڻ سان، هي پاڪ ڪتاب مفت ڏيڻ ۾ ايندو هو.

٢- "وشن وهنوارڪ ايڊيشن"- هي ڪتاب، ١٩ صديءَ جي پڇاڙيءَ واري عرصي جي هندو سماج تي روشني ٿو وجهي. هڪ اونهو اڀياس آهي. سنڌي هندن ۾ جي ڪرسمون، ڪريتيون ۽ اجايا رواج گهر ڪري ويا هئا، تن جو بيان ڪيو ويو هو ۽ انهن کي بند ڪرڻ جي هدايت، ۽ زماني جي حالتن آهر، ريتن ۽ رسمن ۾ ڪهڙا گهربل سڌارا ۽ واڌارا ڪجن، اهي ڏيکاريا ويا آهن.

٣- ”روشن پرڪاش“- هي ١٦٨ صفحن جو ڪتاب، پنڊت ديوانچند جو جوڙيل آهي. پنڊت ديوانچند، روشن سڀا جو هڪ شاعر هو ۽ سندس تخلص ”ديوانه“ هو. روشن پرڪاش ۾، فارسي ۽ اردو ٻولين ۾، غزل ۽ قصيدا آهن.

٤- ”روشن گنج“- اهو ڪتاب چئن ڀاڱن ۾ آهي. اهو سنه ١٩٠٠ع ۾ ڇپيو. هي ٨٠٠ صفحن جو شاهڪار، سائين غنيءَ جو لکيل آهي.

”روشن گنج“ جو پهريون ڀاڱو حڪمت تي لکيل آهي. انهيءَ ۾ تندرستيءَ جا نيم ۽ بيمارين جا سولا نسخا ڏنل آهن. تنهن کان سواءِ، اردو-سنڌي ڏکين لفظن جي هڪ لغت پڻ ڏنل آهي.

ٻيو ڀاڱو آهي ”روشن سخا“، جنهن ۾، ڪراچيءَ ۽ ڪوٽڙيءَ جي ٻلڪن جا داستان، روشن وهنوار اپديش جو پرچار، اڏيري لال تي ٻڪنئي ميڙ جو احوال، ۽ سيٺ صاحب جي سخاوت جي راهه ۾ ڪيل ڪارنامن جا بيان ڏنل آهن.

ٽيون ڀاڱو: ”روشن گيان“- الهيءَ ۾ سائين غنيءَ، وشنداس جون روحاني رمزون، اردو شعرن ۾ قلمبند ڪيون آهن. انهيءَ کان سواءِ، اردو ۽ پارسيءَ ۾ عارفن، عالمن ۽ دردمندن جا ڪلام پڻ درج ٿيل آهن.

چوٿون ڀاڱو: ”روشن راڳ“- انهيءَ ڀاڱي ۾، سائين غنيءَ جو ڪلام- ٺومريون، راڳ ۽ ڀڄن ڏنل آهن. تنهن کان سواءِ، هندستان جي مکيه شاعرن جي چيدن ڪلامن جي خاصي چونڊ ڏني ويئي آهي.

”روشن گنج“ نهايت قيمتي نقطن جو ڀنڊار آهي. جملي ٨٠٠ صفحن ۾، اردو ساهت جو علمي خزانو آهي. اهو ڪتاب، ادب جي شائقن کي سيٺ وشنداس پاران سوکڙيءَ طور ڏنو ويو هو.

٥- ”ڪريما“- پارسي ٻوليءَ جو مشهور ڪتاب آهي. سيٺ صاحب جي ڪوٺڙيءَ واري ڪارخاني جي مئنيجر ۽ عام مختيار، سيٺ جشن مل، ”ڪريما“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. اصل فارسي بيت ۽ سندن سنڌي ترجمو، ڪتابي صورت ۾ ڇپايو ويو ۽ علم دوستن ۾ ورهايو ويو.

٦- ”روشن سڀا“- هي ڪتاب، ”الدر سڀا“ جي ڍنگ تي، اردو غزلن ۾ ناٽڪ آهي، جنهن ۾ روشن سڀا جي رنگ ڍنگ جو نقشو چٽيل آهي. هي ڪتاب سيد مراد حسن صاحب جو لکيل آهي، جنهن جو تخلص ”مير سوز“ هو.

٧- ”مثنوي عالم فيض“- هي سائين غنيءَ جو جوڙيل آهي. هن ڪتاب ۾، هندو ڌرم ۽ اسلام جون مکيه ڳالهيون بيان ڪيل آهن.

اهڙيءَ ريت ڏسبو ته سيٺ وشنداس، پنهنجي ڍنگ ۾، ساهت جي چڱي چوکي خدمت ڪئي. نوان ڪتاب ڇپائي، علم دوستن کي بي بها علمي خزانو ميسر ڪري ڏنو، ته پڻ وتن

اپاس ڪندا ۽ راحت پرائيندا. ادب ۽ ساهت جي ترقي ۽ واڌارو تڏهين ٿو ٿئي، جڏهين علم دوستن لاءِ ڪا پشتي ۽ سهارو به پيدا ٿئي ٿو. سو، سيٺ وشنداس جي سخا جو رخ ساهت طرف پڻ هو، جنهن جي ڪري، ڪي شاندار ڪتاب ۽ علمي گنج هستيءَ ۾ اچي سگهيا.

قومي فهم

سيٺ وشنداس نهايت آزاد خيال انسان هو. آزاد خيالي، سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هئي. منسن ۽ برمن کي ته لنڊڻ کان ئي ترڪ ڪري ڇڏيو هئائين. ويتر، ستڪرن وٽان گيان جي پندار مان پڪون پيتيون هئائين، سو زندگيءَ جي هر ڳالهه ۽ حالت ۾، آزاد خياليءَ کان ڪم وٺندو هو. انهيءَ ڪري، زبردست خودمختيار طبيعت هوندي هئس.

ملڪ ۾ تعليم جو ڦهلاءُ ٿيڻ لڳو هو. رواجيءَ ريت، پابند ۽ واپاري، پنهنجن ٻارن کي اوائل کان ئي پنهنجي ڌنڌي ۽ ڪرت ۾ لڳائڻ پسند ڪندا هئا. سيٺ وشنداس، پٽن کي اوچ تعليم پرائڻ لاءِ همٿايو. انهن ڏينهن ۾ ڪاليجي تعليم لاءِ سنڌ ۾ انتظام نه هو. سيٺ وشنداس، هرچندراءِ کي ڪاليجي تعليم لاءِ بمبئيءَ روانو ڪيو.

سنه ١٨٨٥ع ۾، انڊين نئشنل ڪانگريس جو پهريون جلسو، بمبئي ۾ ٿيو. سيٺ وشنداس انگريزي تعليم ڪانه پرائي هئي، پر قومي فهم منجهس جهجهو هو. قوم جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ، ڪيتري قدر دلچسپي ۽ اونو هوس، سو سندس جيوت جي ڪارنامن مان ظاهر آهي. سو، جڏهين پهريون دفعو سڄي ديس ۽ قوم جي ترقيءَ لاءِ، انڊين نئشنل ڪانگريس جو ميڙ ٿي رهيو هو، ته ڪهي بمبئيءَ ويو. انهيءَ بعد، ٻيو ميڙ ڪلڪتي ۾ ٿيو ۽ ٽيون مدراس ۾. سيٺ وشنداس انهن ۾ به شريڪ ٿيو. مدراس واري جلسي ۾، سمورو ڪاروبار انگريزي ٻوليءَ ۾ ٿيو؛ تنهنڪري دلچسپي گهٽيس. چوٿين ميڙ ۾ هرچند راءِ ويو، ۽ هر سال شامل ٿيندو رهيو.

هرچندراءِ قومي ڪمن ۾ ايتري قدر دلچسپي وٺڻ لڳو، جو پنهنجا ڪم به گهٽي قدر پاسيرا ڪري ڇڏيائين. انهيءَ لاءِ، ائين چوڻ کان رهي نه سگهبو، ته سيٺ وشنداس جي آزاد خياليءَ ۽ قومي فهم جو گهٽي قدر لڪل هٿ هو. ائين چئجي ته سيٺ وشنداس، ديس ۽ قوم جي ٻيڪيءَ ۾، پنهنجو قابل پٽ ارپي ڇڏيو هو.

جيوت جو هڪ عجيب واقعو

سخاوت جي راهه ۾، سيٺ وشنداس ٻاران خرچ، سالن جا سال، ٻنا ڪنهن انگ جي جاري رهيا ۽ هلندا هليا. "جٽن ٺڪ، ٽٽن وڏ" واري ڪار لڳي پئي هوندي هئي. ايتري قدر، جو سيٺ صاحب جي وچئين پٽ کي اچي گمان جاڳيو- ته: "پيءُ جي خرچن جي رفتار اهڙي هلندي هلي، ته اسان جو الائي ڪهڙو حال ٿيندو!" اهو گمان وڌي ويو. حالتون انهيءَ منزل تي پهتيون، جو سيٺ وشنداس کي پٽن کان ڌار ٿيڻو پيو ۽ ملڪيت جي ورهاست ڪرڻي پئي.

اهو واقعو سنہ ١٩٢١ع ۾ ٿيو، جڏهن سيٺ وشنداس جي عمر ٧٧ سالن جي هئي. هيڏيءَ وڏي اوستا ۾، اهڙي قسم جو واقعو، ڪهڙي بہ انسان جي دل ۽ دماغ تي وڏو اثر ڪري وجهي ها، ۽ جسم مان رهيل ڪهيل رت ست ڪڍي ڇڏي ها؛ پر سيٺ وشنداس لاءِ مڙيوئي آنند هو.

ملڪيت جو وڏو حصو ٻن کي ڏيئي، ڪارخانا ۽ ڪارخانن جي ڏيتي ڏيتي پاڻ تي هموار ڪيائين. ٧٧ ورهين جي وڏي اوستا ۾، لٺين سر ڪمائڻ کي لڳي ويو. ٽن سالن جي عرصي ۾ اڳئين وانگر اڳرو ٿي پيو.

سيٺ وشنداس پڇاڙيءَ تائين صحت ۾ ٺيڪ رهيو. ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جون شڪتيون سالم رهيس. ڪم ڪار ۾ لڳل رهندو هو. سندس روزانو نيم هو تہ پريات ويلي، منشيءَ هٿان، سموري لکپڙهہ ٽيڪال ڪرائيندو هو. ٧ جنوري ١٩٢٩ع جي پريات ويلي، دستور مطابق، منشي لکپڙهہ نيڪال ڪرڻ لاءِ اچي حاضر ٿيو؛ پر سيٺ صاحب خيال ڪ ڏيکاري وڃي آرامي ٿيو. ڪافي وقت گذري چڪو، پر سيٺ صاحب بستري ۾ سُتي رهيو. اها هڪ غير رواجي حالت هئي. جاڳائڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ وقت پتو پيو تہ سيٺ وشنداس سرڳواس ٿي چڪو هوا

اهڙيءَ ريت، ٧ جنوري ١٩٢٩ع ڏينهن، ٨٥ ورهين جي پڪي اوستا ۾، سنڌ جو هي شاهاڻو درويش پرلوڪ پڌاريو. هروات ۾ سيٺ وشنداس جي شاهاڻي زندگيءَ ۽ شاندار ڪارنامن جي واڪي هئي- بيشڪ، اج بہ سنڌ ۽ سنڌواسي، سيٺ وشنداس جهڙين شاهاڻين هستين تي ناز ۽ فخر وٺي سگهن ٿا.

خواجہ عبدالحسين

جهرڪن جو شهر

[هي مضمون، ايم-اي (سنڌي) ڪلاس جي ڪم جي تڪميل جي سلسلي ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صدر شعبه سنڌي جي هدايتن موجب لکيو ويو. مصنف ڊاڪٽر صاحب جي مدد ۽ مشوري لاءِ مشڪور آهي]

جهرڪ شهر متعلق ڪهڙوئي ڪجهه احوال انگريزي خواه سنڌي ڪتابن ۾ اچي چڪو آهي، مگر هن قديم شهر جي ثقافت ۽ قدامت ان جي تاريخي اثارن کي اکين سان ڏسڻ کان پوءِ ئي دل تي نقش ٿي سگهي ٿي.

هن کان اڳ ۾ ڪنهن به صاحب چٽي روشني نه وڌي آهي ته هن شهر کي "جهرڪ" جو سڏيو ٿو وڃي. "جهرڪا" ذات جي هڪ عمر رسيده ۽ زمانه ديد بزرگ ميان چٽي جهرڪي ڪنڌ ڌوڻيندي ۽ ڏندي ڏندي ڳالهه ڪئي ته: "ڏاڏو مرحوم چوندو هو ته پنج ڇهه پيڙهيون اڳ، اسان جا وڏا اصل ذات جا "پٽي" هئا، جي هاڻوڪي شهر "جهرڪ" کان اٽڪل اڌ ميل جي مفاصلي تي، ڏکڻ طرف درياءَ جي ڪنڌيءَ لڳ، شاهپور نالي ڳوٺ ۾ رهندا هئا. شاهپور ۾ پٽين جو تعداد تمام ٿورو هو، ۽ سندن مال ۽ اولاد ۾ برڪت ڪان هوندي هئي. انهن ڏينهن ۾ مخدوم صاحب هالن واري جو خليفو اتان اچي لانگهائو ٿيو، ۽ پٽين وٽ ٽڪيو. پٽين مال اولاد جي برڪت لاءِ مخدوم صاحب جي در تان دعا جي طلب ڪئي، جنهن تي خليفي صاحب جواب ڏنو ته: "بابا! مخدوم صاحب جي مريدي قبول ڪندا ته اهڙو پيڙ ڏسيندو سائنءَ جتي پڪا اڏڻ سان اوهان وٽ سڀڪي ٿيندو." پٽين مخدوم صاحب جي مريدي قبول ڪئي ۽ خليفي جي ڏسيل هنڌ يعني هاڻوڪي شهر جهرڪ ۾، جو ان وقت پيڙ هو، پنهنجا پڪا اڏيائون ۽ شاهپور کي الوداع چيائون."

اٽڪل ڇهن ستن سالن کان پوءِ، جڏهين ساڳيو خليفو اتان لانگهائو ٿيو، تڏهين پٽين جي مال اولاد ۾ ڪافي واڌارو ڏٺائين. هڪ ڏينهن هڪڙي ماڻهوءَ جا آٺ-اٺ ٻار خليفي صاحب جي اڳيان اچي بيٺا. خليفي صاحب جي پڇڻ تي، اتي بيٺلن مان هڪ ماڻهوءَ ٻارن ڏانهن اشارو ڪندي ٻڌايو ته هي سڀ ٻار فلاڻي جا آهن. انهيءَ تي خليفي صاحب ٿورو کلي فرمايو ته "اوهين ته ڪي جهرڪ آهيوا" ان کان پوءِ اهي پٽي، "جهرڪا پٽي" سڏجڻ ۾

آيا. آهستي آهستي 'ٻني' لفظ ڇني ڪري ڇڏيو ۽ فقط "جهرڪا" سڏجڻ لڳا؛ سندن ڳوٺ کي به "جهرڪ" جي نالي سان سڏيو ويو. اهڙيءَ طرح هن شهر جو نالو ٻي مستقل طرح "جهرڪ" پئجي ويو، جو سنڌ جي واديءَ جو هڪ قديم شهر آهي. اڄ ڏينهن تائين ڪي جهرڪا ذات وارا جهرڪ شهر ۾، ڪي شهر جي اتر طرف ميل ڪن مفاصلي تي، ۽ ڪي وري درياءَ جي ٻيءَ پر ٻن ميلن جي مفاصلي تي رهن ٿا.

ميان نور محمد جهرڪي خبر ڪئي ته "اسان جا ڪي مائٽ 'ٻني' ڪڇ طرف لڏي ويا هئا، جن سان ڪيتري وقت تائين اسان جي خط و ڪتابت ٿيندي رهي. اڄ تائين به هو پاڻ کي اتي ٻني سڏائيندا آهن."

ميان ولي محمد ڏکڻ ڳالهه ڪئي ته "ميرن جي حڪومت جي آخري سال، ١٨٤٢ع ۾ جهرڪ شهر ۾ ويسو خواجو زور هو؛ سندس ڌاڪو هڪ طرف ڪوهڙيءَ تائين، ته ٻئي طرف ٺٽي تائين هو. مطلب ته هن پٽ ۾ سڙس جي هاڪ هئي. ڪوهڙي ان وقت ٽالپر بولا خان جي ملڪ سردارن جي هٿ هيٺ هئي. انهيءَ ڪري ملڪ سردارن کي اها ڳالهه نه وڻي ۽ ميرن وٽ دانهن ڪئي ويا. انهيءَ کان سواءِ ان وقت 'خواجه' قوم جي مذهبي رهنما آغا حسين علي شاهه محلاتيءَ (هز هائنس سر سلطان محمد شاهه آغا خان جي ڏاڏي)، جي به ميرن سان اڻبڻت ٿي پئي. هيءَ صاحب ان وقت جهرڪ شهر ۾ رهندو هو. انهيءَ اڻبڻت ڪري ملڪ سردارن ميرن جي رهبريءَ هيٺ نومڙين جي لشڪر سان جهرڪ شهر تي ڪاهيو. نومڙين جي لشڪر جو هر هڪ سپاهي 'ويسو، ويسو' ڌڪي رهيو هو. ٻئي طرف آغا حسن علي شاهه جا جانباز سپاهي به سامهون ٿيا. جنگ لڳي جنهن ۾ ملڪن جي فتح ٿي ۽ آغا حسن علي شاهه بمبئي طرف اڪري ويو". اڃا تائين جهرڪ شهر ۾ هن صاحب جو محلات موجود آهي.

انگريزن جي اوائلي دور ۾، شهر جهرڪ کي خاص اهميت ملي. هيءَ شهر انهيءَ وقت جهرڪ ڊويزن جي گاديءَ جو هنڌ هو. منجهس هڪ وڏي پوسٽ آفيس ٺهرائي وئي، جا هن وقت به زبون حالت ۾ موجود آهي ۽ جنهن جي مهڙ واريءَ پٽ تي، لڳل پٿر تي ١٨٤٣ع سنه لڳل آهي. اها پوسٽ آفيس شهر جي اپرلدي طرف هاڻوڪي سڪول جي لڳولڳ آهي. شهر کي ميونسپالٽي هوندي هئي، ۽ انهيءَ کان سواءِ منجهس هڪ وڏي مارڪيٽ پڻ هئي، جنهن جي عمارت اڃا تائين سلامت بيٺل آهي. هن وقت ان عمارت ۾ پي. ڊبليو. ڊي کاتي وارن جو سامان وغيره رکيل آهي. چون ٿا ته سر چارلس نيپئر جهرڪ شهر کي لشڪر لاءِ موزون سمجهيو ۽ لشڪر جي رهڻ لاءِ ٻئرڪون ٺهرايائين.

ميان ٻچو مير بحر، جنهن جي عمر قريب سؤ سال ٿيندي، ڳالهه ڪئي ته "انگريزن جي اوائلي دور ۾ ڊويزن جو حاڪم ڊپٽي ڪليڪٽر هوندو هو، جنهن جو نالو سوڊي صاحب(؟) هو. هو صاحب بااخلاق ۽ انصاف پسند هو. سندس خاص ڪچهري شهر جي ڏکڻ طرف ٽڪر تي ٿيندي هئي. ٽڪر تي چڙهڻ لاءِ عام ماڻهن لاءِ ڏاڪڻ رستو ۽ 'سوڊي صاحب' لاءِ

خاص رستو هوندو هو. اڄ تائين بہ اهي رستا ڪجهہ ڀاڱي سلامت آهن. ٽڪر تي عاليشان عمارت ۽ عمدا باغيچا ٺهيل هئا، جن جا نشان اڄ تائين نظر اچن ٿا. ٽڪريءَ جي پرسان اڀرندي طرف عيسائي مشن اسڪول هوندو هو، جتي پادري گورن جي ٻارن کي پڙهائيندا هئا. پادرين جي رهڻ لاءِ خاص جايون ٺهيل هيون، جي اڃا تائين زبون حالت ۾ موجود آهن. ’سوڍي صاحب‘ وارو بنگلو بہ هن وقت سلامت آهي ۽ جيڪي بہ وڏا وڏا آفيسر گشت تي ايندا آهن، اهي انهيءَ بنگلي ۾ اچي رهندا آهن.“

انگريزن جي شروعاتي دور ۾ پوليس ٿاڻو شهر جي اڀرندي طرف هوندو هو، مگر هينئر شهر جي الهندي طرف آهي. جتي هن وقت اسپتال آهي، اتي اسڪول هوندو هو؛ ۽ جتي اسڪول آهي اتي مارڪيٽ هئي. هاڻوڪي اسپتال جي مهڙ واريءَ پٽ تي انگريزيءَ ۾ ”مولانا محمد علي ڊسپينسري، جهرڪ، ١١٣٢ع“ لکيل آهي. جڏهين شهر کي ميونسپالٽي ملي، تڏهن هڪ وڏي عاليشان مارڪيٽ شهر جي الهندي طرف تعمير ڪرائي وئي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي.

جيئن جيئن فرنگي وڏيڪ شهر هٽ ڪندا ويا، تيئن تيئن شهر جهرڪ کي وساريندا ويا. ڊويزن مان گهٽائي ڪيس محالڪاري ڪيائون، جنهن جي آفيس هن وقت هاڻوڪي اسپتال جي پرسان اتر طرف هڪ ڊٽل جي صورت ۾ موجود آهي. ان بعد هن شهر جي قسمت هٽڻ لڳي؛ آخر محالڪاري بہ ختم ڪئي وئي ۽ ڪيس ٽپي جي حيثيت ۾ تعلقي ڪوٽڙيءَ سان ملايو ويو. اڄ تائين جهرڪ هڪ ٽپو آهي؛ ۽ هاڻي تعلقي ٺٽي سان ملحق آهي.

هيءُ شهر درياءَ جي ڪناري تي هڪ قديم يادگار آهي. سمنڊ جي مٿاڇري کان اٽڪل چار سَو فوٽ مٿي ٽڪر تي ٻڌل آهي. سندس آب هوا وڻندڙ ۽ صحت بخش آهي. شهر جي اتر اوڀر طرف هڪ سلهہ گهر ”پارٻتي آوت سنگ سئنيٽوريم“ جي نالي سان مشهور هوندو هو، جنهن ۾ ڪيترا مريض اچي ٽڪندا هئا. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ اهو سلهہ گهر بہ ختم ٿي ويو، ۽ اسان جي سرڪار هن قديم شهر ڏانهن ڪوبہ ڌيان نہ ڏنو. سلهہ گهر جي پاسي ۾ هڪ ٻيو ٽڪر آهي، انهيءَ تي ماڻهو هوا خوريءَ لاءِ چڙهندا آهن. اونهاري جي موسم ۾ نماشام مهل ٽڪر تي چڙهڻ سان ۽ ٿڌي هوا جي هير لڳڻ سان دل ٻهار ٻهار ٿيو وڃي؛ روح کي راحت ۽ من کي فرحت اچيو وڃي. ساوڻ جي موسم ۾ پاسي کان وهندڙ درياءَ جون چوليون ۽ سج جا آخرين ڪرڻا ڪيس سلامي ڏيندا نظر ايندا آهن. چوڌاري اڇ ئي اڇ لڳي پئي هوندي آهي، ڄڻ تہ زمين تي چانديءَ جي چادر پکڙي پئي هوندي آهي. انهيءَ وقت اهي لاجواب قدرتي نظارا ۽ منظر ڏسيو انسان دل ئي دل ۾ قدرت جي ساراهہ جا گيت ڳائڻ شروع ڪري ڏيندو آهي.

شهر جي اڀرندي طرف سدا وهندڙ، ورن وڪڙن سان، ”ڀورالي ندي“ وهي ٿي. جنهنجي ڀور مستيءَ سبب نہ ڄاڻي ڪيترا دفعا پٽ ڦيرايو اٿس، ۽ ڪيترن هنڌان رُسي، اتان منهن موڙيو اٿس؛ سو شايد هاڻي جهرڪن کان بہ رسي روزانہ پري پري ٿيندي ٿي وڃي.

شهر جي ڀر وارو حصو جتان اڳي درياءُ وهندو هو، سو سکر بئراج ٺهڻ کان پوءِ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو آهي، يعني وچ ۾ "ڪيٽ" ٺاهي ڇڏيو اٿس، جو اٽڪل ڏيڍ ميل ڪن ۾ ليندو. سياري جي موسم ۾ شهر جي طرف وارو واهڙ وهڻ بند ٿي ويندو آهي، بلڪ سڪي به ويندو آهي. گذريل ٻن سالن کان سياري جي موسم ۾ پاڻيءَ جو هڪ ڍرو هڪ رهڻي ملندو آهي. تعجب جي ڳالهه ته وري هيءَ آهي ته شهر جي چوڌاري هڪ هر چورس ميل زمين کوٽڻ سان پاڻي کارو نڪري ٿو، ۽ درياءَ جي پيٽ ۾ به کٽي کوٽائي ڪرڻ سان کارو پاڻي نصيب ٿئي ٿو. جهرڪن جي هن تدبير شهر کي مٺي پاڻي مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ حڪومت جي فوري مدد جي ضرورت آهي.

شهر کان ايرلدي طرف ڪناري تي اڳ عمدا باغ هوندا هئا، جن ۾ خاص ڪري انب، زيتون، ڦاروان، کجيون ۽ ڪمند جام ٿيندو هو. هاڻ خريف جي فصل کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه ٿئي.

(گوتم ٻڌ جون مورتيون)

سامهون درياءَ جي ٻيءَ پر "ٻڌ ڪن" جو ٽڪر آهي. اهيءَ ٽڪر تي ٻڌ ڌرم وارن جو مندر هوندو هو. هن وقت اهو مندر ڊهي ڀڄي ۽ پڪين سرن جو ڍير ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ۽ ٽڪر سان ملي هڪ ٿي ويو آهي. جڏهين، ڪجهه روز اڳي، اهيءَ ٽڪر تي وڃڻ ٿيو، تڏهين هڪ پڪي سر جو ٽڪر مليو، جنهن تي گوتم ٻڌ جا ٽي بت اُڀريل آهن. هڪ بت جو اڌ حصو ڪرليءَ، ٻئي جي سسي غائب آهي ۽ باقي ٽيون بت سلامت نظر اچي ٿو- (ڏسو فوٽو). انهيءَ مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اٽڪل ٻه هزار سال اڳ اتي به واقعي ٻڌ مذهب وارن جا مندر هوندا هئا.

شهر جي الهندي طرف ٽڪرني ٽڪر آهن. حيدرآباد-ڪراچيءَ واري شاهي سڙڪ به انهيءَ طرف آهي. شهر جي اتر طرف "ڪاٽ ڪپريو" جنهن کي "کپريو ڪاهوڙي" يا کپريو ڪاٺيو" به ڪري سڏيندا آهن، انهيءَ جي مزار آهي. هي صاحب درويشن ۾ ليکيو وڃي ٿو. هن صاحب وٽ هڪ ڪرامتي هٿيار "ڪنٽو" هوندو هو، جنهن جي زور سان، هن راجا "منجيراءَ" يا "ماجيراءَ" جي ڪوٽ کي (جو شهر جهرڪ کان اٽڪل چار ميل پري، ڏکڻ اولهه طرف ٽڪر تي اڏيل هو) ست ڪاٽ هنيا. ڇهن ۾ ناڪامياب ٿي، ستين ڪاٽ ۾ ڪامياب ٿي، راجا ماجيراءَ جي ڌيءَ حاصل ڪيائين. هي به هڪ دلچسپ واقعو آهي، جنهن جو ذڪر هيٺ ايندو.

جهرڪ شهر جي ڏکڻ اولهه طرف اٽڪل ڇهن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ٽڪري "مجيراءَ" يا "ماجيراءَ" جي نالي سان واقع آهي. انهيءَ ٽڪريءَ بابت ائين چيو وڃي ٿو ته اتي ڪنهن زماني ۾ "ماجيراءَ" نالي هڪ راجا راڄ ڪندو هو ۽ مٿس سندس ڪوٽ به اڏيل هوندو هو. انهيءَ ٽڪريءَ بابت، مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي تصنيف "قديم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" (صفحو ٥٦) ۾ پڻ اشارو ڪيو آهي؛ مگر هن صاحب انهيءَ بابت ڪجهه به وڌيڪ احوال يا حقيقت نه لکي آهي.

ٽڪريءَ جي ڏکڻ ۽ اوڀر طرف سندس دامن ۾ "ويران" نالي پيلو آهي. الهندي طرف ٽڪرني ٽڪر آهن ۽ اتر طرف حيدرآباد-ڪراچيءَ وارو شاهي رستو لنگهي ٿو. ڏکڻ اوڀر طرف وري هڪ ننڍي ڍنڍ آهي، جنهن کي چوندا آهن "منجيراءَ واري ڪوري".

الهندي طرف کان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهچڻ سان، پرياڻين ميدان ٿي ميدان ڏسڻ ۾ ايندو. ڪجهه ٿوهرن جا، ٿورا ڪنڊن جا ۽ ڪي ڇاپرو پيرين جا وڻ ڏسڻ ۾ ايندا. ٿورو اپرندي طرف هلبو، ته ٻن وڏن ڪمرن جا نشان نظر ايندا؛ وري ڪاهي هٿ تي ٽن ڇٽن قدمن جي مفاصلي تي هڪ ڪاهي کوٽيل نظر ايندي. انهيءَ کوٽيل ڪاهيءَ جي اندرئين چئني طرفن سرونئي سرون نظر اينديون. انگريز سرڪار اها ڪاهي سال ١٩٤٢-٤٣ع ۾ کوٽائي هئي، جنهن مان ڪجهه ٽڪر جا ڀڳل ٿانو، هڏا ۽ ٽين جا ننڍا ڏيا نڪتا؛ مگر خاطرخواه نتيجي نه نڪرڻ ڪري ۽ جبل جي سخت کوٽائي هئڻ ڪري، اهو ڪم اتيئي رهجي ويو. هاڻ اپرندي طرف ٿورو اڳتي وڌبو ته خاص ڌيان ڇڪائيندڙ ۽ حيرت ۾ وجهندڙ هيءَ ڳالهه هوندي ته هيترا سارا پڪين سرن جا ٽڪر ڪٿان آيا! انهيءَ وقت يڪدم موهن جي دڙي يا ٻڊڪن جي ٽڪر (جنهن جو ذڪر مٿي ڪري آيا آهيون) جي ياد دل تي تري ايندي ۽ دل ئي دل ۾ سوچڻ لڳبو ته هتي ڪنهن نه ڪنهن حاڪم جو محلات يا ڪوٽ ضرور اڏيل هوندو، جو زماني جي گردش ڪري نيست و نابود ٿي ويو آهي. جهڙيءَ طرح ڪا جاءِ پراڻي ٿي ڪري پوندي آهي، پوءِ انهيءَ جاءِ جي پٿين جا نشان ڪن صدين تائين ڏسڻ ۾ ايندا آهن، اهڙي ساڳي حالت هن ٽڪريءَ تي به نظر ايندي. انهن

نشان تي جيڪڏهين نئين سر جاءِ جوڙائجي، ته هوند هڪ عاليشان مڪان، وڏن، گهٽن ۽ سٺن ڪمرن سان ٺهي پوي.

ٽڪريءَ تي چڙهڻ مهل هڪ واڻهو گڏيو، جنهن سان خوش خيرعافيت ڪري، ٽڪريءَ ڏانهن اشارو ڪندي، کانئس ٽڪريءَ بابت پڇيوسين. چيائين ته "ادا، اسان جا وڏا ڳالهه ڪندا هئا ته هيءَ 'مسَجيراءِ' جي ٽڪري آهي؛ مٿس راجا مسَجيراءِ جو ڪوٽ بيل هوندو هو، جو ڪنهن زماني ۾ هن تَرَ ۾ راڄ ڪندو هو. ٽڪريءَ جي ڪاڇيل (ڏکڻ) پاسي سڌ پنڌ تي درياءُ وهندو هو." اهو درياءُ هن وقت ٽڪريءَ کان اٽڪل ٻن ميلن جي مفاصلي تي وهي ٿو. ٽڪريءَ ۽ درياءَ جي وچ وارو ڀاڱو ڀيلو ٿي ويو آهي. ٽڪريءَ تي مٿي چڙهڻ سان، پري کان درياءُ (سنڌو ندي) وهندو ڏسڻ ۾ ايندو.

وڌيڪ هن ريت ڳالهه ڪيائين - جا ٻن ٽن پيڙهين کان ٻڌي ويٺي. چيائين ته "جڏهين راجا مسَجيراءِ کي ڌيءَ ڄائي، تڏهين ڇٺيءَ رات، جنم پتري ڪڍڻ لاءِ گهڻا ئي پنڊت ۽ برهمڻ اچي حاضر ٿيا. شهزادي ننڍي هوندي ئي شڪل شبيه جي سوچاري، نيڻ من موهيندڙ ۽ تمام حسين هئي. پنڊتن جنم پتري ڏسي ۽ ڏارو هڻي، چيو ته 'شهزاديءَ جو بخت ڀلارو، سدا سهاڳڻ ۽ هميشه سکي گذاريندي رهندي، پر سنديس شادي راجا مسَجيراءِ (يعني سندس پيءُ) سان ٿيندي.' اهو ٻڌي سڀئي فڪر ۾ پئجي ويا، خوشين ۾ ڪتر پئجي ويئي ۽ پنڊت به پنهنجو دان پڃ وٺي رمندا رهيا.

"مٿين ذڪر جي خبر 'ڪاٽ ڪپڙي' کي پئجي ويئي. هي صاحب ڪرامت وارو شخص هو. وٽس هڪ ڪرامتي هٿيار "ڪَنّو" هوندو هو، جنهن جي ذريعي جتي به چاهيندو هو، اتي وڃي سگهندو هو - يعني درياءُ پار ڪرڻ چاهيندو هو يا ڪنهن ٽڪر جي وچ مان لنگهڻو هوندو هوس، ته اُن 'ڪني' کي انهيءَ هنڌ ڏانهن سٽيندو هو، ته اتان گس ملندو هوس.

"ڪاٽ ڪپڙي، جڏهين راجا مسَجيراءِ جي ڌيءَ بابت پنڊتن جي اڳڪٿي ٻڌي، تڏهين دل ۾ پڪو پهه پچايائين ته اهو ڪڏهين به نه ٿيڻ ڏيو. جڏهين شهزادي وڏي ٿي، تڏهين ڪاٽ ڪپڙي شهزاديءَ کي ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو. ڪپڙي پنهنجي ڪرامت وارو هٿيار 'ڪني' سان ٽڪريءَ کي ست ڪاٽ هنيا، جن مان ڇهن ۾ ناڪامياب ٿيو، ۽ ستين ڪاٽ ۾ ڪامياب ٿي، مسَجيراءِ جي ڌيءَ کي ڪڍي، اچي پنهنجن پڪن ۾ رهايائين. انهن ستن ڪاٽن مان گهڻن جا نشان ئي مٽجي ويا آهن، باقي صرف ٻن ڪاٽن جا نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هڪ ٽڪريءَ جي اتر طرف آهي؛ اهو به هاڻي گهڻي ڀاڱي ريٽجي چڪو آهي؛ ٻيو ڪاٽ ڏکڻ اوڀر طرف ٽڪريءَ جي اڌ تي غار مثل ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جو اڃا گهڻي ڀاڱي سلامت آهي. برسات پوڻ ڪري، انهيءَ غار جي مُنهن تي ٻه وڏيون ڇپون ڪري پيون آهن، جنهنڪري اهو به ڪجهه سالن بعد شايد ميٽجي وڃي.

"راجا کي پنهنجي ڌيءَ جي ڪڇي وڃڻ جو ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ شهزاديءَ کي هٿ ڪرڻ لاءِ گهڻئي حيلا هلايا ويا مگر سڀ بيسود ٿيا.

"شهزاديءَ جا شهنشاهي خصلتن ۾ ٻلي، سا جهر جهنگ ۾ ڪيئن سک پائي؟ ڪهڙيو پاڻ اڪيلو رهندو هو؛ سندس ساٿياڻي فقط اها شهزادي ئي هئي. آخر شهزاديءَ کي باز آندائين، ۽ سندس سچي محبت ۾ گرفتار ٿي ويو. شهزاديءَ جي نهل نڪور لاءِ هر ستن ائن ڏينهن ۾ هڪ دفعو، ڪهڙيو ڪاهوڙي، پنهنجي هشيار 'ڪني' سان، متجيراء جي ڪوٽ مان، شهزاديءَ جي خاص ٻانهيءَ کي اکيون بند ڪري ڪٺي ايندو هو ۽ وري رات وچ ۾ ئي ڪيس ڪوٽ ۾ ڇڏي ايندو هو. ڪهڙيي طرفان ڪيس ڏکو ڏنو ويو هو ته 'جيڪڏهين تون هي راز راجا وٽ ظاهر ڪنديئين ته تنهنجو خير ڪونهي.'

"راجا جڏهين بيحال ٿيو، تڏهن ٻانهيءَ کان به رهيو نه ٿيو ۽ راجا کي چيائين ته 'آقا، مون شهزادي ڏٺي آهي - سلامت ۽ خوش آهي.' وڌيڪ چيائين ته 'هڪ ماڻهو اچي ٿو جو منهنجيون اکيون ٻڌي، رات وچ ۾ ڪٿ تي ڪٺي وڃي ٿو ۽ ساڳيءَ رات واپس محل ۾ ڇڏيو وڃي، مگر اکين بند هئڻ سبب رستي وغيره جي ڪاٿ سڌ پئجي نٿي سگهي.' انهيءَ ڳالهه تي ويچار ڪرڻ لاءِ وزير ۽ صلاحڪار گهرايا ويا. ڪنهن ڪهڙو ۽ ڪنهن ڪهڙو رايو پيش ڪيو. قصو ڪوتاهه، هڪ وزير صلاح ڏني ته 'جيئن ته چور جي گهر جي خبر نه آهي ته ڪٿي، ڪهڙي طرف ۽ ڪيترو پري آهي؛ انهيءَ ڪري ساوڻي موسم جي شروعات ۾، ڪٽ جي پيرانديءَ واري پاسي، سرنهه جي ٻج جون ڀنڊيون ڳوٿريون ٻڌي ڇڏجن ۽ هر ڳوٿريءَ کي ننڍو ٽنگ ڪري ڇڏجي، جيئن رستي هلندي، اها سرنهه زمين تي ڪرندي وڃي. جڏهين مينهن پوڻ تي سرنهه جو ٻج ڦٽندو، تڏهين رستي ۽ چور جي مڪان جي خبر به جلد ئي پئجي سگهندي.' هيءَ ڳالهه ٻڌي ويٺلن ۾ واهه واهه پئجي ويئي، ۽ آخر ڪيائون به ائين.

"قصو ڪوتاهه، ساوڻ جي موسم به اچي ويئي؛ خيرن جي برسات به پيئي ۽ سرنهه جو ٻج به ڦٽي ظاهر ٿيو. راجا مجيراء جي لشڪر به انهيءَ آڙ تي ڪاهيندو، ڪات ڪهڙيي جي مڪان کي اچي گهيرو ڪيو. انهيءَ وقت ڪهڙيو بندگيءَ ۾ مشغول هو. 'ڪني' ۾ اها حڪمت رکيل هئي ته جيڪڏهين عورت ذات انهيءَ 'ڪني' کي هٿ لائيندي ته ڇيڄي پوندو- يعني منجهانئس ڪرامت ختم ٿي ويندي. ڪات ڪهڙيي شهزاديءَ کي هدايت ڪئي هئي ته 'ڪني' کي ڪڏهين به هٿ نه لائيج، مگر ڪيس متئين راز کان واقف نه ڪيو هئائين.

"ڪات ڪهڙيو راجائي لشڪر جي گهيري ۾ اچي چڪو هو ۽ پاڻ بندگيءَ ۾ مشغول هو. انهيءَ ساعت اهو 'ڪنو' ڀاڳمرادو مياڻ مان ٻاهر نڪتو جو شهزاديءَ ڏسي ورتو ۽ جهٽ ڪري وڃي ڪيس هٿ ۾ کنيائين؛ ۾ عورت جي ڇهڻ ڪري اهو هشيار ڇيڄي پيو ۽ سندس ڪرامت به ختم ٿي ويئي. ليڪ ڪهڙيو ڪاهوڙي ۽ شهزادي ٻئي لڙائي ڪندي مارجي ويا. راجا حڪم ڪيو ته 'ٻنهي جون قبرون ڌار ڌار ناهي، اتي ئي کين دفن ڪري ڇڏيو!' راجا جي حڪم جي جلد ئي پيروي ڪئي ويئي. جڏهين ٻنهي کي دفن ڪيو ويو، تڏهين الاهي

قدرت سان ٻئي قبرون ملي هڪ قبر ٿي ويئون. راجا کي انهيءَ حقيقت کان آگاهه ڪيو ويو. راجا حڪم ڪيو ته 'اها قبر کوٽي وڃي'. قبر کوٽي ڏسن ته ٻنهي جو لاش (يعني ڪمربي ڪاهوڙي ۽ شهزاديءَ جو) الهيءَ هڪڙيءَ ئي قبر ۾ هڪ ٻئي جي ڀرسان پيو آهي. هيءَ حقيقت ڏسي سڀني کي حيرت وٺي ويئي. اتي راجا وري حڪم ڪيو ته 'انهن لاشن کي وري ڌار ڌار ڪري خاڪ جي سپرد ڪيو وڃي.' راجا جي حڪم جي پيروي ڪئي ويئي، مگر اهو ئي ڪن ڪهاڙيءَ ۾ - ٻئي قبرون پيو دفعو به ملي هڪ ٿي ويون. الهيءَ ڪري قبر کي اتي ئي رهڻ ڏنو ويو، ۽ هڪ قبر مٿان ٻن قبرن جا نشان اڀرايا ويا".

جهرڪن جي شهر کان ميل کن اتر طرف اهڙي قسم جي هڪ قبر آهي جنهن لاءِ آنان جي ماڻهن جو چوڻ آهي ته اها ڪمربي ڪاهوڙيءَ ۽ ان شهزاديءَ جي قبر آهي. هندو ماڻهو هن "قبر" کي "ڪالي ماتا" ڪري مڃيندا آهن.

شهر جي ڏکڻ اولهه طرف هڪ ٽڪر تي "حافظ ابراهيم حماتيءَ" جي مزار آهي. قران شريف جي ياد هڻڻ ڪري کيس "حافظ" جو لقب عطا ٿيو. پاڻ ذات جو حماتي هو، انهيءَ ڪري کيس سڏيندا ئي آهن "حافظ حماتي". هو صاحب درويش ۽ ڪرامت وارو ٿي گذريو آهي. ٻنهنجي جيئري ئي قبر کوٽائي ڇڏي، هتائين. سندس حياتيءَ جو مختصر بيان هن ريت آهي:

"حافظ حماتي اصل هيلاين جي ڀرسان حماتين جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو، جو سندس اباڻو ڳوٺ به هو. کيس قران شريف ياد ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو، انهيءَ ڪري ننڍيءَ عمر ۾ ملاڪاتيارن ويو. اتي قران شريف جو دور ڪري، حافظ ٿي، وري ٻنهنجي ڳوٺ واپس وريو. اتي حافظ صاحب کي اشارو ٿيو ته 'تون راڄو نظاماڻي جنهن کي راڄ ڳوٺ به چوندا آهن، اتي وڃ'. اهو ڳوٺ جهرڪ شهر کان ڇڻ ميلن ٻنڌ تي اتر اوڀر طرف آهي. پوءِ، حياتيءَ جو گهڻو حصو انهيءَ ڳوٺ ۾ گذاريائين، ۽ باقي پڇاڙيءَ وارا ٿورا سال جهرڪ شهر ۾ بسر ڪيائين.

"راڄ ڳوٺ درياءَ جي ڪنڌيءَ تي ٻڌل آهي: اتي ڪيتريون ساريون ٻوڏون ٿيون، مگر هن درويش جي دعا سان هن ڳوٺ کي اڪو لهر نڪو لوڏو آيو". (!)

مياں احمد (عمر اٽڪل ٩٠ سال) ڳالهه ڪئي ته "هڪ دفعي گهر ۾ لاچاڪائي ٿي پيئي ۽ سڀ تعويذ لاءِ وٽس ويس. حافظ صاحب جي خدمت ۾ ساري حقيقت بيان ڪيم. صاحب موصوف جواب ۾ فرمايو ته 'ابا! تون پري کان آيو آهين، ڀڪيو هوندين!' پوءِ، ڊاڪوءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيائين ته 'تون ماني ڪائي وٺ، تيسين آءٌ سڀو ڪري وٺان. الهيءَ ڊاڪوءَ لاءِ ائين چوڻ ۾ اچي ٿو ته ان مان مانيءَ ڪڏهين به کين ڪنندي هئي - هڪ مهمان آيو ته به ڊؤ ڪري ڏيندو هو: جي چار آيا تڏهين به ڪائي خوش ٿي اٿندا هئا."

ميان احمد وڌيڪ چيو، "آءٌ مالي ڪائي وري سندس خدمت ۾ وڃي حاضر ٿيس. اتي چيائين ته 'ادا، شي ڏئين کي وڃي ڏهتي، سڀو وڃي رسيس: هاڻ سڀي وغيره جو ضرور ڪونهي'. گهر اچي ڏسان ته روڄ راڙو لڳو پيو آهي ۽ بيمار ماڻهو الله جي رحمت کي وڃي رسيو آهي."(!) اهڙيون پيون به ڪيتريون ئي سندس ڪرامتون آتي جا ماڻهو بيان ڪندا آهن!

حافظ صاحب زال ذات کان بنهہ ونون ويندو هو. ائين ٿي چوندو هو تہ "خدا شل عورت ذات جـو منهن ٿي نہ ڏيکاري." پاڻ شادي نـہ ڪئي هئائين. ڪيس جيڪي ڪجهہ خير خيرات ملندي هئي، سا غريب غربن کي ڏيئي ڇڏيندو هو. چوندو هو تہ "سڀان جو روز بہ الله تي آهي". هن صاحب پيسو پنجو ڪڏهين بہ پاڻ وٽ نہ رکيو. اٽڪل ٥٠ ورهيہ کن ٿيا جو تقريبًا ٥٧ ورهيہ جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين. سندس تربت هن وقت اڃا چڻ سان سٽي لموني ٺهيل آهي. مزار جي پاسي ۾ پنج ڇهہ ڪاشيءَ جون سرون رکيل آهن، جن مان هڪ تي سندس وفات جي تاريخ بہ لکيل آهي؛ مگر انهيءَ وفات واريءَ سر تان ڪاشي لهي وڃڻ ڪري وفات جي تاريخ معلوم ٿي نہ سگهي آهي. البتہ هر چوڏهينءَ رات سندس مزار تي معتقد مولود پڙهندا آهن، ۽ هر سال تاريخ ١١ جمادي‌الاول راڄ ڳوٺ ۾ ڪُني ٿيندي آهي، جنهن مان گمان نڪري ٿو تہ غالبًا حافظ صاحب ١١- جمادي الاول تي وفات ڪئي.

جهرڪ شهر جي ساڄيءَ ڏکڻ اولهہ طرف ميل کن جي مفاصلي تي "ميران پير" جو قبو آهي. قبي اندر مزار وغيره نـہ آهي. عقيدو آهي تہ "انهيءَ هنڌ بادشاه پير پنهنجا قدم مبارڪ رکيا هئا ۽ انهن قدمن مٿان ٿي قبو جوڙايو ويو آهي". قبي اندر گهڙڻ سان ڏسبو تہ وچ ۾ هڪ تڏو پيل آهي ۽ تڏي مٿان ڦيس جو ٺهيل هڪ مصلو رکيل آهي. سال بسال ميلو لڳندو آهي. ڏکڻ طرف "سبحان شاه" جي مزار آهي، جا ٽڪر جي دامن ۾ هڪ چبوتري ۾ آهي. هي صاحب بہ ولي الله ٿي گذريو آهي. سندس حياتيءَ جو احوال معلوم ٿي نہ سگهيو آهي. سال بسال ميلو لڳندو آهي. ساڄيءَ طرف ساپاه واهہ آهي، جو صرف آبڪلانيءَ ۾ وهندو آهي. اٽڪل ڏيڍ ميل کن پنڌ تي "گوهر خان جماريءَ" جو ڳوٺ آهي. اتي "جماري" (١) ذات وارا رهندا آهن.

(١) جماري، اصل ڪرمتي بلوچ آهن. بلوچستان مان نڪري، لس ٻيلي ۾ آيا؛ پوءِ اتان ڪنهن انبٽ ڪري، لڏي ٿاڻي بولا خان شهر جي اولهہ طرف "ڪاري جبل" جي آسپاس اچي ويٺا. اتي برفتن ۽ جمارين جي پاڻ ۾ نہ بني. آخر پنهي ڌرين جي پاڻ ۾ لڙائي لڳي. جمارين، ٿوري تعداد هئڻ ڪري، هار کاڌي، ۽ باقي بچيلن جمارين ڪـي، برفتن گرفتار ڪري پنهنجن سردارن وٽ وڃي حاضر ڪيو. فيصلو ٿيو تہ جماري هتان لڏي وڃن. جمارين برفت سردارن جي حڪم جي پيروي ڪندي، ڪي ميرپور ساڪري طرف ويا ۽ ڪي اچي جهرڪن شهر جي ڏکڻ طرف اٽڪل ڏيڍ ميل کن جي مفاصلي تي ٿانيڪا ٿيا. الهن مان بہ ڪي ملا ڪاتيارن جي آسپاس وڃي ويٺا. ساڪري وارن جمارين مان اڏو ۽ اڏ سجاول جي طرف لڏي ويا.

جهرڪن شهر جي پاسي ۾ جيڪو ڳوٺ آهي، اهو گوهرخان جماريءَ ٻڌايو، الهيءَ ڪري ڳـوٺ تـي نالو ٿي "گوهر خان جماريءَ جـو ڳـوٺ" پئجي ويو. انهيءَ قوم مان لس ٻيلي ۾ سون مياڻيءَ جي پرسان هڪ وڏو ڳوٺ آهي. هيءَ قوم سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي زماني ۾ آئي.

شهر جي آدمشماري پاڪستان کان اڳ ۱۲۰۰ انڪل ڪن هئي، مگر هن وقت انڪل ۵۰۰ ڪن آهي. ماڻهن ۾ تعليم گهٽ آهي. هي شهر هڪ دريائي بندر آهي. اڳي وڻج واپار ۽ مسافري ٻيڙين ۽ اٺن ذريعي ٿيندي هئي، ۽ هاڻ ٻيڙين، لارين ۽ ڏڳن گاڏين ذريعي مسافري ۽ واپار هلندو آهي. هاڻي، شهر کي ويجهي ۾ ويجهي اسٽيشن "مٺينگ" آهي، جا انڪل ٻارهن ميل پري اتر اولهه طرف آهي. هاڻي لارين جي سهوليت ڪري "مٺينگ" اسٽيشن ماڻهن جي دل تان ٿي منجي ويئي آهي.

آس پاس وارو ملڪ غريب آهي. ماڻهن جو مکيه ڌنڌو کيتي آهي. مڱ، مٽر، چانهيون ۽ آرڻ چا چيٽي فصل سٺا ۽ جهججهي انداز ۾ ٿين ٿا. مينهن ٿوري ۽ پاڻي گهٽو چڙهي، تہ ماڻهو خوش ۽ سکيا. نہ تہ ڍورن جو گاهہ بہ مشڪل ملي، آبادي بہ گهٽ ٿئي ۽ ذري گهٽ ڏڪار جهڙيون حالتون پيدا ٿيو وڃن.

شهر جي اتر اولهہ طرف ٽن ميلن جي مفاصلي تي "ڪوٽڙي بئراج" جو واهہ لنگهي ٿو، جو اڃا ٺهي رهيو آهي. ماڻهن جون اکيون انهيءَ ۾ کتل آهن. شايد وري بہ جهرڪ هڪ سرسبز ۽ شاداب ملڪ بنجي پوي.

اصل انگريزيءَ ۾ ڊاڪٽر س. پ. ڇٻلاڻيءَ جو
سنڌيڪار: سراج الحق

سنڌ جي اقتصادي تاريخ

(قسط ٻي: پهرينءَ قسط لاءِ ”مهراڻ“ نمبر ٣، ١٩٥٥ع کي پڙهڻ گهرجي)

٣- تاريخي پس منظر

تمهيد

موهن جي دڙي ۽ هاڙپا ۾ جي تازيون کوجنائون ڪيون ويون آهن، تن مان پتو پوي ٿو ته اڄ کان پنجن هزارن ورهين کان به گهڻو عرصو اڳ، سنڌ پنهنجي هنج ۾ هڪ هڙي قدير تهذيب کي پرورش ٿي ڏني، جا گهڻين ئي ڳالهين ۾، پنهنجي براديءَ وارين مصري ۽ عراقي تهذيبن جي ڀيٽ ۾، رونق ۽ زيب زينت جي لحاظ کان، جي وڌيڪ نه هئي، ته به انهن جهڙي ضرور هئي. الهيءَ کان پوءِ، سموري هندستان جي تاريخ وانگر سنڌ جي تاريخ ۾ به هڪ وڏو خال نظر اچي ٿو ۽ انڪل ٽن هزارن ورهين جي عرصي لاءِ تاريخ جي شاگرد جي رهبريءَ واسطي ڪو به مواد ڪو له ٿو ملي. البت جيڪي ايڪڙ ٻيڪڙ حقيقتون تاريخي روزنامچن مان ملن ٿيون، سي ايترو سو ٻڌائين ٿيون ته آن تاريخي دور ۾ به سنڌ ڪيترن ئي قومي ۽ سياسي حملن جي آماجگاهه بڻي رهي آهي. اتر ۽ اولهه کان حملي آور قومون درياءَ جي لهرن جيان هڪ ٻئي پٺيان ڏوڪينديون سنڌ ۾ آيون. ايڪئيمينئنس، سڪندر اعظم، سٿڪاس، ڪوسنس ۽ هن لوڪ سنڌ ۾ داخل ٿيا، ۽ نيٺ اهي لشڪرن پٺيان لشڪر مختلف جاتين ۽ قبيلن جا سنڌ ۾ داخل ٿيا، جن جي زبانن تي اسلام جو نالو هو، ۽ جن جي هٿن ۾ تلوار هئي. (١)

انين صديءَ جي اوائل کان وٺي پوءِ جي عرصي لاءِ اسان وٽ سنڌ جي تاريخ جو لاڳيتو رڪارڊ موجود آهي. ٧١٢ع ۾ عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي. سنڌ ئي پهريون صوبو هو، جنهن تي پهريون اسلامي حملو ٿيو. ڪجهه وقت کان پوءِ اهي حملي آور عرب رڳو ڏل وصول ڪندڙ بنجي ويا، ۽ حڪومت جون واڳون سنڌ جي مقامي حاڪمن کي سونپي ڇڏيائون(٢).

---

(١) لارمن برائون، ص ٣٢؛ ۽ ونسٽ سمٿ جي ”آڪسفورڊ هسٽري آف انڊيا“ ص ص ٧-١٣، ١٢٢.

(٢) هيوگس، ”گزيٽيئر“، ص ٢٦.

تاريخ ۾ ان حقيقت لاءِ دليل موجود آهن تہ ان وقت بہ ايشيا ۾ خراسان، سيستان، زابلستان، ملبار، سلون ۽ چين سان سنڌ جو تمام گھڻو واپار هلندو هو.(١)

سنڌ جي سياسي تاريخ ڏاڍي منجھيل ۽ پيچدار آهي. هندستان جي ٻين ڪنهن صوبي جي تاريخ شايد ئي ايتري منجھيل هوندي. هڪ پاسي سنڌ تي ڌارين قومن جون ڪاھون پئي ٿيون، تہ ٻئي طرف سنڌ جو سنڌ اندر هڪڙن گھراڻن زور ٿي ورتو، تہ ٻيا ڊهي پٽ ونڊا ٿي رهيا- تان جو ١٨٤٣ع ۾، انگريزن اچي ملڪ فتح ڪيو. ١٠٢٦ع ۾ سلطان محمود غزنويءَ سنڌ تي ڪاهيو ۽ پنهنجي بادشاهت سان ملائي ڇڏيائينس؛ پر غزنوي طاقت گھڻو وقت پير کوڙي نہ سگھي، ۽ ١٠٥٣ع ۾ سنڌ جي هيٺين حصي جي هڪ راجپوت قبيلي، سومرن، لاڙ جي اپرندي واري ٿڪر تي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي.(٢)

اٽڪل ٽي صديون پوءِ، ١٣٣٣ع ۾، ٻئي هڪ مقامي راجپوت قبيلي (سما) - سومرن جو تخت اونڌو ڪري پنهنجي حڪومت قائم ڪئي.(٣) پر سمن جي حڪومت ڪي اچا ڪي سال مس ٿيا تہ ١٣٥١ع ۾ هندستان جي مت موڙهل بادشاه محمد شاه تغلق سنڌ تي حملو ڪيو. (٤) پر سنڌ کي پنهنجي شهنشاهت سان ملائڻ ۾ ڪامياب ڪونہ ٿيو، ۽ چون ٿا تہ اتي ئي سنڌو دريا جي ڪناري تي ٺٽي جي ويجھو وفات ڪيائين. ڪجھہ سالن کان پوءِ (١٣٦٢ع ۾) سندس جاءِ نشين بادشاه، فيروزشاه، سنڌ صوبي کي فتح ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ۽ سنڌ دهلي شهنشاهت جو حصو بنجي ويو (٥)؛ پر جلد ئي سما ٻيهر زور وٺي ويا- ۽ وري سڄي صوبي جي حڪومت هٿ ڪري ورتائون. سمن ڏاڍي سياڻپ سان ۽ سهڻي نموني حڪومت هلائي- ۽ مجموعي طرح ڏسجي ٿو تہ هنن جي حڪومت نهايت ڪارائتي حڪومت هئي. هنن ڪيتريءَ، ڪارخانن ۽ واپار جي همت افزائي ڪري صوبي کي ڪافي ترقي ڏياري؛ ڪيترا ئي نوان شهر پڏاياڻون؛ ۽ هنن جي راڄ ۾ ملڪ ايترو تہ سکيو ۽ آسودو هو، جو انهيءَ دور کي سنڌ جي مقامي راڄ جي تاريخ ۾ "سونهري دور" سڏيو ويندو آهي.(٦)

١٥٢١ع ۾ قنڌار جي هڪ پٺاڻ قبيلي (ارغونن) سمن کي جيتي، پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. هنن جو راڄ بہ گھڻو وقت جالي نہ سگھيو، ۽ ڪانئن، ١٥٥٤ع ۾، سندن براد ريءَ جي ئي هڪ قبيلي (ترخانن) حڪومت هٿ ڪئي (٧). انهيءَ کان هڪ سال پوءِ، پورچوگيزن جي هڪ فوجي دستي "پيڊرو بارينٽو رولم" جي اڳواڻيءَ هيٺ ٺٽي تي حملو ڪيو، ۽ پن لکن پائونڊن کان بہ وڌيڪ ملهہ جي مال ملڪيتن کي باهيون ڏيئي تباهہ ڪري ڇڏيائون.

---

(١) ڏسو باب ستون. (٢) هيگ، ص ٧٢؛- هيوگس موجب اهو سال ١٠٥١ع آهي. (٣) هيگ، ص ٧٢؛- ايلئٽ مطابق، سما ١٣٥١ع ۾ طاقت ۾ آيا؛ ڏسو هيوگس، ص ٣٨. رورٽي وري چوي ٿو تہ سما اول سومرن جي خلاف ١٣٣٣ع ۾ اٿيا - پر ١٣٣٧ع کان اڳ ڪامياب نہ ٿي سگھيا ("مهران آف سنڌ"، ص ٣٢٨). (٤) رورٽي، ص ٣٢٨؛- سمٿ ص. ٢٤٦. (٥) سمٿ، ص ٢٤٧. (٦) هيگ، ص ٨٣. (٧) اينڪن، ص ١٠٣.

پورچوگيز ھاڻ سان ايترو تہ مال غنيمت ڪٺي ويا، جو ايشيا ۾ شايد ئي ڪنھن قوم ڪي ايترو مال غنيمت ھٿ آيو ھجي (١).

مغلن کان ٽالپرن تائين (١٥٩٢ع - ١٨٤٣ع)

مغل

١٥٩٢ع ۾، اڪبر اعظم سنڌ کي دھلي شھنشاھت سان ملائي ڇڏيو. سنڌ، ملتان صوبي جو ھڪ ضلعو بنجي ويئي. سنڌ کي ٻن "سرڪارين" ۾ ورھايو ويو، مٿينءَ سرڪار جي گاديءَ جو ھنڌ "بکر" ھو ۽ ھيٺينءَ جو "ٺٽو". ٻنھي تي جدا جدا خودمختيار گورنر مقرر ٿيل ھوندا ھئا، جن کي ھندستان مان ئي مقرر ڪري اماڻيو ويندو ھو. مغلن جي انھيءَ اوج واري زماني ۾ سنڌن سموريءَ شھنشاھت وانگر، سنڌ ۾ بہ امن امان قائم ھو. ھڪ سو سالن جي عرصي تائين سنڌ ھر قسم جي سياسي بدامنيءَ کان محفوظ رھي. انھيءَ عرصي ۾ سنڌ جي ڪارخانن ڏاڍي ترقي ڪئي، ۽ سنڌس واپار سڄي دنيا جي ملڪن سان ھلندو ھو. ٺٽو تہ بين الاقوامي واپار جو مرڪز بنجي ويو، ۽ ان جا واپاري ۽ تاجر صوبي جون بھترين چيزون ھاڻ سان ڏيساور ڪٺي ويندا ھئا. ائين ٿو ڀانئجي تہ خود مغلن بہ انھيءَ واپار ۾ دلچسپي ورتي؛ ۽ ھنن جيئي حڪومت جي دوران مکيہ يورپي واپارين - پورچوگيزن، انگريزن ۽ ڊچن - صوبي ۾ پنھنجا "ڪارخانا" قائم ڪيا (٢).

سنڌ ١٧٣٩ع تائين مغلن جي قبضي ۾ رھي- ۽ جڏھن نادرشاھ دھلي تي ڪاھي مغل شھنشاھت کي قريب قريب تباھ ڪري ڇڏيو، تڏھن محمدشاھ مغل بادشاھ سان ٿيل عھدنامي موجب سنڌوندیءَ جي اولھ وارا سمورا پرڳڻا ھين ايراني بادشاھ جي قبضي ۾ اچي ويا. انھيءَ طرح سنڌ بہ ايراني شھنشاھت جو حصو بنجي ويئي (٣).

اورنگزيب جي وفات کان وٺي نادرشاھ جي ڪاھ تائين، ٽيھن سالن جي عرصي ۾، مغل شھنشاھت جڙن پاڙ کان ٽٽي پوندي ويئي. اھو ڏسي نيٺ سنڌ جي ھڪ مقامي طاقتور قبيلي ڪلھوڙن پنھنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو (٣). انھيءَ طرح ھندستان مان مقرر ٿي ايندڙ گورنرن جي بدران مقامي حاڪم سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا. پر انھن حاڪمن جي طاقت ۽ خودمختياريءَ جو دارومدار ھندستان جي بادشاھ تي ھوندو ھو. جي ڪو بادشاھ مضبوط ۽ طاقتور ھوندو ھو تہ سنڌ جا حاڪم مجبورا" ھن جا مطيع ٿي گذاريندا ھئا، ۽ جي ڪو ڪمزور بادشاھ ڏسندا ھئا تہ ھڪدم خودمختياريءَ جو اعلان ڪندا ھئا. سنڌي حاڪم اھڙيءَ طرح پنھنجي گھر جا گويا اڌوگابرو مالڪ ھئا؛ ھڪ طرف، ڪين وقت بوقت پنھنجي مٿين حاڪمن کي ڍلن طور ڳريون رقمون ادا ڪرڻيون پونديون ھيون: ٻئي طرف جڏھن بہ ڏسندا ھئا تہ دشمن جي خطري کان ڪجھ محفوظ آھن تہ ڍلن ڏيڻ کان ھڪدم ھٿ ڪڍي ويھي رھندا ھئا (٤).

---

(١) ھيگ، ص ٩٨. (٢) ڏسو باب ستون. (٣) سمٿ، ص ٥٩٤ (٣) سورلي، ص ٩.
(٥) سورلي، ص ٩.

جنهن عرصي اندر اڪبر پنهنجي شهنشاهت کي ڦاهيو ۽ مضبوط ڪيو ۽ نادرشاهه وري انهيءَ شهنشاهت کي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو، ان عرصي اندر دائود پوٽن جو هڪ مقامي قبيلو اتر سنڌ ۾ زور وٺندو رهيو. هنن جو ڏنڊو ته اٺل ۽ رلڻ هو، پر جنهن عقلمنديءَ سان هنن تلوار کي استعمال ڪيو، تنهن جو داد ڏيڻ کان رهي نٿو سگهجي. ١٦١٧ع ۾ شڪارپور شهر جو بنياد وڌائون، جو اڻويهين صديءَ ۾ ٻکر کان به گوءِ کڻي ويو ۽ اتر هندستان ۽ وچ ايشيا جي ملڪن سان سنڌ جي واپار جو مکيه مرڪز بڻجي ويو.

ڪلهوڙا

سترهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ دائود پوٽن سان گڏوگڏ اتر سنڌ ۾ ڪلهوڙن به زور ورتو. هنن جو ڏنڊو فقيري هو - ۽ ٿوريءَ ئي وقت ۾ چڱا پوئلڳ گڏ ڪري ورتائون؛ ۽ پوءِ مغل حاڪمن سان ڏوبڊو چوٽون کائيندا رهيا. ١٦٥٨ع ۾ شاهي فوجن سان مقابلي ۾ فتح حاصل ٿين ۽ سنڌن حڪومت جو باقاعدي بنياد پڌجي ويو (١). آخر ١٧٠١ع ۾ يارمحمد ڪلهوڙي کي مغل شهنشاهه کان سنڌ ۽ مختيارنامو عطا ٿيو. هن جي حڪومت ارڙهن سال هلي، جن مان پهريان نوَ سال ته رڳو جنگين ۽ لڙاين ۾ گذاريائين؛ پر انهن جنگين پاڻ هن جي طاقت ۽ حڪومت ۾ اضافو آندو (٢). باقي پويان نو سال پنهنجي حڪومت کي پختو ۽ مضبوط بڻائڻ ۾ صرف ڪيائين. انهيءَ دور ۾، سنڌ ۾ ڪافي امن امان ۽ آسودگي ڦهلجي ويئي. ١٧١٩ع ڌاري ميان يارمحمد وفات ڪئي ۽ ساڳئي ئي سال پٽس نورمحمد کي مغل شهنشاهه، محمدشاهه، سندس جاءِ نشين تسليم ڪيو ۽ سندس ساڳيا لقب ۽ سندون به عطا ڪيائينس. نورمحمد ڪيترائي ڀيرا دائود پوٽن جي زور ڀڃڻ لاءِ مٿن حملا ڪيا (٣). نيٺ هنن کي اٽ ميڄائڻ ۾ ڪاميابي ٿيس. ٻه دفعا هن قلات جي بروهين تي حملا ڪيا، ۽ ٻنهي ۾ خاطرخواهه ڪاميابي نصيب ٿيس. ١٧٣٦ع ۾ ٻکر جو قلعو ۽ پسگردائيءَ وارا ٽڪرا به سندس حوالي ڪيا ويا، ۽ ان کان پوءِ ٻئي سال، ڪيس ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪيو ويو (٤). انهيءَ طرح سڄي سنڌ سندس قبضي ۾ اچي ويئي ۽ هو حقيقي طرح سنڌ جو خودمختار حاڪم بڻجي ويو.

جڏهن محمدشاهه عهدنامي ماتحت سنڌ نادرشاهه جي حوالي ڪئي، تڏهن اها ڳالهه نورمحمد کي ڪانه وڻي، ۽ انهيءَ فيصلي خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيائين. نادرشاهه کي ڪابل ۾ جو انهيءَ بغاوت جون خبرون پهتيون، سو هڪدم وڏي ڪٽڪ سان سنڌ تي چڙهي آيو. نورمحمد ڪروڙها رپين جو خزانو ساڻ ڪري رڻ ئي رڻ ۾ عمرڪوٽ جي قلعي ۾ وڃي لڪو. نادرشاهه به پويان لڳس ۽ هن جي فوجن ليٺ هن ڪلهوڙي سردار کي جٺرو گرفتار ڪيو. هن کي نه رڳو پنهنجي خزاني تان هٿ ڌوئڻا پيا، پر سندس راڄ جو

(١) هيوگس، ص ٥٣١. (٢) قليچ بيگ، جلد ٢، ص ص ١٤٣-١٤٤. (٣) هيگ، ص ١١٤.
(٤) هيگ، ص ١١٤.

اتر اولهه وارو ڪل علائقو ڪلات جي حاڪم کي ڏنو ويو ۽ شڪارپور جو شهر دائود پوٽن کي واپس مليو. ايترو ملڪ وڃائڻ کان سواءِ اٽڪل ٢٠ لک روپين جي ساليانو ڍل به ڀرڻي پيس (١).

نادر شاهه ١٧٤٧ع ۾ قتل ٿي ويو ۽ سندس سموري حڪومت احمدشاهه ابداليءَ جي ور چڙهي ويئي. سنڌ جي حڪومت به احمدشاهه جي قبضي ۾ آئي. ڪجهه سالن لاءِ ته احمد شاهه پنهنجي ملڪي معاملن ۾ ايترو رڌل هو، جو سنڌ تي ڌيان ڏيڻ جي وارڪائي ڪانه مليس. نورمحمد انهيءَ موقعي جو فائدو وٺي ڍل ڏيڻ بند ڪري ڇڏي. نتيجو اهو ٿيو جو ڍل جي بقايا وصول ڪرڻ لاءِ احمدشاهه پاڻ سنڌ تي ڪاهي آيو. نورمحمد ڀڄي وڃي جيسلمير ۾ لڪو ۽ اتي ئي ١٧٥٥ع ۾ وفات ڪيائين.

مجموعي طرح سان ڏسبو ته ڀورين پن ڪلهوڙن، يارمحمد ۽ سندس پٽ نورمحمد، حڪومت ڏاڍيءَ سياڻپ ۽ دوراند يشيءَ سان هلائي. ٻئي زبردست جنگي جوڌا هئا، پر ان سان گڏ امن قائم ڪرڻ جي به منجهن بيحد صلاحيت هئي. ميان نورمحمد سنڌ ۾ واهن جي ذريعي پوک ڪرڻ جي سرشتي کي زبردست ترقي ڏياري. جهڙي هيس جنگ جي ميدان ۾ بهادري، زرعي ڪمن ۾ به اوتري ئي قابليت جو مالڪ هو. هن جي حڪومت جي دور ۾ سنڌ جي زرعي پيداوار چوٽيءَ تي پهچي ويئي.

نورمحمد ڪلهوڙي کان پوءِ سندس وڏي پٽ مراد ياب تخت سنڀاليو، پر ٿن سالن جي مختصر حڪومت کان پوءِ پاڻس غلام شاهه کيس تخت تان لاهي، پاڻ حڪومت هٿ ڪئي. غلام شاهه جي خلاف وري سندس پين پن ڀائرن، عطرخان ۽ احمد يار، بغاوت ڪئي. ڪيترو عرصو ته هنن جو اهو تنازعو پئي هليو، پر نيٺ غلام شاهه مٿن غالب پيو، ۽ کيس ١٧٦١ع ۾ سنڌ جو حاڪم تسليم ڪيو ويو (٢).

انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته غلام شاهه زبردست حاڪم هو، پر هن جي حڪومت جي دور ۾ ملڪ لڙاين ۽ جنگين ۾ گهيرجي ويو. هن جون سويون به ملڪ کي ڏاڍيون مهانگيون پيون. هو ڪڇ تي ڪاهي ويو، ۽ اتي جي حاڪم کان ”بستا“ ۽ ”لکپت“ جا بندر ڇڏايائين (٣). هن جي حڪومت جي اوائلي دور ۾ برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني سنڌ ۾ پنهنجو پهريون ”ڪارخانو“ قائم ڪيو، پر سترهن ورهين کان پوءِ يعني ١٧٧٥ع ۾ ملڪ جي بدامنيءَ جي حالتن ۽ ميان سرفرازخان، غلام شاهه جي پٽ ۽ جاءِنشين، سان اڻبڻت ٿي پوڻ ڪري ڪارخانو بند ڪرڻو پين.

سرفراز خان آپهرو، ”ظالم ۽ خونخوار“ حاڪم هو. هو اڳرائي ڪري ڪڇ تي ڪاهي ويو. اتان ڪاميابي حاصل ڪري، وري انهن ڏانهن ڌيان ڏنائين، جن مان پنهنجي بفاد لاءِ

---

(١) هيگ، ص ص ١١٦-١١٧. (٢) قليچ بيگ، جلد ٢، ص ١٠٢. (٣) هيگ، ص ١١٨.

خطرو ٿي محسوس ڪيائين. ڪيترن بلوچ سردارن کي بي درديءَ سان قتل ڪرائي ڇڏيائين، ۽ انهيءَ ظلم جي قيمت پنهنجي حڪومت جي صورت ۾ ادا ڪرڻي پيس (١). ان کان پوءِ ڪيترين ئي تبديلين آيون. ۽ نيٺ ١٧٧٧ع ۾ سنڌ چاچي غلام نبيءَ کي حڪومت جون واڳون سپرد ڪيون ويون. پر هڪ بلوچ سردار مير بجار خان هن جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ گهمسان جي لڙائيءَ ۾ غلام نبي مارجي ويو (٢). سنڌ پاڻ ميان عبدالنبي مير بجار سان صلحنامو ڪيو، ۽ سنڌ جي تخت تي ويٺو. ١٧٨١ع ۾ افغانن جو هڪ وڏو لشڪر تنڌار کان ڪاهي آيو. مير بجار خان انهيءَ لشڪر کي شڪارپور ويجهو زبردست شڪست ڏني. ميان عبدالنبي، مير بجار جي طاقت جو سورو لقاءَ ويٺي ڏٺو، سو اچي ڪيس وهمن وراپو ۽ نيٺ هن کي منصوبو سٽي مارائي ڇڏيائين. مير بجار جي مرڻ کان پوءِ، سنڌس پٽ عبدالله خان ڪلهوڙن جو تخت پنهنجي قبضي ۾ آندو. آخري ڪلهوڙو حاڪم مقابلي جي همت نه ساري ڀڄي وڃي قلات کان نڪتو. اتان هو بروهين جو هڪ وڏو لشڪر سنڀرائي پاڻ سان وٺي آيو، پر وري به شڪست کاڌائين. اقتدار ۽ طاقت جي انهيءَ جنگ سڄي ملڪ کي بدامنيءَ ۽ مولجهاري ۾ وجهي ڇڏيو هو: نتيجو اهو ٿيو جو افغان بادشاه تيمور شاه کي دخل ڏيڻو پيو. تيمور شاه، مدد علي خان جي اڳوائيءَ هيٺ وڏو ڪٽڪ سنڌ تي چڙهي ڪرڻ لاءِ موڪليو ته ڪلهوڙي حاڪم کي پنهنجي حڪومت واپس وٺي ڏني. مدد علي خان سنڌ ۾ طوفان بڻجي آيو ۽ جيڪي ٿي آڏو آيس، تنهن کي ڪٽن وانگر پهاريندو ويو. شهرن کي لٽي، ڳوٺن کي جلائي تباهه ڪري ڇڏيائين. بيشمار ماڻهن کي موت جي اوڙاهه ۾ اڇلي چوڌاري ڏهڪاءَ مچائي ڇڏيائين. هن جي تباهين ملڪ ۾ ڏڪر ۽ ڏڪار وجهي ڇڏيو، جنهن ملڪ جي غريب عوام کي تنهان ئي وڏيڪ تڪليفن ۽ مصيبتن ۾ ڦاسائي ڇڏيو (٣). انهن ڳالهين کان پوءِ به ڪلهوڙن جي طاقت ۾ ڪا پائداري پيدا ڪانه ٿي. وقت گذرڻ تي ٽالپرن وري زور وٺڻ شروع ڪيو، ۽ نيٺ ١٧٨٣ع ۾ ڪلهوڙا حڪومت جو خاتمو آيو (٤).

ميان غلام شاه ۽ سنڌس جانشين، جن کي هن ڪتاب ۾ آئنده آخري ڪلهوڙا حاڪم جي نالي سان بيان ڪيو ويندو، ملڪ کي تباهه ڪن جنگين ۾ اڙائي ڇڏيو هو. انهن جنگين ۾ ڪوسن، دائود پوٽن، بروهين، ڪڇين ۽ ٽالپرن سان چوٽون کاڌائون (٥). غلام شاه جي طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ اٽڪل ٣٠ سالن لاءِ بدامني، گهرو لڙاين ۽ ٻاهرين حملن جي ڪري سنڌ جي حالت ڏاڍي رحم جوڳي ٿي ويئي هئي، ۽ انهيءَ حالت ۾ ملڪ ٽالپرن جي قبضي ۾ آيو.

ٽالپر

١٧٨٣ع ۾ ٽالپر قوم جي سردار مير فتح علي خان، افغان بادشاه زمان شاه کان "فرمان" حاصل ڪيو ۽ سنڌ جو رئيس، يا حاڪم بڻجي ويو، ۽ حيدرآباد کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بڻايائين (٦).

---

(١) هيوگس، ص ٣٢. (٢) ايضاً (٣) ايلفنسٽن، "ڪابول" ص ٥٦١؛ هيگ، ص ١٢٣.
(٤) ايٽڪن، ص ص ١١٥-١١٧. (٥) پوسٽنس، ص ص ١٧٤-١٧٨. (٦) هيوگس، ص ٣٤.

هنن جي حڪمرانيءَ ۾ ڦوٽ پوڻ ڪري صوبو ٽن خود مختيار حڪومتن ۾ ورهائجي ويو. جن ۾ مکيه خاندان حيدرآبادي (يا شهدادپوري) ٽالپرن جو هو، جنهن جي حڪومت وچولي تي هئي. ٻيو خاندان (سهرابائي خاندان) مير فتح علي خان جي ڀائٽي مير سهراب جو اولاد هو. اهو خاندان خيرپور تي حڪومت ڪرڻ لڳو. ٽئين خاندان جي حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ ميرپور هو (هي خاندان مانڪاڻي سڏبو هو - ۽ مير سهراب جي ڀاءُ مير ٺاري خان جو اولاد هو). حڪومت جي انهيءَ ورهاست ٽالپر حڪمراني جي تاريخ کي ڏاڍو منجهائي وڌو آهي. جڏهن حيدرآباد واري ٽالپر خاندان جي سردار مير فتح علي خان ملڪ جي حڪومت ۾ پنهنجي ٽن ڀائرن - غلام علي، ڪرم علي، مراد علي - کي بہ ڀائيوار ڪيو، تڏهن تہ معاملا هيڪاري بگڙي ويا. اهي چار ڀائر تاريخ جي نظر ۾ "چار يار" ٿا سڏجن. مير فتح عليءَ کي اچي خيال ٿيو تہ ڪراچي ۽ عمرڪوٽ واپس هٿ ڪجن. ليڪن ١٧٩٢ع ۾ قلات جي حاڪم کان ڪراچي واپس ورتائين، ۽ جوڌپور جي راجا کان ١٨١٣ع ۾ عمرڪوٽ ڇڏايائين.

١٨٠١ع ۾ مير فتح علي پنهنجي پٺيان هڪڙو پٽ صوبدار نالي ڇڏي، مري ويو، ۽ پنهنجي حڪومت باقي ٽن ڀائرن جي سپرد ڪري ويو. ڏهن سالن کان پوءِ، مير غلام علي پويان هڪڙو پٽ مير محمد ڇڏي وفات ڪري ويو. ان هوندي بہ باقي بچيل ٻہ ڀائر، ڪرم علي ۽ مراد علي، سنڌ تي حڪومت ڪندا رهيا. ١٨٢٨ع ۾ ڪرم علي بي اولاد مري ويو، ۽ مراد عليءَ ٻہ پٽ، نور محمد ۽ نصير خان، ڇڏي وفات ڪئي. ١٨٣٠ع تائين انهن ٻن ميرن پنهنجي سوٽن، صوبدار ۽ مير محمد، سان گڏجي حيدرآباد تي حڪومت ڪئي. ١٨٤١ع ۾ مير نور محمد حيدرآباد جو حاڪم بہ گذاري ويو ۽ حڪومت سندس ٻن پٽن ۽ سندن چاچي نصير خان جي هٿ آئي.

انهيءَ طرح سنڌ جا ٽالپر حاڪم وڻ وڻ جي ڪاٺي ٿي ويا. ۽ ملڪ جو اتحاد ڀڄڻ انهيءَ سبب ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو. هنن جي حڪومت جي دوران ۾، انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ امن امان هو، پر اهڙو امن، جنهن ۾ ملڪ لاءِ ڪا آسودگي ڪا نہ هئي؛ حڪومت تہ هئي، پر بنا ڪنهن قانون قاعدي جي. ٽالپر بي پرواه ۽ عياش حاڪم هئا. هنن جو سمورو شوق شڪار تي هوندو هو. پاٽنجر اسان کي انهن اميرن بابت ٻڌائي ٿو: "جنهن ملڪ تي هنن جي حڪومت آهي، ان جي انتظام تي هو ڪو توجهہ ڪونہ ٿا ڏين: نہ ڏوهاري کي سزا ٿي ملي، نہ ڪنهن مظلوم کي انصاف ٿو ملي (١). هن وقت ائين ڪٿي چئجي تہ هن ملڪ ۾ ڪا حڪومت آهي ئي ڪانہ؛ جو تہ هنن بلوچ سردارن کي رڳو پنهنجي ئي ڪامارن جي لڳل آهي. عام رعيت جو الله وارث آهي (٢). هنن حڪومت ايتري تہ بي پرواهيءَ ۽ جابراڻہ طريقي سان ڪئي ۽ غريبن ويچارن اُتريون تہ سختيون اهنج ۽ ايذاءَ ٿي سٺا، جو ملڪ سچ پچ تہ انتهائي بي وسيءَ ۽ ڏتڙيل حالت کي وڃي پهتو.

---

(١) پاٽنجر "آئوٽ ورڊ فائيل نمبر ٦٣" (١٨٢٧-٢٨) ص ص ٢٨٢-٢٨٣. (٢) ايضاً، ص ص ٢٨٨-٢٩٢.

اڻويهين صديءَ جي اوائل ۾ سنڌ دنيا جي سياسي سيلاب ۾ گهيرجي ويئي - ۽ انگريزن لاءِ سنڌ ۾ پير ڄمائڻ هڪ سياسي ضرورت بڻجي پئي. ايران ۾ نيپولين بونا پارٽ جي منصوبه بازين، انگريزن ۾ ڏرٽلو وجهي ڇڏيو هو. ۱۸۰۹ع ۾ انگريزن سنڌ جي حاڪمن سان، جو دوستيءَ جو عهدنامو ڪيو، سو محض انهيءَ لاءِ ته فرينچ سنڌ ۾ قدم نه ڄمائي سگهن (۱). ۱۸۲۰ع ۾ سرحدي تنازعن ڪي ٻنجي ڏيڻ لاءِ ٻيو عهدنامو ٿيو (۲). ۱۸۳٦ع ۾ 'پنجاب جي شيرمرد' راڻي رنجيت سنگ سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني. ۱۸۳۸ع ۾ انگريزن جو لشڪر ٻهرين افغان لڙائيءَ ۾ حصي وٺڻ لاءِ عهدنامي جي شرطن جي خلاف ورزي ڪندي، سنڌو دريا منجهان پنهنجا جنگي ٻيڙا هاڪاري وڃي مٿي چڙهيو. انهيءَ تان سنڌ جي ٽالپر حاڪمن ۽ انگريزن جي وچ ۾ سخت تنازعا ٿي پيا، ۽ ليڪ ۱۸۴۳ع ۾ هنن سنڌ کي به پنهنجي برٽش شهنشاهت سان ملائي ڇڏيو. اها حقيقت آهي ته انهيءَ لاءِ هنن کي ڪو به اخلاقي جواز ڪونه هو. سر چارلس نيپئر پاڻ قبول ٿو ڪري ته "اسان کي سنڌ تي قبضي ڄمائڻ جو ڪو حق ڪونهي، پر ان هوندي به اسين قبضو ته ضرور ڪنداسين - ۽ سچ پچ ته اسان جو اهو قدم تمام فائديمند- ۽ ڪارائتي ڪميٽپ ۽ بدمعاشي ٿينديا" (۳). انهيءَ طرح سموري سنڌ (خيرپور کان سواءِ، جنهن جي حاڪم پوري پوري وقت تي پنهنجي وفاداريءَ جو يقين انگريزن کي ڏياريو)، ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن جي هٿن ۾ اچي ويئي.

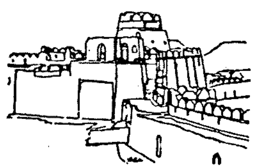

(۱) اينڊڪن، ص ۱۱۹. (۲) هيوگس، ص ۳۰. (۳) اينڊڪن جو ڏنل حوالو، جلد A ص ۱۲۷.

سيد حسام الدين راشدي

سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن جون مهرون

سنڌ جي آخري ٽالپر حڪمران خاندان، جنهن کان انگريزن ڪوڙ ڪپت، دغا ۽ دولاب، مڪر ۽ فريب، بدعهدن ۽ حيلہ جوئين جي هڪ طويل سلسلي کان پوءِ ميانيءَ واري نام نهاد لڙائيءَ بعد سنڌ کسي - اُن جي ابتدا مير فتح علي خان کان ٿي ۽ اختتام مير نصير خان تي ٿيو. انهيءَ گهراڻي پنهنجي دور حڪومت ۾ سنڌ کي تهذيب تمدن، علم ۽ ادب جو هڪ عظيم الشان ثقافتي ورثو ڏنو، جيڪو سنڌ جي تاريخ لاءِ هميشه ناز ۽ افتخار جو سبب رهندو.

صاحبزادو مير نور محمد خان، انهيءَ گهراڻي جو چشم و چراغ ۽ نهايت صالح دل ۽ دماغ، سنجيده طبيعت ۽ فطرت جو مالڪ آهي. حيدرآباد ۾ سندس ڪتب خانو ۽ عجائب گهر، جو عرب ۽ عجم يعني شاهہ ايران کان وٺي شاهہ مسعود تائين خراج تحسين حاصل ڪري چڪو آهي. تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ انهيءَ نيڪ بخت ۽ نيڪ نهاد نوجوان، تاريخي ۽ ثقافتي مواد مهيا ڪري ڏيڻ ۾ منهنجي جيڪا مدد ڪئي آهي، ان جي احسان کان نہ فقط آءٌ بلڪ اڳتي هلي سڄي سنڌ سبڪدوش ٿي نہ سگهندي. تازو هن شريف النسل نوجوان، مون کي پنهنجي ابن ۽ ڏاڏن يعني سنڌ جي شاهن ۽ شهزادن جون مهرون ڏيکاريون، ۽ انهن جو عڪس ڪڍڻ ڏنو: منهنجي اکين عبرت حاصل ڪئي؛ دل گهريو تہ "مهراڻ" جي مطالع ڪندڙ دانشمندن کي بہ انهن جي زيارت ڪرايان، تہ جيئن اهي بہ سنڌ جي آخري آزاد ۽ خودمختيار رياست جون نشانيون ڏسي پنهنجي ماضيءَ سان روشناس ٿين، حال جو اندازو ڪن ۽ مستقبل لاءِ سوچين.

اِهي آهي مهرون آهن، جيڪي تقريبًا منيءَ صديءَ تائين، سنڌ جي آخري خودمختيار حڪومت جي شاهي فرمانن، انتظامي نوشتن، ۽ سياسي مراسلن تي استعمال ٿينديون رهيون؛ اِهي آهي مهرون آهن، جن ڪي سنڌ جي حڪمران آگرين زيب ۽ زينت بخشي؛ اِهي ڪڏهن مجرمن جي موت وارن فرمانن تي لڳيون، ڪڏهن جان بخشيءَ جي حڪنامن تي ثبت ٿيون، انهن ئي مهرن جي ذريعي جاگيرون بخشيون ويون؛ ۽ انهن ئي مهرن ايران ۽ سنڌ جي هزارن هنرورن تي لکن رپين جي ورکا وسائي؛ اِهي ئي آهي مهرون آهن، جيڪي انگريزن جي بدعهدين جي عهدنامن تي، ڪهڙيون آڻ ڪهڙيون، ۽ خوشيءَ ناخوشي، ثبت ٿيون؛ هي

مهرون سخن جون سچيون هيرن - انهن پنهنجا قول پاڙيا - ليڪن پاهران ڪان جيڪي مهرون آيون، انهن پنهنجو هڪ به واعدو وفا ڪونه ڪيو - دغا ۽ فريب سندن خمير ۾ داخل هو؛ تاريخ ته اهوئي چوندي ته هينئن مهرن ٽالپري حڪومت جي ابتدا آندي ۽ هينئن ئي مهرن ان جي انتها به آندي - ليڪن ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته حقيقتون ڇا وهيو واپريون!

اسان انهن مهرن جا عڪس هن لاءِ هتي شايع ڪري رهيا آهيون ته تاريخ جو مطالعو ڪندڙ اکيون، حڪومتن جي ترقيءَ ۽ تنزل جا داستان پڙهندڙ نگاهون، ۽ قومن جي بلنديءَ ۽ پستيءَ جون حقيقتون پسندڙ بصارتون انهن کي ڏسن ۽ عبرت حاصل ڪن.

اڄ اگرچه اِهي مهرون خاموش، بي حس و حرڪت، صاحبزادي مير نور محمد خان جي عجائب گهر ۾ پيون آهن؛ ليڪن بدعهديُن جي تاريخ جا هزارين دلچسپ ۽ حيرت انگيز داستان دل ۾ رکيو ويٺيون آهن. اڄ کان ڪيئي سال اڳ، انهن تي شاهي چوبدار پهرو ڏيندا هئا، درباري مهر بردار انهن جي حفاظت ڪندا هئا، ۽ دربار ۾ داخل ٿيڻ وقت، انهن جو دست بستہ سرو قد ٿي استقبال ڪيو ويندو هو: ڪهڙو تعجب، جيڪڏهن وري هڪ دفعو سنڌ جي اهڙين باختيار مهرن جو وارو وري، شاهي چوبدار اٿي کڙا ٿين، مهر بردار موٽي اچن، ۽ درباري دست بستہ انهن جو استقبال ڪن، سنڌ جي قسمت پلٽو کائي، ۽ سنڌ جو مقدر جاڳي - ڇاڪاڻ ته دنيا دورنگيءَ جو دستور اهوئي آهي، هميشه ڪان اٿين ٿيندو آيو آهي، ۽ هميشه ائين ئي ٿيندو رهندو!

انهن مهرن جو تفصيل ۽ مهرن جي مالڪن جو مختصر احوال هن هيٺ ڏيون ٿا.

(۱) مير ڪرم علي خان

مير ڪرم علي خان، ٽالپرن جي پهرينءَ چوياريءَ جو ٻيون ڀڳدار هو، جيڪو مير غلام علي خان (وفات ۶ جمادي الثاني ۱۲۲۶ھ/۱۸۱۱ع) کان پوءِ سنڌ جي شاهيءَ تي ويٺو. سندس ننڍو ڀاءُ مير مراد علي خان ۽ سندس ڀائٽيو مير محمد خان بن غلام علي خان ساڻس شريڪ رهيا.

مير صاحب جو دور سنڌ لاءِ نهايت آرام ۽ آسودگيءَ جو دور هو - علم ادب، تهذيب ۽ تمدن، وڻج ۽ واپار، وڏو زور ورتو. انگريزن سان پهريون واپاري معاهدو انهيءَ زماني ۾ ٿيو - سر جان ملڪم بمبئي جو گورنر هو، ميجر اسڪين (Skeene) وڪالتس سفير ٿي آيو؛ عهدنامي ٿيڻ بعد انگريزن جي عملداريءَ ۾ سنڌ جو مال وڃڻ لڳو ۽ سنڌ ۾ اتان جي مال جي آمدرفت ٿي. شاه ايران، فتح علي شاه قاچار، سان دوستيءَ جو پيمان ٿيو - ايلچين جي آمدرفت وڌي، تمدني ۽ ثقافتي رستو پيدا ٿيو؛ ڪيترا شاعر، اديب، خطاط ۽ مصور سنڌي دربار ۾ اچي پهتا. جن جي سرپرستي مير صاحب پاڻون پل ڪئي. مرزا خسرو بيگ چرڪس، جو اڳتي هلي مير ڪرم علي خان جو پنيلو ۽ سنڌي دربار جو امير ڪبير ٿيو، سو هن ئي دور ۾ ايران منجهان خريد ٿي آيو.

۱۲۳۰ ھ ۾، شاھ شجاع الملڪ، محمد عظيم هٿان شڪست کائي حيدرآباد ۾ اچي پناھ گزين ٿيو - قليليءَ جي ڪپ تي ٽنڊي آغا ۾ ابراهيم شاھ وٽ اچي لٿو. حيدرآباد جي فوجدار (ميان علي بخش ابن ميان فقير محمد خدمتگار) جي خبر ڏيڻ تي، مير صاحب سندس شايان شان استقبال ۽ بندوبست ڪيو. محمد عظيم انهيءَ خبر ٻڌڻ تي ڪابل کان لشڪر چاڙهي ميرن تي موڪليو. شڪارپور وٽ ٻنهي طرف آمهون سامهون ٿيا. لڙائي ڪانہ لڳي، ليڪن خير ڪندي، مير صاحب پنهنجا هٿ ساڙايا - افغاني سپه سالارن سان ميرن معاهدو ڪيو - ٻارهن لک تاوان ڏيڻ جو، ۽ سنڌ ۾ افغاني سڪو چالو ڪرڻ جو واعدو ڪري، لشڪر موٽايائون - شجاع الملڪ رات ڏٺي شڪارپور مان لڌيانہ ڀڄي ويو، جنهنڪري ميرن کي اهو نقصان سهڻو پيو.

انهيءَ ئي دور ۾ خبر آئي تہ "پنجاب جي حاڪم راجا رنجيت سنگھ جو پوٽو سنڌ تي لشڪر ڪشيءَ جي خيال سان ملڻ ڪوٽ تائين اچي پهتو آهي". مير ڪرم علي خان جو خيال هو تہ پنهنجو لشڪر وٺي، هلي شڪارپور جي سرحد تي سائس ٻہ هٿ ڪجن؛ ليڪن مير مراد عليءَ اهو مناسب نہ سمجهيو. آغا اسماعيل شاھ ايلچي ڪري بمبئيءَ ڏانهن سر جان ملڪم ڏانهن موڪليو ويو، تاڪہ انگريزن کان امداد وٺي اچي، جنهن بعد سکا شاهيءَ جو مقابلو ڪجي. سر جان ملڪم، ايلچيءَ جي پهچڻ کان اڳ وطن روانو ٿي چڪو هو؛ نئين گورنر لارڊ ايلفنسٽن، ٽالپري سفير جي پذيرائي ڪئي. لارڊ ايلفنسٽن لڌيانہ ۾ رهندڙ انگريزي ريزيڊنٽ، ڪيپٽن ويڊ، جي ذريعي رنجيت سنگھ سان لکپڙھ ڪئي. رنجيت سنگھ لکي موڪليو تہ سندس پوٽو دسهڙي جي موڪل ملهائڻ ملڻ ڪوٽ ويل هو، سنڌ تي لشڪر ڪشيءَ جو ڪوبہ خيال سندس دل ۾ ڪونہ هو؛ اهڙيءَ طرح اهو معاملو رفت گذشت ٿي ويو. رنجيت سنگھ ساڳئي وقت ملتان جي نائب حاڪم ديوان ساوڻ مل جي معرفت ٽالپرن ڏانهن دوستانو خط موڪلي، ذاتي طرح بہ غلط فهمي دور ڪئي.

۱۲۴۰ ھ ۾، مير مراد علي خان بيمار ٿيو. مقامي علاج معالجو ڪرايو ويو. آخر لارڊ ايلفنسٽن ڏانهن ڪنهن انگريزي ڊاڪٽر کي موڪلڻ لاءِ لکيو ويو. ڊاڪٽر برنس علاج لاءِ آيو. ويهن ڏينهن اندر مير صاحب خوش ٿيو، ۽ تقريبًا ڏيڍ مهيني بعد صحتمند ٿي ويو. ڊاڪٽر برنس پنهنجو مشهور ڪتاب A Visit to the Courk of Ameers of Sind انهيءَ زماني ۾ لکيو.

۱۲۴۰ ھ ۾ مرحوم مير فتح علي خان جي صاحبزادي، مير صوبدار خان، مال ملڪيت ۽ ملڪ جي ورهاڱي ڪرڻ لاءِ پنهنجن چاچن سان بغاوت ڪئي. مير ڪرم علي خان لاولد هو، تنهنڪري هن کيس ٻچن جيان پاليو هو - محبت وچان هن گهريو تہ سندس خواهشون پوريون ڪجن؛ ليڪن مير مراد علي خان انڪار ڪيو. مير صوبدار شڪار جي بهاني سان قلعي مان نڪري وڃي لاڙ پهتو. غلام علي (ولد فيروز) ٽالپر سندس مدد ڪئي، ۽ هيرا جواهر وٺي مير صوبدار ۸ هزار لشڪر گڏ ڪيو. هوش محمد شيدي ۽ ديوان پرتابراءِ سائس گڏ هئا. مير

غلام علي انهن سوين مانهن سان وچي سنڌس مقابل ٿيو. اهو حال ڏسي، مير صوبدار کان لشڪر ٽٽي ڀڳو، ۽ چند ڏينهن اندر وٽس وڃي باقي پارنهن سؤ مانهو بچيا. مير ڪرم علي خان وري به اچي وچ ۾ پيو، ۽ آخر پاڻئي سان صلح ڪري، کيس تنخواه ۽ جاگير ڏئي راضي ڪيو ويو.

مير ڪرم علي خان پويون سال ڏيڍ بيماريءَ ۾ گذاريو، ۽ آخر ۱۲ جمادي الثاني ۱۲۴۴ھ / ۱۸۲۸ع جو هي جهان ڇڏيائين. هي پهريون حڪمران هو، جيڪو پراڻيءَ خدا آباد جي بجاءِ حيدرآباد ۾ دفن ٿيو.

دستور مطابق هر سال نئين مهر ٺهرائي ويندي هئي، جنهن تي نالي يا سجع سان گڏ نئون سال به اڪريل هوندو هو.

اسان جيڪا مهر پيش ڪري رهيا آهيون، اها سال ۱۲۳۱ھ جي آهي ۽ ان تي هيءَ سجع اڪريل آهي:

"بندهء آل علي ڪرم علي- ۱۲۳۱ھ"

مير ڪرم علي خان جي هڪڙي هيءَ به سجع هئي:

"ڪرد با من ڪرم عليء عظيم - بحق حضرت نبي و ڪريم."

(۲) مير مراد علي خان

مير مراد علي خان پهرين چوياريءَ جو آخري فرد ۽ وڏن ميرن مان پويون مير هو. مير ڪرم علي خان کان پوءِ سنڌ جي حڪومت جو هي سربراه ٿيو: سنڌس تخت نشيني ۱۶ جمادي الثاني ۱۲۴۴ھ / ۱۸۲۸ع جو عمل ۾ آئي.

مير مراد علي وڏي شان شوڪت، ۽ فهم فراست جو صاحب هو. سياسي تدبر ۽ دانشمندي، حڪومت ڪرڻ جو رنگ ۽ ڍنگ پلئون پل چاڻندو هو. گاديءَ تي وهندي هن سنڌ جي سڀني سربراهن، بلوچ سردارن ۽ قومن قبيلن جي ڀڳدارن سان پنهنجا ناتا نوان سنوان ڪيا. ميرپور ۽ خيرپور جي ٽالپرن سان به هن نئين سر محبت ۽ مُوَدّت پيدا ڪري، پنهنجي سياسي قوت ۽ ملڪي يڪجهتيءَ کي سنواري سڌو ڪيو. ملڪي فضا کي درست ڪرڻ بعد، هن سرحدي ملڪن ڏانهن توجهه ڪيو: پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه، جيسلمير جي راجا، ڪچ جي راؤ، مسقط جي امام ۽ مڪي معظم جي شريف سان هن نئين سر ناتا ڳنڍيائين. بمبئيءَ جي گورنر سان به تعلقات پيدا ڪيائين. ميجر پاٽنجر اُن وقت ڪچ ۾ انگريزن طرفان ريزيڊنٽ هو- اتان ڪهي اچي مير صاحب سان ملاقي ٿيو، ۽ ايتري قدر سنڌس شخصيت کان متاثر ٿيو، جو هميشه پيو سنڌس واکاڻ ڪندو هو. مرزا قليچ بيگ مرحوم جو قول آهي ("تاريخ سنڌ"، جلد پيو، ص ۲۲۰) ته "فتح علي شاه قاچار مٿس ايترو اڪن چڪن ٿيو، جو هن پنهنجي نياڻيءَ جو سنگ کين ڏيڻو ڪيو، ليڪن مير صاحب دوريءَ ۽ پنهنجي عمر رسيد کي جو سبب ڏئي، اها پيشڪش ٽاري ڇڏي".

شاه شجاع الملڪ، وري ٻيو دفعو هن مير صاحب جي دور ۾ لڏ ياڻي ماڻ لڌي، اچي سنڌ پهتو: مير صاحب مهمانداريءَ کان مجبور ٿي، شڪارپور جو شهر کيس رهڻ ۽ خرچ خروچ لاءِ ڏنو.

سڪي سازيءَ جو ڪارخانو پهريون دفعو مير صاحب حيدرآباد ۾ قائم ڪيو: ارادو هوس تہ سنڌ اندر ٽالپري سڪو چالو ڪري، ليڪن موت مهلت ڪانہ ڏنيس ۽ اهو ضربخانو ڪلنديءَ ئي بند ٿي ويو.

مير مرحوم ٦ جمادي الثاني ١٢٤٩هہ/١٨٣٣ع جو هي جهان ڇڏيو - ١٠ ڏينهن کن سيني جي سور ۽ پيڏيءَ جي درد ۾ مبتلا رهي، ان مان ابدي نجات حاصل ڪيائين.

نهايت نيڪ، ارادي جو پڪو ۽ پختو، ۽ فيصلي جي قوت جو صاحب هو. پنهنجا چار شهزادا ۽ ہہ نياڻيون ڇڏيائين - مير نور محمد خان، مير نصير خان، مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان (مصنف - "فريشہ نامہ") ڪانئس پوءِ سندس يادگار رهيا. هن خوش قسمت ٽالپر پنهنجا پوٽا بہ اکين ڏٺا - مير نور محمد جا نينگر مير شهداد علي خان ۽ مير حسين علي خان، ۽ مير نصير خان جا صاحبزادا مير حسن علي خان ۽ مير عباس علي خان.

مير صاحب مرحوم جي فقط هڪ مهر موجود آهي، جيڪا هن وقت پيش ڪئي وڃي ٿي: ان تي سجع جو هي شعر اڪريل آهي:

"از تقاضاي حڪمتِ ازلي
گشت ميرِ جهان مرادعلي- ١٢٣٥هہ"

مير صاحب مرحوم جون ٻيون سجعون هي بہ هيون:

"بحقِ حضرتِ نبي و ولي،
يافت از حق همہ مرادعلي."
"بندهء مصطفيٰ مرادِعلي داشت."

انهن سجعن واريون مهرون موجود نہ آهن.

(٣) مير نور محمد خان

مير مرادعلي پهرين چوياريءَ جو آخري فرد هو، جيڪو رب ڏي راهي ٿيو - پوئتي سڀ وچي صاحبزادا بچيا. بلوچن ۽ سردارن، دستور مطابق، مير مرادعلي خان جي وڏي شاهزادي، مير نور محمد خان کي پڳ ٻڌارائي، نئين چوياريءَ جو بنياد وڌو.

مير مرحوم، شجاع الملڪ کي مهمانداريءَ لاءِ شڪارپور جو شهر ڏئي ويو هو - سندس جهان ڇڏڻ بعد افغاني امير، ڪنهن طرح هضم ڪرڻ لاءِ ان ۾ اکيون وڌيون. نئين پڳدار، آغا اسماعيل شاه جي فرزند آغا محمد ڪاظم ڏانهن، جيڪو ان وقت شڪارپور جو ناظم هو، لشڪر موڪليو. خيرپور جي ميرن بہ سيد گولي شاه جي سپہ سالاريءَ هيٺ پنهنجو سپاه

روانو ڪيو. ارڙهن هزارن جو لشڪر شڪارپور کان ڇهه ميل اوري لکيءَ جي آس پاس وڃي گڏ ٿيو. هڪ ٻـ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ آغا ڪاظم شاهه ۽ سيد گولي شاهه، جان جهان آفرين جي سپرد ڪئي. ٽالپري لشڪر غيظ و غضب ۾ اچي ويو. افغاني امير شاهه شجاع الملڪ مقابلي جي توانائي نه سمجهي، صلح جو پيغام موڪليو، ۽ زادراهه لاءِ ١٢ لک سنڌي روپيا، جيڪي انگريزي ٨ لکن جي برابر هئا، طلب ڪيائين. ٽالپر نيڪ طبيعت ۽ نرم سرشت هئا ـ سو، شاهي نسل جي هن جلاوطن شهزادي جي گهر پوري ڪري، کيس هڪ دفعو وري لڏيالي ڏانهن روانو ڪري ڇڏيائون، ۽ شڪارپور جي نظامت آغا محمد ڪاظم شهيد جي ڀاءُ آغا زين العابدين جي سپرد ڪئي وئي. اهو واقعو شوال ١٢٤٩هه/ ١٨٣٣ع ۾ ٿيو.

١٢٥٢هه / ١٨٣٦ع ۾ شجاع الملڪ انگريزن کي التجا ڪئي ته هو کيس امدادي لشڪر ڏئي، ڪابل جو تخت ۽ تاج کيس وٺي ڏين. هندستان جي گورنر جنرل، لارڊ آڪلنڊ، سر وليم ميڪناٽن کي انهيءَ ڪم تي مقرر ڪري، بمبيءَ جي فوج کي سر جان ڪين جي ڪمان هيٺ ڪابل وڃڻ جو حڪم ڏنو؛ ڪرنل پاٽنجر کي ڪڇ مان موڪليو ويو ته هو سنڌ پهچي، ٽالپر حڪومت کان لشڪر جي لنگهڻ لاءِ اجازت نامو حاصل ڪري. سنڌ جي بدبختي انهيءَ ڏينهن شروع ٿي، جنهن ڏينهن ڪابل جي تخت حاصل ڪرڻ جو منصوبو، شجاع الملڪ ۽ انگريزن سٽيو.

ڪرنل پاٽنجر جي اچڻ تي، مير نورمحمد اجازت نامي ڏيڻ لاءِ آماده ٿيو؛ ليڪن ٻين ميرن ۾ ان جي خلاف ايترو اڇو تاءُ پيدا ٿيو، جو هينري پاٽنجر مٿان غصي وچان بازار مان لنگهندي پٿر اڇلايا ويا. جتي هاڻي ٽنڊو مير نور محمد آهي، اتي ان وقت "آباد" ٽالي هڪ ٽنڊو ڳوٺ آباد هو ـ اتي انگريزن جي ڪيمپ هئي. بلوچ ايترو جوش ۽ ڪاوڙ ۾ هئا، جو لٺيون، لوڙهيون، تير ۽ تلوارون کڻي اوڏانهن ڪاهي هليا. مير شير محمد لاءِ به مشهور ٿيو ته "ٻارهن هزار لشڪر وٺيو، انگريزن جي ڪئمپ تي اچي رهيو آهي." حالتون ضابطي کان ٻاهر ٿيڻ تي هيون، جو مير نورمحمد پنهنجي پاڻ سميت قلعي کان ٻاهر اچي ان مشتعل هجوم کي قبضي ۾ ڪري، معاملي کي رفع دفع ڪيو.

اڃا اجازت نامي جون ڳالهيون هليون ٿي ٿي، جو ڪراچيءَ جي ناظم، جمعدار الهرکيي، اطلاع موڪليو ته "انگريزن جي لشڪر جهازن تان لهي، زوريءَ ڪراچي بندر تي قبضو ڪيو آهي." حالتن جي نزاڪت کي ڏسندي، مير نور محمد خان آغا اسماعيل شاهه کي ايلچي ڪري ڪراچيءَ، سر جان ڪين سان ملڻ لاءِ، موڪليو. هينري پاٽنجر حيدرآباد جون حالتون ڏسي، آغا اسماعيل کان اڳ ئي ڪراچيءَ پهچي چڪو هو. حالتن جي اوچتي ڦيري، ۽ خلاف توقع انگريزن جي اچانڪ پهچڻ، ميرن کي مجبور ڪيو، ۽ هنن انگريزن سان نئون عهدنامو ڪيو، جنهن جا مکيه شرط هي هئا:

١- سنڌ ۾ انگريزن جو ريزيڊنٽ رهندو؛
٢- ٽيويهہ لک روپيا انگريزن کي ڏنا ويندا؛
٣- ٽي لک رپيا ساليانا لشڪر جي خرچ لاءِ ڏنا ويندا؛ ۽
٤- ٽي هزار انگريزي لشڪر آئينده ڪراچيءَ ۾ رهندو.

سنڌ جي برباديءَ واري دستاويز جو عنوان انهيءَ عهدنامي سان شروع ٿيو. پهريون ريزيڊنٽ ڪرنل هينري پاٽنجر ٿيو، ۽ خيرپور ۾ مسٽر راس بيل کي مقرر ڪيو ويو. ڏيڍ سال بعد، راس بيل جي مرڻ ڪري، خيرپور جي چارج بہ ڪرنل پاٽنجر کي ڏني وئي. ستن مهينن بعد، ڪرنل پاٽنجر بيمار ٿي لنڊن هليو ويو، ۽ ڪيپٽن ليڪي (Leckie) جو تقرر عمل ۾ آيو. ٿوري وقت بعد ان جي بہ بمبئي بدلي ٿي، ۽ ڪيپٽن ايسٽوڪ ريزيڊنٽ ٿي آيو. اِهو آهو سِنڌي دوست انگريز هو، جنهن پوءِ Dry Leaves from Young Egypt نالي پنهنجو مشهور ڪتاب لکيو، جنهن انگريزن جي فريب ڪارين ۽ مظالمن جو پردو چاڪ ڪري ڇڏيو. ريزيڊنٽن جي سلسلي جي آخري ڪڙي ڪرنل آئوٽرام هو، جنهن جي دور ۾ نيپئر آيو، ۽ مياڻيءَ واريءَ جنگ آهيءَ ڊراپي جو ڊراپ سين آندو، جيڪو مٿي ذڪر ڪيل معاهدي کان شروع ٿيو هو.

سرجان ڪين جو لشڪر درياه جي رستي کان حيدرآباد پهتو. لشڪر جي انگريز عملدارن حيدرآباد جو شهر ڏسڻ گهريو - شهر جي ڪوٽوال، سيد جيندل شاهہ، سخت خطري جي حالت هوندي بہ ايترو بهتر انتظام ڪيو، جو انگريز صبح کان شام تائين شهر ۾ شهر جون تاريخي جايون اطمينان سان ڏسندا رهيا.

١٢٥٤هه/١٨٣٨ع جي ذيالقعد مهيني ۾، سرجان ڪين شجاع الملڪ کي تخت تي وهاري، بمبئيءَ واپس وڃڻ لاءِ حيدرآباد اچي پهتو. مير نورمحمد خان ١٩ توپن جي ڪيس سلامي ڏياري، ريزيڊنسيءَ ۾ پهريون پاڻ سندس آجيان ڪرڻ ويو؛ ۽ بعد ۾ سرجان ڪين قلعي ۾ سندن سلام تي آيو، مير نورمحمد خان ۽ سندس پائرن سان شاهي درٻار ۾ مليو، ۽ مير صوبدار خان سان، ان بعد، جدا وجي سندس جاءِ تي ملاقي ٿيو.

مير نورمحمد خان کي انهن صدمن جلد ٿي نهوڙي وڌو - جمادي الثاني ١٢٥٥هه/١٨٤٠ع ۾ بيمار ٿيو. مقامي علاج ڪان سواءِ بمبئيءَ سان انگريز ڊاڪٽر بہ گهرايا ويا، ليڪن فائدو ڪونہ ٿيو. خاندان ۽ حڪومت جي جنهن برباديءَ جي ابتدا سندس دور ۾ شروع ٿي چڪي هئي، آن جي انتها کي پنهنجي اکين سان ڏسڻ کان، خدا ڪيس بچائي ورتو، ۽ اربع ڏينهن اُسُرَ مهل ١٠ شوال ١٢٥٦هه/١٨٤٠ع جو مير صاحب پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪئي.

سندس مزار مير ڪرم علي خان جي روضي جي پسر واريءَ تجر ۾، مير نصير خان ۽ مير شهداد خان جي وچ ۾ آهي، ۽ مٿس هي ڪتبو لکيل آهي:

" تاريخ وصال مرحوم مغفور مير صاحب نور محمد خان ٽالپور عليه رحمت
– ٥ هر شوال ١٢٥٦ھ "

مير صاحب جي هڪ سجع هئي:

" ز نورِ محمد جهان روشن است. "

هتي جيڪا مهر ڏني وئي آهي، ان تي سجع جو هي شعر اڪريل آهي:

" گرفت نور محمد ز لطف يزداني،
نگين خاتم جمشيدي و سليماني – ١٢٤٧ "

(٤) مير محمد نصير خان

مير نور محمد خان کان پوءِ، مير مراد علي خان جو پيو نمبر فرزند، ۽ ڪانئس ننڍو ڀاءُ، مير محمد نصير خان سنڌ جي ناپائدار ۽ عنقريب زوال سان همڪنار ٿيندڙ تخت تي جلوه افروز ٿيو. چونڊا آهن ته جڏهن بخت منهن موڙيندو آهي، ته سڀ ڪان ڀيريون ڳهرو مشڪلاتون منهن ڪڍنديون آهن. تخت تي وهندي ئي مير محمد نصير خان کي ڳهرو جهڳڙن ۾ مبتلا ٿيڻو پيو. سندس پٽي پائر مير حسين علي خان ۽ مير شهداد خان پاڻ ۾ وڙهي پيا. مير صوبدار جيڪو ڪوٺي زماني کان وٺي مخالف رهندو پئي آيو، تنهن انهيءَ باهه کي هوا ڏني، ۽ قريب هو ته تير ۽ تلوارون اچي وچ ۾ پون، ليڪن مير نصير خان جي معتمد خاص، آخوند محمد پچل دانشمنديءَ کان ڪم ورتي، انگريز ريزيڊنٽ ڪرنل آئوٽرام کي آڻي وچ ۾ وڌو، جنهن، خبر نه آهي ڇو، همدردي ڪري انهيءَ جهيڙي کي ٽاري وڌو.

١٢٥٧ھ/١٨٤١ع ۾ ڪرنل آئوٽرام بيمار ٿي مصر هليو ويو، ۽ سندس اسسٽنٽ، ڪيپٽن ميلن (Mylne) قائم مقام ريزيڊنٽ ٿيو. ١٢٥٨ھ/١٨٤٢ع ۾ حيدرآباد اندر سخت وبا پيئي. جنهن سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙي ملڪ جا رانگا لاهي وڌا. حڪمران خاندان حيدرآباد ڇڏي ميانيءَ ۾ وڃي رهيو، ۽ مير حسين علي خان ۽ مير صوبدار خان اکيماٽن ۾ قيام پذير ٿيا. ٽي مهينا ساندهه اها بلا ملڪ تي مسلط رهي. جڏهن خير شير ٿيو، تڏهن جمادي الثانيءَ ۾ هرڪو موٽي اچي گهرين ٽڙي ٿيو.

١٢٥٨ھ جي شعبان (سيپٽمبر ١٨٤٢ع) ۾ سر چارلس نيپئر پوني مان ريزيڊنٽ ٿي، سنڌ اچي پهتو. اچڻ سان هن نئون معاهدو تيار ڪيو، جنهن جا مکيه شرط هي هئا:

(١) سنڌ جي سڪي تي انگلستان جي بادشاهه جو نالو لکيو وڃي؛

(٢) ڪراچي، شڪارپور، عمرڪوٽ ۽ سبزل ڪوٽ جا شهر ۽ انهن جي ملحقه زمين انگريز جي حوالي ڪئي وڃي؛ ۽

(٣) درياهه جي ٻنهي پرين واري زمين هڪ سو وال جي ويڪر ۾ انگريزن کي ڏجي.

انهيءَ معاهدي تي دستخط ڪرڻ کان ميرن انڪار ڪيو. خدا ڄاڻي انگريز انهيءَ انڪار کان ٻوءِ ڇا سوچين ها، ليڪن فوري مدد کين ٻين سببن ڪري هٿ ڇي ٿي - مير علي مراد پنهنجي ڀاءُ مير رستم خان کان تخت حاصل ڪرڻ لاءِ انگريزن سان سازش رڻي، ۽ حيدرآباد ۾ مير صوبدار گجهه گجهاندر ۾ پاڻ اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ سرچارلس سان گفت شنيد شروع ڪئي. انهيءَ ڳالهه پولهه جو نتيجو اهو نڪتو جو جڏهن ڪرنل آئوٽرام موڪل تان مصر مان موٽي آيو، تڏهن مير صاحبن ڏاڍهنس جيڪي سوڪڙيون ۽ سوغاتون موڪليون، سي هن واپس ڪري ڇڏيون، ۽ مير صوبدار جا موڪليل تحفا هن ڪٺي اکين تي رکيا!

انهيءَ کان پوءِ ڇا وهيو واپريو، ۽ ڇا ڇا ٿيو، سو هڪ دردناڪ داستان آهي. بهرحال نتيجو اهو نڪتو جو مياڻيءَ واري ميدان تي، ١٧ محرم ١٢٥٩هه (١٨٤٣ع) جو انگريزن اهو کيل کيليو، جنهن جو مدت کان وٽن ڪين انتظار هو - يعني سنڌ جو نه بخت رهيو، نه تخت رهيو، نه تاج رهيو، نه تاجور رهيو.

ٻئي ڏينهن تي ٽالپرن ڪرنل آئوٽرام جي خيمي ۾ هٿيار سر چارلس نيپئر جي سامهون حڪمرانيءَ جي تلوار ڪمر مان کولي سندس حوالي ڪئي. مير صوبدار کي انتظار هو ته انگريز ساڻس به اهوئي سلوڪ ڪندا جيڪو هنن مير رستم جي مقابلي ۾ مير علي مراد سان ڪيو آهي. موسيٰ آرمني ۽ منشي آوتراءِ سڄي رات ٻڌڪيا، ليڪن ور يو ڪجهه ڪونه، ۽ آخر ١٠ ربيع الاول جو هيٺين مير صاحبن سان گڏ، مير صوبدار به بالدي ٻڌجي، جلاوطن ٿي، "نمرود" جهاز ۾ ڪلڪتي ڏانهن روانو ٿيو:

مير نصير خان بن مير مراد علي خان،
مير محمد خان بن غلام علي خان،
مير شهداد خان بن مير نور محمد خان،
مير حسن علي خان بن مير نصير خان،
مير عباس علي خان بن مير نصير خان،
مير فتح علي خان بن مير صوبدار خان، ۽
مير محمد علي خان بن مير صوبدار خان.

٢٣ ربيع الاول ١٢٥٩ (اپريل ١٨٤٣ع) جو باقي رهيل هيٺيان مير صاحب به ٻاهر روانا ڪيا ويا:

مير حسين علي خان بن مير نور محمد خان،
مير محمد خان بن مير مراد علي خان،
مير يار محمد خان بن مير مراد علي خان.

مير نصير خان ۽ ٻيا ٽالپر ڪلڪتي، پوني، ساسور، عظيم آباد، ۽ هزاري باغ ۾ قيد و بند جا ڏينهن گذاريندا رهيا. مير نصير خان جيڪي خط پنهنجي ديري ڏانهن بندي خاني مان لکيا آهن، انهن مان نهايت ئي دردناڪ حالات ۽ الدوهناڪ ڪيفيات جو پتو پوي ٿو.

مير نصير خان کي وطن ورڻ نصيب ڪونه ٿيو ۽ ربيع الاول ۱۲۶۱ھ (۱۸۵۴ع) جو ڪلڪتي ۾ سندس انتقال ٿيو. اتان لاشو ڪڇي اچي حيدرآباد واري هيڊيري ۾ دفن ڪيو ويو. مير صوبدار خان ۽ مير نور محمد خان جي وچ ۾ سندس مزار آهي، جنهن تي هي ڪتبو لکيل آهي:

"وفات حضرت مير صاحب مغفرت رضوان
مير محمد نصير خان عليه رحمة والغفران
بتاريخ هفتم ماه ربيع الثاني ۱۲۶۱ھ."

سندس ٻه مهرون پيش ڪيون وڃن ٿيون، جن تي ٻه مختلف سجعون آهن:

"بندهء آلِ علي مير محمد نصير - ۱۲۳۵ھ"
"امام علي و محمد نصير - ۱۲۵۷ھ"

مير صاحب مرحوم جون وڏيڪ ٻه سجعون هي هيون:
"سزد گر نهد بر ثريا سرير،
ڪسي را ڪه باشد محمد نصير."

"علي و حسين و حسن و دستگير،
خدا يار و ياور محمد نصير."

(۵) مير محمد خان

مير محمد خان ٽالپر مير غلام علي خان جو فرزند هو. والد جي وفات بعد، هنهنجن چاچن جو دست و بازو رهيو، ۽ بنديخاني ۾ به هنهنجي خاندان سان گڏ هليو ويو.

۱۲۷۰ھ (۱۸۵۴ع) ۾ جڏهن لارڊ ڊلهائوسيءَ جي سفارش تي ڪمپني بهادر جي ڊائريڪٽرن ميرن کي ملڪ موٽڻ جي اجازت ڏني، ان وقت سڀ ڪان پهريون ربيع الاول ۱۲۷۱ھ (نومبر ۱۸۵۵ع) ۾ دهلي ۽ پنجاب ڪان ٿيندو، مير محمد خان حيدرآباد پهتو، ۽ چند مهنن بعد ۱۰ جمادي الثاني ۱۲۷۱ھ جو فوت ٿيو. ٽالپري مقابرن ۾ سندس جدا مقبرو آهي، جنهن ۾ ساڻس گڏ فقط سندس پٽ مير شاهنواز خان رکيل آهي. روضي جي اندران ديوار تي هي ڪتبو آهي:

"فغان از جفاهاي دورِ سپهر،
هم از بازوي روزگارِ ڪهن.
خوش آن ڪودرين ڪهنه ديرِ خراب،
بناي نڪو نامي افڪنده......ن.
بيالدار (؟) ميرِ محمد ڪه بود،
اميرِ زمان شهريارِ زمن.
خدبو خرد مند والا شڪوه،
ڪه پاڪيزه دين بود پاڪيزه تن.
باخر ز حق چون شنيد 'ارجعي'،

روان شد بسوي بهشت عدن.
چو "حيدر" پئي سال تاريخ او،
به بحر تفکر شدم غوط زن.
بناگه رسيد از سروش اين صدا،
که "بادا به خلد برين شد وطنا" - ۱۲۷۱ھ

مزار تي ڪتبو آهي:

"وصال مرحوم مغفور مير صاحب مير محمد خان
ٽالپور - دوشنبه ۱۵ جمادي الثاني ۱۲۷۱ھ."

مير صاحب جي سجع هئي:

"مير محمد مه اوج کرم."

اسان جيڪي سندس ٻه مهرون ڏيون ٿا، اهي سجع کان خالي آهن، ۽ منجهن فقط نالو اڪريل آهي-

"مير محمد خان ٽالپر - ۱۲۴۹ھ"
"مير محمد خان ٽالپر - ۱۲۶۷ھ"

(۶) مير صوبدار خان

مير فتح علي خان ۱۰ محرم ۱۲۱۷ھ جو انتقال ڪيو. جنهن رات مير صاحب جو لاڏائو ٿيو، انهيءَ رات مير صوبدار خان ڄائو. مير فتح علي خان جي آرزو پوري ٿي، مرڻ کان چند ڪلاڪ اڳ اها لوبد ڪيس ملي ۽ شهزادو ڪهرائي ڏنائين - ٻوسو ڏني، دعا گهري، پوءِ پاڻ دم ڏنائين.

مير صوبدارخان جي زندگيءَ جا اهم واقعات مٿي ڏئي چڪا آهيون - هتي زياده تفصيل جي ضرورت نه آهي. پاڻ جڏهن سنڌ کان ٻاهر فرنگين جي بنديخاني ۾ هو، ان زماني ۾ "جدائي نامي" جي عنوان سان هڪ نهايت ئي دردناڪ، الم انگيز ۽ غريب الوطنيءَ جي جذبات سان پرپور هڪ عظيم الشان مثنوي تصنيف ڪيائين.

۱۲۶۳ھ (۱۸۴۶ع) جو مير صاحب جلاوطنيءَ ۾ فوت ٿيو. سندس لاش اتان کڻي، اچي پراڻي خداآباد ۾ مير فتح علي خان سان گڏ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

اسان جيڪا مهر هتي پيش ڪري رهيا آهيون، سا ۱۲۵۸ھ جي آهي، ۽ ان تي هيءَ سجع اڪريل آهي:

"صوبدارم من از نبي و ولي - ۱۲۵۸ھ"

سندس ٻيون سجعون هي هيون:

"ظل احمد تاج فرق صوبدار."
"صوبدار جهان ز فتح علي."

(۷) شهداد خان بن نور محمد خان

مير شهداد خان، مير مراد علي خان جو پوٽو ۽ مير نورمحمد خان جو پٽ هو. هيءَ جي

انتقال بعد، جڏهن مير نصير خان تخت تي ويٺو، تڏهن مير شهداد خان ۽ مير حسين علي خان جي وچ ۾ ملڪيت تي تڪرار ٿيو. مير نصير خان، مير شهداد خان جو طرف هو، ڇاڪاڻ ته ڪيس حق تي ٿي سمجهيائين. احمد خان لغاريءَ جي چُرچ تي مير صوبدار، مير حسين علي خان کي هوا ٿي ڏني: جهيڙو شايد وڌي وڃي ها، ليڪن ڪرنل آئوٽرام جي وچ ۾ پوڻ ڪري صلح صفائي ٿي ويو.

مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ، مير شهداد خان به گرفتار ٿي جلاوطن ٿيو. مٿس هي سنگين الزام هو ته هن انگريزي فوج جي ڪئمپ کي باهه ڏياري هئي ۽ ڪپتان انس (Ennis) کي هن ئي قتل ڪرايو هو. انهيءَ غصي ۽ ڪاوڙ سبب پڻ سڀني ٽالپرن کان جدا ڪري، کيس اڪيلو سورت ۾ بند ڪيو ويو. ڪيترن ڏينهن بعد، جڏهن لارڊ ڊلهائوسيءَ کيس بيقصور ثابت ڪيو، ان وقت تنهائيءَ جي قيد مان نڪري اچي ڪلڪتي ۾ مائٽن ۾ پهتو ٿيو.

مير شهداد خان، ٧ محرم ١٢٨٤هه (٢٨ آگسٽ ١٨٥٧ع) جو ڪلڪتي ۾ هي جهان ڇڏيو. اتان سندس لاش کڻي اچي حيدرآباد واري هديري ۾ مير مراد علي خان ۽ مير نور محمد خان جي وچ ۾ دفن ڪيو ويو. مزار تي هي ڪتبو لکيل آهي:

"تاريخ وصال مرحوم مير صاحب مير شهداد خان
ٽالپر عليه رحمة - هفتم ماهه محرم ١٢٧٣هه."

سندس سجعون مختلف هيون - اسان جيڪي ٿي مهرون پيش ڪري رهيا آهيون، انهن تي هي سجعون آهن:

"خاڪپائي مرتضيٰ - شهداد خان - ١٢٤٩هه."

"خاڪپائي مصطفيٰ و مرتضيٰ - شهداد خان
سربلند از فضل حق پيوسته باشد درجهان-١٢٥٦هه"

"خاڪپائي مصطفيٰ و مرتضيٰ - شهداد خان
سربلند از فضل حق پيوسته باشد درجهان-١٢٥٧هه."

(٨) حسين علي خان بن نور محمد خان

مير حسين علي خان به سڀني ٽالپرن سان گڏ ڪلڪتي ۾ جلاوطن هو، ۽ جڏهن سنڌ موٽڻ جي سين کي موڪل ملي، تڏهن شعبان ١٢٧٥هه (مارچ ١٨٥٩) جو وطن واپس آيو. جتي ٢٦ ربيع الاول ١٢٩٥هه جو آچر ڏينهن ٧ بجي شام رب ڏانهن راهي ٿيو. ٽالپرن جي هديري ۾ مير مراد علي خان ۽ مير علي بخش خان مرحوم جي وچ ۾ دفن ٿيل آهي. هيٺيون ڪتبو سندس مزار تي موجود آهي:

" حضرت بندگان، سرکار دولت مدار میر صاحب
میر محمد حسین علي خان ٽالپور عليه رحمة و الغفران
تاريخ بيست و ششم ماه ربيع الاول ۱۲۹۵هه، شب
يکشنبه بوقت هفت کلاک."

مير صاحب جون ٽي مهرون پيش ڪجن ٿيون، جيڪي هڪ ٽي سال (۱۲۷۱هه) جون آهن:

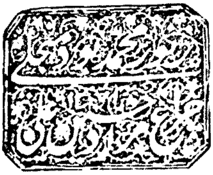

" هست روشن زفيض ام بزلي
آفتاب جهان حسين علي - ۱۲۷۱هه"

" زاور محمد بود منجلي
چراغ مراد حسين علي - ۱۲۷۱هه"

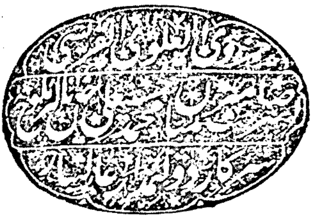

سرکار دولتمدار عالي تبار امير صاحب
ميرميان محمد حسين علي خان ٽالپر بلوچ
حمزوي العلوي القرشي - ۱۲۷۱هه"

هڪ ٻي به مهر آهي، جنهن تي لکيل آهي-
" ادرکني يا حسين - ۱۲۷۷هه"

اسان سمجهون ٿا ته اها به مير صاحب جي ٿي آهي.

(۹) حسن علي خان بن مير نصير خان

مير حسن علي خان مير نصير خان جو فرزند هو. سندس به مهرون پيش ڪجن ٿيون-

"آسوده بر سرير امارت بخوشدلي
فخرالملوک ظل الاهي حسن علي - ۱۲۵۴هه."

" محمد حسن علي - ۱۲۷۳هه."

(۱۰) امير محمد علي خان ٽالپر

هڪ مهر مٿين نالي سان ڏني وئي ٿي، جنهن تي هيٺين اکر آهي:

" امير محمد علي خان ٽالپر - ۱۲۵۴هه."

مير محمد علي خان مير صوبدار خان جو فرزند هو، جنهن جي ولادت ۾ صفر ۱۲۴۳هه جو ٿي. جنهن صورت ۾ مهر جو سال ۱۲۴۴هه آهي، تنهنڪري اها مهر ڪنهن ٻئي هم نالي ٽالپر جي آهي، جنهن کان اسان واقف ٿي نه سگهياسين.

ادبي خط

۱

شيخ حفيظ

... ٻانورا تني تائين ٻيو جواب ڏيڻ ـ رهي ڪين سگهيس.

تو منهنجي دوستيءَ جي ڀيٽ ٻين جي دوستيءَ سان ڪئي آهي. واقعي اسان ٻنهي جي دوستي دنيا جي دوستين کان نرالي رهي آهي ـ ورور ڪري وڃي ٿا آهيون. ڪنهن وراڻي ماضيءَ جي ڀيڄرن تي نظر ٿو ڪيان ته اليڪ ننڍڙا لنڍڙا جهيڙا ڪنڊڙيا پيا آهن ـ ڪڏهن ”ڪلفٽن“ جي ڪناري تي هڪ ٻئي کي واريءَ ۾ دسي ويٺا آهيون، ڪڏهن ڪراچيءَ جي فلٽن ۾ ٿونشي بازيءَ جي مشق پيا پچايون. الجهي الجهي وڃڙي ويا آهيون ۽ وري اهو ’تون‘، اهو ’مان‘؛ اهي ٻاڪر، اهي گرانڊيون!

اڄ دل تي هڪ احساس طاري آ ته تنهنجي منهنجي دوستي هميشه محض انئين ٿي رهي آهي ـ انهيءَ دوستيءَ جو ڪو مقصد نه رهيو آ ـ ڪا مدعا ڪانه هئي. اها دوستي هئي به، ۽ ڪالهه به هئي؛ جڻ ٻه روح هئا، ٻه غبار جا ٽڪر هئا، يا جهڙ جا ڪڪر هئا ـ ويجهو اچي ٽڪريا ٿي ـ هڪ ٻئي ۾ مدغم ٿي وڃڻ لاءِ ـ ۽ پوءِ ڪنوڻيون هڻندا ڏار ٿيي ٿي ويا. ڪهڙو نه عجيب هو زمانو! پر افسوس، گذري ويو.

آءٌ خمارن غبارن جي دنيا جو رهواسي، اڳ تو کي به پيچن ۾ اٽڪائي، فضائن ۾ اڏائي ڪٺي ويندو هوس؛ پر هاڻي انهيءَ دنيا ۾، تنهنجو ڇڪجي هاڻ، تولاءِ نه رکيو ڪلن آهي، پر نقصان ڪار به آهي. آءٌ ادب جي تخيلاتي دنيا ۾ رهان ٿو، انهيءَ دنيا ۾ منهنجي دماغ تي هميشه خمار طاري رهن ٿا ۽ مون کي ائين ٿو محسوس ٿئي، جڻ اندر ۾ بخار ٻرجي آيا اٿم ۽ آءٌ ڪنهن ڪبوتر جيان فضا جي ڇولين تي ڇلڪي رهيو آهيان. تو آڪاس ۾ ڪنهن ڪبوتر کي هوا جي ڇولين تي ڇلڪندو ڏٺو به آهي، الاجي ڪين ـ پر آءٌ ڏسي چڪو آهيان.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونه آهي، ته آءٌ هٿين خالي ٻنو.فقير آهيان. مون وٽ دنيا جو ڏن دولت ڪين آهي، پر پنهنجي دنيا ۾ آءٌ پاڻ کي تونگر سمجهندو آهيان. ڪڏهن ڪنهن انساني جو ڪردار وجود ۾ اچڻ کان اڳ ڪڍي ٻيهندو آهي، ته آءٌ ائين جهرڻ لڳندو آهيان جيئن ڇيڪي منيءَ جي اوڏڪي پت پوڏ جي پانيءَ ۾، هري هري حل ٿي، جهجندي وڃي. ۽ پوءِ منهنجي روح جي انهيءَ حلاوت سان منهنجي انساني جو ڪردار ڪر موڙي، آرس ڀڃي، ائين اٿندو آهي، جيئن ڪو سڱلو ڪنهن شاداب زمين مان اسرلدو هجي يا ڪا لرڪي.

ليئهن مان اٿي جهومڻ ڳائڻ لڳيي وڃي. ۽ جڏهن منهنجي افساني جو ڪردار اهڙو روپ ڌارڻ ڪندو آهي تہ آءٌ سمجهندو آهيان تہ آءٌ خود خدا آهيان - خالق جو هولڏو آهيان هڪ ڪردار جو.

تون چوندين: "اڄ هن مست ڪي وري ڪا مفت جي مَي ملي آهي". پر جي سچ پڇين تہ مون تي بنا پيتي بہ ڪيپ چڙهيل آهن، مون لاءِ ڪنهن شي جو تصور بہ ڪافي ٿيو پوي. تون ان ڳالهہ کي سمجهي نہ ڪين سگهندين. زندگيءَ جا لطف پل تو مون ڪان وڌيڪ ماڻيا هجن، پر جيڪي مزا مون ڪي منهنجي موهہ ماڻايا، سي تنهنجي وس ڪان ٻاهر آهن. انساني زندگي لڙڪ مرڪ جي ڪهڻي آهي - توکي کلندي نير هارڻا پيا هوندا ۽ رئندي نهڪ ڏنا هولدءِ - پر منهنجي جندڙي نہ نرالي آهي.

ٻهرن جا ٻهر ڪنهن دلبر جي چاهہ جي چڪيا تي چڙهي، آءٌ ڪامندو پچندو رهندو آهيان؛ پر انهيءَ جهوريءَ جهُرڻ جي لطف تي، لال، آءٌ هوند ڪائنات قربان ڪري ڇڏيان! چانڊوڪي رات ۾ ساگر جي ڪناري ڪنهن پرينءَ سان پرت پرين ڳالهڙين جو تصور، اٿين محسوس ٿيندو آهي، ڄڻ پوريءَ فضا تي بهار ڇانيل آهي، ۽ ڪو ديوانو پنهنجو تنبورو ڪٺي فضا ۾ گيت پيو پوکي - مڌر منڙيون راڳيون.

مون کي دنيا جي مالڪ جي ٺاهيل بي بقا مورتين سان هڪ طرح نفرت ٿي وئي آهي. ڪمبخت ڪر موڙي اٿنديون مس، تہ اٿين ڀرڻ شروع ڪنديون، ڄڻ آيون نہ من ۾ چوچڙي لڳائڻ، ٻاهہ ٻڪائڻ، ۽ وري وڃڻ لاءِ هيون. انهن جي ڀيٽ ۾ منهنجي من جي مورتين کي ڏس! مون پنهنجي مورتين کي قوس قزح جي رنگن سان رڱيو آهي. هڪ رنگ پيو وڌو اٿم، نالو اٿس "بقا". دنيا جي خالق جي تصويرن ۾ بقا جو رنگ آهي نہ ڪين - سڀ بي بقا آهن.

هيءَ هير گهلي، هيءَ رت بدلي؛
گل گل جي منهن تي مرڪ ملي -
افسوس انهيءَ مکڙيءَ تي، جا
نہ کڙي نہ ٽڙي، نہ کِلي نہ کُلي!

مون کي تہ اٿين ٿيو ڀاسي، ڄڻ آءٌ ۽ الله بہ بتگر آهيون. هو بہ بت ٺو ٺاهي، آءٌ بہ بت ٺو ٺاهيان. حسن ڪمال هن جي تمنا - حسن ڪمال منهنجي آرزو. مون شايد هيءَ ذات، هيءَ تات ونائس نہ چورائي آهي؛ جو تہ هو ازل ڪان آهي، ابد تائين هوندو ۽ آءٌ فاني آهيان - فنا ٿي ويندس. هو بہ بت ٺو ٺاهي، آءٌ بہ بت ٺو ٺاهيان؛ هو بہ مصور، آءٌ بہ مصور؛ هو بہ خالق، آءٌ بہ خالق! البت - هن جا بت فاني، منهنجا بت لافاني؛ هن جا بت پريشان، منهنجا بت خندان؛ هن جا بت نياز ڪيش وارا، منهنجا بت بي نياز؛ هن جا بت تند خو، منهنجا سادا سباجهڙا!

ڏس اسان پڻ بت ڪرڻ جي ڪلا ۾ ڪيڏو نه فرق آهي!
بقا ۽ فنا جي ٻن رنگن ڪيڏو نه ھل ملاچو مچايو آھي!
صدين کان انسان انئين الجھندو رھيو آھي. فنا جو رنگ ھر شيءِ تي حاوي ۽ طاري آهي. انسان خود به فاني آهي، پر تنهن هوندي به بقا جا عڪس پيو لوچي.

۽ آءٌ انسان آهيان ...... فاني انسان، خدا جو شاهڪار.

منهنجي فطرت ۾ بقا جي تلاش جو رنگ پريل آهي. ۽ مون ساهه جون سڀئي ڏئي بقا حاصل ڪئي آهي. اها بقا مون ڏاتار ٻڌجي، پنهنجي نقشن کي عطا ڪئي آهي.

قدرت عظيم آهي. آءٌ ــ سندس نقش ڪمال آهيان، ۽ منهنجو نقش، حدِ ڪمال آهي.

آلاجي، تون منهنجي روح جي رباب جا هي سر سمجهي به سگهندين ڪي ڪين. ازل کان منصور سوريءَ کي سيج ڄاڻي، سر ڏئي، سردار ٿيو آهي. تون به شايد مون کي ڪڏهوڪهو ڏئي، پوءِ منهنجي مزار تي مجاور ٻڌجي وهين!

مٿ جيترين ساعتن جي مهلت جيڪا جڳ ڏاتار مون کي ڏني آهي، تنهن ۾ مون کي پنهنجي نقشن کي سينگارڻو آهي، منجهن رنگ پرڻا آهن، ۽ سڀ کان وڏيڪ، منجهن بقا جو ناياب رنگ پرڻو آهي.

تون منهنجي دنيا جي پيچيدگين کي نه ڪڏهن سمجهي سگهيو آهين ۽ نه سمجهي سگهندين. هي ازلي راز جيڪي منهنجي سيني ۾ سمايل آهن، آءٌ جي چاهيان، ته به توکي ڪين ٻڌائي سگهندس. ازل ڇاهي، ابد ڇاهي ۽ ڏاتار جي ذات ڇاهي ــ سي سڀ اهڙا ته پيچيدا مسئلا آهن، جو منهنجي سمجهائي به تون شايد سمجهي ڪين سگهندين. مون کي ان دوست جي سمجهه تي رشڪ ايندو آهي، جنهن هڪ خط ۾ لکيو: ”وهمن وسوسن ۾ وڪوڙيل مذهب، منهنجي لاءِ من گهڙت، جڙتو ڪهاڻيون آهن. فرقي بندين ۽ ظاهرداريون مون لاءِ خود فريبي ۽ خدا فريبيءَ کان گهٽ ڪين آهي. خشڪ اخلاقيات جي ڳالهه منهنجي چپن تي هڪ شرارت ڀري مرڪ آڻيندي آهي. بهشت، دوزخ، گناهه ثواب، حرام حلال جي بحث تي ئي مون کي کل ايندي آهي ــ کل، جا مرڪ ۾ اسرندي، ٽهڪ ۾ ٽمندي ۽ ساري ڪائنات کي وڻ وڪوڙيءَ وانگر وڪوڙي ويندي آهي؛ ۽ پوءِ ڪائنات جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين گونجندي رهندي آهي. منهنجا ٽهڪ زمان ۽ مڪان جي سرحدن تي وڃي پڄندا آهن.“ انهيءَ دوست جيان آءٌ به انهن سوالن تي ڪلي ڪيرو ٿي پوندو آهيان، ۽ رازازل مون لاءِ ائين ظاهر ٿي پوندو آهي جيئن ڪا مهه وش حسينا پنهنجي عاشق جي آواز تي رخ تان نقاب لاهي وٺي ــ شرمائيندي، لجائيندي، هزار ناز و ادا سان.

اجوڪي محفل ۾ توسان انهيءَ ڪان وڏيڪ ڪهڙي رهاڻ رهان. چند لڱي اچي منهنجي دريءَ مان جهاتي پائڻ بيٺو آهي. آڪاس تي هلڪيون هلڪيون ڪڪريون اڪ پوٽ

ملهائي ٻيليون آهن. منهنجي ليڪن ۾ لنڊ جا ڪيپ آهن، ۽ آءٌ چاهيان ٿو تہ جهٽ پل لاءِ
اکيون ٻوٽي، ڪنهن ٻرنءَ کي ساري، لنڊرا ڏيوءَ جي گداز گود ۾ پنجي رهان - منهنجو
ٽڪل روح قرار لاءِ بيقرار آهي. تنهنجو - جهڙو ۽ تون پائين -......

٢

رسول بخش پليجو

-سائين، ڏسندو آهيان تہ لکندڙ اڪثر ٻڌندڙن کي ليکي ۾ ئي نہ آڻيندا آهن. جي:
"عام ماڻهن کي فن جي اسرارن ۽ نزاڪتن جي ڪهڙي خبر؟" تنهنڪري ٻڌندڙن جي
وجود کي پنهنجي ادبي وت تسليم ڪرائڻ لاءِ "مهراڻ" جي سرءِ واري پرچي تي هڪ
سرسري نظر وجهي، هڪ ٻڌندڙ جا تاثرات پيش ڪريان ٿو. آخر ٻڌندڙن جي وات ۾ بہ
تہ زبان آهي!

مون کي الائي ڇو، اخبار يا رسالي ۾ ايڊيٽوريل نوٽ پڙهڻ تي دل نہ ٿيندي آهي -
شايد ان ڪري، جو ڪڏهن آءٌ بہ اهي نوٽ لکندو هوس. هونئن بہ آءٌ ايڊيٽرن کي نجي
ادبي خيال کان ڪجهہ مٿڀري "ائين" سمجهندو آهيان. سو هن دفعي جو اتفاق سان "مهراڻ"
جي "گذارش" نظر مان ڪڍيم تہ وڏندڙ حيرت لڳيم. لکندڙ جو تنقيد ڏانهن هڪ پاسي
۽ پوليءَ ۽ فن ڏانهن ٻئي طرف ڪهڙو رويو هئڻ گهرجي، تنهن تي ڪهڙي نہ سهڻي ۽
ذهن نشين نموني روشني وڌي آهي!

شيخ "اياز" جا من موهيندڙ ۽ دل ڏاريندڙ پيارا پيارا بيت پڙهي، روح کي راحت
آئي. اياز جي شاعري سنڌي ادب جي هن دور جي هڪ مکيہ خصوصيت آهي. هو بنيادي
طرح هڪ رومانوي شاعر آهي. سندس شعر جا موضوع بہ گهڻو ڪري روايتي آهن: محبوب
جي فراق ۾ اڇڻ، سندس حسن جا گيت ڳائڻ، پنهنجي محبت جون ساکون ڏيڻ، ڪيس پنهنجي
زندگيءَ جو مقصد ٺهرائڻ، وغيره. هن جو محبوب جيڪڏهن ايراني ۽ اردو شاعريءَ کان
اڌارو ورتل ڪونهي، تہ سنڌي بہ ڪونہ ٿو لڳي. هن جي شاعريءَ ۾ محبت جو جيڪو ماحول
ملي ٿو، سو سنڌ ۾ اڻ لڀ آهي. هن جي شاعريءَ جي دنيا گهڻو ڪري هڪ خيالي، تصور
جي دنيا آهي.

پر اها اسان جي آسپاس واري دنيا نہ هوندي بہ، اسان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي وٺي ٿي.
ان ۾ اسان کي پنهنجي دنيا ۽ اڻ لکن امنگن ۽ جذبن جو تعبير ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ان جو
ماحول جيڪڏهن پنهنجو ڪونهي، تہ صفا اوپرو بہ ڪونهي.

شيخ "اياز" جي شاعريءَ جي جان سندس موضوع نه پر فن آهي. اها سراسر سونهن ۽ رس ۾ رچيل آهي. هن جي لفظن ۾ جادو ۽ طلسم پريل آهي؛ هن جو تخيل گوناگون ۽ زمان ۽ مڪان جي قيدن کان بي نياز آهي. سندس جذبن ۾ مئو منو سيڪ، اسرار پريو سوز، اٿاهه گهرائي ۽ بي پناهه خلوص آهي. سندس شاعري دل ۾ زنده رهڻ جي هڪ بي پناهه تڙپ پيدا ڪري ٿي. ڪير هي وجد آڻيندڙ سٽون پڙهي بي اختيار "واهه! واهه!" چئي نه اٿندو!

پيڻ ۽ جيڻ، متو متوالن جو.

....

نهارن پيا نيڻ، سجڻ جا سنسار مان.

....

پرينءَ ڪي پاڻ، رلندي پنهنجي راڳ ۾.

....

الا وقت اجهل! لتاڙيئي لک عاشقيون.

....

پرين سارو پٽ، چُمي چُمان ڪيترو!

....

او اڻ چاتل آءٌ، چاٺو منهنجي چاڻ جا!

"گدائيءَ" جا بيت سنڌي عوام جي دردناڪ زندگيءَ جو چيندڙ نقشو آهن –

آزادي آئي، پر ماڳ نه موٽي مارئي،
سنگهارن جي سات ۾، ڪانهي سرهائي،
اڄ به هيئن سان هلن ڏاڍا ڏاڍائي،
لڏڪين سان نت ڪرن عمر ارڏائي،
سڪر سٺائي، ناهي ملڪ ملير ۾!

ڪافين جو حصو هن دفعي ڪمزور آهي. اڳين جي وڪر ۾ پير خدا ڏني ۽ صاحبڏني شاه جون ڪافيون البت وڻندڙ آهن. اجوڪن استادن ۾ "غني" ۽ "گرامي" ته، موضوعن جي گولا ۾، مٿي جي موهه ۽ ڏونڪر جي ڏاڍاين ۾ اڙجي ويا آهن. "فائق" ۽ "بردو" جون ڪافيون چڱيون، ۽ "رضا" ۽ "پنوهر" جون موچاريون آهن. "بردو" جي ڪافيءَ ۾ "مخفف" "مشرف"، "قلزم" ۽ "حزن" جهڙا ديرهضم لفظ ڪٽڪن ٿا.

گيتن ۽ نظمن جو حصو رسالي جي ڪٿيو پيئو آهي. "بردو" جي "توڪي ساهه سنياري" ۾ بلا جو سوز ۽ شوخي ۽ اٿاه رواني ۽ نغمگي آهي. منظرنگاريءَ سان ته حد ڪري ڇڏي اٿس. شيخ "اياز" جو "تنهنجي تات تنوار"، "خليل" جو "ڪيئن گذري هيءَ رات"، "عارف المولا" جو "اجهي چاڻ مسافر آيا"، ۽ "صائب" جو "موٽ مسافر سهرين"، سڪ، اداسيءَ

۽ پياس جا دل ۾ چيندڙ ورلاپ آهن. "تنوير" جو "پيار جو سمنڊ اجهاڳ" پيار جي بيخوديءَ ۽ سپردگي جي تصوير آهي. ڪوورڏن جي "اوسيڙو" جو اونهو درد ۽ سوز ۽ بي انت اداسي بيان ڪرڻ لاءِ لفظ ئي نٿا ملن.

ٻيو مل "پياسي" ۽ "فائق" جا سنڌيءَ جي شان ۾ قصيدا عمدا آهن. ٽيئي نظم شاندار آهن. غزلن ۾ شيخ "اياز" جو غزل لاجواب آهي. مهرچنداڻي "مهر" ۽ نعيم صديقيءَ جا غزل، ۽ ٻين غزلن جا ڪي بند وڻندڙ آهن. ٻئي آزاد نظم سهڻا آهن، خاص ڪري "پرده" جي "ميڪلي ڪڪري".

شيخ "اياز" جا خط نثر ۾ شاعري آهن. ادب لطيف واقعي انهيءَ کي چئجي.

مضمونن مان هرهڪ اسان جي ادبي خزاني جي سوني ڪنجي آهي. منهنجي خيال ۾ انهن مضمونن کي جيتري جاءِ ملي ٿي، سا بلڪل سجائي آهي ۽ مضمون نگارن جو جيترو احسان مڃجي سو ٿورو. البت فارسي شعرن مان ڪي ڳاڻ ڳڻيا خوش نصيب لطف وٺي سگهن ٿا. انهيءَ ڪري لموني طور ٿورا شعر ڏيئي انهن جو ترجمو پيش ڪرڻ گهرجي، ته جئن اسان جهڙا فارسيءَ کان ڪورا به ڪجهه پلئه پائين.

ٻڌ هندڙن جي پيغامن ۾ بشير موريانيءَ جو پنهنجي باري ۾ لکيل مضمون انهيءَ هنڌ مناسب اڻو لڳي ٿو. شيخ حفيظ جو خط، آهي پاڻيان ٿو، ته شيخ اياز جي خطن سان وڃي ٿو ڪليو هئي. هيڙا خط اسان جي ادب ۾ هڪ حسين اضافو آهن. عمدين تجويزن جي خيال کان مينڌري سعادتيءَ جو پيغام گوءِ کٽيو ويئو آهي.

آخر ۾ ـ ۽ سڀ کان وڏيڪ ـ افسانن بابت ٻئي ڳالهيون چوڻ جي اجازت ڏيو.

رباڻيءَ جو "بري هن پنيور ۾ هيڙا هاچا ٿين" هن اشاعت جو بهترين افسانو آهي. گذريل ٻوڏن جي ڊرامائي پس منظر ۾ ڏاڍن پاڻ وهيڻ جي هيڻن سان هلت جي هڪ ڪڏهن به نه وسرندڙ جهلڪ ڏيکاري ويئي آهي. قدرتي آنتون، جن ۾ خود شيطان جي دل به ويچاري انسان جي دردناڪ حالت ڏسي پگهرجي ويندي هوندي، جڏهن هڪ جهڙي مصيبت بظاهر ڏاڍي ۽ هيڻي، وڏي ۽ ننڍي، امير ۽ غريب جا فرق ۽ ويڇا ڪڍي سڀ وانگر اڏايو ڇڏي، تڏهن به انسان ڪيئن ۽ ڪهڙي لموني پنهنجي هم جنس کي ستائڻ جي ونڊر جاري رکڻ جا رستا ڳوليو وٺي ـ اهو ڏسڻو هجي ته هيءَ ڪهاڻي پڙهجي. افسانو ۾ پوڙ جي راڳن جون تصويرون دل ڏاريندڙ آهن ـ

"...... اٿل به اٿلن جهڙي! ميرٻحرن چيو "اڃيون ڏاڍ هيون انهن ڏونڊين ڏوڙائيندي ڪيوسين، پر هيڙو پاڻي اسان جي اکين نه ڏٺو! مالڪ مهر ڪري، پاڻي هيل خير ڪوني"!"

"...... رات ٿي، تہ پاڻيءَ اچي ٺهڪو ڪيو ٽولڪيءَ تي ...... ورهين جا ڪاٻلي ڀير ٻاڙٿون ڪڍي چڙهيائين. چوڏاري ڪوڪاءُ پيو ٿيو ٿي. ڇڻ ڪو جهاج (جهاز) ٿو هوا ۾ گهوگهٽ ڪندو اچي!"

"چوطرف فضا ۾ پاڻيءَ جو ڪڙڪو لڳو پيو هو. ڇولين جو سڙڪو، مرن جو ڀڪارون ۽ هڏڪارون! ـ سندس اکين ۾ خوف پرجي ويو! سامهون ٽولڪيءَ جي ڪک جو ڪو نالو نشان بہ ڪونہ هو! پاڻيءَ الاجي ڪيڏيءَ مهل ڪک ڪڍي ڇڏيو!"

گفتگو بہ بلڪل قدرتي، سادي ۽ موادي آهي ـ

"پوءِ عيسيٰ تون ڪٿي ڪندين؟ ٽولڪيءَ جو ڪک ڪندو ڪو جهالو، ڪي ست ٿي ڪونہ جهليندو؟ ڊپ ڏاڍو هجيئي تہ زوراور هلي اچ ڀڪي تي. ڀڳ چار ڏهاڙا اچي هتي رهہ ـ جيسين پاڻي موٽي ڪري ۽ سوڪهڙو ٿئي".

"وڏيرو آهي مڙيئي ارڏو ماڻهو. هيٺ تي ڪهل ڪبي آهي سائين......! ـ غريبن تي مڙيئي سدائين ڪنڪي هوندي اٿس. بيشڪ بہ ڪجانءَ سائين، توسان اٿس ڳٽي گهاٽي ... اميد هيم تہ حاڪم جو در آهي......ڇهين ڏهاڙي تي وڃي ڀڏايومانس تہ ڪم پورو ٿيو. تڏهن چيائين تہ 'چڱو ٿيو. خوش هوندين. هاڻي ڀلي وڃ، توکي موڪل آهي". منهنجا تہ ڏند چٻن سان لڳي ويا؛ ...... مسڪين ماڻهو! ...... ڪنب پاتين جو ...... هڻ جي مفت ۾ مزوري ڪندا وتون تہ ٻچن ٻارن جو وٽهي الله!"

السالي جي شروعات توڙي پڄاڙيءَ جا جملا دل ۾ کپي وڃن ٿا.

شروعات ـ "بروهين واري ٻلي جي چوڙ هئي ۾، پراڻي ٽولڪي واهہ جي ڪڙ تي سندس چونرو هو......"

پڄاڻي: "... ۽ پوءِ پاڻيءَ جي وڏندڙ ڇولين ۾، مٽيءَ ڪرندڙ ميينهن جي ڦڙن سان گڏ، عيسي جي اکين مان ڳوڙها وسڻ لڳا."

ابن الياس جو "اختيار" هڪ بدنصيب ڇوڪريءَ جي ڪهاڻي آهي جنهن کي دولتمند پيءُ جي غرور ۽ گهمنڊ جي قربانگاه تي پنهنجي عصمت ۽ زندگيءَ جي قرباني ڪرڻي پئي ٿي. ڪهاڻيءَ جو پلاٽ فطري ۽ اعتبار ۾ ايندڙ آهي. بيان ۾ هلڪي، اڻ لکي طنز ڪهاڻيءَ جي نتيجي کي وڏيڪ دردناڪ بناڻي ٿي. دولتمند ٽيڻ تي صوبيدار صاحب کي اکيان سمورا ناتا وسري وڃن ـ ڏيءَ جي سڳ جو بہ!

"زندگيءَ جي شروعاتي دور ۾ اچا ڀاڻ اهڙو ڇڙهيل ڪين هو... ڪڪيءَ کي ڪيچ ۾ ڪٺي اچي وڏي ڀاءُ کي هنج ۾ ڏنو هئائين: چي، 'ادا، ڀائرن جون ونڊيون ڀائر ڪائيندا!' مگر هاڻ 'هڪ سچ بہ ڀاڄا آهي، جيڪو جڏهن چڙهي سو تڏهن سوار' ـ

وڏو ڀاڱو مقاطعن ۾ ترين پر وڃي ڪريو، پر صوبيدار صاحب ڀاڻ ٻالاڻي اهت مان سٺيو ٿي پيو هو، ۽ هاڻي اڳين ڳالھ رکو پڌڻ لاءِ بہ تيار ڪونہ هو.“

”ٻيا بہ ڪئين، سڪر سگ ڳوهڻ لڳا پر صوبيدار صاحب ڪي منجھن ڪوبہ پنھنجو ثاني شريڪ نظر نہ آيو، هرڪنهن ۾ ڪو نہ ڪو نقص ڳولي ورتائين. سندس انهيءَ هوڏ ۾ خوبي ڏسڻ وارن جي ڪوٽ ڪانہ هئي.“

”هائو امان، ڏهن هزارن حق مهر ڪي ڇا ڪبو؟... وڏي ڳالھ آهي انسان جي عزت.“

- تان جو نيٺ سندس وفات کان پوءِ اها ’انسان جي عزت‘ جنازي جي صورت ۾ وڃي قبر داخل ٿي.

”غلام فاطمہ ... ڪي ائين معلوم ٿي رهيو هو، ڄڻ ڪو پيٽ ۾ ڊوڙون پائي رهيو هو... (ڪيس) رکي رکي اهوئي خيال پئي آيو تہ جيڪر ڪيڏانهن هلي وڃان ۽ ...آجي ٿي اچان! ... اٿي ماٺ ماٺ ڪري شيشي ڪڍيائين ... (۽) يڪساهيءَ پي ويئي.“

ولو، جنهن جي ڪرتوتن، صوبيدار صاحب جي عزت جو جنازو ڪڍيو، سو ڇو غلام فاطمہ جهڙي سٺي ڳراھ کي ڇڏي هليو ويو - سو ڪهاڻيءَ ۾ صاف ڪونهي. نہ وري غلام فاطمہ جي ڪردار کي سڌيءَ طرح اڀاريو ويو آهي. پر انهيءَ هوندي بہ ”اختيار“ هڪ بهترين معياري افسانو لڳي ٿو.

ابن حيات پنھور جو ”واھ وڏيرا“ انساني نفسيات جي هڪڙي اهم ۽ دلچسپ پهلوءَ تي روشني وجهي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن انسان ٿورڙيءَ خوشامد ۽ ڪوڙيءَ همدرديءَ جي اثر هيٺ اچي اهو ڪجھ ڪري وجهندو آهي، جيڪو هو جيڪر لکها رپين جي لالچ تي بہ هرگز نہ ڪري ها. شمن خان ماڇي ٻاڙي جي وڏيري جي ڌيءَ ڀڄائي ويو. وڏيري ڪيس ختم ڪرائڻ جو پڪو پهہ ڪيو. پر پنھنجي سر ڏيڻ لاءِ بہ تيار ڪونہ هو. تنھنڪري پنھنجي هڪ اپوجھہ ۽ ايماندار هاريءَ کي استعمال ڪرڻ جو خيال ڪيائين. وڏيري ۽ سندس ڪمدار جي چٽر زبانيءَ ۾ اچي، ڳالھ وسهڻ لڳو تہ هو ڪيس پنھنجو دل گهريو دوست ۽ مؤس ماڻهو ڪري ٿا سمجهن. انهيءَ خوش فهميءَ جي نشي ۾ هو آخر شمن کي خون ڪري وجهي ٿو، ۽ وڏيرو گهر ويٺي پنھنجو ڪڏو مطلب حاصل ڪري ويو. ”واھ وڏيرا“ جي پلاٽ جي رٿا قابليت واري ۽ ان جي تڪميل عمدي آهي. بيان ۾ آڇاترائي ۽ نهر پڙهندڙ تي اثر ڪري ٿي. ڳالھ کي ڦاسائڻ لاءِ وڏيري ۽ ڪمدار جي چالين کي بيحد نفاست ۽ نرالي هنرمنديءَ سان پيش ڪيو ويو آهي.

اياز قادريءَ جو ”فرشتو“ هڪ ماءُ لاءِ سندس پٽ جي محبت جي دردناڪ آکاڻي آهي. ماءُ ۽ اولاد جو رشتو مٺڙي رشتن کان وڌيڪ گهرو، پيارو ۽ لافاني آهي. جيجل جنهن جي پيرن هيٺ جنت چئي وڃي ٿي، جنهن جي خوشيءَ لاءِ لائق اولاد پنھنجي جان قربان ڪرڻ ۾ فخر سمجهندو آهي، سا جڏهن موت جي بستري تي آخري پساھ کڻي

رهي هجي، تڏهن ڪهڙو نه دل ڀت هوندو، جو سندس خواهش کي پورو ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪري ۽ سو به تڏهن جڏهن اها خواهش رکڻ وارن آئن جي دوا لاءِ هجي؟ ليڪن هڪ اهڙو به مصيبت جو ماريل بدنصيب پٽ آهي، جو ماڻهوءَ ماءُ کي دوا جي ڍڪ وٺي ڏيڻ جي سر توڙ ڪوشش ۾ ناڪام ٿي، آخر دوا بدران ڪيس هڪ ٻيءَ شي جو ڍڪ آڻي ڀاري ٿو- زهر جو ڍڪ! ويچاري بي خبر ماءُ دعائون ڏيڻ لڳي ٿي. چي: "ابا، تون ته ڪو فرشتو آهين!" "فرشتو" اسان جي سماجي نظام جي ٻاهرئين ڏيکاءَ جي ملمع هيٺ لڪل هيبت ناڪ ۽ تلخ حقيقتن جو پردو چاڪ ڪري ڏيکاري ٿو، ته بک ۽ بيروزگاريءَ جون ورتون ڪيئن نه انسان جي گهرن، نازڪ ۽ نفيس جذبن ۽ خون جي لاڳاپن کي بي رحميءَ سان توڙي ڇڏڻ جي ڀوپان پيل آهن.

مرزا مرادعليءَ جو "سوال" به ساڳئي موضوع تي هڪ اثرائتي ڪهاڻي آهي.

ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ ٻيان زبردستيءَ ڪنهن خاص نتيجي ڪيڏڻ جو حرص ڪيئن هڪ بهترين ڪهاڻي جو اثر ڪمزور ڪري ڇڏي-- سو ڏسڻو هجي ته شيخ حفيظ جو افسانو "مبارڪون" پڙهجي. هن نوجوان افسانه نگار جي ڪهاڻين ۾ سنڌي عوام جي روزمره جي ٻول چال ۽ رهڻي ڪهڻي ۽ انساني سڀاءَ جي تاڃي پيٽي جي جيتري ڄاڻ ۽ انساني جذبن جو جيترو گهرو ۽ نازڪ احساس ملندو، سو ٻين ٿورن وٽ ملي ٿو. مثلاً "مبارڪون" جا هي فقرا افسانه نگار جي گهري مشاهدي، حساس طبعي ۽ رنگين بيانيءَ جا ڪيڏا نه لاجواب ثبوت آهن-

ٿينءَ ڪنوار کي ماءُ جي نصيحت: "امڙ، لڄ رکجانءِ! مڙس جنهن پکو تنهن سچوا عمر ۾ چڙهيل آ ته ڇا ٿيو؟...... گهر ۾ گهوٽ کان سواءِ ٻهرئي ڪالهي. راڻي ٿي راڄ ڪندينءَ ...... دل نه لوڙهه."

ڇڄ جو گهوٽيتن ۾ اچڻ: "گڏبن جو رونگٽ شرنائن ۽ دهل جي آواز ۾ دٻجي ويو...... زالن لهڻ شروع ڪيو. ننڍڙا ٻار...... جاڳي پيا ۽ شرنائن جي آواز ۾ سر ملائي روئڻ لڳي ويا...... "اڙي ادي، منهنجو رئو ڪاڏي ويو؟......" "اڙي هي ڳلوءَ جو چولو ڪاڏي ويو؟ هت جو رکيم"...... "امان! او امان! اڄي هي جُتيءَ جو پادر لڏم" ...... "مائي شڪر ٿيو جو لڌو. منهنجو ته هانءَ ڪاڇي ويو"!"

پوڙهو گهوٽ ۽ نوجوان ڪنوار، شاديءَ جي رات: "هن جو گهوٽ ڇاڄين کي روالو ڪري اندر پيهي آيو. "سمهين پئينءَ ڇا؟ ٿڪجي پئي هوندينءَ، نهيو لنڊ ڪرا"

ٻيءَ رات: "...... هن پنهنجي گهوٽ جي شڪل چڱيءَ ڍر ڏٺي ۽ هن جي خوابن جو محل ڦلاڪوبون ڪائيندو اچي پٽ تي پيو. سٺ ورهين جو پوڙهو، هن جي پيءُ کان به وڏو، موت ۽ حيات جي جنگ جو نقشو سندس گهوٽ هو. هن جي دماغ ۾ سندس ماءُ جا لفظ وڄي رهيا هئا. "اسان توکي سگهه سچائي ڏنو آهي!""

شاديءَ کان پوءِ: "رتيون بدليون -- اونهاري پٺيان سرءُ آئي، ڪئي سيارو ۽ ليٺ بهار به آيو. ڳوٺ جي چوڌاري ٻنين ۾ پوکيل سرنهن گل ڪيا ۽ سڄي فضا پنل پنل خوشبوءِ سان رچي وئي ...... سهاڳڻيون پنهنجي گهوٽن سان خوشيءَ جا گيت جهونگارڻ لڳي ويون،

۽ ڳوٺ جي پوري فضا هڪ مزي ۾ منجهي پئي. ها البت هوءَ – هن جو وجود، انهيءَ مرڪ تي هڪ ٺهڪ هو. هن جي جوان مکڙي تي سدائين هڪ اداسي ڇانيل هوندي هئي...... ڳائيندي هئي، ڪلندي هئي، الهڙ نينگرين هن کي ڏسي خاموش ٿي ويندي هئي."

ڳوٺاڻي محبت: "ڳوٺ جي ننڍڙيءَ دنيا ۾ پيار محبت جي ڪمي ڪانه هئي...... شام جو کوهه تي، واڙ جي تڙن تي ۽ راهه رند ائين پئين ۾ محبت پنهنجا ڳس ڳولي لهندي هئي. مگر...... هوءَ ڳوٺ جي چڱي مڙس جي زال هئي ۽ بس."

پرڏيل عورت جي پهرين محبت: "ڏينهن گذريا، هوءَ تڙپندي رهي...... پوءِ نيٺ لاچارن پئي، هن جي به دعا قبول پئي – هن جي منهن تي به هلڪي هلڪي، ڊنل ڊنل مرڪ تري آئي. هن جي دنيا ۾ به ڪنهن پير پاتو."

زال هٿان زهر: "هڪ رات جو جانل جي مڙس کي پيٽ ۾ اچي سور پيو، صبح جو نه نو ڏنو نه سون ڏٺو. جانل رنڊ ٿي پئي. ڳوٺ جو چڱو مڙس مري ويو. ختما درود ٿيا. ڪنهن چئي ڪاڻيو ته مڙس کي زهر مليل آهي!"

"مبارڪون" چيندڙ سچائي، ڳهري سوز، ۽ بي انت خلوص سان دولت جي لالچ ۾ نوجوان ڇوڪرين کي پوڙهن پڇرن جي حوالي ڪرڻ جي نتيجي جو هڪ دل ڏاريندڙ نظارو پيش ڪري ٿو. ليڪن افساني جي آخر ۾ جانل ۽ گلڻ کي وڏيري جي خون ۾ اپل ڦاسيءَ خلاف ڪيل اپيل جي فتوا ٻڌڻ لاءِ چيف ڪورٽ ويندي. وات تي ويٺنگ روم ۾ ويهارڻ، ۽ آخر ۾ ڦاسيءَ جي تختي تي گلڻ کي جانل ڏانهن پوليس وارو موڪلي، سندس حمل سان ٿيڻ جي خوشخبري ٻڌي خوشيءَ ۾ جهومندو ۽ فتحياب ٿيندو ڏيکاري، هڪ دردناڪ ۽ همدردي پيدا ڪندڙ داستان کي جذبات جي وهڪري ۾ وهي، زبردستيءَ ڪامياب ۽ پسنديءَ جهڙيءَ پڄاڻيءَ تي آڻڻ جي افسوسناڪ ۽ ناڪام ڪوشش ڪري، افساني جي مجموعي تاثير کي ضرب ڏيو آهي. مزي جي ڳالهه آهي ته اهو پويون واقعو هڪ غلط واقفيت تي ٻڌل آهي. حقيقت ۾ اپيل جي فيصلي وقت جوابدارن کي ڪورٽ ۾ گهرائبو ئي ڪونهي. قانوني دستور کان انهيءَ ناواقفيت ۾ ڪا به ايڏي اربع خطا ڪانهي، پر جنهن نموني افساني جي پڄاڻي ڪئي ويئي آهي، تنهن جو اثر اهو ٿو وهي، ڄڻ ته نوجوان ڇوڪرين کي جيڪڏهن پوڙهن سان پلئه اٽڪي پوي، ته ان جو فڪر ڪو نهي، جو سولو علاج پيو اهو آهي ته مڙسن کي زهر ڏيئي، پاڻ مزي سان وڃي يارن سان گڏ ڦاهيءَ چڙهن – رڳو ايتري پڪائي سان ڪري ڇڏين، جو پويان ڪا نشاني ضرور ڇڏي وڃن، جئن سندن ڪارناما هميشه ياد رهن! بهرحال پڄاڙيءَ ۾ بري ٺوڪر کائڻ جي باوجود "مبارڪون" هڪ بيحد دلچسپ ۽ اوچي تخليق آهي.

ناٽڪ "نجومي" اڪ ڇپيل ۽ پڙهيل هجڻ جي باوجود ڪافي سوادي ۽ مزيدار ٿو لڳي.

پين پولين جي شاهڪارن بابت ڪجهه چوڻ سج کي ڏيو ڏيکارڻو آهي – البت انتخاب ۽ ترجمي جو داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان.

– او هانجو........

٣

جمال ابڙو

ـ ادا سائين، مون پنهنجو "پشو" اوهان طرف موڪليو آهي. اميد ته پهتو هوندو.

مون "پشو"، "ٻلو دادا" ۽ "شيدو ڌاڙيل" کان متاثر ٿي لکيو، جو ته انسان جو مقام منهنجي نظر ۾ نهايت بلند آهي. منهنجو "پشو" نه ڌاڙيل آهي نه داداگير، پر هڪ سڌو سنئون انسان آهي. آهن ته اهي ٻئي هڪڙي ئي ماحول جي پيدائش، پر صرف ان ڪري اسان جي سائن همدردي ٿئي ٿي ڇا؟ ائين ته وڏيرو ۽ سيٺ به انهيءَ ماحول جي پيدائش آهن. پوءِ انهن کي ولين (Villian) ڪري ڇو نه پيش ڪيو وڃي؟ پوءِ ته اسان جي همدردي وڏيري ۽ سيٺ سان به هجڻ گهرجي! اسين ته سُنجهي ٿا پئون! ڇاڪاڻ ته هڪ انسان مسڪين آهي تنهنڪري ۽ صرف تنهنڪري، هو رحم جي لائق آهي ڇا؟ منهنجي دل اها ڳالهه نٿي مڃي.

مان پانيان ٿو ته انسان کي "رحم جوڳو" ڏيڻ ئي نه کپي. اها انسان جي توهين آهي ـ انسانيت جي توهين آهي. انسان نهايت بلند ۽ بالا آهي. هو "ويچارو" ۽ "ڪين جهڙو" نه آهي. مفلسي کيس ماري نه ٿي سگهي. انسان جيڪڏهن ڪُنڊن ۾ اوپاسيون ڏئي، شوڪارا پري چڙهيون هٿي مري وڃي، ته چئبو ته منجهانئس انسانيت ڪڏهوڪو مري چڪي هئي.

انسان اهو جو مفلسي، بيماري، بي علمي ۽ ظلم جي حملن جي باوجود اڳتي وڌي. ڏسڻو آهي ته اهي رنڊڪون سندس "انسانيت" کي ڪيترو جرڪائين ٿيون. پوءِ انسانيت جي واڌاري جي راهه ۾ جيڪي اهڙيون رنڊڪون آهن، تن کي پاڙئون پٽيندي ڪو خون ڏيئي مئو، ته شهيد ٿيو: پر جي ڪو صرف اکين مان پاڻي هاري مئو، ته پين کي به دلشڪستو ڪري مئو ـ انسانيت کي بدنام ڪري مئو ـ هُو ته مرڻ کان اڳي ئي مري چڪو هوا جو مُڙيو سو به مئو ۽ ٻڻ ڪربو. مون انهيءَ ڪري "پشو" پيش ڪيو. خبر نه آهي ته ڪيتري قدر موضوع کي نباهي سگهيو آهيان. اسين اڃا سکون پيا. ڇئي نٿو سگهجي ته اهو موضوع ڪيتري قدر صحيح آهي، يا منجهس ڪيتري قدر سڌاري جي گنجائش آهي.

ائين نه آهي ته "شيدو" ۽ "ٻلو دادا" ڪو گهٽ آهن ـ سنڌي افسانوي دنيا جا شاهڪار آهن. "شيدو" ۽ سندس ماحول جو نقش انهايت فنڪارانه طرز تي پيش ڪيو ويو آهي. لکندڙ جي زنده دلي ۽ احساس جو ثبوت آهي. ٻولي ته لاجواب آهي. پر افساني پڙهڻ کان پوءِ ائين ٿو ڀانئجي ته انسانيت سڪرات ۾ آهي ۽ حيوانيت ڪيلي رهي آهي. شايد آءٌ غلط هجان. ڏسجي ٿو ته هي هڪ اختلافي مسئلو آهي....... ـ جمال ابڙو، لاڙڪاڻو سنڌ.

[ـ ياءٌ جمال، ..."ٻلو دادا" ۽ "شيدو ڌاڙيل" جي باري ۾ جيڪي نڪتا اوهان ظاهر ڪيا آهن، الون جو تت اوهان جي هن جملي ۾ اچي وڃي ٿو ته "افساني پڙهڻ کان پوءِ ائين ٿو ڀانئجي ته انسانيت سڪرات ۾ آهي ۽ حيوانيت ڪلي رهي آهي". اوهان انهن افسانن مان، جيڪڏهن اهو تاثر ورتو آهي ته اوهان برابر ٿي سگهو ٿا ـ پر منهنجي خيال موجب، افسانن جي جملي تاثر جو فقط اهو هڪڙو پهلو آهي. ٻئي ڪندي، اسان جي هن سماج ۾ حقيقت به

اها آهي ته انسانيت تي حيوانيت جو غلبو آهي - پوءِ انهيءَ حقيقت جو اظهار جيڪڏهن افساني نگار، فني نقطي نگاهه کان ڪاميابيءَ سان پيش ڪري، ته اهو افسانو منهنجي خيال ۾ هر طرح ڪامياب افسانو چئي سگهجي ٿو. مختصر افساني جي هڪ خصوصيت اِها سمجهان ٿو ته اها به آهي ته ان ۾ زندگيءَ جو ڪو به هڪ پهلو، ڪا به هڪ حيثيت پيش ڪئي وڃي، ۽ ان ۾ سماجي ڪيفيتن ۽ پس منظر کي اثرائتي انداز ۾ اڀاري، پڙهندڙن جو ڌيان ان جي اصلي حقيقت ڏانهن ڇڪايو وڃي. ڪامياب افساني جي هر و پرو اها خصوصيت ڪانهي ته ان ۾ پوري پوري سان انسان جو اعلىٰ مقام پڙهندڙن وٽ ثابت ڪيو وڃي؛ يا نتيجي طور ان ۾ انسانيت ۽ نيڪيءَ جي فتح، ۽ حيوانيت ۽ بديءَ جي شڪست ئي ڏيکاري وڃي. اهڙي قسم جا افسانا ته شايد فني نقطي نگاهه کان ٿورا به ڪمزور ٿيا، ته مٿن تبليغي افسانن، يا قديم ناصحانه آکاڻين هئڻ جو الزام سڙهجي ويندو. حيوانيت جو کلڻ ۽ انسانيت جو روئڻ، اڄوڪي سماج جون تلخ حقيقتون آهن. جيڪڏهن انهن حقيقتن کي پيش ڪندي، پڙهندڙ جي دل ۾ حيوانيت ڏانهن نفرت، ۽ انسانيت لاءِ عزت ۽ محبت جو رد عمل هڪ افساني نگار پيدا ڪري سگهي ٿو، ۽ ساڳئي وقت پڙهندڙ کي جيڪڏهن انهيءَ الٽي گنگا جي اصلي حقيقت ۽ ماهيت، يعني ان جا ڪهڙا سبب آهي، ۽ زندگيءَ جي اها مخصوص حيثيت، جنهن کي چٽيو ويو آهي، تنهن جي سچي سماجي پس منظر ۾، اصل جڳهه ڪهڙي آهي - جيڪڏهن انهن ڳالهين تي افساني نگار روشني وڌي آهي، ته منهنجي نظر ۾ اهڙن افسانن کي ڪامياب افسانا چئي سگهجي ٿو.

[اوهان کي معلوم آهي ته اِهي لکي ڪونه ڄاڻان - ڪڏهن به ڪو افسانو ڪونه لکيو اٿم - شاعر ڪونه آهيان؛ تنهن ڪري سواءِ ڪڏهن به ڪو شعر ڪونه چيو اٿم - سو جيڪڏهن مٿين ڳالهين کي اوهان ڪو به وزن نه ڏيو، بلڪ انهن کي غلط سمجهيو، ته اوهان هر طرح حق بجانب ٿي سگهو ٿا.

["مهراڻ" ۾ اوهان صلاح ڏني آهي ته مضمونن - خاص طرح افسانن جي مٿي ۾ مختصر طور صحتمند تنقيد جا ٻه چار جملا لکيا وڃن. منهنجي راءِ آهي، ته هر پرچي ۾ گذريل پرچي جي ڪنهن چڱي مضمون يا افساني تي اوهان ۽ اوهان جهڙا اهل قلم ۽ ڪامياب افساني نگار دوست مفصل تنقيد لکن، ۽ اها اسين شايع ڪريون ته ان طرح لکندڙ دوستن کي وڏي رهنمائي ملندي - ۽ انهيءَ نموني تنقيد جو موضوع به "مهراڻ" ۾ پيش ٿيندو رهندو.

- اوهان جو، محمد ابراهيم جويو]

- ادا سائين، اوهان جو خط مليم.

افساني ۾ عام طرح ٻه پهلو ٿين ٿا. هڪ 'ماحول' ٻيو 'ڪردار'. منهنجي سمجهه ۾ ماحول پرو ٿي سگهي ٿو پر ڪردار نه. ائين برابر آهي ته ظاهراً انسانيت روئي پئي ۽ حيوانيت کلي پئي. پر جا اها حقيقت نه آهي ته حيوانيت جي کِل کوکلي آهي. جا اها حقيقت نه آهي، ته انسانيت جو روئڻ ڪارڻن کي ڏوئيندو پيو وڃي، يا ائين ڪٿي چئجي ته انسانيت اڄ ڪلهه اوڄ ۾ آهي، جتان ضرور جرڪي نڪرندي، سڙي ڪاره ويندي. حيوانيت کلندي کلندي وڃي کڏ ۾ ڪرندي - انسانيت روئندي روئندي اوجل ٿي ويندي.

ٻيو ته جيڪڏهن افساني ۾ 'ماحول' کي مقدم رکيو ٿو وڃي، ته انهيءَ لاءِ ته پلي ڪيس اٿلائي پٿلائي، ڇيري ڦاڙي خوب نشانو بنائجي؛ پلي ڏيکارجي ته ڪيس منهنجو نسي گهٽو ڪاٿي رهيو آهي. اسان جي سنڌي ادب ۾ اهڙا افسانا لکجن پيا. انهن ليکڪن بيشڪ ڪيرون لهڻيون ـ ڪين مبارڪ هجي.

جڏهن 'ڪردار' کي افساني ۾ مقدم رکيو ٿو وڃي، تڏهن ڇڙ ته ڪنهن بنهه نازڪ شي کي ٿو هٿ لائجي. افساني ۾ جڏهن جو ڏهڻ ۽ ڪرڻ، بيوس ۽ بي حس ٿيڻ، سڻن ني وڃڻ، چتو چريو ٿيڻ، ڌڪار ۽ نفرت جو اڀرڻ يا وري بچڻ ۽ جرڪڻ، نهايت حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهيون آهن. جيڪڏهن اسان جو 'ڪردار' ڏهي ٿو پوي، سن ٿي ٿو وڃي، بيوس ۽ بي حس ٿي ٿو پوي، چتو چريو ٿو ٿئي يا ڌڪار ۽ نفرت ٿو ڪري ۽ بس، ته چئبو ته اهو ڪردار به ماحول جو لشانو ٿي ويو. ان افساني ۾ به ماحول مقدم رهيو، نه ڪردار. اهڙو افسانو به پهرئين قسم جي افسانن ۾ اچي ويو. اهائي گندي ماحول جي گندگي ظاهر ڪئي وئي. پر، ادا سائين، ليڪ ڪيستائين اسان ماحول جي شڪايت ڪندا رهنداسين؟ ڪيستائين ماحول اسان جي ڪردارن کي لشانو بنائيندو رهندو؟ ڪيستائين حيوانيت ڏنه شيڪيندي رهندي؟ ڪيستائين اسان جا ڪردار سيڪ سيڪ ڪندا رهندا؟ ڇا اڃا اهو وقت نه آيو آهي، جو پيار ۽ محبت، پورهيو ۽ محنت، ماڻهو ۽ ماڻهپو، اڳتي وڌن ۽ ڇانئبا وڃن؟ جي اڃا نه آيو آهي، ته ڪڏهن ايندو؟ جڏهن جنازو ڪڍندو؟ جنازو ته حيوانيت جو ڪڍندو. انسانيت زنده رهندي.

وقت آيو آهي جڏهن اسان جا ليکڪ ڪردار کي ماحول جو نشانو نه بنائين. انسانيت کي مظلوم ۽ قابل رحم نه بنائين. اهي ڪردار چونڊين، جي ماحول کي مٽائين. دهل جي ڏونڪي تي ٻڌائين ته انسانيت ۾ اهي قوتون لڪل آهن، جي جوالا بنجي حيوانيت کي جلائي ڇڏينديون ۽ زمين جي سطح تي ماڻڪ ۽ موتي پٿاري ڇڏينديون. پيو نه، ته پلا اهو ته ٻڌائين ته انهيءَ گندي ڦيڪي ماحول جي اڏ ۾ اها باد پربل آهي، جا پاڻهئي سنڌس پيٽ ڦاڙي رکندي. من ائين ڪجهه اميد جا پيغام پهچائين.

ها ائين آهي ته ائين ڪرڻ لاءِ فني پختگي کپي. هر رکو فني پختگيءَ لاءِ منزل ته ڪاله وڃائبي. اهو وري هر ڪنهن ليکڪ تي مدار آهي. اسين سڀ پانڌيڙا آهيون، ڪچا آهيون. پر ليڪ انهيءَ پختگيءَ کي ڳنڍ ڪان جهليندا سين. اڄ نه، ته سڀاڻي. اسين نه، ته پيا.

انهيءَ ڏس ۾ "پشو" منهنجي پهرين ڪوشش آهي. مڃان ٿو ته منجهس اها پختگي ڪانهي. شايد ڪجهه مصنوعي به لڳندو هجي. پر اميد اٿم ته هوريان هوريان مان ۽ منهنجا پيا هر سفر سڏ رندا ويندا سون.

لکڻ کان معذور آهيان. ساڄڙ هولڊي، کپي سان پيو لکان. ان ڪري افسانا موڪلي نه سگهيو آهيان -- او هان جو، جمال ابڙو

موراڻ جا موتي

-استبداد ۽ ظلم جي بقا ۽ جٽاءَ لاءِ ضروري آهي ته عوام کي جاهل رکجي، ۽ ڪين وهم ۾ مبتلا ڪجي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ مذهب جي اوٽ ۾ لڪل غلط مذهبي پيشوائن ۽ جاه پسند پيرن ۽ اميرن کي استعمال ڪيو ويندو آهي. جڏهن عام ماڻهو سمجهه ۽ سوچ کان محروم ٿي ويندا آهن، تڏهن استبداد ۽ ظلم پوريءَ طرح زور وٺندو آهي، ۽ ويچارو عوام اڪيون پوري هاڻ شروع ڪندو آهي. پوءِ، جڏهن هيٺين کي ٻاهه ۾ سڙڻ کان روڪڻ سولو ڪم نه آهي، تيئن انڌن ۽ ٻوڙن تي مشتمل هڪ وڏي گروهه کي ظلم ۽ ملوڪيت جي ٻاهه ۾ سڙڻ کان روڪي سگهڻ ناممڪن آهي.

بصيرت ۽ بصارت کي ته انڌن تباهه ڪيو ويندو آهي - پر جسم کي تباهه ڪرڻ لاءِ وري رزق جي وسيلن تي قبضو ڪيو ويندو آهي، ۽ عوام کي فاقن ڪڍڻ تي مجبور ڪري، سست ۽ ڪاهل، بزدل ۽ ڪمزور بڻايو ويندو آهي. اهڙي وقت ۾ ظلم پوريءَ طرح قوم کي غلام بڻائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو آهي، ۽ پنهنجي رعيت جي دلين ۾ هيءَ ڳالهه پڪيءَ طرح وهارڻ ۾ ڪامياب ٿيندو آهي ته

"حق جي طلب ڪندڙ باغي آهن، ۽ پنهنجو پاڻ اسان جي آسري ۽ زباني گهٽرين ۽ ڏنن تي ارپڻ ڪندڙ وفادار آهن. ذهين ۽ عقل وارا ۽ اسان جي حرڪتن کي سمجهڻ وارا بيدين ۽ لامذهب آهن؛ پر اسان سان ها ۾ ها ملائيندڙ، اوباش ۽ عياش، بي ضمير ۽ خوشامدڙيا، دينيدار ۽ مذهبي، سچا ۽ ايماندار آهن. غيرت فتنو آهي، ۽ خودداري سرڪشي آهي. آزاديءَ جي طلب حماقت آهي، ۽ انسانيت حيوانيت آهي. مڪاري دانائي آهي، ۽ چاپلوسي اخلاق آهي. تدبر "نفاق" آهي، نفاق "عقل" آهي!" - ڪائونٽ

-وهمي ماڻهوءَ جي دنيا ئي وهمي آهي. هو ويچارو اهڙيءَ دنيا ۾ ٿو گذاري، جنهن کي نه ڪنهن ڏٺو آهي ۽ نه ٻڌو آهي- نه ان جو ڪو وجود آهي، ۽ نه ان کي معلوم ٿي ڪري سگهجي ٿو: وهمي ماڻهو مرگهيءَ جي بيمار وانگر هميشه ٿڙندو ۽ ٿاٻڙندو وتندو آهي. ڪير به چئي نٿو سگهي، ته ڪيس ڇا مليو، ۽ ڪانئس ڇا ويو! -جمال الدين افغاني

-وقت جا برقي گهوڙا، غيب جي قوتن هٿان چابڪ کائيندا، اسان جي قسمت جي مختصر گاڏيءَ کي، اسان جي چوڻ کان سواءِ ئي، اڳتي - تيئن اڳتي - هميشه ڊوڙائيندا ٿا رهن! اسان جي اختيار ۾ شايد رڳو هي آهي ته- همت ٻڌي واڳن کي چنبڙيا پيا هجون، ته جيئن

ڳاڙهيءَ جي ڦيٽن کي ساهمون اچي ڪرين، مٿانهين ۽ هيٺانهين ڪان ڪجهه سوڙي سگهون. ڪيڏانهن ٿا وڃون؟ ان جي ڪنهن کي ڪهڙي خبر؟ اسان کي ته اها به خبر ڪانه پئجي نٿي سگهي ته آيا ڪهڙي پار ڪان آهيون......" ـ ڪنٽي

ـ اسين ايتريءَ جستجوءَ ۾ آهيون، ۽ تحرير تقرير ۾ ايترو ته مست آهيون، پنهنجي فائدي جي ڪم ۾ ايترو ته غرق آهيون، جو اسان کي هڪ ڳالهه جو سماءُ ئي ڪونه ٿو ٿئي: اها ڳالهه جنهن جي ڪجهه ڀاڱي جي حيثيت ۾ اهي سڀئي ٿيندڙ ڳالهيون اچي وڃن ٿيون: اها آهي زنده رهڻ، هڪ هنڌ قيام ڪري تصور عام ڪرڻ، پاڻ کي مڪمل صورت ۾ پيش ڪري ڏيکارڻ، همدرديءَ سان پاڻ کي سينگارڻ، موجوده قيامگاهه، موجوده حالت، موجوده وقت ۾ پاڻ کي سکيو سمجهي راضي رهڻ، ان کان وڌيڪ حڪمت ۽ چڱائي کي سڃاڻڻ لاءِ ڪا ٻي طرز عمل ٿي سگهي ٿي؟ ـ گمنام.

ـ جڏهن مان انسان جي تاريخ متعلق ڪافي ڄاڻ حاصل ڪري چڪس، تڏهن ورڊس ورٿ جيان گهڻو ڪري اداس رهڻ لڳس ـ ورڊس ورٿ، جو هميشه اهو ويچاري اداس گذاريندو هو ته 'انسان، انسان سان ڇا نه ڪيو آهي!' واقعي ڪيڏي نه المناڪ چيز آهي جو اڄ به انسان نوع انسان جو شڪاري آهي!

انسان کي ٽانگ، چيتي، شينهن ۽ ٻين جهنگلي جانورن ايترو نه چيريو، ڦاڙيو ۽ ماريو آهي جيترو انسان. مون کي اهو معلوم هو. مان ڄاڻندو هوس، مان محسوس ڪندو هوس، پر ان جي باوجود مون کي اها اميد هئي ته ضرور ڪا جاءِ اهڙي به هوندي، ڪو مندر اهڙو به هوندو، جتي انسان جو غيرفاني روح ڪڪرن ۾ لڪل سج جيان موجود هوندو. ۽ آخر 'ادب' جي وسيلي مان ان مندر تائين پهچي ويس. ـ ٽئگور

ـ هر شخص پنهنجي دل کان سوال ڪري ـ پوشاڪ، خوراڪ، روپيا يا ملڪيت ـ ڇا، انهن مان ڪابه چيز اوهان جي دل کي پوريءَ طرح مطمئن ڪري سگهي ٿي؟

زندگي، زندگي ٿي تڏهن آهي، جڏهن ڪير پنهنجي مرضيءَ کان ڪم وٺي، ڪنهن جو محتاج نه هجي، ڪنهن جو رعب نه سهي يعني خودمختيار هجڻ ميسر آهي. خودمختياري ئي هر هڪ سکون ۽ اطمينان جو پيمانو آهي.

ملٽن به چيو آهي ته:

"بهشت ۾ غير مختيار رهڻ جي بنسبت
مون کي جهنم ۾ خودمختيار رهڻ پسند آهي."

ڪنهن به بريءَ حالت ۾ رهڻ قبول نه ڪريو، هر انسان عمدي ۽ خوبصورت دنيا جو وارث آهي. عمل ڪان ٿي زندگي "جهنم" بڻجي ٿي ۽ "جنت" به. اميري ڪوبه گناهه ڪونهي؛ ۽ غريبيءَ، نماڻائيءَ ۽ ذلت جا فائدا بيان ڪرڻ پاڳلپڻو آهي، ۽ قدرت جي بيعزتي آهي.

ڪنهن جو ماتحت ۽ محتاج بڻجڻ، پنهنجي اصليت کان انڪار ڪرڻ آهي، ڪنهن به انسان اڳيان برڪتن ۽ غيبي مددن حاصل ڪرڻ لاءِ جهڪڻ، انسانيت سان بيوفائي آهي، ڪنهن

ـسان نفرت ۽ حسد ر کڻ غلاميءَ جو نشان آهي، ڪوبہ شخص غلام، ۽ محتاج رهي ٿو سگهي بشرطيڪ هو خود ان لاءِ تيار نہ هجي. — سردار گود بخش، ايڊيٽر ' پريت لڙي '

جڏهين ماڻهو تو ۾ اهڙي صفت بيان ڪن، جا تو ۾ نہ هجي، تڏهين سندن تعريف ڪان مغرور نہ ٿيءُ: ڇو تہ جاهلن جي چوڻ سان ڪري سون ٿي ڪانہ پوندي آهي. —لقمان

—سڀ ڪان وڏيڪ بيوقوف اهو شخص آهي، جو ستل فتني کي جاڳائي، ۽ جيڪو ڪم آسانيءَ سان ٿي سگهي، ان جي نوبت لڙائيءَ جهڳڙي تائين پهچائي، پنهنجيءَ گهٽيءَ قوت تي اعتماد ڪري دشمن سان هرو ڀرو وڙهڻ جو اپاءُ ڪري: ڇو تہ ڪٿي "ترياق" موجود هجي، پر انهي جي اميد تي روُ ڪري "زهر" نہ کائڻ گهرجي. —سقراط

—انسان کي ڪيترائي نقصان هن سبب ڪان پهچن ٿا جو هُو ماڻهن سان مشورو نٿو ڪري.
— افلاطون

—پنهنجي عضون کي محنت ۽ مشقت جو عادي بناءِ، توڙي ڪٿي تو وٽ گهڻائي نوڪر هجن، ڇو تہ جيڪڏهين ڪو اهڙو اتفاق ٿيو، جو هو تو وٽ نہ رهن، تہ ان وقت تون بلڪل اپاهج ٿي ويندين ۽ اهڙو اتفاق دنيا جي دوُر ڪان پري بہ ناهي. — ارسطاطاليس

—مٽي جو فاسد معدو غرغرن سان، معدي جو قي سان، آنڊن جو دستن سان، ڪلّ جو پگهر سان، ۽ رڳن جو سير چوڙائڻ سان دور ٿي ويندو آهي. پر دل ۾ جميل سرّ دور ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي. بقراط

—ماڻهن ۾ طاقت جي گهٽتائي نہ هوندي آهي، پر قوت ارادي جي ئي ڪوتاهي ٿئي ٿي.
— وڪٽر هيوگو

—مون اهڙا ماڻهو ڏٺا آهن جي رواداريءَ جي وڏي وات وڪالت ڪندي، پنهنجي سر پاڻ شديد تعصب ۾ ڦاٿا پيا هوندا آهن. — ڪالرج

—جو شخص روزانو هڪ ڊپ دفع ڪري ٿو، سو ارتقا جي ڏاڪڻ تي چڙهي ويندو.
— ايمرسن

— جيڪڏهين او هين زندگيءَ ۾ ڪاميابيءَ جي تمنا رکو ٿا تہ مضبوط ارادي کي دوست، تجربي کي صلاحڪار، احتياط کي وڏو ڀاءُ، ۽ اميد کي پنهنجو سرپرست بنايو. — ايڊيسن

— جيڪي مشڪلات جو مقابلو ڪندي گهٻرائيندا آهن، تن تي ئي وڏيڪ مشڪلاتون اينديون آهن. — اسٽينلي

—طبيعت جي يڪسوئيءَ سان ڪوبہ ڪم شروع ڪري، ڪمزور ڪان ڪمزور انسان بہ ڪجهہ ڪري ڏيکاري سگهي ٿو، پر وڪريل طبيعت شخص مضبوط ۽ طاقتور هوندي بہ گهڻن طرفن ڏي پنهنجو ڌيان ورهائڻ سبب ڪجهہ نٿو ڪري سگهي. پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو ڪنهن هنڌ لڳو لڳو ڪرندو رهندو، تہ ليڪ هو مضبوط پٿر ۾ بہ ٽنگ ڪري سگهندو: پر جلد باز لهرون زور شور سان اچن ٿيون ۽ پٿرن سان لڳي واپس وڃن ٿيون، سندن نشان بہ جاتي نٿو رهي. — ڪارلائل

سنڌي نثر مان مثالي فقرا

- ”سنڌي شعر جي نهر، انهي پيڻل جيوت جي جبل مان آجي ۽ آزاد ٿي - تنهن لاءِ هڪ وڏي شاعراڻي شڪتيءَ جي ضرورت آهي. اها شڪتي نئين زماني جي نون وچارن ۽ وڻن، نون جذبن ۽ جوت کي نئين زماني جي نئين النڪار ۽ روپڪ جي ويس ۾، ڪوتا ۾ آڻي، اها جولاني جنبش اٿاريندي، جو سنڌ جي شاعراني نهر، هڪ ٿي طاقتور اڏمي مان آڻي گجگوڙ ڪري وهڻ لڳندي. ڪرين ۽ دڙن تان اچندي، چمڪندي چوچٽا ڪندي، سنڌ جي مانيٺي ميدان ۾ پاروهي پيٽي وهندي. ۽ سندس نرمل پاڻي ۾ نئين روشني جو روشن آفتاب جهلڪا ڏيندو، سنڌين جي اک ۾ نئين چمڪ، ۽ سندن دل ۾ نئون امنگ ۽ آنند پيدا ڪندو. اهڙي شڪتي، ڪيئن جنجي ته ڪڏهن، انساني جامو پهري سنڌ جي سرسبز ٿيندڙ ڪهني ديش ۾ جنم وٺندي!“ - (چونڊيندڙ: منگهارام ايل. ”اوجها“. سنڌو سيپٽمبر ۱۹۳۳ع تان ورتل)

- ”ڏيئڙي، سياڻي زال، جنهن جو هنڌ ڪٽل، جنهن کي گهر جي سهڻي سنڀال لاءِ ۽ ڪيوٽ جي اون، ڪانڌ آنهي جو ڪوڏيو اٿي. ملهہ ان جو سون کان سرس، ۽ هيرن جواهرن کان وڌ. ڪانڌ اڳيان ڪنوار اهڙي سونهي. سورهن ٿي آنا ان ۾ پروسو، گهر ان جو سدا بهار، سدا آباد ۽ سکيو. سندس زال، ان ٿي، ڪپه ٿي، هٿ ڪري ويهي ڪاپو ڪري. اڻ ايرٿي آڻي، ساري گهر جي رسد رسائي. ڪهڙو به انڪائيو ڪم، تنهن کان ڪين ڊڄي. گوڏو ڪوڙي، ڪري آئي ته به وهڻ واري نه آهي. ڪنهن نہ ڪنهن ورتڻ کي وجهي لڳندي. ڏکئي پکئي تنگي محتاج اڳيان مٿ نه پيڙيندي. غريب غربي کي ڏيڻ کان ڪين ڪيپائيندي. نه انس ٿڌ جي ڳڻتي نہ مينءَ جو الڪو. ڏس ته سڄي گهر کي ڌمرا اوڍيل ڪپڙا، سڀ پرڻ ۾ هوشيار پاڻ به پوشيدي پهريل، عقل ۽ سياڻپ جا ٻول ٻوليندي، زبان مان ميٺ ۽ قرب جي اوت اوتيندي. سڄي گهر تي سندس نظرداري. اجايو وڃائڻ نه ڏيندي. سليو ساٿ تي ماني نه کائيندي.

اهڙي کي سندس اولاد هٿ ڪٽي آسيسون ڪندو. ۽ ڪانڌ آن جو سندس ساراه مان نہ ڍاپندو.“ - (سنڌي درسي سٽين ڪتاب مان ورتل؛ لکندڙ: پرمانند ميوارام؛ چونڊيندڙ: منگهارام ايل. اوجها)

- ”مون کي يقين آهي ته علم لغات جي قائل کي، هندستان جي ٻين ٻولين کان، سنڌيءَ جو اڀياس وڌيڪ دلڪش لڳندو؛ جو ته ان ۾ کي اهڙيون خوبيون سمايل آهن، جي ٻين مڙني هندستاني ٻولين کان نراليون آهن.“ - (ڪئپٽن جارج اسٽئڪ - ميسرس دوارڪاداس جي ڇپايل انگلش سنڌي ڊڪشنريءَ تان ورتل؛ چونڊيندڙ: موتيرام سونيجي- بمبئي)

—“آءٌ نڪي شاعر آهيان، نڪي نثر جو اڳوان. آءٌ هڪ ادنيٰ اخبار نويس آهيان. سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻيا وڏا ماهر آهن، سنڌي ساهت جا ٻيا وڏا ڄاڻو آهن؛ مگر سنڌي ساهت منجهه جو خيال ۽ خوبي، جو حسن سندو حق سمايل آهي، آءٌ تنهن جو مشتاق آهيان. آءٌ اُنهيءَ سندس ڪلي درسن تي مست آهيان. دنيا جي ساهت جي ڀيٽ ۾ آءٌ سنڌ جي انهيءَ ساهت کي گهٽ نٿو ڀانيان. سنڌي ٻوليءَ جو آءٌ هڪ قربدار ٻانهو آهيان. اوهان کي سڪ مان سڏ ٿو ڪريان ته ’اچو ته سنڌڙي ۽ سنڌ جي سيوا ۾ شامل ٿيون. سنڌي ساهت کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ به هڪ وڏو سيوا جو ڪم آهي‘.” —(جيٺمل پرسرام. اصل ١٩٣٣ع ۾ لکيل، جو وري شريمتي ديوي رامچند گلراج جي مهتميءَ هيٺ شايع ٿيندڙ ماهوار مخزن “روح رهاڻ”، بمبئي، جي جنوري ١٩٥٥ع واري پرچي ۾ ڇپيو؛ چونڊيندڙ: موتيرام ڏامونمل سونيجي، ڪانديولي، بمبئي.)

—“منهنجي حقير ذهن ۽ تصور جي هيءَ آذاري ورتل پونجي وابسته ٿو ڪيان الهيءَ معصوم محبوبه جي پاڪيزه ۽ دلنواز ياد سان جيڪا، منهنجي رفيقهءِ حيات هئي، ۽ جنهن پنهنجو ثمر حيات منهنجي حوالي ڪري مون سان حياتيءَ جي رفاقت جا ڏاڪا چڙها، ۽ مون سان هميشه هميشه جون موڪلائيون ڪيون!

“هڪڙي ڀيري جڏهن مون ڪيس ”ايمليءَ“ جا پهريان ورق پڙهي ٻڌايا سمجهايا، تڏهن پاڻ هڪ نفيس ۽ دلگداز آواز ۾ چيائين. ’هي جو هاڻي منهنجي ساهه سان گڏ پيو ساهه مون وٽ آهي، سو جڏهن منهنجي ساهه کان الڳ ٿي پنهنجي منهن ساهه کڻڻ جهڙو ٿيندو، تڏهن هن کي ڏسان ته تون ڪهڙو پختو ۽ قابل ڪار ٿو بنائين! اڳي چوندي هيس ته شل منهنجي عمر به توکي ملي، پر هاڻي چوان ٿي ته شل تنهنجي حياتي به هن کي نصيب ٿئي: شل هيءُ اسان جو روشن تارو جو هاڻي اڀرڻ وارو آهي، دنيا جي آسمان تي هميشه، هميشه چمڪندو رهي! بس، اهي ئي سمورا پون آهن منهنجي دل جون باقي اميدون‘!

“ڪٿي آهي اهو سماج، ڪٿي آهي اهو انصاف ۽ اها آزادي، جنهن ۾ هڙيءَ ساهه صدقي ڪندڙ، مهربان، مٺڙيءَ ”ماءُ“ جون اهي محبت ڀريون معصوم اميدون پوريون ٿي سگهن؟” (”ايمليءِ عرف تعليم“ ڪتاب (مترجم — محمد ابراهيم جويو) جو انتساب. چونڊيندڙ: ماستر محمد هاشم، ٽنڊو محمد خان)

پڙهندڙن جا پيغام

جناب ايڊيٽر، ”مهراڻ“- رسالي جي ٣ پرچي ۾ ”گذارش“ پڙهندي، توهان صاحبن جا سنڌي لکڻ بابت اُملهه موتي هٿ اچي ويا. سچ پچ ته اهي لفظ رسالي جي سچي سونهن آهن! ۽ انهن بابت وڌيڪ ڪليل سمجهاڻيءَ جي گهرج اٿم. اميد ته ڪيل عرض جي پورائي پٺي نڪرندڙ پرچي ۾ ڪرڻ فرمائيندا.

(١) اوهان صاحبن لکيو آهي ته ’مون کي‘ ’صحيح‘، ’مونکي‘ ’غلط‘ آهي؛ ۽ ’منهنجو‘، ’پنهنجو‘، ’تنهنجو‘ ’صحيح‘ آهي، ۽ ’منهن جو‘، ’تنهن جو‘ وغيره غلط آهي.“ عرض آهي ته ترڪيب ڪرڻ وقت، ”مون“ ضمير متڪلم ۽ ”کي“، حرف جر جاڻائبو- وري ”منهنجو“ جي ترڪيب وقت به لفظ ڪي ڄڻي، اوءِ ترڪيب ڪبي (منهن + جو- ”منهن“ ضمير متڪلم، ”جو“ حرف اضافت، يا تُنهن + جو- ”تُنهن“ ضمير حاضر، ”جو“ حرف اضافت.) حرف اضافت، حرف جر جو پيو نالو آهي. اوهان صاحبن ”مون کي“ جدا ڪري لکيو آهي ۽ ”منهنجو“ گڏي لکيو آهي. آءٌ انهيءَ راءِ جو آهيان ته ”منهن جو“ لکڻ جو نمونو جدا صحيح آهي. تنهن هوندي به اوهان صاحب ان لاءِ مدلل ثابتيءَ سان سمجهائيندا، جيئن پيا حضرات پڻ معلوم ڪن.

(٢) : ؛ ” “ ؛ ’ ‘ ۽ – هي نشانيون ڪهڙن جاين تي ڪم ايندڙيون آهن؟ بهتر ٿيندو ته مثال ڏيئي جمان ۾ ڪم آڻي ڏيکاريو.

(٣) موجوده ڪتابن ۾ ”سپائي“ جو لفظ ”سپائي ۽ صبحاڻي“ پنهي امونن ۾ لکيل آهي- انهن مان صحيح يا غلط ڪهڙو آهي، ۽ ڇو؟

---

(١) جيڪي لفظ (مون، تون، اوهان، اسان، وغيره) پنهنجي منهن الڳ وجود رکن ٿا، ۽ پنهنجي پيرن تي بيهي اڪيليءَ صورت ۾ به ٻوليءَ ۾ استعمال ٿي سگهن ٿا، انهن لفظن کي ٻين لفظن سان ملائي لکڻ غلط آهي. لفظ ”مُنهن“ (ضمير متڪلم واحد)، ”تُنهن“ ۽ ”پنهن“ اهڙا پنهنجي منهن الڳ وجود رکندڙ لفظ نه آهن، ۽ ڪڏهن به اضافت جي حرفن (جو، جا، جي، جن) کان سواءِ ٻوليءَ ۾ استعمال نٿا ٿين؛ تنهنڪري انهن کي، پٺيان ايندڙ حرف اضافت سان گڏي لکڻ نه فقط جائز آهي، پر نهايت ضروري آهي. -ايڊيٽر

(٢) واڪ جي نشانين تي مفصل مضمون (مثالن سميت) هن پرچي ۾ شايع ڪيو ويو آهي. -ايڊيٽر

(٣) ”سپائي“ لفظ صحيح آهي، ڇو ته عام استعمال ۾ ائين آهي: جنهن ليت سان، ۽ جنهن اصول ماتحت هن لفظ کي ڪٿي ”صبحاڻي“ جي صورت ۾ ٿو لکيو وڃي، جيڪڏهن ان ئي سان ۽ ان اصول ماتحت سنڌيءَ جي سيني عربيءَ مان آيل لفظن کي لئين سر لکيو وڃي، ته هونئن ”نور“ کي ”نوُر“ لکڻو پوي، ۽ ”بصر“ کي ”بصل“، وغيره- جا هڪ نهايت ئي غير ضروري ۽ منجهائيندڙ ڳالهه ٿي پوندي. -ايڊيٽر

(٤) ٻهرٺين ڪتاب ۾ "نِيمڪَنَ"، "اَچَنَ" وغيره ۾ "نون غنہ" ظاهري طرح چِٽو نٿو وڃي، پر "ڪِينهِين"، مُنْهِين (جو)" وغيره جو "نـون" ظاهر نٿو ڪيو وڃي. جيتوڻيڪ ٻنهي جون اعرابون ساڳيون آهن. اُئين ڇو آهي؟

(٥) سنڌي ڪتاب جي ٣ صفحي ۽ ٥ صفحي ۾ لفظ "اچا" نون کان سواءِ لکيل آهي، ۽ "مهراڻ" جي ٣١ صفحي، ۽ ٽئين ڪتاب جي ٩٣ صفحي ۾ "وڃان" نوُن سان لکيل آهي. "اچا" ۽ "وڃان" ۾ ڪهڙو فرق آهي، جو هڪ کي "نون" سان ۽ ٻئي کي "نون" جي بغير لکيو ويو آهي؟

(٦) چارئي رسالا ادبي نقطي نگاه کان معياري مضمون سان سينگاريل آهن. تہ بہ هن ڳوڻ کان رهي نہ ٿو سگهان تہ مضمون، افسانا خواه نظم اڃان بہ موجوده دور جي گهرجن موجب هئڻ گهرجن. اڪثري شاعر حضرات پنهنجو شعر پراڻي خيال جي قالب ۾ ڍالينداا اچن. صرف لفظن جي مناسبتا ڪرڻ تي اڪتفا ڪئي ويئي وڃي. هونئن بہ شعر ۾ مبالغي جي ڪهڙي ڳنجائش آهي ۽ اها شاعري دنيا ۾ آهي بہ مباح. پر شاعر صاحبن کي اهو سوچڻ ۽ سمجهڻ

٤- "ڪِينهِين"، "مُنهَن"، "جَڏهين" لفظن ۾ "نون" تي جزم ڏيڻ غلط آهي. ڇاڪاڻ تہ "ڪين"، "هين" "مُن"، وغيره ۾ "ن" وارا آواز مفرد آواز آهن. بلڪل اُئين جيئن لفظ "گهوڙو" ۾ "گهہ" آواز يا لفظ "جهرڪي" ۾ "جهہ" جو آواز. مفرد آواز ۾ هڪ کان وڌيڪ علامتون ڏيڻ صحيح نہ آهي. "نِمڪَنَ"، "آچَنَ"، وغيره لفظن ۾ "ڪَنَ"، "چَنَ"، وغيره آواز مفرد نہ پر مرڪب آواز آهن. مرڪب آواز ۾ هڪ کان وڌيڪ علامتون (ـَ ـْ، وغيره) ڏيئي سگهجن ٿيون. -ايڊيٽر

٥- "ن" جو آواز "ڃ"، "ڻ" "گ" "ٻ"، آوازن ۾ اڳي ئي موجود آهي: تنهنڪري "آڃا"، "ڳهٽا"، "راڳا" "ماما"، وغيره، لفظن جي پڇاڙي "ن" ڏيڻ ۾ نٿو اچي. ساڳئي اصول تي "وڃان"، "لڻان"، "مڱان"، "نيمان"، وغيره لفظن جي پويان بہ "ن" جيڪڏهين نہ ڏجي، تہ غلط نہ ٿيندو. پر اهي لفظ ساڳئي وقت فعل آهن، ۽ سندن صورت زمان مضارع جي آهي، جنهن جي ٺهڻ جو قاعدو آهي تہ "امر" جي پويان "ان" يا "يان" اکر وڌا وڃن. تنهنڪري انهن لفظن جي فعلي صورت کي نمايان ڪرڻ لاءِ سندن پويان "ن" آڻڻ نہ فقط غلط نہ آهي، پر انهيءَ هڪ ڳالهيئن لازمي بہ آهي. -ايڊيٽر

٦- شعر و شاعريءَ متعلق پيش ڪيل خيالن سان مجموعي طرح اتفاق آهي: پر هي وسارڻ نہ گهرجي تہ حسن ۽ عشق، شاعريءَ جا بنهہ اوائلي موضوع آهن؛ ۽ جيستائين انسان جي دل ۾ حسن لاءِ ڪشش موجود آهي، تيستائين شاعريءَ جا اهي پاڪ ۽ لطيف موضوع هميشه قائم رهندا. تنهنڪري، حسن ۽ عشق جي شاعريءَ کان ايتري بيزاري هڪ صاحب ذوق دل لاءِ مناسب نہ آهي. البت شعر جي ٻين موضوعن کي بنهہ نظرانداز ڪري ڇڏڻ يا انهن ڏانهن ڪنهن قسم جي بي رخي ڏيکارڻ اسان جي شاعرن لاءِ بہ مناسب نہ آهي. -ايڊيٽر

ڪهڙي نه موجوده دور جي "عوام" کي ڪهڙي نظم جي ڪهرج آهي؟ ڪوشش ڪري ڪهڙي مقصد لاءِ دماغ سوزي ڪري پنهنجا خيال عوام جي اڳيان پيش ڪجن. اوهان به ڪهڙي مقصد وارا شعر شايع ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو. "مهراڻ" جي ڪنهن پرچي ۾ اوهان صاحبن شعر جي مرڪزي خيال بابت اظهار ڪيو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿو ته 'سنڌي نظم جو مرڪزي خيال گهڻو ڪري مجازي ۽ حقيقي عشق جي دائري کان ٻاهر بلڪل ٿوري انداز ۾ آهي. اجا تائين انهيءَ خيال جي تقليد ٿيندي اچي'- اهو بلڪل سچ آهي.

آءٌ پاڻ پڇندس ته ڪن جزوي شاعرن جي ڪلام ڪان سواءِ حقيقي شعر ۾ ڪيتري صداقت آهي؟ ۽ مجازي شعر جي اسان کي ڪهڙي ڪهرج آهي؟ رزم جي جاءِ بزم، ۽ اصلاح جي جاءِ هجو ۽ خوشامد اچي والاري آهي، ۽ بزم اسان جي ذهنيت کي ايتري قدر سوڙهو ۽ تنگ ڪري ڇڏيو آهي، جنهن جي تلافي صدين بعد ٿيندي! — بنده ماستر محمد عالم لغاري، هه.م. اسڪول سعيد خان لغاري، تعلقو هالا.

— پيارا مهتمم "مهراڻ"، اڄ منهنجي اڳ "مهراڻ" جا گذريل چار پرچا آهن. اڪ به اهي جداجدا وقتن تي پڙهيا اٿم ۽ هن وقت سڀئي هڪ ئي مهل ڏسي رهيو آهيان.

مان اها ڳالهه چڱيءَ طرح سوچي سمجهي ٿو چوان ته سنڌيءَ ۾ اهڙو رسالو اڳي ڪڏهن به ڪونه نڪتو آهي.

پر هڪڙي شڪايت اٿم. اها هيءَ ته "مهراڻ" جي چئني پرچن مان هڪ ۾ به سنڌي لوڪ ساهتيه بابت يا لوڪ گيتن بنسبت ڪجهه به نه آهي. اهي لوڪ گيت سنڌ ۾ ته جام هوندا. شادين تي ڳائڻ ۾ ايندڙ سهرا، ٻارن کي لنڊ ڪرائڻ وقت مائرن جون لوليون، ڪٻتن ۾ ڪم ڪندي هارين جا گيت، رستن تي پورهيا ڪندي مزورن جا گيت، زالن جا جنڊ پيهندي منهڙا مٺڙا — اهي ئي ته لوڪ گيت آهن! ۽ صحيح معنيٰ ۾ اسان جو سچو ادب ته اهو آهي. سنڌ جون لوڪ ڪهاڻيون، جي مائر رات جي وقت ٻارڙن کي ٻڌائينديون آهن — ڳالهه ميڙاڪن ۾ ويهي ڳالهيون ڪندا آهن، اهي لوڪ ڪهاڻيون "مهراڻ" ۾ ڪٿي؟ سنڌي ناچ، ڇيڄ وغيره جا چٽر مهراڻ ۾ ڪوله آهن — ڪيئن! اهي توهان جي نظر ۾ اهميت وارا نه آهن ڇا! جي آهن ته پوءِ انهن جي ڪمي ڇو؟ — اوهان جو ناراڻ پارتي، بمبئي. (ڏسو هن پرچي جي گذارش! — ايڊيٽر.)

— "مهراڻ" جا مدير، خوش هجو شال! "مهراڻ" جو چوٿون پرچو مليو— اچرج جهڙي ڳالهه آهي، هڪڙو سال گذري ويو! انسان هميشه کان ماضيءَ کي پوڄيندو آيو آهي، ۽ مان به گذريل وقت جي آئيني ۾ جهاتي پائي ڏسان ٿي ته عجب ٿو لڳيم — ڇا ڏسندي ڏسندي سال گذري ويو! الله ڪندو "مهراڻ" جي عمر خضري ٿيندي ۽ سنڌين کي سيراب ڪندو رهندو. منهنجي ساهيڙي بانو چوندي آهي، "ادب زندگيءَ لاءِ آهي"— پوءِ ڀلا جڏهن اسان جي زندگيءَ جا هزارين عنوان آهن، يعني نفاست، ترتيب، حسن ۽ خيال، معلوبات ۽ ڄاڻ، تنقيد ۽ وغيره — انهن جو اپياس ڪڏهن ڪندا پون سين؟ منهنجي ننڍڙي ڏيان موجب ان جو

فقط اهوئي اڪيلو وسيلو آهي ته اسان انهن موضوعن تي لکون - ڀنهنجي لکڻيءَ ۾ "تکڙ" پيدا ڪيون، قلم جي رفتار ۾ تيزي آڻيون، ۽ پوءِ پنهنجي ديسي ادب کي خريد ڪيون، ميڙيون ۽ سانڍيون. ڪ آهي ته هڪ ڏينهن سنڌيءَ ۾ هر علم تي ڪتاب موجود ملندا - اجايو ٻين ڏي ڏسڻو نه پوندو؛ ٻين کان قرض کڻي ڪنڌ ڪارا ڪين ڪرڻا پوندا - ۽ پوءِ سنڌيءَ کي ٻين ٻولين سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي بيهڻ ۾ شرم نه ايندو. يقين آهي ته پوءِ صحتمند ادب جي تخليق ٿيندي، ۽ زندگيءَ جي هزارن بابن جو مطالعو ٿي ويندو، ۽ زندگيءَ جي حقيقتن سان به شناسائي ٿي ويندي.

-خلوص ڪار مينڌري سعادتي، حيدرآباد (سنڌ).

-مبارڪ سائين، جڳين سدائين! سنڌي ساهتيه تي اونداهيون ڇانيل هيون، هلڪيون هلڪيون، ڪهانيون ڪهانيون اونداهيون. سنڌي ادب پُرائين غيرآباد ماڙين ۾ اٽي پئي پيو. پر چار سُندون اڳ، هڪ چنڊ - چوڏهين جي چنڊ جيان روشن چنڊ - سنڌي ساهتيه جي آڪاش تي اڀريو - ۽ آهي اونداهيون پَرَ ڪري اُفق کان به پري - ڪَهِڙُو پري - پرواز ڪري ويون! سنڌي ادب پُرائين ۽ ڦٽل ماڙين مان نڪري، هاڻي، نين، من موهيندڙ ۽ جَسَ پريل وادين ۾ پير پاتو آهي، جتي ڪيس اِهو چنڊ پنهنجي ٿڌي ۽ وڻندڙ چانڊاڻ ۾ تَرَ پيو ڪرائي، چلڪائي پيو، چمڪائي پيو! اِن لاءِ لکَ لکَ مبارڪون هُجنو!

جيئن ڌرتيءَ جي چنڊ ڪي چڪور چڪرن ۾ آ، تيئن هين چنڊ ڪي به ڪئين مستانا آهن - متوالا آهن. منهنجو من به پيو ڪهُري ته مان هين چندرما جي چانڊاڻ ۾ وهنجندي، هين اُسُاهه ماڻڪن جي آکَٽ مهراڻ مان، نوپٽ ٿي، ماڻڪ موتي ڪڍي، ساهه سان سانڍيندي - اُن جا انيڪ نيابا هنئين سان هنڊائيندي - ۽ هين جي لهرن ۾ ليڪل پالا سهندي، پنهنجي حياتي گذاري ڇڏيان، پنهنجو جيون صرف ڪري ڇڏيان!

هائو سائين! 'مهراڻ' چنڊ آ، چوڏهينءَ جو چنڊ. پر منجهس ڌرتيءَ جي چنڊ جيان داغ به آهن، ڪارا ڪارا داغ! هين ماڻڪن جي مهراڻ ۾ ڪي پٿر به آهن - هين مهراڻ جون ڪي لهرون محض ڏيکاءَ آهن - ڏيکاءُ، جنهن مان نڪو لياپوئي جهاتي پائيندو آهي ۽ نه وري منجهس ڪي پالا ئي ليڪل هوندا آهن - ۽ سائين اِهو ڏسي دل کي رنج رسندو آهي - رنج!

'مهراڻ' نئين طرز جي ادب جو هڪ پودو آهي، ۽ هن پوئي جي عمر چڙا چار پاڪ آهي. اوهان هن پوئي جا پوکيندڙ آهيو ۽ مالهي پڻ! آس اٿم ته توهان هن ڪچي پودي کي پنهنجي دل جو رت ۽ آتما جي رَسُ ڏيئي، جڳ جي طوفانن ۽ باهين کان بچائي، پرگهور لهي هڪ وڻ ڪري ڏيکاريندا ... ۽ آءٌ ڏسان پيو اِهو پودو وڌي هڪ وڏو، مضبوط ۽ گهاٽو وڻ ٿي ويو آهي. سندس ٽاريون ايترو ته وڌي ۽ ڦهلجي ويون آهن، جو اُن جي ڇانو، هڪ دنيا کي آسماني آفتن کان، بچايو ويٺي آهي. ان وڻ جي مٺان سهسين پکي

ويا آهن - ميلي ۽ مٿن موهيندڙ لات لنوڻ وارا، رنگن رنگن جا، قسمين قسمين ٻڪي! اڃا هي آڇايل آتمائون، هن وڻ جا ميوا کائي ۽ ميون جي ٿڌي، مٺي رس پي، سندس گهاٽي ۽ ٿڌي ڇانو هيٺان ويهي، ٻڪين جون وڻندڙ ٻوليون ٻڌي، پنهنجو ٿڪ لاهڻ ۽ پاڻ کي نوبنو ڪري رهيون آهن، ته جيئن هُو، نون اتساهن ۽ تازن امنگن سان، پنهنجي ماڳ تي رسڻ لئي اڳتي اڳتي وڌن، ۽ کين پڪ آهي ته هن وڻ هيٺان ٿڪ لاهي اڳتي وڌندا، ته کين پنهنجي منزل ضرور ملندي! ۽ - ۽ مان اِهو به پيو ڏسان... پياٽي گهوٽ جو روح، جو ڪجهه وقت اڳ بيقرار ۽ ڏکايل هيو، سو هن وڻ کي ڏسي پنهنجي سنڌ ۽ پنهنجي سنڌيءَ کان خوش ۽ مطمئن آهي.

ياٿو! وقت هڪ مهاساگر آهي، ۽ 'مهراڻ' اُتس لڏندڙ لوندڙ ٻيڙي. اِن ٻيڙيءَ جا پتڻ، اوهان کي هڪ مضبوط ۽ مشتاق ملاح سمجهي، ڏنا ويا آهن. وقت جي مهاساگر ۾ ڪئين طوفان ايندا، پاڻيءَ اندر لڪل ٽڪريون اينديون. توهان کي هيءَ ٻوڙيندڙ طوفانن ۽ ٽڪرين کان بچائي ٻيءَ پر پهچائڻي آهي! اسان مهراڻين جون دُعائون اوهان سان آهن - ۽ ڏئي اوهان کي پنهنجي فرض پوري ڪرڻ جي سگهه ڏيندو!

مون پنهنجي گودڙيءَ مان، الائي ڇا، موتي سمجهي ڪڍيو آهي، جو اوهان ڏي جدا موڪليان پيو. اوهان پرکيوس - معيار جي ڪسوٽيءَ تي! جي سچ پچ مائڪ آ ته سائس 'مهراڻ' کي سينگارجو. جي پهڻ لڳو ته ڪيس اکين اونداهين جيان پري اڇلي ڇڏجو - انق کان به دور! - اوهان جو مهراڻي، خواجا سليم، ١١، سنڌ مسلم ڪاليج هاسٽل، فريئر روڊ، ڪراچي نمبر ٢.

- مٺڙي مه لقا "مهراڻ"! تنهنجو ناز نياز، راز رمز ۽ زيبا قابل ستايش آهي. تون ڪنهن تعارف جي محتاج نه آهين.

تنهنجي اونهه اوسيڙو آڻهي منهنجي جيءَ لاءِ جهوري ئي ٿو رهي، ۽ تنهنجو آلڪو اِڪانڊو هميشه هينئڙي اندر پيو هُري ۽ هُڃي! تون سنڌين جي سولهن، ويڳاڻن جي ورونهه، اٿوسنديءَ جي وندر آهين. جي اباڻن کان اوت آهين ته قربائتن واسطي ڪوڙ کي آهين. تنهنجي هر نقطي ۾ نڪتو آهي، ته تنهنجي هر سٽ ۾ سواد سمايل آهي. تون سنڌي ٻوليءَ جو آهو سمُندر ساگر آهين، جو پريتوان پڙهندڙن جي اکين جي آلي ٿي اجهائين. آويءَ سويءَ کي، ديسي پرديسيءَ کي پنهنجي ماڻ مٽي مٺوڪري مانڊي جي مال مليدن لئي موهين ٿي! جي ڪو توکي سنڌ جي صحاب. "مهراڻ" يعني اڪوٺو درياءَ ڪري ليکي، ته به تنهنجو اڻ ميو اٿاه جالارو جام جر، پَٽن تي پالوٽ ڪري سنڌ سونهاريءَ جي پياسي پوئن جي تاس تشنگي تمام ڪرڻ کان ڪافي شافي آهي؛ پر تون ته علم حقيقت جو درياءَ آهين. شاباش هجي پاڪ ويهه لک واڌيون هجن تنهنجن مُهتمن ۽ منتظمن کي، جن جاکوڙا جهلي، نور لڇوئي توکي سيڙهي سموهي تنهنجي سجاوت ڪئي آهي - گويا قطرو قطرو گڏي

ڳوٺي، ڳٺي ڳوٺي ڪنارن جي وچ ۾ قابو ڪري قلزم بڻايو آهي، ۽ ڳيان وديا نديءَ جو روپ بخشيو آهي، ۽ تو ۾ "لڙ، لهريون لس ليٽ جتي الست ناهي آب جو" پيدا ڪيو آهي! تون سنڌي جهالت جي اوڙاهه الدوڪار جو آجالو ۽ ليٿر اعظم آهين. تنهنجو هر پرچو مون کي ائين پاپندو آهي، جئن حرفتي حريص واپاري صبح سج ايرڻ جي مدح ۾ اکيون مهٽيندي چوندو آهي ته "ايريو آهي لکن جو ڏاتار!" آءٌ به تنهنجو نت نئون نروار ٽيل پرچو ڏسي، ڪپڙن ۾ نه پيو مائيو آهيان، ۽ وري وري آئينده پرچي جي انتظار ۾ ڏهي پيل ڏسي، ڪاري پاڻ ائيهه اونداهيءَ جهڙو وچ وارو ويلو، ويجهيل ۽ وچوڙي وند ويڳ پيو پاسندو اٿم. تنهنجي آمد جي مون جهڙن متوالن کي، مرڳو فڪر جي فرحي بر-زبان ياد ڪرڻي پوندي آهي جو ته-

فڪر ته دليا ۾ گهڻا؛ پر هن جو فڪر ٻيءَ طرح.
اي سونهاري، لاوارث سنڌيءَ جي لشامبر نشاني،
ديس جي ڏُئل ۽ ڏُوٽيل ڏجائي، مهراڻ!
خوش هجين! آباد هجين! شل نه وسرين!
مر ياد هجين!-

-شيدي ولي محمد طاهرزاده، ٽنڊو الهيار.

- ادا، سچو سال "مهراڻ" ۾ نهيون هنيون اٿم ۽ جيڪو بي پناه مزو مائيو اٿم، تنهن جو ذڪر ڪري پين کي ڪجهه ڏيڻ نٿو چاهيان - پل ته مڙيوئي مون وٽ هجي. "مهراڻ" نه صرف اسان کي سرت بخشي آهي، پر اسان جا ڪنڌ ۽ ڪرلکها سدا ڪري ڇڏيا آهن ته سنڌي پڻ فخر وٺڻ جي قابل آهي. اسان وٽ هتي پيو ته چڱو ادبي مال پيو پيدا ٿئي، پر اهڙو رسالو تحقيق وڏي همت ۽ سعيي جو ڪم آهي. -اوهان جو ڪيرت پاپاڻي، بالدرا، بمبئي.

- ادا ايڊيٽر، توهان جي "مهراڻ" ڏسي منهنجو ته نيڻ نيڻ ٺري پيو آهي. ايڏي معيار واري مخزن آءٌ ساري هندستان ۾ بي ڪابه ڪانه ٿو ڏسان. سچ ته "مهراڻ" سنڌ جو شان بالا ڪيو آهي. اسان سڀني سنڌين کي ان تي فخر آهي، ناز آهي. اسان جي سنڌي ٻولي هندستان جي وڌان (Constitution) ۾ داخل نه ڪئي ويئي آهي. هينئر اسان جي ڪاميٽي ان لاءِ جاکوڙ ڪري رهي آهي. "کير ڪميشن" اڳيان پنهنجو ڪيس پيش ڪرڻو آهي. هو ان ڳالهه تي زور ٿا ڏين ته اسان جي سنڌي ٻولي هنديءَ کي ڪيتري قدر شاهوڪار ڪري سگهندي! انشاءالله ته فتح ڪنداسون. -منو گدوائي، اجمير.

- ياءٌ ايڊيٽر "مهراڻ"، "مهراڻ" جي چندي وڌائڻ جو اطلاع پهتو. مهراڻ جهڙي بينظير رسالي جو چندو ڏهه روپيا ته ڇا پر هزار روپيا به ٿورو آهي. مان گهڻيءَ خوشيءَ سان پنهنجا به عزيز به خريدار ڪري موڪليان ٿي. -مس علي بخش راڄپر، چيهو، پڊعيدن.

– هيءَ هڪ انتهائي ظلم ٿيندو، جو اڄ جهڙي نازڪ دور ۾ به اسان پنهنجي ادب کي اکيون ٻوٽي پڙهندا رهون ۽ ان جي صحيح جائزي وٺڻ جي ڪوشش نه ڪريون. منهنجي خيال ۾ اڄ ته پاڻ اسان تي زياده جوابداري عائد ٿئي ٿي ته پنهنجي ادبي شهپارن کي ورائي ورائي پڙهون، تڪيون توريون، انهن جو اندازو لڳايون ۽ ڏسون ته منجهن ڪيتري قدر ادبي اڪهائي آهي يا سگهائي.

مٿينءَ حقيقت جي مدنظر، "مهراڻ" جي جانچ پڙتال ڪبي، ته نه رڳو ٻار ڪٿي پنهنجي پيرن تي بيٺو آهي، پر منجهس زندگيءَ جي به ڪافيءَ ڪان ڪافي حرڪت پئي نظر اچي، ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن انهيءَ سلسلي سان سندس وجود سالم رهيو، ته اهو ڏينهن پري ڪونهي جو "مهراڻ" پنهنجا ادبي فرض پورا ڪري، سنڌ جي ٻين ادارن جو به سونهون بنجي، ڪين پنهنجي ادبي معراج ڏانهن وٺي هلي.

هڪ ڳالهه جنهن جو اظهار ڪندي بيحد خوشي ٿي ٿئي، سا هيءَ ته هر پرچي کي ڏسندي، جڏهن نون نون ليکڪن تي نظر پوندي اٿم، تڏهن دل خوشيءَ مان مالا مال ٿي ويندي اٿم ۽ ازخود زبان مان "مهراڻ" لاءِ مبارڪ جا لفظ ڦلنجي پوندا آهن. ڇا هيءَ "مهراڻ" جي گهٽ خدمت آهي، جو ڏينهون ڏينهن سنڌ جو اهل قلم حقيقت جي جستجو ۾ ڪوشان نظر اچي.
– اوهان جو ابن حيات پهنور، جهمپير.

– بندي جي نظر مان ڪيترائي سنڌي ۽ غير سنڌي رسالا گذريا آهن؛ ليڪن "مهراڻ" هر لحاظ سان هڪ معياري رسالو آهي– ائين ڪٿي چئجي ته هڪ املهه موتين جي بي پناهه کاڻ آهي.

"مهراڻ" مون کي ته ايڏو پيارو آهي جو قسم آهي مولا جي هيڪڙائيءَ جو ته رات جو توڙي ڏينهن جو آرام وقت پنهنجي سري هيٺان رکي، آرام سان لطف اندوز ٿيندو آهيان، ۽ جتي به ويندو آهيان "مهراڻ" اصل ساڻ هوندو اٿم.

دعا آهي ته اسان جي سلوڻي سنڌي ادب جو هي روشن چراغ هر هڪ سنڌيءَ جي گهر ۾ ٻهڪندو نظر اچي.
– دعاگو محمد قاسم "شاد" ڪڇي، ڳوٺ قادر ڏنو شاهه، تعلقو ٽنڊو محمد خان.

– "مهراڻ" جي هن سال واري وهڪري، اسان تائين جي چار تحفا لوڙهي اچي ڪڍيا آهن، تن کي الاهي غنيمت ٿا سمجهون. ڪهڙي ڳالهه ڪجي انهن چئن تحفن جي – دل ٿي ٺاري ڇڏيائون!

منهنجا سائين آءٌ نه اديب آهيان ۽ نه شاعر آهيان. مگر "مهراڻ" جي ملاحن اڳيان هڪ والجهي آهيان – ۽ اجا پيو ولجهڙا هڻڻ سکان – نڪي منهنجي ادب جي ڪشتيءَ ۾ سڙهه سوان ۽ لاڄو نوان آهن، نڪي عاج جا اولا آهن. نڪي پٽ جون رسيون آهن. مگر هڪ ميري ۽ ڦرهين کي ڦيٽ آيل ٻولبڙي اٿم، جنهن ۾ سادو ۽ سستو وکر وڌو اٿم – سو خدمت ۾ موڪليان ٿو: شل قبول پوي! – توهان جوئي دائود پوٽو "رفيق" سنڌي، ٽلٽي، سنڌ.

"مهراڻ" سنڌي ادب جو چمڪندڙ ۽ روشن ستارو آهي........

وڏي خوبي، جا مون کي منجهس ڏسڻ ۾ آئي آهي، سا هيءَ آهي ته ڪئي به ڪنهن به مضمون، افساني يا شعر ۾ عربي، اردو، پارسي وغيره جا ڳاڻي پکا شبد ۽ مد ڪولهن- جنهن محنت لاءِ سڀ آهي اديب حضرات مبارڪ جا مستحق آهن، جي اهڙيءَ طرح اصل سنڌي ادبي خزاني کي لئين سر زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن.

دعا آهي ته شال اسان جو پيارو "مهراڻ" ڦلي ۽ ڦولي، وڌي ۽ ويجهي ۽ شال هي سنڌي زبان جو پاسبان ٿي، ڪيس ايترو وڌائي جو سنڌي زبان مغربي پاڪستان جي سڀني زبانن کان گوءِ ڪڻي، قومي زبان جو درجو حاصل ڪري- آمين.

- "مهراڻ" جو متوالو عبدالرحمان پهوڙ، شاهه عبداللطيف گورنمينٽ ڪاليج، ميرپورخاص.

- سنڌي ادب ۽، سياست سان گڏ، گهڻو ڪي پٺي سلو آهي، ۽ ادبي دنيا ۾ لئين هلچل ۽ لئين جاڳرتا ۽ بيداري آڻڻ لاءِ ڪنهن اهڙي رسالي جي ضرورت هئي، جيڪا "مهراڻ" پوري ڪئي آهي. اسان جون توهان سان گڏ دعائون آهن.

- نارائڻ پراڳچند "ناري"، حيدرآباد.

- سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ڪيل ڪتاب "فتح نامہ سنڌ عرف چچنامہ" ۾ عاليجناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب جيڪا تحقيق ۽ تدقيق ڪئي آهي، ان جي داد ڏيڻ لاءِ ته لفظ ئي ملي نٿا سگهن.

صاحب موصوف "قصبہ وجورته" بابت، باوجود ڏر ڪان اڻ واقفي هولدي به، جنهن دماغ سوزيءَ کان ڪم ورتندي، ان کي "ونگو" قرار ڏنو آهي، ان تي به بي اختيار صد تحسين جا لفظ زبان مان نڪرن ٿا. مگر اهو لفظ اصل ۾ "وجوتره" آهي، جنهن جو صحيح تلفظ "وڄونهہ" آهي. اهو ڳوٺ ولڪي کان انڪل ويهہ ميل ايرندي منيءَ ۽ لئين ڪوٽ جي پوري وچ تي آهي. سمجهجي ٿو ته عربن جي فتح وقت اتي ايڏو پڪو قلعو هو، جو اهو ڳوٺ ضلعي جو ڪم ڏيندو هو. -م. ع. ڏيپلائي.

تبصرا

سڌارٿ: صفحا ١٦٠؛ سائز ڊيمي؛ تصويرون ڏهه؛ اصل ليکڪ هرمن هيس؛ سنڌيڪار پروفيسر ايسرداس؛ شايع ڪندڙ - هندستان ڪتاب گهر، ٢٣، حمام اسٽريٽ، فورٽ، بمبئي.

هن ڪتاب تي سنڌس جرمن مصنف هرمن هيس کي جنگ مشهور "نوبل" انعام مليو آهي، جنهن مان سنڌس بلند معيار جو انداز ٿي سگهي ٿو. ڪتاب ۾ هڪ اهڙي شخص جي جيون ڪهاڻي ڏنل آهي، جنهن کي سچ ۽ اطمينان جي تلاش آهي ۽ هو انهيءَ لاءِ هر طرح جا ڀيک اختيار ڪري ٿو، ۽ پوءِ آخر منٿس اهو راز کلي ٿو ته "ناني ليڻ نهار، تو ۾ ديرو دوست جوا" منجهس جيڪي تصويرون ڏنل آهن، سي آرٽ جو نهايت اعليٰ شاهڪار آهن. ڇپائي، پنو، جلد، ڪور سڀ اعليٰ پايي جا اٿس. هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ بيش بها اضافو آهي.

سنڌ جو سينگار: صفحا ١٠٢؛ سائز رايل؛ قيمت ٢-٨-٠؛ ڇپائي، ڪاغذ، سرورق، گيٽ اپ - معياري؛ ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ. مسٽر عبدالڪريم سنديلي جو ڳالو سنڌي ادب ۾ ڪو نئون ناهي: صاحب موصوف نهايت محنت ۽ عرقريزيءَ سان سنڌي ادب جا ڪيترا ئي اعليٰ پايي جا ڪتاب لکيا آهن. هي ڪتاب به انهيءَ سلسلي جي هڪ تازي ڪڙي آهي، ۽ جانفشانيءَ ۽ دماغ سوزيءَ ۾ غالباً سيني کان گوءِ کڻي ويندو.

هن ڪتاب ۾ سنڌ جي ويهارو ڪن جهولن سگهڙن جا لاثاني ۽ ناياب ڪلام ڏنل آهن، جن جي سهيڙڻ، سوڌڻ ۽ چڪاسڻ ۾ بي انداز محنت ڪيل آهي.

وري انهن ڪلامن جي شرح تي جا محنت ڪيل آهي، سا ته سچ پچ آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جون سڪون پيئي لاهي، ۽ مصنف جي ئي قول موجب بيشڪ هن هڪ "فرهادي ڪاوش" ڪئي آهي.

اسين سنديلي صاحب کي هن بلند پايي ڪوشش تي صد تحسين ڏيون ٿا، هر ڪنهن سنڌي ادب سان محبت رکندڙ کي هن لاجواب تاليف کي مطالع ڪرڻ جي سفارش ڪريون ٿا.

تاريخ ريگستان: صفحا ساڍا ٽي سو؛ سائيز ڊيمي؛ ڪاغذ سفيد اوچو؛ ڇپائي، جلد، ڪور ۽ گيٽ اپ نهايت عمدا؛ قيمت ٥-٠-٠ روپيا؛ ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

سنڌ جي ٿر واري حصي طرف مورخن ۽ اديبن جي تمام گهٽ نظر پئي رهي آهي. هن کان اڳ انهيءَ تي ڪجهه ڪتاب لکيل آهن پر ضرورت هئي ته سنڌ جي انهيءَ حصي جي هڪ مفصل تاريخ شايع ڪئي وڃي.

ڇيلهار (ضلع ٿرپارڪر) جو استاد رائچند هريجن قابل مبارڪباد آهي، جنهن پنهنجي وطن جي تاريخ ڏهن ٻارهن سالن جي ڪوشش سان سوڪن ڪتابن کي ڏسي تيار ڪئي، ۽ سنڌي ادبي بورڊ، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن نظرثاني ڪرائي ان کي نهايت عمدي پيماني تي شايع ڪيو آهي. هي ڪتاب نه فقط ٿر جي تاريخ آهي، پر منجهس اهڙي معلومات آهي، جا سنڌ جي هر رهواسيءَ لاءِ به نهايت ڪارائتي آهي. اسين سمجهون ٿا ته هي ڪتاب نه فقط هڪ ڪامياب ڪوشش آهي، پر اهيءَ لائق آهي جو سنڌس تتبع ۾ سنڌ جي ٻين حصن جا رهاڪو به پنهنجي پنهنجي علائقي جي تاريخ ۽ رسم و رواج شايع ڪن.

عشق نه آهي راند: صفحا ١٦٢؛ سائز ڪرائون؛ قيمت ٠-١٢-١؛ ڇپائيندڙ – ڪهاڻي پبليڪيشن، هنسالي ٽئنڪ روڊ، بمبئي ٢٨.

گوبند مالهي هن کان اڳ سنڌيءَ ۾ تمام سٺا اصلوڪا ناول پيش ڪيا آهن. هن ناول ۾ هن هڪ عام پلاٽ کي لئين نموني ۾ پيش ڪيو آهي.

ناول جو ڪردار "مان"، (يعني "قيمت") هڪ سرمايه دار گهراڻي جو نوجوان آهي، ۽ 'گدو' هڪ غريب گهر جو اڻ پڙهيل مگر عاشق مزاج جوانڙو آهي. ٻنهي جو 'ستيءَ' سان پيار ٿئي ٿو، جيڪا خود هڪ وڏي گهراڻي جي ڇوڪري آهي. ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ گدو پنهنجي دوست قيمت کان لکڻ پڙهڻ سکڻ بعد شهر ۾ ڪمائڻ ٿو وڃي، ۽ اتان قيمت معرفت ستيءَ کي خط لکندو رهي ٿو. هوڏانهن قيمت پنهنجي دولت جي زور تي ستيءَ سان شادي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي ٿو، پر پوءِ پڇتاءُ ڪري هن کي پنهنجي پيڻ والگر ٿو رکي. ستي، گدوءَ جي غم ۾ سله جو شڪار ٿي وڃي ٿي، ۽ گدو پنهنجي حياتي انسانيت جي خدمت ۽ بهبوديءَ لاءِ وقف ڪري ڇڏي ٿو– ۽ آخر ستياگره ڪندي پوليس جي گوليءَ جو شڪار ٿئي ٿو. گدوءَ جي موت تي قيمت به رشڪ ڪائي ٿو– ۽ قيمت جي جن لفظن تي ناول کي ختم ڪيو ويو آهي اهي چيندڙ آهن.

ناول ۾ گدوءَ جو ڪردار هڪ مڪمل نموني ۾ پيش ڪيو ويو آهي. گدو اسان جي سنڌي سماج جي هر غريب ۽ عاشق مزاج نوجوان جي نمائندگي ٿو ڪري. قيمت جو ڪردار ايترو اپريل نه آهي، ۽ هن جا ڪيترا ڪم، هن جي ڪردار تي پورا لٿا اچن، ۽ ائين ٿو لڳي ڄڻ هن کان زوريءَ اهي ڪم ڪرايا ويا آهن.

ستيءَ جو ڪردار چڱو اپريل آهي. "مامي" جو ڪردار ته اهڙو بهترين نموني ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جو ان تي هر ڪنهن کي پنهنجي "مامي" هجڻ جو شڪ ٿو ٿئي. اهڙا ماما هر گهر ۾ موجود آهن، جيڪي پنهنجي نندن کي خواهمخواه جي رعب سان سڌارڻ ٿا چاهين – پر نتيجو ابتو ٿو نڪري.

مجموعي طور، هي ناول گوبند مالهيءَ جي ڪامياب ناولن مان آهي– (ت.ع)

خوش خصلت خاتون: صفحا ١١٨ + ٢٠؛ قيمت ٠-٨-١؛ ڇپائي، ڪور، گيٽ اپ - بهترين؛ شايع ڪندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

هي ڪتاب پيرزادو بادام ناتوان صاحب جو لکيل آهي. موصوف جو نالو سنڌي ادب ۾ نئون ناهي: هن اڳ "شڪسته زندگي" ڪتاب لکي جس حاصل ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي ڏهه مضمون ڏنل آهن، جن مان هر هڪ پنهنجي جاءِ تي جواهرن مثل آهي. ٻولي نهايت سليس، ۽ سلوڻي ڪم آندل آهي. سندس پيش لفظ سنڌ جي مشهور اديب ۽ شاعر ۽ سياستدان محترم سيد ميران محمد شاه جو لکيل آهي، جنهن ۾ صاحب موصوف هن ڪتاب کي هڪ "گلن جي ٽوڪري" سان تشبيهه ڏني آهي.

هي ڪتاب ان لائق آهي ته هر عورت ۽ هر مرد هن کي غور سان مطالع ڪري، پنهنجي زندگيءَ لاءِ سبق حاصل ڪري.

ٻلو ڪوڪر: صفحا ٢٨٣؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، گيٽ اپ - معياري؛ قيمت ٠-٠-٣ رپيا؛ ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

ديوان صاحب سنگهه شهاڻي جو هيءُ ڪتاب ١٩٢٩ع ۾ ڇپيو هو، جو ناياب هجڻ سبب بورڊ وري ڇپايو آهي ۽ نهايت بهتر طرز سان شايع ڪيو آهي. ڪتاب جي رٿا هارڊي جي ناول "ميئر آف ڪاسٽر برج" تان ورتل آهي ۽ ڪيس سنڌ جي حالتن تي نهڪائڻ ۾ ڪافي قابليت کان ڪم ورتل آهي. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته وڏا اديب ۽ شاعر جڏهين پين ڪمن کان روڪبا آهن، تڏهين هو پنهنجو وقت شاهڪارن پيدا ڪرڻ ۾ صرف ڪندا آهن. ادب جي خوش قسمتيءَ سان ديوان صاحب سنگهه کي ٻه گهوڙي ڏک ڏنو ۽ هن ڏيڍ مهنو گهر ۾ ويهي سنڌي ادب کي هي شاهڪار ڏنو. نهايت سليس، سلوڻيءَ ۽ عام سنڌيءَ ۾ لکيل هي سبق آموز ناول هر انهي شخص جي پڙهڻ لائق آهي، جو سنڌ ۽ سنڌيءَ سان محبت رکي ٿو.

جهان آرا: صفحا ١٦٥؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، ڪور، گيٽ اپ - سڀ معياري؛ قيمت ٠-١٢-١؛ ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

مرحوم عبدالرزاق صاحب جو هي شاهڪار ناياب ٿي چڪو هو، ۽ بورڊ طرفان ان کي دوباره نهايت عمديءَ طرز سان ڇپايو ويو آهي. ڪتاب جي ڪهاڻي "عورت جي بي نظير وفاداريءَ" تي ٻڌل آهي، ۽ زبان ۽ پلاٽ جي لحاظ کان هڪ مڪمل ۽ ڪامياب ناول آهي. جيتوڻيڪ، عام پڙهندڙن لاءِ، ان ۾ هڪ حد تائين فقيرپرستيءَ جا گهڻا سبق آهن، پر ان هوندي به منجهس جيڪي ناصحانه مقولا ۽ ادبي املهه ماڻڪ جابجا پکڙيل آهن، تن ڪيس سنڌي ادب ۾ تحقيق هڪ لافاني جڳهه ڏني آهي.

گل ڦل: صفحا ٣٧٧؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، ڪور، گيٽ اپ - معياري؛ قيمت ٠-٠-٤؛ ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

"وکر سو وهاءِ، جو ہني ہرالو نہ ٿئي' جو ھہ کو حيدرآباد جي الهيءَ بزرگ تي بلڪل لهڪي ٿو اچي، جو نهايت خاموشيءَ سان سچا سارا چاليھہ ورهيہ هر مهني ہہ دلعا هڪڙي لنڊڙي اخبارڙي پيو ڪيلدو هو- مگر انهيءَ لنڊڙي ڏيئي ۾ اها "جوت" هئي، جا سندس وسامڻ بعد بہ جلوه گر ٿيئي رهي ۽ رهندي.

انهيءَ "جوت" جا شعاع مصنف جي حياتيءَ ۾ ٿي "گل ڦل" جي صورت ۾ آيا ۽ علمي دنيا تي ڇانئجي ويا. پاڪستان ٿيڻ بعد ادبي زبوليءَ جو شڪار هي سدا بهار گل ڦل بہ ٿيا. مگر شڪر جو سنڌي ادبي بورڊ ڪين وري بہ بهاريءَ ۾ آئي، سندن واس چاهيندڙن لاءِ ڪين مهيا ڪيو آهي. ڪتاب ۾ ١٢٣ اهڙا گل ڦل آهن جي سدائين ٽڙيل آهن، ۽ هر سنڌي ڇانڊڙ ڪي پنهنجي خوشبوءِ وٺڻ جي دعوت ڏيندا رهن ٿا.

آفتاب ادب: صفحا ٢١٠؛ ڪاغذ، ڇپائي، جلد، ڪور ۽ گيٽ اپ معياري؛ قيمت ٢-٨-٠؛ ڇپائيندڙ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ.

اهو ڪهڙو سنڌي هوندو، جنهن سنڌ جي لافاني هستي مرحوم و مغفور حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جو ناالو نہ ٻڌو هوندو! پاڻ هڪ ئي وقت ۾ حڪيم، شاعر، اديب، صحافي، عالم ۽ سياسي ڪم ڪندڙ هو- گويا جامع الڪمالات هو. سياست هڪ اهڙو خارزار آهي، جنهن ۾ گهڙڻ بعد، ڪي ٿورا شخص ادب ۽ شعر کي ياد رکندا آهن، پر حڪيم صاحب آخري دم تائين بہ ان جي خدمتن کان منهن نہ موڙيو. زير تبصره ڪتاب سچ پچ "ادب جو آفتاب" يا "ساهت جو سج" آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي، علم بديع، علم بيان ۽ علم معاني تي نهايت سليس ۽ سلوڻيءَ ٻوليءَ ۾ سير حاصل بحث ڪيل آهي.

ادبي ۽ علمي ٻوليون ڪئن ٺهن ٿيون، وقت جي ڦيرين گهيرين سان ٻولين ۾ ڪئن ۽ ڪهڙيءَ طرح ڦيرگهير ٿئي ٿي، سنڌي ٻولي ڪئن ارتقائي منزلون طئي ڪري، ترقي يافتہ ٻولين جي زمري ۾ داخل ٿي- انهيءَ جي گويا مفصل تاريخ ڏنل آهي. پنهنجي مٺڙيءَ زبان تي عبور حاصل ڪرڻ لاءِ هن ڪتاب جو مطالعو نهايت ضروري آهي.

ڪامل جو ڪلام: صفحا ٢٧٤+١٢؛ ڇپائي، ڪاغذ، جلد، ڪور، گيٽ اپ اعليٰ پايي جا؛ قيمت ٣-٠-٠ رپيا؛ ڇپائيندڙ - هندستان ڪتاب گهر، ١٣، حمام اسٽريٽ، فورٽ، بمبئي ١.

هن ڪتاب ۾ شاهہ جي رسالي مان اٽڪل هزار بيت ۽ ڪافيون چونڊي ڏارڏار بابن ۽ فصلن ۾ ڏنل آهن، ۽ آخر ۾ ٥٠٠ کن چونڊ "سونيون سٽون" الف ب وار درج ڪيل آهن. ڏکين اکرن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي بہ ڏنل آهي، هي ڪتاب الهيءَ لائق آهي، جو شاهہ صاحب جي ڪلام جا شائق ان کي ضرور مطالع ڪن- ڪٿي وڃن پيا رسالا کيترا ٻڌ هجن. هن اٿاهہ محنت لاءِ لائق مولف پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻي لائق صد تحسين آهي.

اسان وٽ پيا هيٺيان رسالا ۽ ڪتاب پهتل آهن:

ماهوار رسالو "زندگي" - قيمت ۰-۴-۰، ساليانو چندو ۲-۸-۰؛ ايڊريس: ڊگهي تلاءُ، اجمير.

وديارٿي جيون ماهوار - چندو ساليانو ۲ رپيا، في پرچو ۰-۳-۰؛ پتو: پرڪ نمبر ۳۰۵ ڪلياڻ ڪئمپ، بمبئي.

بيڙا ماهوار - قيمت ۰-۴-۰؛ پتو: ۳، ڀيمولواڙا روڊ، بمبئي ۴.

سنڌُ ماهوار - في پرچو ۶ آنا ساليانو چندو ڏيڍ رپيه، پتو: سٽنايون، ۹۳، چيمبور ڪالوني، بمبئي ۳۸.

نئين دنيا ماهوار - في پرچو ۰-۴-۰، ساليانو ٽي رپيا. پتو: گرائونڊ فلور، راجارام بلڊنگ، ليڊي جمشيد جي روڊ، بمبئي ۱۶

دم جهم (بسنت نمبر) - قيمت ۸ آنه ساليانو چار روپيا؛ پتو: ٽرڊ روڊ، ڪار، بمبئي ۲۱

وديا (ڪملا گرلس هاءِ اسڪول جو ساليانو نمبر) - پتو: ڪار، بمبئي ۲۱.

ڪروڙپتي - چئن چولڊ آڪاٽين جو سنڌيءَ ۾ ترجمو - قيمت هڪ رپيو، ملڻ جو هنڌ: گلزار بڪ ڊيپو، الهندو ڪچو، حيدرآباد، سنڌ.

شاگرد (روشن نمبر) - قيمت ٻارهن آنا؛ پتو: ۱۵، رفيع بلڊنگ، لارنس اسٽريٽ، ڪراچي نمبر

آتم باغ ۽ ٻيلوءَ جي سوغات - آزاد شاعري ۽ ادب لطيف جا مرقعا - هرهڪ قيمت هڪ روپيو؛ ملڻ جو هنڌ: اڪبر آشرم پبليڪيشنس لزد بڪ رائل سئنيما، لاڙڪاڻو، سنڌ

سنڌ مسلم ڪاليج مئگزين - ٽن سون صفحن جو ضخيم مجموعو؛ پتو: سنڌ مسلم ڪاليج، فريئر روڊ، ڪراچي.

ملاقات عرف اسٽري هڪ پرولي - صفحا ۱۸۸؛ قيمت ۲ روپيا؛ پتو: ڪهاڻي پبليڪيشن، هنسالي ٽئنڪ روڊ، بمبئي ۲۸.

ليهو - صفحا ۱۰۰؛ قيمت هڪ روپيو؛ پتو: وديارٿي پبليڪيشن، ۳۰۵، ڪلياڻ ڪئمپ ۲ - بمبئي.

اڌگي حساب جامع - مصنف شرف‌الدين شاه راشدي؛ قيمت ڏهه روپيا؛ پتو: ميسرس آر. ايچ. احمد برادرس تاجر ڪتب، شاهي بزار، حيدرآباد، سنڌ.

مخزن سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ٽنڊو الهيار - سو صفحا، ڪافي تصويرون، سٺا سنڌي انگريزي مضمون، ميگزين ڪان ملي سگهندي.

توهان ڪجهه به هجو!

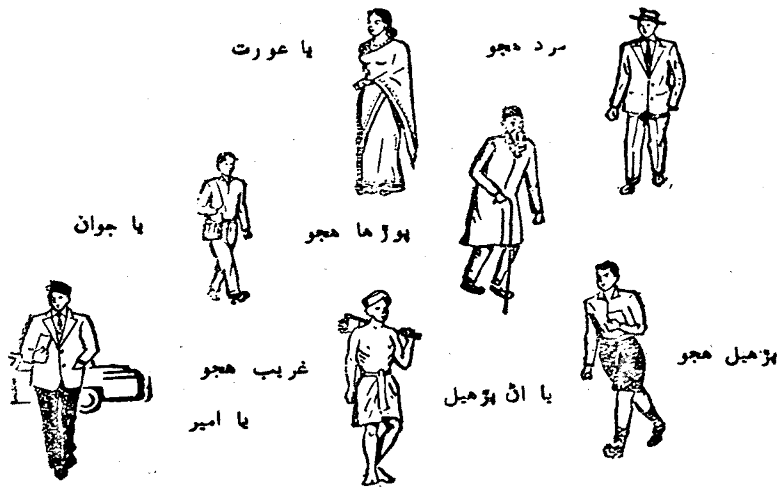

"پوسٽ آفيسن جي سيونگ بئنڪن" کان پورو فائدو حاصل ڪري سگهو ٿا. ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڇهن هزارن کان وڌيڪ "پوسٽ آفيس سيونگ بئنڪون" توهان جي خدمت لاءِ موجود آهن.

پوسٽ آفيس جي سيونگ بئنڪن ۾ توهان پن روپين جي ننڍي موڙي کان حساب شروع ڪري سگهو ٿا ۽ ١٠,٠٠٠ روپين تائين سيڙائي سگهو ٿا. ان کان پوءِ هڪ روپئي جي ننڍي موڙيءَ سان ڏيتي ليتي ڪري سگهو ٿا. اوهان کي اها سهوليت ڪاٻه ٻي بئنڪ ڏيئي نٿي سگهي. سيڙايل موڙيءَ کي توهان کي ڏيڍ سيڪڙو لفعو ملندو جو انڪم ٽيڪس کان آجو هوندو. اها هڪ اهڙي رعايت آهي جا ڪنهن بئنڪ ۾ نائي سيڙائڻ جي حالت ۾ اوهان کي ملي نه سگهندي.

بچت ڪيو، جيتري قدر ۽ جڏهين به ٿي سگهي ۽ پنهنجي بچت جو ناڻو، ٿوري اهو ڪيترو ئي گهٽ هجي، "پوسٽ آفيس سيونگ بئنڪ" ۾ سيڙائيندا رهو. توهان جي سولائي لاءِ توهان جي چوڌاري هر هنڌ "پوسٽ آفيس سيونگ بئنڪون" موجود آهن، جنهن ۾ توهان جو ناڻو هر طرح سان محفوظ رهندو. ان کان سواءِ توهان جي بچت نه فقط توهان لاءِ مفيد ٿي سگهندي، بلڪ پوري قوم لاءِ نفع بخش ٿيندي.

وڌيڪ معلومات پنهنجي ويجهڙائي واري پوسٽ آفيس مان معلوم ڪندا.

پوسٽ آفيس جون سيونگ بئنڪون

Afp-31:56, II. manhattan

TEL. SKETCH
KARACHI.

The SKETCH
ARTISTS & BLOCKMAKERS

★ LINE · HALF TONE
★ TRICOLOUR
★ LETTER HEADS
★ TITLE PAGES
★ CINEMA SLIDE
★ POSTERS
★ LABELS

29, MANDVIWALA BUILDING, BUNDER ROAD
KARACHI-2

لکن انهن ۾ روپيہ لڳايا آهن

فائدا روز روشن والگر پڌرا آهن، سيونگ سرٽيفڪيٽ هن وقت روپيا سيڙائڻ جي سڀ کان وڌيڪ نفع بخش صورت آهي، اوهين آسانيءَ سان پنج يا ڏهہ يا انهيءَ کان وڌيڪ ماليات جا سرٽيفڪيٽ خريدي سگهو ٿا، ۽ ضرورت تي مٽائي بہ سگهو ٿا، ڏهن ورهين ۾ هر ڪنهن ڏهن روپين جا ۱۵ روپيہ ٿي وڃن ٿا.

اوهين سيونگ سرٽيفڪيٽ ڇو نہ خريد ڪريو؟

فقط ايترو ئي نہ، انهن تمسڪات ۾ رقم لڳائڻ سٺي پاڪستاني هجڻ جي نشاني آهي. اوهين نہ فقط پنهنجي ۽ پنهنجي ٻارن ٻچن جي آئنده خوشحاليءَ جو سامان ڪريو ٿا، بلڪ پنهنجي ملڪ کي هڪ وڌندڙ ويجهندڙ خوشحال ۽ ترقي يافتہ ملڪ بنائڻ ۾ بہ مدد ڏيو ٿا.

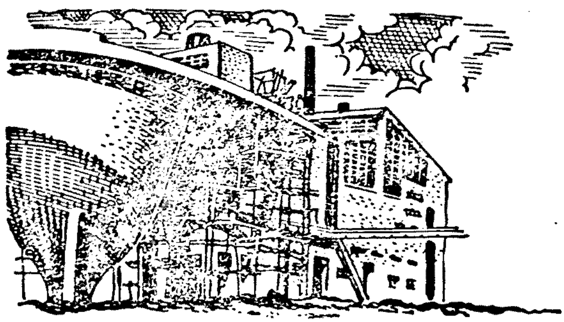

ڪاغذ بنائڻ جو هڪ نئون ڪارخانو

ترقي لاءِ روپيہ بچائڻ شرط آهي

پاڪستان سيونگ سرٽيفڪيٽ ۾ روپيہ لڳايو

۲½ في صدي منافع - پوسٽ آفيس - سيونگ، بيورو ۽ مقرر ايجنٽ کان ملي سگهن ٿا.

AFP-25/56 (۱۷) UNITED

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ سٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروشن ۽ ايجنٽن کي ١٠ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

١	سير ڪوهستان	١-٨-٠
٢	گل شڪر	٣-٠-٠
٣	حيات النبي	٣-٨-٠
۴	تاريخ معصومي (سنڌي)	٥-٠-٠
٥	ڪليات حمل	٥-٠-٠
٦	ديوان بيدل	۴-٠-٠
٧	چچ نامو (سنڌي)	٦-٠-٠
٨	بلو کوکر	٣-٠-٠
٩	گل ڦل (٢ حصا گڏ)	۴-٠-٠
١٠	خوش خصلت خاتون	١-٨-٠
١١	جهان آرا	١-١٢-٠
١٢	آفتاب ادب	٢-۴-٠
١٣	تاريخ ريگستان	٥-٠-٠
١۴	سنڌ جو سينگار	٢-٨-٠
١٥	سون ورنيون دليون	٢-١٢-٠
١٦	تاريخ معصومي (فارسي)	١٠-٠-٠
١٧	چچ نامہ (فارسي)	١٠-٠-٠
١٨	سهڻي ميهار	١-٠-٠
١٩	دادا شيام	٠-١٢-٠
٢٠	املهہ رتن	٠-١٢-٠
٢١	رام رحيم	٠-١۴-٠
٢٢	گلدستو	٢-٠-٠
٢٣	چتر (ناٽڪ)	٠-٦-٠
٢۴	ويرتا جا ورق	١-٠-٠
٢٥	سفيد وحشي	٠-٨-٠
٢٦	ڪمالي کهمسان (ناٽڪ)	٠-٨-٠
٢٧	ڪاري	٠-٨-٠
٢٨	نيلم	٠-٩-٠
٢٩	پريم جي پياس	٠-١٢-٠
٣٠	ٽڙندڙ مکڙيون	١-۴-٠
٣١	عملداري آزار (ناٽڪ)	٠-١٢-٠
٣٢	سماجڪ بلو	١-۴-٠
٣٣	پريمي ديوتا (ناٽڪ)	٠-١٠-٠
٣۴	چرتر سينگار	٠-١۴-٠
٣٥	جيوت جا ورق	٠-١۴-٠
٣٦	چٽنگون	١-٨-٠
٣٧	هند جو سير	١-١٢-٠
٣٨	هندن جي ڌرمي آستانن جي تاريخ	١-٨-٠
٣٩	گانڌي جيون رهسيہ	١-۴-٠
۴٠	ميگهہ دوت	١-٨-٠
۴١	ديوان صورت بهار	١-۴-٠
۴٢	زندگي	٠-٦-٠
۴٣	ساميءَ جا سلوڪ (ڪچو)	٢-٠-٠
۴۴	ساميءَ جا سلوڪ (پڪو)	٢-٨-٠
۴٥	پورن چنڊ	٠-۴-٠
۴٦	درويشي ڪلام	٠-٨-٠
۴٧	سدا گلاب	٢-٠-٠
۴٨	پراچين سنڌو سڀيتا جو نظارو (ڪچو)	١-٨-٠
۴٩	سنڌ ورڪ ۽ سنڌ ورڪي	١-٠-٠
٥٠	سنڌ جا هنر	٠-١۴-٠
٥١	سنڌي سونهارا	٢-٠-٠
٥٢	سنڌ جا سنت	١-٠-٠
٥٣	سوانح مرزا قليچ بيگ	٠-٢-٠
٥۴	" ديوان نولراءِ	٠-٢-٠
٥٥	" ديوان ڪوڙومل	٠-٢-٠

٥٦- سوانح ڏيارام گدومل ١-٠-٠
٥٧- „ ڏيارام جيٺمل ٠-٦-٠
٥٨- „ مهاتما گانڌي ٠-٨-٠
٥٩- „ شري ڪرشن ٠-٦-٠
٦٠- „ گوتم ٻڌ ٠-٤-٠
٦١- حڪيمن جو رهبر ٢-٠-٠
٦٢- سک جي سکيا (ڪچو) ١-٠-٠
٦٣- „ „ „ (پڪو) ١-٤-٠
٦٤- مانسڪ جيون ٠-٦-٠
٦٥- سهج ويم ٠-٥-٠
٦٦- يوگ آسڻ ٣- -٠
٦٧- اسانجو کاڌو ١-٠-٠
٦٨- آتمڪ جيون ٠-٦-٠
٦٩- شاريرڪ جيون ٠-٦-٠
٧٠- صحت جو راز ٠-٤-٠
٧١- سلهه ٠-٤-٠
٧٢- ڪايا ڪلپ ٠-٤-٠
٧٣- گهرو رواجي علاج ٠-١٠-٠
٧٤- صحت جو رهبر ٠-١٤-٠
٧٥- رانديون ٠-٨-٠
٧٦- روشن راهه ١-٠-٠
٧٧- گلابي گل (پڪو) ١-١٠-٠
٧٨- „ „ (ڪچو) ١-٤-٠
٧٩- پاپوءَ جا خط (پڪو) ١-٦-٠
٨٠- „ „ (ڪچو) ١-٢-٠
٨١- پنهنجي يونيورسٽي ٠-١-٠
٨٢- پدارٿ وديا جا چٽڪا ٠-٦-٠
٨٣- جيءَ اندر جنگ ٠-٨-٠
٨٤- انصاف: هي ڪتاب مشهور انگريزي ناول "وائيٽ پرافٽ" جو ترجمو آهي. ۽ منجهس سرزمين مصر جي هڪ انقلابي واقعي جو هڪ دلچسپ طرز ۾ داستان ڏنل آهي. پاڪيزه عشق و محبت جي چاشنيءَ ڪتاب کي وڌيڪ دلچسپ بنايو آهي. ١-١٠-٠
٨٥- تارن جو اپياس: سرگواسي لالچند امرڏنومل جو لکيل معياري ناول ١-٠-٠
٨٦- گل خندان: هي ڪتاب آخوند لطف الله مرحوم جو لکيل آهي ۽ سندس فصاحت سبب بيحد مقبول عام آهي، مناسب هنڌن تي جيڪي شعر ڏنل آهن، سي به اعليٰ پايه جا آهن. هيئنر سنڌي ادبي سوسائٽي جي اهتمام هيٺ نئين قسم جي ٽائيپ ۾ ڇپيل آهي. ٣-٠-٠

* هندستان ۾، ميسرس رائٽرس ايمپوريم، پيپلس بلڊنگ، سر فيروزشاه مهتا روڊ، بمبئي وٽان، هيءُ رسالو ۽ بورڊ جا ڇپيا ڪتاب ملي سگهن ٿا.